

294555668

101 Københavns kommune

MAG

HB
His

HISTORISKE MEDDELELSER OM
STADEN
K Ø B E N H A V N
OG DENS BORGERE

UDGIVNE AF KØBENHAVNS KOMMUNALBESTYRELSE

VED

FLEMMING DAHL

STADSARKIVAR

TREDJE RÆKKE
V BIND

HÆFTE 1—3

KØBENHAVN
I KOMMISSION HOS G. E. C. GAD
1942

ORGAN FOR
SELSKAB FOR STADEN KØBENHAVNS
HISTORIE OG TOPOGRAFI.

HISTORISKE MEDDELELSER
OM
K Ø B E N H A V N

HISTORISKE MEDDELELSER OM
STADEN
K Ø B E N H A V N
OG DENS BORGERE

UDGIVNE AF KØBENHAVNS KOMMUNALBESTYRELSE

VED

FLEMMING DAHL

STADSARKIVAR

TREDJE RÆKKE

V BIND

KØBENHAVN
I KOMMISSION HOS G. E. C. GAD
1942—43

KØBENHAVNS
KOMMUNEBIBLIOTEKER
HOVEDBIBLIOTEKET

* 09.905

Hi 89

3.Rk. Bd. 5

(K13)

lx. 27

ORGAN FOR
SELSKAB FOR STADEN KØBENHAVNS
HISTORIE OG TOPOGRAFI.

INDHOLD

AFHANDLINGER M. M.	Side
Kontorchef <i>R. Berg</i> : Johannes Lasenius Kramp... ..	565
Forfatter <i>Carl C. Christensen</i> : Tivoli og Vauxhall samt dets uden- og indenlandske Forløbere	481
— Skrifter, Artikler, Viser og Billeder angaaende Tivoli	539
Professor <i>M. Christiansen</i> : Stabsdyrlæge Steffen Friis. Grund- læggeren af Københavns Kød- og Mælkekontrol... ..	116
Stadsarkivar <i>Flemming Dahl</i> : Nogle Meddelelser fra Køben- havns Stadsarkiv (Raadstuearkivet) 1817—1942... ..	1
— Københavns Stadsarkiv (Raadstuearkivet). En Oversigt	5
— Raadstuearkivarembedets Oprettelse 1817. En foreløbig Beretning... ..	25
— Christian Michael Winther	43
— Statskup eller Abdikation? Et Bidrag til Frederik VII's Historie og Karakteristik... ..	589
— Aarsberetning 1941—43 for Selskab for Staden Københavns Historie og Topografi (Historisk-topografisk Selskab)	604
Redaktør, cand. mag. <i>P. Engelstoft</i> : Axel Linvald... ..	58
Konservator <i>Niels Gärtig</i> : Lidt om gamle Korts Restaureringer	68
Postmester <i>Carl Klitgaard</i> : Oluf Nielsen... ..	48
Forfatter, Kaptajn <i>Carl von Kohl</i> : Papirtyven i Krigsarkivet	76
— Militærhistorikeren, Kaptajn K. C. Rockstroh. 2. December 1860—1. Oktober 1942... ..	294
Forfatter, Oversergent <i>Victor Krohn</i> : Kastellets Vagtforhold gennem 250 Aar	327
— Kastellets Porte... ..	545
Konservator <i>Peter Linde</i> : Georg Nygaard. 18. Oktober 1871— 11. Maj 1942... ..	122
Rigsarkivar <i>Axel Linvald</i> : Villads Christensen... ..	53
Rektor, Dr. phil. <i>Vilh. Lorenzen</i> : Problemer i Københavns Hi- storie 1660—1757 belyst ved samtidige Kort	159, 393
— Fortegnelse over de i „Haandtegnede Kort over København	

	Side
1660—1757* gengivne Kortarbejder og deres Opbevaringssted	476
Borgerrepræsentant, Folketingsmedlem <i>Gerda Mundt</i> : Oberst og Raadmand Verner Hans Frederik Abrahamson	127
Medarbejder ved Arkivkommissionen, cand. mag. <i>Poul Møller</i> : Flemming Dahl... ..	63
Genealog, Kustode ved Landsarkivet <i>Axel Nørlit</i> : Tvangsudskrivning og Presning af Mandskab til Flaaden og Defensionen (1800—07)	353
Generalmajor <i>H. U. Ramsing</i> : Bemærkninger til Dr. Eiler Nystrøms „Problemer i Københavns Historie“	383
Hærarkivar, Kaptajn <i>K. C. Rockstroh</i> (†): Krigsminister Tschering og Københavns Borgervæbning 1848... ..	299
Redaktør, Borgmester <i>H. P. Sørensen</i> : Th. Stauning og København. Et Bidrag til en Karakteristik	104

SMAASTYKKER

1. De gamle Trinitatis Kirkeboder. Af Kommunalærer <i>M. Vogelius</i> (†)	141
2. En Voldssag i gamle Dage. Af Gymnastikinspektør, Oberstløjtnant <i>H. P. Langkilde</i>	144
3. Nogle Smaatræk fra København i 1870'erne. Af Politimester <i>V. Woll</i>	147
Register	613

BILLEDFORTEGNELSE

	Side
Indgangen til Stadsarkivet (Raadstuearkivet)	5
Stadsarkivet set fra Raadhusgaarden	7
Fra Stadsarkivets Magasiner paa Raadhuset	9
Bisp Peder af Roskildes Bekræftelse af 20. Februar 1275 af Biskop Jacob Erlandsens Stadsret af 13. Marts 1254	11
Københavns Privilegier af 24. Marts 1659	12
Sidste Side af Københavns Privilegier af 24. Juni 1661	13
1. Side af Christoffer af Bayerns Stadsret af 14. Okt. 1443	15
Forsiden af Bindet af Hovedstadens Eksemplar af Kommunal- anordningen af 1. Jan. 1840	17
Stadsarkivets Ekspedition I	19
Udsnit af Stadsarkivets inderste Læsestue	21
Stadsarkivets Ekspedition II	23
Facsimile af „Stadens Betjener“, S. 25 med „Series Archi- variorum“	27
Facsimile af Indenrigsminister M. H. Rosenørns Kommunal- lovsforslag af 1850... ..	33
Facsimile af 1. og 2. Side af Danske Kancellis Forestilling af 23. Juli 1817 med paategnet kongelig Resolution af 26. s. M. om Oprettelsen af et særskilt Embede som Raadstue- arkivar	38, 39
Stadsarkivets Bomærke	42
Raadstuearkivar Christian Michael Winther	45
Raadstuearkivar Oluf Nielsen	49
Raadstuearkivar Villads Christensen	55
Raadstuearkivar Axel Linvald	59
Stadsarkivar Flemming Dahl... ..	65
Kortsal i Statsarkivet i Marburg	71
Brudstykke af Sibrands Generalkort over København 1745 før og efter Restaurering	72, 73
Statsminister Th. Stauning	104
Stauning i sit Arbejdsværelse som Formand for Borgerrepræ- sentationen	109
Stabsdyrlæge Steffen Friis	116

	Side
Redaktør Georg Nygaard	122
Oberst og Raadmand Verner Hans Frederik Abrahamson... ..	127
Oberst Abrahamsons Sommerhus i Hellebæk... ..	131
Møde i Magistratens 4. Afdeling i December 1899	133
F. C. Lund: Sessionen... ..	135
Slægten Abrahamsons Adelsdiplom... ..	139
Gammelstrand med „Potteskuder“	157
Buste af Kong Frederik III	169
Buste af Generalkvartermester Henrik Ruse	177
Kong Christian V	227
Hærarkivar, Kaptajn K. C. Rockstroh	294
Krigsminister, Oberst A. F. Tscherning	301
General E. Bruhn	303
Kort over Kastellet... ..	329
Hverveskilt	357
Politimester Hans Haagen... ..	365
Femtendalers Karl hverves	373
Kong Frederik IV	395
Kong Christian VI	457
Kong Frederik V... ..	467
Georg Carstensen	493
Tivolis Indgang 1843	502
Grundplan af Tivoli 1843... ..	503
Tivolis Koncertsal 1843	508
Tivoliavisen 1846	509
Tivoliløen med Sangerindepavillonen	515
Tivolis Indgang i 1880'erne	526
Tivolilabyrinthen 1877	527
Det kinesiske Taarn i Tivoli... ..	531
Mlle. Godards Ballonopstigning fra Tivoli 1878	533
Tivolis Ballon captif „Montebello“ 1891	535
Tivolifyrværkeri... ..	536
Fregatten i Tivoli	538
Kongeporten i Kastellet. Indre Facade... ..	545
Kongeporten. Ydre Facade	549
Norgesporten i Kastellet. Ydre Facade... ..	555
Norgesporten. Indre Facade	563
Johannes Lasenius Kramp	571
Kong Frederik VII	591, 597
Forsiden af Grundlovsmedaillen 1855	603

NOGLE MEDDELELSER

FRA

KØBENHAVNS STADSARKIV

(RAADSTUEARKIVET)

1817—1942

VED

FLEMMING DAHL

ET 125 AARS MINDE.

1817 — 26. JULI — 1942.

Medens Københavns Stadsarkiv (Raadstuearkivet) som Institution er i hvert Fald henved 400 Aar gammelt — det omtales 1563 som værende i fuld Virksomhed, men er rimeligvis meget ældre —, er selve Embedet som Arkivets Chef adskilligt yngre. Det fylder nemlig i Sommeren 1942 125 Aar, idet der først ved kongelig Resolution af 26. Juli 1817 oprettedes et særskilt Embede som *Raadstuearkivar*, en Titel, der for øvrigt den 1. April 1936 ved Stillingens Omnormering ændredes til *Stadsarkivar*.

I Anledning af dette Jubilæum udsender Stadsarkivet, som, bl. a. paa Grund af de herskende Krigsforhold, ikke har ønsket Dagen fejret paa anden Maade, nærværende ekstraordinære „Meddelelser“ inden for Rammerne af Kommunens historiske Tidsskrift. De bringer dels en Redegørelse for Arkivets Indhold og Arbejde, dels en Skildring af Raadstuearkivarembedets Oprettelse 1817, dels endelig en Række Biografier af de fem Indehavere af Embedet i de forløbne 125 Aar.

Af disse Levnedstegninger har tre tidligere været offentliggjort i „Dansk Biografisk Leksikon“, 2. Udgave, i omtrent samme Form. For Tilladelsen til at genop-

trykke dem i „Historiske Meddelelser om København“ bringer Tidsskriftet sin Tak saavel til Direktionen for *J. H. Schultz Forlag*, repræsenteret ved Forlagsboghandler *Folmer Pedersen*, som til Redaktøren af Biografisk Leksikon, cand. mag. *Povl Engelstoft*, der endvidere elskværdigst har gennemlæst de to nye Arkivarbiografier.

For øvrigt er Indholdet af det her foreliggende tredobbelte Hæfte af Tidsskriftet ogsaa paa anden Vis præget af Jubilæet inden for Kommunens Arkiv. Saaledes omhandler et Par Artikler Forhold i Tilknytning til Arkivverdenen, medens andre skildrer Personligheder, hvis Virke har haft særlig Betydning netop for Københavns Kommune.

Københavns Stadsarkiv, den 15. Juni 1942.

Flemming Dahl.

Indgangen til Stadsarkivet (Raadstuearkivet).

I
KØBENHAVNS STADSARKIV.
(RAADSTUEARKIVET).

EN OVERSIGT.

Ved FLEMMING DAHL.

Et kommunalt Arkiv har været til lige saa længe, som København har været Købstad, idet Stadens Myndigheder altid med Omhu har vaaget over de Privilegier, der fastslog dens Rettigheder. Københavns Stadsarkiv er da den Dag i Dag en fuldt selvstændig Institution, som — i Kraft af Aarhundreders historiske Udvikling — er Danmarks største administrative og

videnskabelige Arkiv uden for Rigets Centralarkiv, Rigsarkivet, med dærunder sorterende fire Landsarkiver.¹⁾

I Landsarkiverne (for Sjælland m. m., Fyn, Nørrejylland og De sønderjydske Landsdele) opbevares de øvrige Byers „Raadstuearkiver“, som afleveres hertil, naar de har naaet en viss Alder, saaledes at vore Købstæder normalt kun ligger inde med deres egne nyeste Arkivalier. Følgelig har de ikke — og vil vanskelig kunne faa — egentlige Byarkiver.

Med de fire Landsarkiver vil det ligge nær at sammenligne Hovedstadens Arkiv, som i Størrelse staar umiddelbart efter Rigsarkivet og Landsarkivet for Sjælland m. m., men foran de andre Landsarkiver. Dog har Københavns Stadsarkiv ikke — som t. Eks. Stockholms — sin egen *Bygning*, hvad der forhaabentlig raades Bod paa under de kommende Aars Omorganisation eller Nyrejsning af Bygninger til den kommunale Administration. Thi den nuværende Spredning af Stadsarkivets Samlinger paa ikke mindre end fem forskellige Steder, hvoraf to tilmed ligger et godt Stykke fra Raadhuset og ikke fyldestgør vor Tids Krav paa Sikring af Lokalerne mod Vand- og Brandfare, betegner en alvorlig Hæmsko paa Arkivets Virksomhed. Af lignende Grunde vilde en Magasinering af Arkivalierne i en vidtstrakt Kælder-Labyrinth, uanset alle Lys- og Fugtspørgsmaal, kun blive en upraktisk og tidsspildende Nødhjælp.

En Koncentration af Stadsarkivets forskellige Afdelinger paa eet Sted er en Nødvendighed. En lykkelig Løsning af det stedse mere brændende Pladsspørgsmaal vilde det være, om en særlig Fløj af den kommende Administrationsbygning, som formentlig til sin Tid skal rejses paa Stormgadekarreens Grund, udelt blev forbeholdt Stadsarkivet. Denne Arkivfløj burde indrettes med Re-

¹⁾ Andre selvstændige Arkiver af særlig Betydning er Hærens Arkiv, Udenrigsministeriets Arkiv og Matrikulsarkivet.

Stadsarkivet set fra Raadhusgaarden. Øverst Hovedarkivets Administrations- og Forskningslokaler, dærunder Magasinerne.

serveplads paa langt Sigt og efter Nutidens mest moderne Principper efter Forbillede af Statsarkivet i Marburg a./L. eller Stadsarkiverne i Stockholm og Frankfurt a./M.

Ikke heller med Hensyn til *Personale* er Kommunens Arkiv ligestillet med Statsarkiverne. Medens f. Eks. de to største Landsarkiver, det sjællandske og det nørre-rydske, hver raader over tre Arkivarer II og een Registrator (Overassistentcharge), omfatter Stadsarkivets Normering ingen Tjenestemænd af disse Kategorier. At ogsaa denne Kendsgærning, som formentlig har overlevet sig selv, har været til største Skade for og Forsinkelse af Arkivets Arbejde, turde være selvindlysende. —

Muligvis er man i København allerede ved Overgangen mellem det 13. og 14. Aarhundrede begyndt at føre Bog over de Sager, der blev afgjort paa Byens Ting. Et egentligt Arkiv, *Raadstuearkivet*, nævnes dog første Gang midt i det 16. Aarhundrede (1563), da den øverste Borgmester havde det under sin Varetægt. I det 17. Aarhundrede gik Hvervet over til „Raadstueskriveren“, 1757 til dennes ældste Fuldmægtig som „Archivarius“. Først ved kgl. Resolution af 26. Juli 1817 oprettedes dog et særligt Embede som *Raadstuearkivar* — fra 1868 altid beklædt af en Historiker —, saaledes at Indehaverens eneste Embedsforretning skulde være at forestaa Stadens Arkiv.¹⁾ Hertil er senere kommet en stadig mere omfattende Gærning som historisk Konsulent for Magistrat og Borgerrepræsentation, bl. a. i Gadenavnsspørgsmaal, samt (siden 1907) Stillingen som Redaktør af Kommunens nedennævnte Tidsskrift. Endvidere er Arkivchefen Næstformand for og Leder af det daglige Arbejde i det 1935 stiftede „Selskab for Staden Københavns Historie og Topografi“, som virker under Bystyrets Auspicier.

1) Se herom nærmere nedenfor S. 25—42.

Fra Stadsarkivets Magasiner paa Raadhuset.
Hovedarkivets 2. Etage.

Fra 1. April 1936 ændredes Arkivets Navn af praktiske og Analogigrunde fra Raadstuearkivet til *Københavns Stadsarkiv*, Titlen Raadstuearkivar til *Stadsarkivar*.

Stadsarkivet, der i alt indeholder ca. 7.200 Hyldemeter („løbende Meter“), omfatter nemlig ikke blot Raadhusets („Raadstuen“s) Arkivalier i snævrere Forstand, men største Delen af den samlede kommunale Administrations. Dog har Magistratens 3. Afdeling bevaret sit eget Arkiv, og enkelte Institutioner, f. Eks. Hospitalsvæsenet, har endnu ikke afgivet deres ældre Arkivalier — for Tiden et Held for Stadsarkivet, hvis Rammer i modsat Fald for længst vilde være blevet sprængt.

Trods betydelige Kassationer — bl. a. i Henhold til den Linvald'ske Kassationsplan af 1926—27 — kunde dets Arkivalier allerede sidst i 1920'rne ikke længere rummes paa selve Raadhuset. Ved Jubilæet 1942 omfatter Københavns Stadsarkiv først og fremmest selve Hovedarkivet, der bestaar af en Række Administrations- og Forskningslokaler samt brandfri Magasiner i tre Etager, dernæst to Reservearkiver paa Raadhuset, et ældre, to-etages, under Hallens Gulv, et andet (fra 1938) i Parterreetagen i Bagbygningen. Endvidere et Reservearkiv for Regnskabssager i to Etager af det tidligere Kvindefængsel paa Nytorv (indrettet 1929—30), og et Reservearkiv for Tryksager i den Mundt'ske Stiftelse i Stormgade (fra 1932 ff.).

Københavns Stadsarkiv, der som næsten alle moderne Arkiver er ordnet efter Proveniensprincippet (Hjemme-hørsprincippet), afspejler i sin Opbygning saa at sige Stadens Historie gennem Tiderne.

Ved den store Bybrand 1728 gik Hovedmængden af de ældre Arkivalier tabt, f. Eks. selve Stadsbøgerne; dog er de fleste af Byens gamle Privilegier bevarede. Det ældste, af 20. Februar 1275, er Bisp Peder af Roskildes Stadfæstelse af Jacob Erlandsens Stadsret af 13. Marts 1254, det yngste Frederik VI's Bekræftelse af Stadens Privile-

Bisp Peder af Roskildes Bekræftelse af 20. Febr. 1275 paa Biskop
 Jacob Erlandsens københavnske Stadsret af 13. Marts 1254.
 Pergament med Vokssegl.

Københavns Privilegier af 24. Marts 1659 med Seglkapsler af Træ til Kongens og Rigsraadernes Segl.

Sidste Side af Københavns Privilegier af 24. Juni 1661. Pergament med Sølvkapsel til den enevældige Konges Segl.

gier, dateret 6. November 1810; hertil kunde føjes Originaleksemplaret af Christian VIII's Kommunalforfatning for København af 1. Januar 1840. Af særlig Interesse er Christoffer af Bayerns Stadsret af 14. Oktober 1443, hvis Udstedelse med nogen Ret kan siges at falde sammen med Københavns endelige Ophøjelse til Hoved- og Residensstad. Det rigt indbundne Pergamentshaandskrift „Valkendorfs Bog“ fra 1582 indeholder Statholderens Afskrift af de gamle Privilegier.

Stadsarkivet rummer først og fremmest ældre og yngre Arkivalier fra de til enhver Tid fungerende kommunale Administrationsgrene og Myndigheder inden og uden for Raadhuset. Hovedstammen udgøres af den egentlige Centraladministration, indtil 1801 udøvet gennem „Raadstueskriveren“s Kontor. Dette deltes 1801 i 4 „Hovedfag“, som atter 1805 afløstes af 2 Sekretariater; 1818 føjedes hertil et 3. Sekretariat for Overformynderiet, som 1858 blev en selvstændig Institution. Ved Kommunalreformen af 4. Marts 1857 oprettedes fra 1. Januar 1858 den endnu eksisterende Forvaltning gennem 4 Afdelinger, hvortil 1917 kom en 5. Afdeling, medens der ved Kommunalreformen af 18. Marts 1938, hvorved Overborgmesterens Embede oprettedes, indrettedes en tilsvarende ny Magistratsafdeling.

Centraladministrationens Hovedprotokolrækker, Kopibøger og Resolutionsprotokoller, er — med faa Undtagelser — bevarede fra henholdsvis 1660 og 1715. Magistratens retslige Forretninger, først og fremmest som „Raadstueret“ (d. v. s. Appelinstant fra Bytinget) indtil 1771, har nedfældet sig bl. a. i de saakaldte Raadstueprotokoller, der — om end med Huller — gaar tilbage til 1683. Bevaret er ogsaa Protokoller fra Magistratens Funktion som Gældskommission („Den liden Kommission“) 1720 ff. m. m. m. Af Stadsarkivets Mangfoldighed af Regnskaber skal her kun nævnes Kæmnerens 1673—78 og 1707 ff. samt Hovedkassens 1815 ff.

1. Side af Christoffer af Bayerns Stadsret af 14. Okt. 1443.
Pergament med Kongens store Majestætssegl.

Karakteristisk for Enevældens Decentralisation af den københavnske Forvaltning er de mangfoldige Direktioner og Kommissioner med udstrakt Selvforvaltning. De bestod sædvanligvis af Statsembedsmænd, suppleret med Repræsentanter for Magistraten og Stadens 32 Mænd, „nogle af de fornuftigste iblandt de 32 Mænd“, som det hedder i det kgl. Reskript vedrørende Kommissionen efter Branden 1728.

I Stadsarkivet er saaledes bevaret Akter f. Eks. angaaende: Brandene 1728, 1795 og 1807, Sundhedskommissionen 1711—12 (Pesten), Skoledirektionen 1809 ff., de talrige Kommissioner vedrørende Vand-, Brand- og Kloakvæsen 1679 ff. Af Betydning er ogsaa en Række Arkivalier fra Kirker, Skoler og Stiftelser (de 8 Kirker, Magistraten er Patron for, Vor Frue Skole, Kirkeskolerne, Vartov m. fl.) samt Arkivalier fra Bidstrup Gods, skænket Hovedstaden af Frederik III.

Fra samme Konges Tid stammer ogsaa Københavns ældre Byraad, „De 32 Mænd“, hvis betydningsfulde Arkiv 1753—1840 (de ældste Dele er brændt) i Forbindelse med Borgerrepræsentationens Arkiv 1840 ff. i 1939 blev afgivet til Stadsarkivet af Borgerrepræsentationens Sekretariat. Derimod har Overpræsidentens Arkiv altid haft sin naturlige Plads sammen med Magistraturens Arkivalier.

Af Vigtighed er endvidere Protokoller og Akter fra det saakaldte „Politi- og Kommercekollegium“, en Række dels statslige, dels kommunale Institutioner (1670—1771). Valgsager findes allerede fra Stænderperioden i 1830'erne; de nyere kasseres for største Delen efter et Aars Forløb. Af Værdi er endelig Arkivets store og stærkt benyttede Samling af københavnske Lavssager, den betydeligste i Hovedstaden.

Paa Arkivets Læsestuer er til Stadighed opstillet Bor-

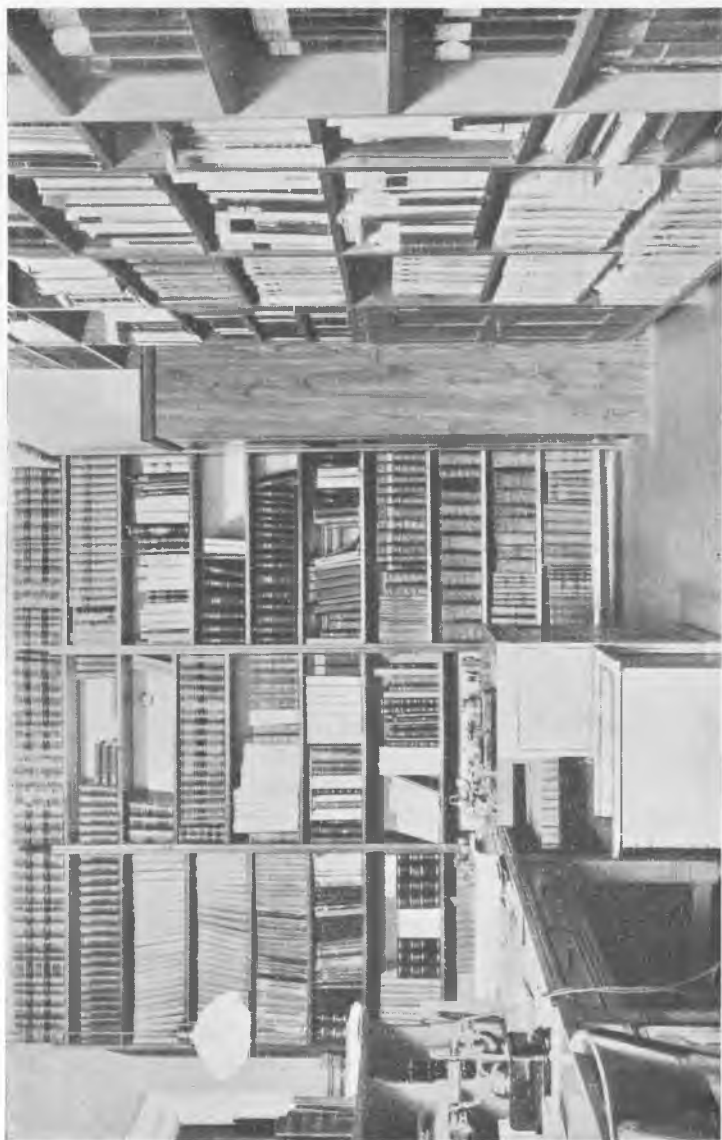
Forsiden af Bindet af Hovedstadens Eksemplar af Kommunalanordningen af 1. Jan. 1840, afleveret til Stadsarkivet ved Skrivelse fra Overborgmesteren af 1. Sept. 1941. Sort Fløjel med Sølvudsmykning. Ca. $\frac{1}{6}$ Størrelse.

gerskabs- og Kopulationsprotokoller med tilhørende Register, Skattemandtaller m. m. samt Begravelsesvæsenets Registersedler 1805 ff., hvorimod Kortsamlingen for Tiden i det væsentlige er evakueret.

Fra 1728 er Københavns Arkiv fuldstændig bevaret og har modtaget aarlige Afleveringer fra de forskellige Myndigheder. 1941 afleveredes eller erhvervedes paa anden Maade 843 Bd. og 2.634 Pkr. Arkivalier, samt 1.867 Bd. og Hæfter og 13 Pkr. Tryksager, i alt 5.357 Stkr. I dette Aar kasseredes $9\frac{1}{2}$ Tons Arkivalier.

Det er Arkivets Hovedopgave til Brug for Kommunens Institutioner og Kontorer at udlevere Sager, der af en eller anden Grund faar aktuel Interesse, bliver genoptaget eller skal tjene som Fortilfælde. I 1941 udgjorde Antallet af Ekspeditioner til Magistraten i alt 8.867 Stkr., nemlig 7.656 Journalsager, 727 Bd., Pkr. m. v. og 484 Tryksager, medens Ekspeditioner fra Magistraten beløb sig til i alt 5.928 Stkr., nemlig 5.288 Journalsager samt 640 Bd., Pkr. m. v., i alt 14.795 Ekspeditioner til og fra Magistraten. Overhovedet gælder om Stadsarkivets Virksomhed, at den, for at citere Axel Linvald, „i det hele — for Hovedstadens Vedkommende — [svarer] til Rigsarkivets for Centraladministrationen og ledes efter lignende Principper“.

Ved Siden deraf er Københavns Stadsarkiv det naturlige Midtpunkt for den videnskabelige Udforskning af Hovedstadens Historie i de forløbne Aarhundreder; det besidder flere litterære Samlinger hertil (Oluf Niensens, Villads Christensens, Carl Bruuns m. fl.). De fleste Sager indtil 1858 er tilgængelige for enhver, men fra og med 1858 kun med vedkommende Administrations Tilladelse. I 1941 besøgte Arkivet, der har 2 Læsestuer, af 2.205 Personer, som beslaglagde i alt 18.846 Ekspeditioner. Af større historiske Undersøgelser for Magistraten eller

Stadsarkivets Ekspedition I.

Private foretoges i alt 26, hvortil benyttedes 613 Stkr. Bøger og Arkivalier.¹⁾

Ved Ordningen af sine egne Journalsager anvender Arkivet en Kombination af Seriesystemet og Dossier-systemet (Sammenlægningsystemet). Antallet af Journalnumre i 1941 var 475. For øvrigt sker en Mængde Ekspeditioner pr. Telefon.

De ældste Registraturer over det gamle Raadstuearkiv (fra 1563, 1584 og 1646 (?)) er gaaet tabt. Bevaret er en Registratur fra 1668; af megen Betydning er endnu en Fortegnelse over Stadens Privilegier og vigtigere Dokumenter fra 1786, da en grundig Gennemgang af alle Arkivets Fonds fandt Sted. En fuldstændig Registratur tilvejebragtes 1870—71; en ny er under Udarbejdelse, men kan paa Grund af Forholdene først ventes færdig engang efter Krigens Afslutning. Endelig kan nævnes, at Arkivet ejer en righoldig Kortsamling, en større Samling adelige Segl, skænket af Baron C. H. Adeler, samt et Haandbibliotek paa ca. 5.000 Bind; dettes ældste Bestanddele afgaves 1896 til det nyoprettede Raadhusbibliotek. Med adskillige inden- og udenlandske Arkiver, Biblioteker og lærde Selskaber staar Stadsarkivet i Bytteforbindelse.

Under Stadsarkivarens Redaktion udgiver Arkivet for Københavns Kommunalbestyrelse Tidsskriftet „Historiske Meddelelser om Staden København og dens Borgere“. Æren for Initiativet til dettes Oprettelse 1906—07 tilkommer Borgerrepræsentationens Formand Herman Trier og Raadstuearkivar Villads Christensen, medens dennes Efterfølger Axel Linvald 1924 ff. offentliggjorde en Række værdifulde „Meddelelser fra Raadstuearkivet“

1) Skønt det maatte ventes, at visse Tal paa Grund af de ekstraordinære Forhold vilde udvise nogen Nedgang, er dog f. Eks. Antallet af „Gæster“ paa „Læsesalen“, som de to Læsestuer under eet kaldes til daglig, og Ekspeditioner til disse Besøgende steget betydeligt. For Publikum er Arkivet aabent hver Søndag Kl. 10—16.

Udsnit af Stadsarkivets inderste Læsestue.

1923 ff. Plads- og Personalemangel har, i Forbindelse med nedennævnte Evakueringer, bevirket, at denne Serie, naar bortses fra nærværende ekstraordinære „Meddelelser“, hidtil ikke har kunnet fortsættes. For det sidste Tiaars Vedkommende maa derfor henvises til Afsnittene om Københavns Stadsarkiv i Kommunalkalenderen eller Kommunens Regnskab, hvor alle vigtigere Kendsgærninger findes angivet. Af „Historiske Meddelelser om København“ er hidtil udkommet 1. Række, Bind I—VIII, 1907—22 (ved Villads Christensen), 2. Række, Bind I—V, 1923—34 (ved Axel Linvald), og 3. Række, Bind I—IV, 1934—41 (ved Flemming Dahl); Bind V er under Udgivelse.

Som Led i de storkøbenhavnske Luftværnsforanstaltninger under den anden Verdenskrig er Hovedmassen af Arkivets Fonds, ældre end 1858, i August 1939 og April 1940 bortfjærnet og saaledes indtil videre utilgængelig, ogsaa for Arkivets eget Personale.

Ved et Lokale-Mageskifte med Borgerrepræsentationens Sekretariat i Efteraaret 1939 tilvejebragtes de ydre Forudsætninger for den Deling af Stadsarkivets Ekspedition, som traadte i Kraft fra Nytaar 1940.

Under *Ekspedition I* hører bl. a.: Udlaan og Aflevering af Regnskabsarkivalier (Regnskabsprotokoller, Regnskabsbilag m. v.), Læsestuerne (Borgerlig Vielse, Borgerkabs- og Kopulationsprotokoller, Mandtaller, Vejvisere), Kort- og Seglsamlingerne, Haandbiblioteket samt Efterforskning og Fremdraging af Arkivalier før 1858, endvidere Tidsskriftet „Historiske Meddelelser om København“.

Under *Ekspedition II* hører Udlaan og Aflevering af Journaler og Journalsager samt Tryksager.

Til Afslutning skal meddeles følgende Oversigt over Arkivaliernes nuværende Opstilling i Københavns Stadsarkiv:

Hovedarkivet: Arkivalier vedrørende Overpræsidiets,

Stadsarkivets Ekspedition II.

„De 32 Mænd“, Borgerrepræsentationen og Administrationen 1858 ff. Endvidere Privilegiesamlingen og samtlige Arkivalier ældre end 1858.

Reservearkiv I (paa Raadhuset): Regnskabsprotokoller, Regnskabsarkivalier 1919—20 ff., „Diverse“.

Reservearkiv II (Kvindefængselet, Nytorv): Regnskabsarkivalier ældre end 1918—19, Arkivalier vedrørende Huslejenævnene samt Handelsarkivalier.

Reservearkiv III (Mundts Stiftelse, Stormgade). Tryksager, jfr. dog under Reservearkiv IV.

Reservearkiv IV (Parterreetagen, Raadhuset): Tryksager, for hvilke Arkivet aflægger Regnskab, Valglistor. Politiets Mandtalslister samt Arkivalier vedrørende „De indlemmede Distrikter“.¹⁾

Personale: Ifølge Budgettet for 1942—43 udgør det samlede Antal fast ansatte Tjenestemænd 6 og Antallet af andre ansatte 2.

Regnskab 1940—41: Kr. 135.519 (Bilag 10) og Kr. 4.870 (Bilag 22). *Budget* 1942—43: Kr. 149.629 (Bilag 10) og Kr. 5.500 (Bilag 22).

Litt.: Oluf Nielsen: Bidrag til Københavns Rådstuearkivs Historie (Danske Samlinger IV, 1868—69, S. 234—49). Aarlige Beretninger fra og om Arkivet i Københavns Kommunalkalender 1931 ff. og i Staden Københavns Regnskab og Beretning om Kommunens Anliggender 1905—06 ff. Axel Linvald og Flemming Dahl: Meddelelser fra Raadstuearkivet 1923—42 (i Historiske Meddelelser om København 1924—42; jfr. endvidere 3. Rk., IV, 1941, S. 443—47). Axel Linvald: Dansk Arkivvæsen, 1933, S. 99 f. Harald Hatt: Arkiverne og deres slægtshistoriske Indhold (i Paul Hennings: Slægtsforskning, 1933, S. 166—75; ny Udgave under Forberedelse).

¹⁾ En samlet Opgørelse af Arkivets Beholdninger kan for Tiden ikke fremlægges (Evakuering m. m.). Muligvis vil man dog kunne faa et Indtryk af Arkivaliernes Mængde, naar man hører, at de „moderne“ Grupper Journaler og Journalsager (1858 ff.) pr. 15. Maj 1942 beløber sig til ca. 4.000 Bd. og ca. 21.000 Pakker. De nævnte Arkivalier optager ca. $\frac{3}{4}$ af Arkivets Hyldemetre.

II
RAADSTUEARKIVAREMBEDETS
OPRETTELSE 1817.

EN FORELØBIG BERETNING.

Af FLEMMING DAHL.

Det ansvarsfulde Hverv som Vogter af Hovedstadens Arkivalier laa, som tidligere omtalt, i det 16. Hundreaar i den øverste Borgmesters Haand. Den ældste kendte — men ganske visst tabte — Registratur over Raadstuearkivet er saaledes optegnet af „Anders Godske Skriver, Borgemester“, 1563. Imidlertid gik Hvervet i det følgende Aarhundrede over til „Raadstueskriveren“, Chefen for Kommunens Fællessekretariat.

Dokumentarisk bevidnet er f. Eks., at Raadstueskriver *Christian Heldt* i Forening med Præsident *Peder Resen* 1681 reviderede og nyordnede Arkivet. Paa samme Maade

Da et Flertal af Hovedstadens vigtigere ældre Arkivfonds paa Grund af Krigen er evakuerede og saaledes for Tiden utilgængelige for Forskningen, bygger Skildringen af Forholdene 1817 overvejende paa Centraladministrationens, i første Linie Danske Kancellis, Akter i Rigsarkivet; heraf synes dog adskilligt, f. Eks. alle Ansøgninger, at være gaaet tabt. Under disse Omstændigheder maa ovenstaaende Fremstilling betragtes som kun foreløbig. Der er her lagt Vægt paa ved Gengivelsen af ordrette Citater med ældre Sprogbrug at søge lidt af Fortidens Patina bevaret.

vides det, at den bekendte *Anthoni Raff*, senere Borgmester og Etatsraad, fra (før) 1728 til 1749 med Dygtighed har „forestaaet Archivet“. Saaledes indlagde han sig „sand Ære“ af sin resolute Optræden under og efter Stadens Brand 1728, da han dels reddede det mest mulige af Raadstuearkivets Privilegiesamling, dels senere lod optage Registraturer over, hvad der var bevaret og hvad tabt, samt traf en Række Sikkerhedsforanstaltninger for paakommende Tilfældes Skyld. Disse stod, i hvert Fald for en Del, deres Prøve ved Byens og Raadhusets Brand 1795.

En lignende Interesse for Arkivets Forhold viste hans Efterfølger som Raadstueskriver, Justitsraad, senere Viceborgmester og Etatsraad *Hans Nicolai Nissen*, der tillige indehavde Stillingen som Arkivar. Ifølge en gammel Tradition foreslog Nissen 1760 — og fik gennemført —, at det ældre Arkiv skulde henflyttes til Nikolaj Kirke og kun „de vigtigste Documenter“ og de sidste 20 Aars Akter opbevares i Arkivkammeret paa Raadhuset („Document-Archivet“). Samtidig skulde der ansættes en særlig „Archivarius, som tilforn ved Raadstue-Skriveren havde været besørget“, med en aarlig Gage af 150 Rdl., medens den i Anciennitet ældste Fuldmægtig paa „Raadstue-Skriver-Stuen“ fremtidig tillige skulde beklæde Arkivarstillingen. Det var dengang Kancellisekretær, senere Justitsraad og Bogholder ved Brandkassen *Otto Christian Haaber* (død 1791), for øvrigt en Nevø af Nissen, hvis Jordegods han sidenhen arvede.¹⁾

Saaledes hedder det i Konferensraad, Borgmester *Hans Christopher Herslebs* og Justitsraad, Raadmand *Morten Munks* haandskrevne „Historisk Beretning om Raadstue-Archivet i de ældre og nyere Tider“, dateret 22. No-

¹⁾ „Hist. Medd. om Kbhvn.“, 1. Rk., VIII, 1921—22, S. 304; 2. Rk., I, 1923—24, S. 82.

vember 1787, der indleder den betydningsfulde trykte „Fortegnelse“ over Privilegiesamlingen fra 1786, ogsaa benævnt „Register indrettet til Brug for Dem, som paatage sig Archiv-Directionen“. ¹⁾ Ikke des mindre synes denne Fremstilling af Begivenhederne 1760 at bero paa en — i hvert Fald delvis — Misforstaaelse.

I Stadsarkivets Protokol Nr. 56, „Stadens Betjeneringer i 18. Aarhundrede“, som paa Ryggen bærer den oprindelige Titel „Kiøbenhavns Raadstue Protocoll“, findes nemlig en veritabel „Series Archivariorum“, hvor som første „Raadstue Archivarius“ er opført „Hr. Cancellie Raad og Raadstue Skriver Tausan“, medens Haaber indtager Pladsen som Nr. 2. ²⁾ Dette er det rigtige Forhold, hvilket til Overmaal fremgaar af Hof- og Statskalenderens Opregning af Hovedstadens øverste Embedsmænd. Thi allerede fra 1757 følger saa godt som umiddelbart

¹⁾ Om Hersleb se Flemming Dahl i „Dansk Biogr. Leks.“, X, 1936, S. 165—66. — Fra denne Beretning, som — men desværre uden Opdagelse af Fejlen — gengives i Oluf Nielsens „Bidrag til Københavns Rådstuearkivs Historie“ (i „Danske Samlinger“ IV, 1868—69, S. 234—49), stammer største Delen af de ovenfor meddelte Kendsgærninger. Ogsaa om selve Generalrevisionen af Raadstuearkivets Fonds, der afsluttedes samme Dag, aflægger Beretningen sit højst interessante Vidnesbyrd, „til Oplysning, samt nuværende og efterkommende Archivarii Sikkerhed i Fremtiden“.

²⁾ Bægge Navne er skrevet med samme Haand, utvivlsomt Haabers. Se Facsimile S. 27. Den paafaldende Modsigelse mellem Arkivets to haandskrevne Kilder, af hvilke sidstnævnte tidligst kan være paabegyndt i 1760'erne, medens førstnævnte er fra 1787, opklares ved Sammenligning med den trykte Kilde Hof- og Statskalenderen 1757 ff. (NB. Denne udkom 1734—1800 paa Tysk, fra 1801 paa Dansk). — Exam. jur. Hans Henrich Tausan (ikke Tauson), ca. 1720—4. Juni 1778. 1761—62 opføres han tillige som „adjungirter und eventualiter succedirender Raths- und Schifte-Schreiber“.

efter Borgmestre og Raadmænd først Raadstueskriveren og saa „Archivarius“. Og som saadan anføres 1757—62 netop *Hans Hinrich Tausan*, medens *O. C. Haaber* først ved Tausans Forfremmelse 1763 nævnes som „Archivarius“; i denne Egenskab opføres han sidste Gang 1780. Om ham veed Hersleb og Munk at berette følgende:

„Da Justits-Raad Hauber, som, skjønt han quittede Fuldmægtig-Tienesten ved Raadstuen, forblev Archivarius, siden atter, formedelst andre Forretninger, ikke kunde oppasse denne Forretning, blev han derfra entlediget og af Magistraten i hans Stæd igien udnævnt den ældste Fuldmægtig paa Raadstue-Skriver-Stuen Müller, som bekiendt dertil særdeles oplagt, flittig og paalidelig Person, som just bør sees paa“

Lars Axelsen Müller, der i højeste Grad nød Borgmester Herslebs Bevaagenhed,¹⁾ tiltraadte Arkivarstillingen den 3. Januar 1781; s. D. er hans Instruks dateret. I Lengnicks Kirkebogsuddrag²⁾ benævnes *Lars Møller*, der døde den 28. September 1799, kort og godt „Raadstue Archivarius“; men formentlig har han vedvarende beklædt et juridisk Embede under Magistraturen. Nok er det, at hans Efterfølger som „Archivarius“ *Jens Sørensen Wissing*, der tiltraadte 30. September s. A., tillige

¹⁾ 1786 udtalte Hersleb f. Eks. om Müller: „Desuden bliver Archivet nu saa forsiunlig indrettet og af Magistraten selv, som i de ældste Tiider, visse [udnævnt], som tage sig Tilsiunet paa, revidere og eftersee aarlig, om alt holdes i Stand, som saa længe Archivarius Müller er der, aldrig bæres Tvivl om, og siiden [bliver det] deres Sag, som har Tilsiunet, at holde Archivarius till Accuratesse, og opkom da Ildebrand, det vigtigste da kunde haabes at reddes. (Mag.s Kopibog 1789, Sept.—Dec., Nr. 208 [Bilag]). Se Axel Linvald i „Hist. Medd. om Kbhvn.“, 2. Rk., III, 1927—28, S. 66 f.

²⁾ Helliggeist Sogn. Bd. 5, Sp. 77, R. A.

indehavde Embedet som (ældste?) Fuldmægtig under Magistraten, efter Omorganisationen af 15. Februar 1805 under 2. Sekretariats Kontor. Hans Gage, der selvsagt udrededes af Stadens Kasse, udgjorde i alt 550 Rbd. Sølv Værdi,¹⁾ nemlig 350 Rbd. som Fuldmægtig og 200 Rbd. som Arkivar.

Denne Tingenes Tilstand skulde snart vise sig uholdbar. Baade i Raadstuearkivet og under Magistraturen var Forretningernes Tal i hastig Vækst, og Wissing magtede ikke at røgte sin Dobbeltstilling paa fyldestgørende Maade. Ganske visst søgte han nidkært og ikke uden Kløgt, om end forgæves, at skaffe en Række værdifulde Tegninger, som havde været udlaant til Stadskonduktøren, tilbage til Arkivet.²⁾ Men selve dette formaaede han ikke at passe „med den forønskede Orden og Omhue“, idet han var nødt til at anvende største Delen af sin Tid paa sin Fuldmægtiggærrning under Magistraten.

Værst var det selvfølgelig, at han aldrig naaede at faa Arkivet bragt helt i Orden og opstillet efter Indflytningen i C. F. Hansens nye (o: det „gamle“) Raad- og Domhus i Sommeren 1815. Heri var Wissing dog uskyldig, idet han paa Grund af en tragikomisk Fejltagelse fra Bystyrets eller Arkitektens Side kom til at gøre samme Arbejde to Gange. Dette gik saaledes til:

Da den nye Bygning blev overleveret den 2. Juli 1815,

¹⁾ Ved Møntforandringen efter Statsbankerotten 5. Jan. 1813 indførtes for Sedlernes Vedkommende to Værdier: Sølvværdi og Navneværdi. Sølvværdi (S.V.) gjaldt i alle offentlige og visse nærmere bestemte private Betalinger, medens alle andre Betalinger skete efter Navneværdi (N.V.). Sølvværdien fastsattes to Gange aarlig, 1. Februar og 1. August, af Rigsbanken; jfr. J. Wilcke: „Specie-, Kurant- og Rigsbankdaler 1788—1845“, 1929, S. 303.

²⁾ Dærimod lykkedes det Wissing at faa 15 Kort, som havde været udlaant til Rentekammeret, tilbage. Jfr. H. Weitemeier: „En efterlyst Skat“, „Hist. Medd. om Kbhvn.“, 1. Rk., III, 1911—12, S. 196—203.

havde man glemt Arkivet(!),¹⁾ og det maatte dærfør opbevares i to fugtige Kælderværelser ud mod Kattesundet og paa et Loft. Dog fik Raadstuearkivet noget senere anvist et andet Kælderlokale, oprindeligt bestemt til Forsamlingsværelse for Vandkommissionen, hvis Formand, Overpræsidenten, imidlertid fandt det under sin Værdighed at residere i Raadstuekælderens. Følgelig blev denne overladt Arkivet — med det alt andet end forbausende Resultat, at en Mængde Papirer er blevet ødelagt af Fugt. Unægtelig en grundig Advarsel til Eftertiden mod at tro, at man — ikke mindst i en Bydel paa opfyldt Grund — vil kunne løse paatrængende Pladsspørgsmaal ved at henvise de uerstattelige Arkivalier, i hvilke Stadens Historie og Forudsætningerne for en kontinuerlig Administration er nedfældet, til en Kælderetage, beregnet paa tekniske Formaal.²⁾

Medens Magistraten beredvilligt indrømmede, at det ikke godt kunde bebrejdes Wissing, at han ikke havde faaet tilendebragt anden Opstilling af Arkivalierne „i det kolde og fugtige Archiv-Locale“, hvor han paa Grund af sit svækkede Helbred ikke kunde opholde sig synderlig længe ad Gangen, var man paa den anden Side fuldt ud klar over, at en Forandring maatte gennemføres ved først mulige Lejlighed. Det var nødvendigt, mente man, at en „virksom og duelig Mand“, der kunde vie Arkivet al sin Tid, snarest fik dette under sig. Denne Lejlighed lod ikke vente paa sig.

Allerede længe havde Arkivar Wissing skrantet, og i

1) Et videre Syn aabenbarede Stadens 32 Mænd. Da Magistraten efter Raadhusets Brand 1795 lod forespørge, hvor stor en Sal Borgerraadet behøvede i det nye Raadhus, svarede Forsamlingen: „saa stor, at 32 Personer rummelig kan sidde om et rundt Bord, samt et Værelse til Indgang og et Archiv“ (Forhandlingsprotokol VIII, 1782—1801, Fol. 284).

2) I Parentes bemærket, vil Arkivalier, der anbringes i Loftlokalen uden særlig Sikring, sandsynligvis før eller siden blive Luernes Rov ogsaa i Fredstid.

hvert Fald siden 28. Januar 1817 havde Fuldmægtig under Magistratens 2. Sekretariat, exam. jur. *Christian Michael Winther*, som altid havde viist Interesse for Raadstuearkivet og Arbejdet i dette, været konstitueret i hans Sted. Den 7. April afgik Jens Wissing ved Døden i en Alder af 55 Aar, og Magistraten satte sig da straks i Bevægelse for at muliggøre en Omorganisation af Arkivets Ledelse.

Der synes at have hersket Enighed om, at Raadstuearkivet, hvis det skulde passes „tilbørligt“, i Fremtiden vilde lægge Beslag paa en Mands fulde Arbejdskraft, saa han ikke kunde beklæde noget „andet fast Embede“ ved Siden af Arkivarposten. Man besluttede dærfør at indstille til Regeringen, at der ved kgl. Resolution oprettedes et særskilt Embede som Raadstuearkivar, uafhængigt af ethvert andet Magistratsembede. Den ubetydelige Forøgelse i Stadens Udgifter, den paatænkte Ordning vilde medføre, maatte forekomme uvæsentlig, naar Hensyn toges til de betydelige Fordele, man lovede sig af en saadan rationel Ordning af Forholdene. Endvidere fremhævede Magistraten — formentlig med fuld Føje —, at Spørgsmaalet om Normeringen af dette særlige Embede maatte ses paa Baggrund af Mængden af de i Raadstuearkivet opbevarede Dokumenter og disses Vigtighed for Staden.¹⁾

1) En lignende Tankegang ligger rimeligvis til Grund for en yderst bemærkelsesværdig Passus i det Forslag til en ny Kommunallov for København, som Stiftamtmand, Kammerherre *M. H. Rosenørn* qua Inderrigsminister i „Novemberministeriet“ (1849—51) personlig udarbejdede, antagelig i Foraaret 1850. I dette Forslags § 35 (se Facsimile S. 33), der forudsætter, at Hovedstadens højeste Embedsmænd udnævnes af Kongen og lønnes af Staten, anfører Rosenørn disse Embedsmænd, nemlig Cheferne for Kommunens 3 Sekretariater og Raadstuearkivaren. Det indskrænkende „om fornødent“, den udmærkede Administrator i anden Omgang har indsat i sit Forslag, er muligvis inspireret af Overpræsident *Michael Lange*, Rosenørns tidligere Chef i Danske Kancelli, idet

I det kong. melleml. Skolelovs foranstaltning af
 de kgl. skoler ^{den lokale foranstaltning af} ~~den lokale foranstaltning af~~ ^{den lokale foranstaltning af}
 i det kong. melleml. Skolelovs foranstaltning af

I det kong. melleml. Skolelovs foranstaltning af
 den lokale foranstaltning af ^{den lokale foranstaltning af} ~~den lokale foranstaltning af~~ ^{den lokale foranstaltning af}
 i det kong. melleml. Skolelovs foranstaltning af

Facsimile af Indenrigsminister M. H. Rosenørns Kommunallovsforslag af 1850, § 35. Læg Nr. 19 af Sagen „Indenrigsministeriets K. K. Jr. H 1489/1855, Loven om Bestyrelsen af Kjøbenhavns kommunale Anliggender“, R. A.

For denne Opfattelse mødte den velvise Magistrat hel og udelt Forstaaelse hos Stadens ædle og velfornemme 32 Mænd. Ganske vist synes Nyorganisationen ikke at have staaet paa Plenarforsamlingens Dagsorden; men et Udvalg af Byraadet, utvivlsomt den saakaldte „økonomiske Kommission“, fandt „ikke alene intet ... imod en saadan Forandring at erindre, men [gav] paa egne og Stadens øvrige 32 Mænds Vegne aldeles ... deres Bifald til, at Magistraten maatte bringe Archivarii Løn i Forslag til i det ringeste 350 rbd. S.V. ...“.¹⁾

Styrket ved Borgerraadets eenstemmige Tilslutning afgav Magistraten under 25. April 1817 allerunderdanigst Indstilling til Kongen om: „at Archivar-Embedet ved Raadstuen herefter maatte særskilt besættes og dertil reglementeres en aarlig Gage af 350 rbd. Sølv-Værdie“. Som et yderligere Argument anførte man nu, at Wissings Gage „for begge Embeders Bestridelse“ havde været saare ringe, og at han, hvis han ikke var afgaaet ved Døden, uden Tvivl vilde have faaet bevilget en Lønforhøjelse paa 250 Rbd. S. V. i Henhold til et Andragende

Overpræsidenten paa Indenrigsministerens Opfordring gennemsaac og udtalte sig om Lovforslaget, inden Rosenørn forelagde det for sine Kolleger i Ministeriet. I øvrigt vil dette Kommunalforslag blive udførligt behandlet i et senere Arbejde om „Københavns Bystyres Historie 1840—1940. Med en Indledning om Tidsrummet 1648—1840“.

¹⁾ Lige saa lidt som disse Forhandlinger og Sagens Afgørelse har fundet Udtryk i De 32 Mænds Protokoller eller Akter, ses de omtalt i Økonomikommisionens Forhandlingsprotokol Nr. 2, 1805—21. Da tilmed Magistratens egne Referatprotokoller og Kopi-bøger for dette Tidsrum i Øjeblikket ikke er tilgængelige, bygger Skildringen her aldeles overvejende paa Danske Kancellis udførlige Referat af Magistratens Indstilling af 25. April 1817; denne findes i 2. Sekretariats Kopibog 1817, Nr. 186.

herom, som han havde indgivet til Magistraten et Par Dage før sin Død.¹⁾

Allerede den 29. April kom Sagen for i Kancellikollegiet, hvor Forslaget fandt fuld Sangbund; men da det ubestridelig vilde foraarsage forøgede Udgifter for Stadens Kasse, ansaae Kancelliet det for nødvendigt, inden Spørgsmaalet blev forelagt Kongen, først at „indhente Betænkning i saa Henseende fra d'Hrr. Deputerede for Finantserne“.²⁾ Følgelig fremsendte man under 13. Maj s. A. Magistratens Andragende til Erklæring i Finansstyrelsen,³⁾ men her stødte man paa en uventet Modstand.

Først to Maaneder senere, den 11. Juli 1817, svarede Finansdeputationen Danske Kancelli. I Modsætning til dette fandt man „ikke tilstrækkelig Grund til at forøge Stadens Kasses Udgifter“ paa nævnte Maade. Dels tog man øjensynlig Anstød af selve Beløbet(!), dels kunde man ikke se bedre, end at en „duelig og virksom Mand“ nok maatte kunne bestride Arkivforretningerne ved

1) „De 32 Mænds og Borgeres niende Protocoll. Begyndt Aar 1801 og slutted Aar 1821“, Fol. 444, pr. 17. April 1817; Andragendet er dateret d. 2. s. M. — Magistratens Fremstilling er i enhver Henseende overensstemmende med Akterne, ikke blot vedrørende denne Sag. — Det viste sig kort Tid efter — ved Raadstuearkivar C. M. Winthers Undersøgelser —, at hans Forgænger Fuldmægtig Wissing ved flere Aars Gageforskud var kommet i en ikke ubetydelig Gæld til Københavns Kommune. Wissings Bo var ikke i Stand til helt at dække denne Gæld; men paa Magistratens Indstilling vedtog De 32 Mænd at eftergive Boet det manglende Beløb, for en Del visstnok, fordi man maatte indrømme, at Wissing havde været for lavt gageret. Jfr. Prot. IX, Fol. 470.

2) Finansdeputationen havde 1816 afløst Finanskollegiet som det centrale og øverste Organ for Finansstyrelsen og skulde følgelig høres af de andre Kollegier, inden disse forelagde Kongen de løbende Sager; den erstattedes 1848 af Finansministeriet.

3) D. K. II Dept., Br. Nr. 1574/1817.

Siden af Fuldmægtigembedet. Man paaberaabte sig her ikke mindst Magistratens eget Forslag om Oprettelsen af et tredje Sekretariat, „et Archiv-Sekretariat“, der skulde overtage en Del af Forretningerne fra de to bestaaende Kontorer.¹⁾ Medens der maaske kunde være noget i sidstanførte Ræsonnement, vil det vanskeligt kunne nægtes, at d'Hrr. Deputeredes Angst for en Merudgift paa 150 Rbd. ved den foreslaaede Omorganisation til en viss Grad er karakteristisk for et Finansstyre, der ikke sjældent har sparet paa Skillingerne, naar det drejede sig om nødvendige Udgifter, men ruttet med Dalerne, hvor Sparsommelighed havde været en Borgmesterdyd.

Selvfølge sig skar Danske Kancelli da ogsaa med Hast og Kraft igennem disse kun alt for smaatskaarne Betragtninger. I Kollegiets Møde den 15. s. M. tiltraadte de Deputerede ganske Magistratens Standpunkt: at der burde oprettes et særskilt Embede som Raadstuearkivar, og Begrundelsen herfor. Samtidig polemiserede man skarpt imod Finansdeputationens Henvisning til den forventede Udskillelse af et særligt tredje Sekretariat for Overformynderiet, idet man — i Tilslutning til Magistratens Anskuelse — maatte anse det for mere end tvivlsomt, om det nye Sekretariat vilde kunne overkomme andre og flere Forretninger end Overformynderiets.

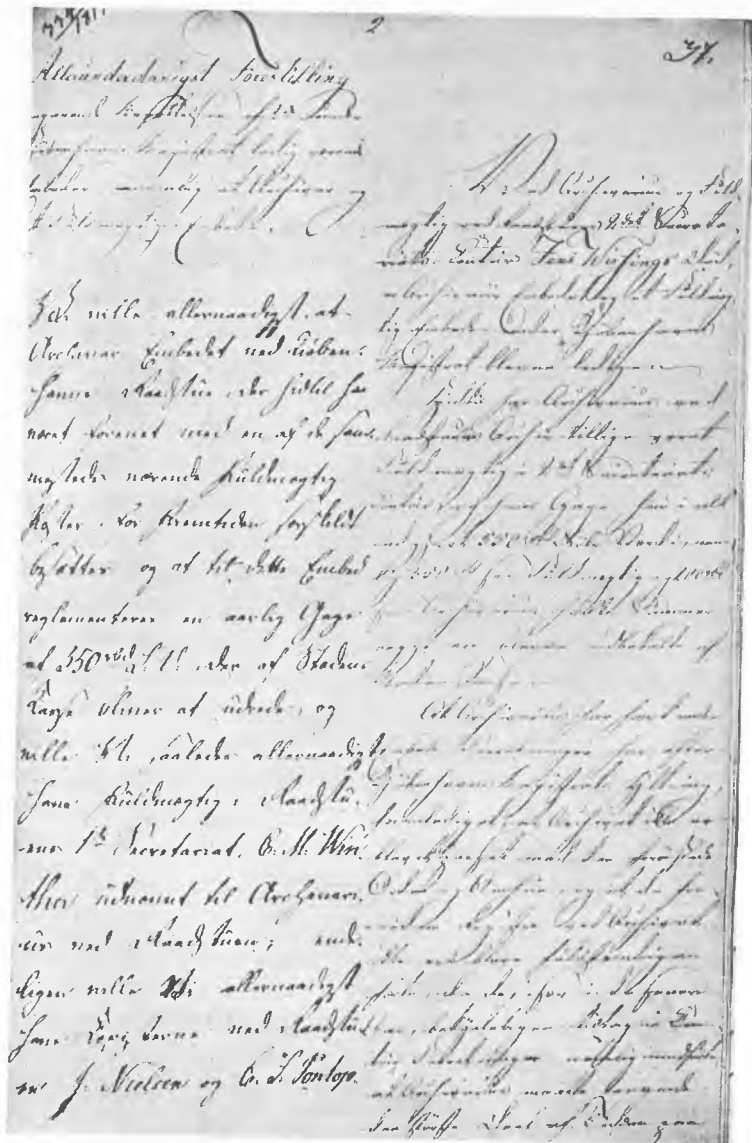
¹⁾ „Brevbog for Assignations- og Expeditions Comptoiret under De Deputerede for Finantserne 1817—18“, S. 173 (vide No. 925. J. 1817). — Hvad angaar Oprettelsen af 3. Magistratssekretariat, der som bekendt kom til at omfatte Overformynderiet, ved kgl. Resolution af 5. November 1817, er det paa nærværende Tidspunkt ikke muligt at naa til endelige Resultater. I selve Forestillingen, der hører samme Dato, nævnes intet som helst om, at det skulde have været paatænkt at konstituere dette Sekretariat som „Archiv-Sekretariat“. Jfr. „Kongelig Resolut. og Danske Cancellies Forestillinger 1817. 2. Departem. Andet Halvaar“, Nr. 107.

Endelig hævdede man energisk — muligvis sporer man ogsaa her *A. S. Ørsteds* humane Syn, i hvert Fald er Resolutionen ført i Pennen af ham —, at den for Raadstuearkivaren foreslaaede Gage ikke godt kunde „ansættes mindre, naar denne Embedsmand skal have et nogenlunde tilstrækkeligt Udkomme“.

I Henhold hertil maatte Kancelliet helt og fuldt tiltræde Magistratens Indstilling. Dette kom tydeligt til Orde i Kollegiets Forestilling til Kongen af 23. Juli 1817. Med vanlig Loyalitet gav man et udførligt Referat af Finansdeputationens Standpunkt, men understregede samtidig stærkt Argumenterne for sit eget, der faldt sammen med Bystyrets.

For det Tilfælde, at Hans Majestæt maatte bifalde, at de to nævnte Stillinger nu blev adskilt og et selvstændigt Embede som Raadstuearkivar oprettet, forelagde man endvidere Kongen Magistratens, af Kancelliet tiltraadte, Indstilling til Besættelsen af det paagældende Embede. Denne Indstilling, der var afgivet i Henhold til allerhøjeste Resolution af 20. November 1801 om Magistratens Forslagsret ved Besættelsen af Embeder under Raadstuekontorerne, gik ud paa, at Fuldmægtig i 1. Sekretariat, exam. jur. *Christian Michael Winther*, der allerede var konstitueret som Leder af Arkivet, udnævntes til Raadstuearkivar.

Foruden Winthers Ansøgning fremlagde man samtidig paa Magistratens Vegne Ansøgninger fra fire andre Medbejlere til Embedet, nemlig Overkrigskommissær *Jens Benzon Kieler*, Landmaaler og Revisor *Frederik Wilhelm Aspach*, Fuldmægtig ved Raadstuen *Johan Gottlieb Schneider* og Ekstraskriver sammesteds *Jens Frederik Thomsen*. Ogsaa en femte — eller rettere sjette — Ansøgning, fra Sekretær *Ove Høegh Lybecker*, der var indgivet direkte til Danske Kancelli, og som Magistraten derfor ikke havde kunnet udtale sig om, medfulgte.

Facsimile af 1. Side af Danske Kancellis Forestilling af 23. Juli 1817 med paategnet kongelig Resolution af 26. s. M. om Oprettelsen af et særskilt Embede som Raadstuearkivar.

. puden indvandt til Skolebestyrelsen
 med 2 Raadstuemedlemmer, som søgte
 1te Secretariats Posten og den
 anden i 2de Secretariats Posten
 og bester Skolebestyrelsen
 der oplyste til 1te Skolebestyrelsen
 i det forhennevte Posten -
 Prædiken holdt den 24de Juli 1817.
 P. A.

. puden indvandt til Skolebestyrelsen
 med 2 Raadstuemedlemmer, som søgte
 1te Secretariats Posten og den
 anden i 2de Secretariats Posten
 og bester Skolebestyrelsen
 der oplyste til 1te Skolebestyrelsen
 i det forhennevte Posten -
 Prædiken holdt den 24de Juli 1817.
 P. A.

Facsimile af 2. Side af samme Forestilling. „Kongelig Resolut. og
 Danske Cancellies Forestillinger 1817. 2. Departem. Andet Halvaar“,
 Nr. 37, R. A.

Af efterfølgende Biografi af C. M. Winther vil det fremgaa, hvorfor baade Magistrat og Kancelli, der bægge fandt ham „særdeles skikket til dette Embede“, mente at maatte give netop ham Fortrinnet frem for de øvrige Andragere. Her skal kun som et lille Kuriosum nævnes, at de indstillende Myndigheder betonedede, at Winther, der allerede som Fuldmægtig oppebar en Gage af 350 Rbd. S. V., vel ikke ved et Embedsskifte vilde gaa op i Løn, men at han nærrede stærk Interesse for Arbejdet i Arkivet, og at Arkivarembetet „ei kræver saameget Stillesiden som hans nuværende Forretninger“.

Faa Dage efter, Lørdag den 26. Juli 1817, blev Sagen forelagt Frederik VI i et Statsraad paa Frederiksberg Slot. Her vandt Danske Kancelli en fuldstændig Sejr over Finansdeputationen, idet Majestæten i enhver Henseende godkendte Kancelliets Indstilling. Den kongelige Resolution om Oprettelsen og Besættelsen af Embedet som Raadstuearkivar¹⁾ — gengivet omstaaende i Facsimile — lyder in extenso:

„Vi ville allernaadigst, at Archivar-Embedet ved Kiøbenhavns Raadstue, der hidtil har været forenet med en af de sammesteds værende Fuldmægtig-Poster, for Fremtiden særskildt besættes, og at til dette Embed reglementeres en aarlig Gage af 350 rbd. S. V., der af Stadens Kasse bliver at udrede, og ville Vi saaledes allernaadigst have Fuldmægtig i Raadstuens 1ste Secretariat C. M. Winther udnævnt til Archivarius ved Raadstuen; endeligen ville Vi allernaadigst have Copisterne ved Raadstuen J. Nielsen og C. S. Pontoppidan udnævnte til Fuldmægtige ved Raadstuen, den første i 1ste Secre-

¹⁾ „Allerunderdanigst Forestilling angaaende Besættelsen af 2de under Kjøbenhavns Magistrat ledig værende Embeder, nemlig et Archivar- og et Fuldmægtig-Embede“, jfr. Danske Kancellis II Dept.s Resolutionsprot. 1817, II, Nr. 37. — Denne Forestilling er — i Forbindelse med II Dept.s Journal S. 1817, 1. Halvaar, Nr. 1596 — Hovedkilden til nærværende Fremstilling.

tariats Contoir og den anden i 2det Secretariats Contoir næstefter Fuldmægtig Schneider, der optræder til 1ste Fuldmægtig i det sidstnævnte Contoir.

Frederiksberg, den 26. Julii 1817.

Frederik R.“

Under 30. s. M. underskrev Kongen den af Kancelliet udfærdigede Beskikkelse for C. M. Winther som „Archivarius ved Raadstuen“,¹⁾ og den 2. August 1817 kommuicerede man Københavns Magistrat den trufne Afgørelse og de hermed i Forbindelse staaende Embedsudnævnelser inden for Sekretariatskontorerne.²⁾ Kort efter blev de paagældende Bestallinger indløst formedelst et Gebyr paa 41 Rbd. 3 Mk. S. V. for hver. Under 11. August s. A. returnerede Magistraten dærnæst de tilsendte Pensions-, „Schemata“ i udfyldt Stand, og den 14. behandlede Kancellikollegiet for sidste Gang Sagen, som ekspederedes den 28. s. M.;³⁾ i sidste Halvdel af September 1817 synes ogsaa disse Forhold at være bragt i Orden.

Paa dette Tidspunkt var den nye Tingenes Tilstand for længst traadt ud i Livet, og C. M. Winther, der allerede den 6. April 1817 noget selvsikkert havde taget Forskud paa den ventede Udnævnelse og kaldt sig selv „Archivarius“,⁴⁾ kunde nu med Rette bære denne Titel. Et selvstændigt Raadstuearkivarembede var siden den 26. Juli 1817 en Kendsgærning. Er dets Navn end — fra 1. April 1936 — ændret, fejrer det dog en Sommersøn-

1) D. K. II Dept., Registrant Nr. 1177/1817, Fol. 183.

2) D. K. II Dept., Br. Nr. 2592/1817.

3) 28. August tilsendte Kancelliet Direktionen for den almindelige Pensionskasse de af de paagældende udfyldte Skemaer vedr. Alder, Embede, Indkomster m. m. (D. K. II Dept., Br. Nr. 2897/1817). I Pensionskassens Arkivalier findes intet som helst om Winther før i Aaret 1826 („Indlæg til Pensionskassen“ Nr. 13.933, mærket 60/1827, R. A.).

4) „Journal for Raadstue-Archivet, begyndt den 28de Januar 1817 og sluttet den 31te December 1840“, S. 1, Nr. 2/1817.

dag 1942 sit 125 Aars Jubilæum. En anden Sag er, at Embedet, som paavist ovenfor, i sig selv er endnu 60 Aar ældre, saaledes at det paa en Maade samtidig vil kunne fejre 185 Aars Jubilæum.

Stadsarkivets Bomærke.
Fresco ved Indgangen fra Vindeltrappen
til Ekspedition II.

III

RAADSTUEARKIVARERNE 1817—1942.

CHRISTIAN MICHAEL WINTHER.

Af FLEMMING DAHL.

Raadstuearkivar Christian Michael Winther blev født 26. Februar 1780 i København som Søn af Lærer ved Det kgl. Opfostringshus, cand. theol., s. A. Sognepræst til Sydstrømø Præstegæld (Thorshavn) Rasmus Jørgen Christiansen Winther (1749—99)¹⁾ og El(i)se Marie Bentzen (1750—1827). 9. Juli 1809 ægtede han i København Anne Cathrine Steensen, født 2. Februar 1781 i Larvik i Norge, død 29. April 1845 i København. Selv døde Winther sammesteds, 88½ Aar gammel, 20. Juli 1868; han ligger begravet paa Assistens Kirkegaard.

Om Winthers Barndom og Ungdom vides ikke andet, end at han er vokset op paa Færøerne. 1805—06 siges han at have været Skriver paa Herregaarden Kølbygaard i Hunstrup Sogn, Thisted Amt, hos Kammerherre Frederik Berregaard († i December 1805); men da denne allerede St. Hans Dag 1804 havde solgt Kølbygaard til sin tidligere Forvalter Chr. Overgaard, foreligger der alt-saa her en dobbelt Fejlmulighed. 1806 kom Winther til

¹⁾ Han „efterlod et godt Eftermæle, men havde mange Fjender, hvem hans troende Forkyndelse af Evangeliet var til Forargelse, og som ikke kunde lide, at han sagde dem den usminkede Sandhed“ (S. V. Wibergs Præstehistorie, III, S. 715).

København, hvor han Aaret efter bestod dansk juridisk Eksamen med Karakteren „Bekvem“ (5: 1. Karakter). I September 1807 stod han under Bombardementet blandt Studenterne paa Volden ved Vesterport og tjenstgjorde i alt 10 Aar i Studenterkorpset.

Ultimo Oktober 1808 indtraadte han som Volontær i Raadstuens 2. Sekretariat, hvor han et godt Aars Tid efter blev beskikket til Kopist. I Maj 1816 udnævntes Winther til Fuldmægtig sammesteds. Han karakteriseres i Magistratens forannævnte Indstilling som en „arbejdsvant, ung og rask Mand“ med fuldt Kendskab til de ved Magistraturen forefaldende Sager og disses Behandling i Sekretariaterne; stedse havde han udmærket sig ved „Orden, Flid og Paapassenhed“, Egenskaber, der snart skulde komme ham til Gode.

I Januar blev Fuldmægtig og Arkivar Jens Wissing syg, hvorefter Winther, der interesserede sig særdeles for Arbejdet i Raadstuearkivet, blev konstitueret i hans Sted og med største Omhu tog sig af Arkivets ydre og indre Forhold. I Begyndelsen af April døde Wissing, og Magistraten ansøgte da, som tidligere nævnt, Danske Kancelli om Oprettelsen af et særskilt Embede som Raadstuearkivar. Under Forudsætning af Indstillingens Godkendelse af Kongen fremsendte man samtidig fem indkomne Ansøgninger om Pladsen; blandt disse gav man C. M. Winthers Fortrinnet. Som omtalt resolverede Frederik VI under 26. Juli 1817, at der skulde oprettes et selvstændigt Raadstuearkivarembede, og under 30. s. M. beskikkedes Winther til den dærved ledige Post.

Som Raadstuearkivar fungerede C. M. Winther i henved 51 Aar, mere end 18 Aar ud over en nutidig Aldersgrænses Aaremaal. Han kom saaledes til at gøre Tjeneste under ikke mindre end fem Overpræsidenter. Som det vil være fremgaaet af foranstaaende Skildring, maatte han saa at sige organisere Arkivet fra nyt af, sørge for

Christian Michael Winther.

Anskaffelsen af de fornødne Reoler og foretage en Omordning og Nyopstilling af Arkivalierne. Efter Sagens Natur kunde han lige saa lidt som sine samtidige fyldestgøre en først efterhaanden udbygget Arkivvidenskabs mere moderne Principper; men Stikprøver i Arkivets egne Journaler og Akter fra hans Tid bærer i høj Grad Vidne om Winthers Overblik og Omsigt. Næppe uden Grund giver hans Efterfølger i Embedet, Oluf Nielsen, ham den Lov, at han gennem hele sin lange Arbejdsdag „bevarede [Arkivet] i så stræng en Orden, som den stadig tiltagende Knaphed i Plads tillod“.

Som ulønnet Hjælper havde han i en Aarrække (1837—68) sin Søn Krigssekretær, cand. jur. *Frederik Wilhelm Winther* (1810—95, gift med Sophie Amalie Schlage), der for øvrigt flere Gange under Faderens Fraværelse eller Sygdomstilfælde var konstitueret som Raadstuearkivar. At han ikke efterfulgte sin Fader i Embedet, i hvilket han fungerede 1868—69, var ham en uhyre Skuffelse. Han arbejdede derefter i Magistratens 3. Afdelings lokale Arkiv, indtil 1875 uden Godtgørelse, senere mod et beskedent Honorar. Da Fr. W. Winther 13. Juni 1890 fyldte 80, blev der for første Gang siden 1817 serveret Vin i Arkivet. Ellers skal der efter hans Sigende en eneste Gang, 1830, sammesteds være drukket Øl og Brændevin af nogle Bønder, der benyttede hans Fader som juridisk Konsulent.

Om *C. M. Winther* forlyder i øvrigt ikke meget. Økonomisk blev han senere velsitueret, idet han efter en fremmed Velynder arvede en meget betydelig Pengesum; men godgørende, som han var, skal han ifølge en Familietradition, der dog ikke har kunnet verificeres, have skænket ikke mindre end 50.000 Rdl. til kirkelige Formaal — det angives, men formentlig fejlagtigt, til Hellegaandskirken.

Han boede i mange Aar Nytorv 21, Matr. Nr. 115 i Vester Kvarter, i det saakaldte „Kommoden“, nu fredet i Klasse A, der sammen med det gamle Raad- og Domhus flankerer Indgangen til Slutterigade. Skraas overfor havde han saaledes sit Virkefelt, Raadstuearkivet. Ved et Tilfælde skulde dette senere, da Kvindefængselet i den yngre Tilbygning til Nr. 21 blev nedlagt, erhverve to Etager til Reservearkiv for Regnskabssager i samme Ejendomskompleks, hvor den første Raadstuearkivar havde boet.

Silhouet af ukendt fra Ungdomsaarene. Kopi i Stadsarkivet. Originalen tilhører Fru Asta Winther, Barnebarn af F. W. Winther, gift 1913 med sin Slægtning, Overkirurg Fritz Winther (1885—1933).

Litt.: Slægt, se I. C. L. Lengnick: Genealogier over adelige og borgerlige Familier, 1851, S. 1004. Axel Kofod: Den Wintherske Slægtbog fra 1755, 1934, S. 15 f. — Alfabert over Adskillige Kongelige Rescripter og Resolutioner etc. (St. A.). Kiøbenhavns Raadstue Protocoll, Stadens Betjening i 18. Aarh. m. Alfabert over samtlige til Staden henhørende og under Magistraten værende Betjening, Fol. 25 (St. A.). Oluf Nielsen: Bidrag til Københavns Rådstuearkivs Historie, Danske Samlinger, IV, 1868—69, S. 247—48. Københavns Borgerrepræsentanters Forhandlinger 1882—83, 43. Aargang, 1883, S. 733. Hist. Medd. om Kbhvn., 1. Rk., V, 1915—16, S. 279, VIII, 1921—22, S. 308.

OLUF NIELSEN.

Af C. KLITGAARD.

Raadstuearkivar Oluf August Nielsen blev født den 24. April 1838 paa Endrupholm i Skødst Herred som Søn af Proprietær, Branddirektør August Carl Nicolaj Nielsen (1809—85) og Hustru Henriette Georgine Meyer (1813—98). Han ægtede 1. Gang den 10. August 1865 i Faaborg, Ribe Amt, Sofie Brünnich, født den 4. Maj 1845 i Assens, Datter af Toldassistent Christian Gregers Brünnich (1820—76) og Hustru Frederikke Rasmussen (1828—1902), død den 10. September 1878. 2. Gang blev han gift i København den 17. Oktober 1879 med Mathilde Margrethe Agathe Grüner, født den 10. Februar 1861 i Husum som Datter af Borgmester Hakon Harald Grüner (1815—1900) og Hustru Margaretha Agatha Mathilde Jacobsen (1835—95). Han døde den 5. Januar 1896 paa Frederiksberg, og hans Enke den 15. Februar 1934. Han er jordet paa Vestre Kirkegaard.

Oluf Nielsen blev Student 1857, privat dimitteret, og begyndte at studere Teologi, men opgav snart dette Studium for nordisk Oldhistorie og tog 1863 Magisterkonferens i nordisk Sprog, hvorefter han s. A. blev Assistent i Kongerigets Arkiv.

Allerede i Studieaarene havde Oluf Nielsen kastet sig over sin Hjemstavns historiske Forhold: Topografi, Sted-

Oluf Nielsen.

navne, Personallhistorie m. v., og 1860 debuterede han paa sin historiske Forfatterbane med „Herregaarden Plovstrup“ („Annaler for nord. Oldkyndighed“ 1860), hvorefter der i en lang Aarrække fulgte Publikationer som „Historiske Efterretninger“ om vestjyske Herreder: Skadst Herred (1862), Vester Horne H. (1866), Slavs H. (1868), Malt H. (1870), Gørding H. (1872), Skodborg og Vandfuld H. (1894) og Hjerm og Ginding H. (1895). Af disse Egnsbeskrivelser staar hans Arbejder fra Ungdomsaarene betydeligt over de senere, der i nogen Grad bærer Præg af at være Hastværksarbejde.

Efter at være blevet Arkivassistent fik Nielsen af Generalstaben overdraget at korrigere Stednavneformerne paa Stabens nye Kort, og 1864 blev han Medarbejder ved Udgivelsen af Registeret til Langebeks „Scriptores rerum Danicarum“ (1878), hvorved han i højere Grad end hidtil førtes ind paa Studiet af Danmarks indre Historie i Middelalderen; Frugter af disse Studier var bl. a. hans Doktordisputats 1867 „Bidrag til Oplysning om Sysselinddelingen i Danmark“, „Ribe Oldemoder“ (1869), „Dueholms Diplomatarium“ (1872), „Kong Valdemar den Andens Jordebog“ (1873), „Codex Esromensis“ (1880—81), „Gamle jydsk Tingsvidner“ (1882) (til Belysning af Sproget i Ribe Amt, før et fælles Skriftsprog havde fæstnet sig), „Olddanske Personnavne“ (1883) og „Harsyssels Diplomatarium“ (1893).

Sammen med Chr. Bruun og A. Petersen stiftede Oluf Nielsen 1865 Tidsskriftet „Danske Samlinger for Historie, Topographi, Personal- og Literaturhistorie“, ved hvilket han til dets Ophør 1879 var en flittig Medarbejder; endvidere var han 1879 Medstifter af „Universitetsjubilæets danske Samfund“ og s. A. af „Samfundet for dansk-norsk Genealogi og Personallhistorie“, i hvis Bestyrelse han sad til sin Død. Han var ogsaa 1877 Medstifter af „Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie“,

og for dette saavel som for „Det kgl. danske Selskab for Fædrelandets Historie og Sprog“, i hvilket han 1871 optoges som Medlem, samt for „Universitetsjubilæets danske Samfund“ er flere af hans Arbejder udgivet.

1. Januar 1869 blev Oluf Nielsen Arkivar ved Københavns Raadstuearkiv, og fra 1885 var han tillige Overbestyrer af Københavns Kommunes Folkehogsamlinger, et Arbejde, han omfattede med stor Interesse. Stillingen som Raadstuearkivar medførte, at Nielsen ogsaa kom ind paa et nyt litterært Arbejdsfelt; 1872—87 udgav han for Kommunalbestyrelsen den uundværlige Kildesamling „Kjøbenhavns Diplomatarium“ indtil 1728 (otte Bind og to Registerbind), og 1877—92 udgav han endvidere den vægtige og værdifulde „Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse“ indtil 1730 (seks Bind), der endnu i en uoverskuelig Tid vil blive staaende som et Hovedværk. Beslægtet med disse Arbejder er hans „Kjøbenhavn paa Holbergs Tid“ (1884), det lettest læste af hans Skrifter, „Efterretninger om Abel Katrines Stiftelse“ (1875), „Vor Frelzers Kirke i Kjøbenhavn“ (1896, i Forening med P. Købke) og flere. I en Diskussion med A. D. Jørgensen paaviste Nielsen, at det ældste „Havn“ var en agerdyrkende Landsby.

Oluf Nielsen var en overordentlig flittig Skribent og en stille, beskedne Forsker, der gerne stillede sin omfattende Viden til Raadighed for andre Historikere, men med en saa stor Produktion, som han i Aarenes Løb præsterede, fulgte naturligt ogsaa, at den ikke altid kunde være af samme betydelige Lødighed, og at der til Tider savnes en egentlig Behandling af hans indsamlede Stof. Der kan i øvrigt tilføjes, at Nielsen almindeligvis — og med Rette — stillede sig skeptisk over for stedlige Traditioners og saakaldte Folkesagns Beretninger om tidligere Tidens Forhold. I nærværende Biografi er kun nævnt de vigtigste af hans Arbejder, men talrige

andre findes spredt i en Mængde forskellige Tidsskrifter.

Efterladte Samlinger i Nationalmuseet. — R. 1893. — For Tiden er et Mindesmærke for Oluf Nielsen, der rejstes ved Endrupholm af „Historisk Samfund for Ribe Amt“, under Arbejde.

Af Oluf Niensens tre Sønner, Kommunaldirektør August Nielsen (f. 1870), Stabslæge, Dr. phil. Kristian Brünnich Nielsen (1872—1942) og Arkivar ved Dansk Folkemindesamling Hakon Grüner-Nielsen (f. 1881), har førstnævnte, *August K. N. Nielsen*, 1887—94 fungeret som Assistent i Raadstuearkivet. 1896—98 var han konstitueret som Overbibliotekar ved Kommunens Folkebiblioteker og 1898—1905 Bibliotekar ved samme. 1914 blev han Chef for Magistratens 1. Afdelings Sekretariat og 1930 Direktør for Københavns Begravelsesvæsen (indtil 1940). Fra hans Haand foreligger bl. a. en Afhandling om Assistens Kirkegaards Historie til 1880 (1938), ligesom han 1904—37 redigerede den vigtige Samling af Bestemmelser vedrørende Københavns Kommune.

Litt.: Selvbiografi i Univ. Progr. Nov. 1867, S. 205—08. A. Heise i Saml. til jydsk Hist. og Topogr., 3. Rk., I, 1896, S. 103 ff. Fortid og Nutid, II, 1919, S. 200—05. Fra Ribe Amt, VII, 1931, S. 650—66; VIII, 1932, S. 132—37. Hardsyssels Aarbog, XXVI, s. A., S. 86—98. J. Aarsbo: Bibliotekerne og Samfundet, 1935, S. 72 ff.

VILLADS CHRISTENSEN.

Af AXEL LINVALD.

Raadstuearkivar Christian Villads Christensen blev født den 16. Februar 1864 i Nørbæk som Søn af Lærer Christen Christensen (1833—80) og Hustru Ane Christensdatter (1840—1901). Han var ugift og døde i København den 17. Oktober 1922. Han ligger begravet paa Assistens Kirkegaard.

Villads Christensen blev hjulpet til Studierne af sit Hjemsofns Præst, blev Student i København 1882 fra Cohns Kursus og tog 1888 Skoleembedseksamen med Historie som Hovedfag, erhvervede n. A. Universitetets Guldmedaille med en Afhandling om Danmarks Forhold til Sverige 1613—30 og 1900 Doktorgraden med en Bog om „Baareprøven“.

1889 blev Villads Christensen Assistent i Rigsarkivet, gjorde 1890—96 Tjeneste ved Provinsarkivet i Viborg, blev sidstnævnte Aar Oluf Nielsens Efterfølger som Arkivar ved Københavns Raadstuearkiv og beklædte dette Embede til sin Død.

Jævnside Embedsgerningen udfoldede han en omfattende historisk Produktion. Af større Skrifter har han foruden Disputatsen udgivet „Nykjøbing paa Mors 1299—1899“ (1902) — delvis bygget paa andres Forarbej-

der — og „København i Kristian VIII.s og Frederik VII.s Tid 1840—57“ (1912), en Udgave af Københavns Privilegier (1911) med dertil føjede nyttige Fortegnelser over Medlemmerne af Hovedstadens Magistrat, de 32 Mænd og Borgerrepræsentationen, en Fremstilling af de københavnske Begravelsesskikke og Kirkegaardsforhold i ældre Tid (1920) samt Afslutningen af Sechers „Corpus Constitutionum“ (1918).

Alle disse Arbejder skyldtes Tilskyndelser udefra — Bogen om København 1840—57 fremkom saaledes efter Opfordring fra Komiteen for det Hvidt'ske Legat og skulde være en Fortsættelse af Rubins to Værker — og bærer for de flestes Vedkommende Præget af ikke ret at være udsprunget af indre Trang og Kærlighed til Emnerne.

I Afhandlingen fandt Christensen den egentlige Udløsning for sin historiske Meddelelsestrang og har inden for denne Ramme ydet sit meste og bedste. 1896—1911 var han Redaktør af „Samlinger til jydsk Historie og Topografi“ og udgav fra 1907 i nært Samarbejde med Herman Trier — der som Borgerrepræsentationens Formand havde taget Initiativet — „Historiske Meddelelser om København“. Som Redaktør viste han i ringere Grad Evnen til at samle Medarbejdere omkring sig, skræmte dem undertiden fra sig, men udfoldede til Gengæld som Afhandlingsforfatter en overordentlig Frodighed og Fantasifuldhed i Emnevalget. Alene til det københavnske Tidsskrift har han skrevet saa meget, at det sammenlagt svarer til to af Rækkens otte Bind og af det sidste Bind over Halvparten.

Villads Christensen blev aldrig Arkivmand i Ordets moderne Betydning. Rimeligvis fandt han sig bedre tilpas i Raadstuearkivets usle Kælderlokaler under det gamle Domhus paa Nytorv end i de smukke Magasiner og Arbejdsrum paa Københavns nye Raadhus. Han bibe-

Villads Christensen.

holdt Oluf Nielsens Ordning og slog sig i Hovedsagen til Ro med Eksistensen af dennes to store Registraturer. Suverænt bestemte han de Arkivgrupper, Arkivets daglige Publikum burde benytte, men udfoldede inden for denne Ramme en fortjenstfuld Virksomhed ved Udarbejdelsen af store Navnregistre, navnlig til de københavnske Skifter fra Tiden indtil 1770.

Til en vis Grad var det imod Christensens Natur og Anlæg, at han blev Leder af Hovedstadens Arkiv; i Virkeligheden følte han sig aldrig hjemme paa „Brostenene“, men bevarede sit Liv igennem Landboens Kærlighed til Jorden og til Hjemstavnen. Karakteristisk nok behandler de fleste af hans Afhandlinger og efterladte Samlinger Byens „Overdrev“, dens Forstæder og Vandløbene og Søerne i dens Omegn. Bogen om København 1840—57 er et dygtigt Arbejde, som bygger paa samtlige kommunale Arkiver og giver en udtømmende Skildring af Hovedstadens Forvaltning. Alligevel mærkes det, at den er skrevet af en „Udenforstaaende“. Datidens København var tilvisse en lille By, men bliver endnu mindre i Christensens Fremstilling. Kun i ringe Grad spores det, at den ogsaa dengang var Midtpunktet for Regeringen og Nationens Aandsliv og Hjemstavn for den Generation af Borgerskabet, som i Nationalliberalismens Tidsalder blev Bærer af den politiske Udvikling.

Villads Christensen var en Mand, i hvis Sind der gik mange Strømme, saarbar og følsom, barsk og kantet, lyrisk bevæget — af og til har han skrevet smukke Digte og jævnlig i sine historiske Afhandlinger indflettet nydelige Naturskildringer — og med en mærkelig Sans for det menneskelige Sinds Dybder og uklare Drifter. Den samme Forkærlighed, som i Aarenes Løb vendte hans Forskertrang mod „Baareprøve“ og Hekseprocesser, bragte ham særlig i de senere Aar i Kast med psykiske Fænomener og i nær Berøring med Spiritisme. Stærke

politiske og sociale Interesser gjorde ham i god Overensstemmelse med hans Kærlighed til „Jorden“ til en glødende Tilhænger af Georgeismen og til Formand for den danske Henry George-Forening 1906—1910.

Litt.: Saml. t. jydsk Hist. og Top., 4. Rk., IV, 1922—24, S. 113—23. Hist. Medd. om Kbhvn., 1. Rk., VIII, 1921—22, S. 558—62. Hist. Tidsskr., 9. Rk., III, 1925, S. 93 f. Den lige Vej, 1922, Nr. 4. Flemming Dahl: J. J. Hedegaard i Hist. Medd. om Kbhvn., 3. Rk., IV, 1941, S. 443—47.

AXEL LINVALD.

Af POVL ENGELSTOFT.

Rigsarkivar Axel Steffensen Linvald blev født i København den 28. Januar 1886 som Søn af Lærer, senere Viceskoleinspektør Frederik Carl Christian Petersen (1851—1925) og Hustru Maren Pouline Steffensen (f. 1858). Familien tog Navneforandring 1903. Han ægtede den 8. Oktober 1913 i København Adda Hannover Cohen, født den 22. Januar 1888 sammesteds, Datter af Politikeren Varemægler Just Egmond Cohen (1858—1919; Medlem af Borgerrepræsentationen 1908—09, 1913—19) og Hustru Fanny Hannover (1863—1933).

Axel Linvald blev Student 1904 fra Schneekloths Skole. Han havde den senere Professor Aage Friis som Historielærer og knyttede et varigt Venskab med ham.

1910 tog han Magisterkonferens i Historie med Speciale i det 18. Aarhundredes Danmark; han havde i Studieaarene især staaet J. A. Fridericia nær. Han tog levende Del i Studenterforeningens Politik paa radikal Side. En anden Hovedinteresse var Sønderjylland, hvortil han var knyttet gennem sin fædrene Slægt; han tilhørte Kredsen omkring H. P. Hanssen og H. V. Clausen og var i mange Aar Bestyrelsesmedlem i 4 S. Fra 1910 skrev han i „Politiken“ de fleste ledende og andre Ar-

Axel Linvald.

tikler om sønderjyske Emner, ligesom han var og stadig lejlighedsvis er historisk Medarbejder ved Bladet.

Linvald knyttedes 1912 til Rigsarkivet som Assistent (Underarkivar), blev 1923 Raadstuearkivar i København og 1934 L. Laursens Efterfølger som Rigsarkivar.

Bortset fra de sønderjyske Emner — han redigerede 1919 sammen med Svend Dahl Samleværket „Sønderjylland“, I-II, hvori han selv skrev om Genforeningen — har Axel Linvald overvejende dyrket det 18. Aarhundredes Historie og paa talrige Rejser samlet Stof til dens Behandling: 1911 til Stockholm, 1913 til Genève, Paris, Sydfrankrig og Berlin, 1921 til Wien og 1922 til London. 1917 organiserede han Arkivet ved den danske Legations østrigske Afdeling i Petrograd, da Danmark havde overtaget Varetagelsen af de østrigske Forretninger.

1913 udgav han „Kjøbenhavns Brandforsikring 1731—1911“ med Supplement 1931. 1921 skrev han i „Den danske Centraladministration“ Afsnittet om Struensee, og 1923 udgav han, som første Del af en Afslutning af E. Holms store Værk, „Kronprins Frederik og hans Regering 1797—1807“. Denne Bog, der hviler paa et meget stort Stof og bl. a. giver en ypperlig Karakteristik af Kronprins Frederik, var oprindeligt indsendt som Doktordisputats, og dens Forkastelse vakte nogen Opsigt.

Endvidere har Linvald udgivet „Den danske Regering og Jøderne omkring det 19. Aarhundredes Begyndelse“ (1925, paa Tysk 1928) og „Dansk Arkivvæsen“ (1933, paa Tysk 1932); han skrev om Oplysningens Tidsalder i „Det danske Folks Historie“, som han 1926—29 redigerede sammen med Aage Friis og M. Mackeprang (ny Udgave under Titel „Schultz Danmarkshistorie“, 1941—43). Fra 1929 arbejder han paa en Udgave af Christian VIII's Dagbøger og Breve, hvoraf første Bind, omfattende Tiden indtil 1814 inclusive, kan ventes udsendt i Efteraaret 1942.

Som Raadstuearkivar redigerede Linvald 1923—34 „Historiske Meddelelser om København“, hvori han offentliggjorde adskillige Afhandlinger, f. Eks. om Bystyrets Historie i det 18. Aarhundrede, samt en Række for-tjenstfulde „Meddelelser fra Raadstuearkivet“, og udgav den mønsterværdige Godshistorie „Bistrup. Byens Gods 1661—1931“ (1932). Fra 1932 er han Redaktør af „Historisk Tidsskrift“, hvor han har søgt at udvide Anmeldelsesstoffet, især med Henblik paa Norge og Sverige. Siden 1933 har han været Medarbejder ved „Dansk Biografisk Leksikon“ (2. Udgave).

Som Arkivmand har Axel Linvald været overordentlig virksom. Paa Raadhuset nyordnede og udarbejdede han Registraturer over store Dele af Arkivet og til-vejebragte en omfattende Kassationsplan (1926—27), ligesom han skaffede Raadstuearkivet Reservearkiver i Kvindefængselet paa Nytorv og i den Mundtske Stiftelse i Stormgade.

Som Rigsarkivar har Linvald foranlediget en Nyopstilling af Arkivet, der har gjort det mere overskueligt og skaffet Plads til de aarlige Afleveringer i en Aarrække. I 1936 iværksatte han den af Erslev afsluttede Overenskomst om en dansk-tysk Arkivudveksling, og 1937 tog han Initiativet til en stor frivillig Arkivaflevering til Norge, der i nogen Grad har taget Brodden af dette vanskelige Spørgsmaal.

Fremdeles har han lagt Vægt paa Indsamling af Privatarkiver, delvis i Samarbejde med den af Videnskabernes Selskab nedsatte Kommission til Undersøgelse af de i dansk Privateje bevarede Kilder til dansk Historie, i hvilken Komité han 1923—31 var Sekretær, derefter Medlem. Linvald har desuden faaet en Række Administrationsarkiver samlet i Rigsarkivet, bl. a. den gamle Matrikuls, Universitetets og Kunstakademiets, nyorganiseret den daglige Ekspedition til Ministerierne og øget

Arkivets Publikationsvirksomhed, bl. a. ved populære Facsimileudgaver.

Endvidere har han faaet indrettet et fotografisk Atelier i Rigsarkivet. Den gamle Gehejmearkivsal er rekonstrueret 1942.

I Axel Linvalds Personlighed og Produktion har stringente Forskerprincipper, nedarvet Nationalfølelse og frisk Opladthed for Nutidens Rørelser indgaaet en lykkelig Alliance. Baade i Kraft af sin Stilling og sine Egenskaber indtager han en central Plads i dansk Historieverden. Langt fra selv at mangle bestemte Meninger er han med sit hurtige Overblik, sin Forstaaelse af Mennesker og sin Arbejdsglæde usædvanlig velegnet til at sætte Tingene i Gang og faa Fagfæller til at virke sammen.

Medlem af Danske Selskab 1925.

R. 1937. D.M. 1939.

Litt.: Slægt i Frederik Carl Christian Linvald: Slægtbogen. Peter Nielsen Petersen og Hustru Anna Petersen, f. Nielsen, samt deres Forfædre og Efterkommere, 1921 (maskinskrevet, Kgl. Bibliotek). M. A. Hannover: Adolph Hannovers fædrene og mødrene Slægt, 1914, S. 161. — Studenterne fra 1904, 1929, S. 161 f. Gads danske Magasin, XXIX, 1935, S. 504—14. Hist. Medd. om Kbhvn., 3. Rk., IV, 1941, S. 443—47. Vem är Vem i Norden, 1941, S. 238.

FLEMMING DAHL.

Af POUL MØLLER.

Flemming Rietz Granzow Dahl blev født 12. Februar 1896 i København som Søn af senere Professor ved Københavns Universitet, Dr. jur. Frantz Dahl (1869—1937) og Hustru Maria Granzow (f. 1872). 15. Juni 1923 blev han i København gift med Minna Friis, født 8. Maj 1900 sammesteds, Datter af senere Stabsdyrlæge Steffen Friis (1861—1942) og Hustru Magda Thorlacius Petersen (1864—1928).

Efter at have taget nysproglig Studentereksamen fra Metropolitanskolen 1913 studerede Dahl Historie, Dansk og Tysk og blev 1922 cand. mag. I sin Studietid tog han levende Del i de Bestræbelser, der 1918 ff. udfoldedes fra dansk Side for at faa ikke alene Nordslesvig, men ogsaa Flensborg og Dele af Mellemslesvig genforenet med Moderlandet. Efter Afstemningen i 2. Zone indsaa Dahl imidlertid, at Haabet herom maatte opgives for bestandig, og at Bevarelsen af Nordslesvig for Danmark kun kunde sikres gennem en Forsoningspolitik over for Tyskheden. For sin Indsats i Kamparene modtog han 1922 Foreningen „Sønderjyderne“s Minde-medalje.

Det nationale Arbejde i Grænselandet har siden da stadig været en af Dahls Hovedinteresser. Udslag heraf er hans Udgivelse af et historisk-topografisk Vægkort over Sønderjylland (sammen med K. Kretzschmer og P. Skadhauge, 1932) og af Kildemateriale til Belysning af Folkeafstemningen før Genforeningen (sammen med Kretzschmer, i Franz von Jessens Haandbog i det slesvig-ske Spørgsmaals Historie, 1938).

Efter Embedseksamen og Volontærtjeneste paa Rigsarkivet opnaede Dahl det Oehlenschläger-Tegnér'ske Stipendium til et Studieophold i Lund, Uppsala og Stockholm i Foraaret 1923. S. A. udnævntes han til Adjunkt ved Statsskolen i Lyngby, hvorfra han 1927 blev forflyttet til Schneekloths Skole. Sine Erfaringer som Lærer nedlagde han i „Synspunkter for Gymnasieundervisning i Historie“ (1929) og Lærebøger i Samfundskundskab for Gymnasiet og Realklassen (1930—42).

1929—30 var Dahl Undervisningsassistent i Historie ved Københavns Universitet. I December 1929 blev han ansat som Underarkivar (1931 Arkivar II) ved Rigsarkivet, hvor han først kom til at gøre Tjeneste ved Hovedarkivet, senere ved Landsarkivet for Sjælland m. m. Som Arkivmand knyttede Dahl Forbindelser med norske og tyske Kolleger ved Studierejser til Stockholm (1930), Helsingfors (1931) og Tyskland (1938).

Under Grønlandssagen (1931—33) stilledes Dahl til Raadighed for Udenrigsministeriet, til hvilket han fremdrog en Række Arkivalier, som underbyggede det danske Standpunkt og, ifølge Norges juridiske Sagkyndige i Haag Professor Ernst Wolgast, „har bidraget væsentlig“ til Processens Udfald. I Tilslutning til dette Arbejde udsendte han Pjecen „Andræ og Østgrønland“ (1932).

Ved Linvalds Udnævnelse til Rigsarkivar 1934 blev Dahl hans Efterfølger som Raadstuearkivar. To Aar

Flemming Dahl.

senere omnormeredes Embedet, og Titelen ændredes til Stadsarkivar. Som saadan har Dahl fortsat den af hans Forgænger paabegyndte Nyordning af Arkivet og skaffet dette forskellige Udvidelser, bl. a. Reservearkiv IV. En Deling i Ekspedition I og II fandt Sted 1939. S. A. indlemmedes Borgerrepræsentationens Arkiv efter hans Forslag i Stadsarkivet. August 1939 og April 1940 lod han alle vigtigere ældre Fonds evakuere.

1935 tog Dahl i Forening med Forfatteren Carl Behrens Initiativet til Stiftelsen af „Selskab for Staden Københavns Historie og Topografi“, hvis Næstformand han er. Dets Organ blev de af Kommunalbestyrelsen udgivne „Historiske Meddelelser om Staden København og dens Borgere“, hvis Redaktør Dahl har været siden 1934. Endvidere er han Medarbejder ved „Dansk biografisk Leksikon“ og „Svensk Uppslagsbok“.

Blandt Dahls historiske Skrifter er Hovedværket foreløbig „C. G. Andræs Taler i Udvalg“ I-II (1933—34), der indledes med en Karakteristik af Andræ, hvori Dahl „har givet en ypperlig og sikkert paa alle væsentlige Punkter rigtig Skildring af Andræs Liv og Gerning“ (Knud Berlin). Denne Bog efterfulgtes af Afhandlingerne „Andræ og Embedsstanden“ (1934), „Det Andræ-Heiberg'ske Venskab“ (1935) og „Andræ og Forholdstalsvalgmaaden“ (1937). Desuden er han Medforfatter af Jubilæumsskriftet „Vinhandlerforeningen 1862—1937“ (1937).

I de senere Aar har Dahl især beskæftiget sig med Hovedstadens Forfatningshistorie. Som et foreløbigt Resultat af sine Studier offentliggjorde han ved Borgerrepræsentationens Hundredeaarsjubilæum 1940 Afhandlingen „Københavns Kommunalforfatning af 1840“. Under Udarbejdelse er et større Værk om det københavnske Bystyres Historie 1648—1940, der agtes udgivet af Kom-

munalbestyrelsen i Anledning af Byens forestaaende Femhundredaarsjubilæum som Hoved- og Residensstad.

Litt.: Slægt i Slægtstavlesamlingen, 1931, S. 33 f. Maria Dahl: Slægtsminder ..., 1942, S. 81 f. Otto Engelsted Friis og Mariane Friis. Deres Forfædre og Efterslægt, 1927, S. 17. Gunnar Hellström: Karl Frederik Rietz' Ättlingar, Sthlm. 1927, S. 21 f. — Studenterne fra 1913, 1938, S. 6 f. Vem är Vem i Norden, 1941, S. 80. Den konservative Provinspresse 27—28/3 1934.

LIDT OM GAMLE KORTS RESTAURERINGER.

2 KORTRESTAURERINGER TIL KØBENHAVNS

STADSARKIV.

Af NIELS GÄRTIG.

Gamle Kort, enten det drejer sig om Udskiftnings-, Matrikuls- eller Bykort, har ikke alle Dage været opbevaret saa hensigtsmæssigt, som Tilfældet er nu om Stunder.

For Udskiftningskortenes Vedkommende har jo endda det særlige Forhold gjort sig gældende, at disse har været spredt Landet over som Regel hos de største Lods- ejere. Forordningen om Fællesskabets Ophævelse af 23. April 1781 fastsatte, at de originale Udskiftningskort skulde afleveres til Opbevaring hos de største Lodsejere i Ejerlavet paa de øvriges Vegne.¹⁾ Da man ude paa Landet ikke har haft gode og velegnede Opbevarings- rum, har Følgen været, at Rotter og Mus ofte har gnavet store Bidder ud af Kortene.

De mange Ildebrande paa Landet har selvsagt medført Tabet af mange gamle Kort, men Opbevaringsforhold, Dyreangreb og Ildebrande bærer ikke alene Skylden for

¹⁾ Dansk Historisk Fællesforenings Registrering af Udskiftnings- kort af Gunnar Knudsen, Fortid og Nutid, Bind XII, 1937—38, Side 173.

vore gamle Korts daarlige Tilstand; vort fugtige Klima har gjort mange af de gamle Kort mulnede og befængte med Skimmelsvampe.

En anden Ting, man ogsaa bør tage til Eftertanke, er den Skade, der sker ved at rulle eller endnu værre at lægge Kort sammen; man kan tydeligt se, hvordan de gamle Kort er bristede i alle Sammenrulnings- og Sammenlægningsfolder. Her skulde der gerne ske en Ændring i Fremtiden, thi ellers vil en Del af Arbejdet ved Restaureringen være skønne, spildte Kræfter.

Kortene fra vore Herregaarde er selvsagt de bedst bevarede, idet Opbevaringsforholdene her ikke har været saa slette som rundt om paa Bøndergaardene.

Takket være Arkivkommissionens²⁾ store Arbejde med Godsarkivernes Ordning og Registrering er der fra Landets Herregaarde og Godskontorer i en længere Aarrække sendt adskillige gamle, ofte ret store Kort til Landsarkivets Restaureringsværksted til Udbedring. Naar Kortene havnede paa Landsarkivet, har man med stor Forsigtighed afblødt det gamle, mørnede Lærred fra Kortene og klæbet disse paa nyt Lærred.

Hvor det har drejet sig om meget mulnede og lasede Kort, har man saa Stykke for Stykke klæbet Stumperne sammen; ofte har man maattet anvende Silketyll paa Oversiden af Kortene for at holde Stumperne sammen; paa denne Maade har man bevaret Kortene et Stykke ud i Fremtiden.

Naar Talen er om, hvad der gøres for at bevare de gamle Kort for Fremtidens Forskere og Historikere, vil jeg gerne i denne Forbindelse nævne det store Arbejde, der fra Matrikulsarkivets Side gøres ved Udbedring og Fotografering af Kortene. Arkivets Indsats er af meget

²⁾ Den 1. December 1922 nedsatte Kommission „Det kongelige danske Videnskabernes Selskabs Kommission til Undersøgelse af de i dansk Privateje bevarede Kilder til dansk Historie“.

stor Betydning; alle de gamle Kort udbedrer man her paa den nænsomste og bedste Maade, de klæbes paa hvidt Lærred; de Kort, som helt er i Laser og Stumper, flikkes omhyggeligt sammen og overklæbes med det fine, tynde Silketyll fra Lyon.

Ligeledes udføres der i Matrikulsarkivet et stort Arbejde ved Kopiering af Kortene ad fotografisk Vej, samtidig med en Nedsættelse af Maalestocken til 1:20.000. Kopieringen af gamle Kort er paa denne Maade blevet billigere, og over for stærkt ødelagte Kort er denne Metode mere brugbar end den tidligere anvendte.³⁾

Under Studieophold ved flere af Tysklands Statsarkiver⁴⁾ har jeg haft rig Lejlighed til at se, hvorledes man i Tyskland udbedrede gamle Kort og Planer. Dog var det ikke alene Teknikken og Metoderne, der interesserede mig. Ogsaa den Maade, man opbevarede Kortene paa efter endt Reparering, fandt jeg var af stor Vigtighed, idet Kortene efter en Udbedring og Opklæbning paa svært Lærred vil være meget tilbøjelige til at briste ved en Sammenrulning. Man har, hvor der har været nye Arkivbygninger, og hvor Pladsforholdene har tilladt det, i det store og hele sørget for, at Kortene efter Restaurationen kom til at ligge plant ud paa Hylder. Som et særligt Skoleeksempel kan jeg her nævne det gamle Statsarkiv i Marburg, som i Sommeren 1938 blev flyttet fra Marburg Slot til en smuk, nyopført Arkivbygning nede i Byen Marburg. Her er alle arkivtekniske Fremskridt

³⁾ Dansk Historisk Fællesforenings Repræsentantmøde i København Lørdag den 23. Oktober 1937. Redegørelse fra Arkivar Johs. Ewens, Matrikulsarkivet, om Fotografering af gamle Matrikuls-kort i privat Eje. Fortid og Nutid, Bind XII, 1937—1938, Side 143.

⁴⁾ Forf. har i Aarene 1922—1938 besøgt en Række Statsarkiver og Biblioteker i Tyskland, herunder Østrig, samt Pinakoteket i München for at studere nyere Metoder og Teknik ved Konserveringen af gamle Haandskrifter, Arkivalier og Kort.

taget i Brug, her faar Kort, Planer og Pergamenter deres rette Opbevaring efter Istandsættelsen.⁵⁾

I gamle Arkivbygninger er Spørgsmaalet ikke saa let at løse, da Pladsmangel gerne stiller sig hindrende i Vejen.

Efter at have omtalt de Skader og Ødelæggelser, de

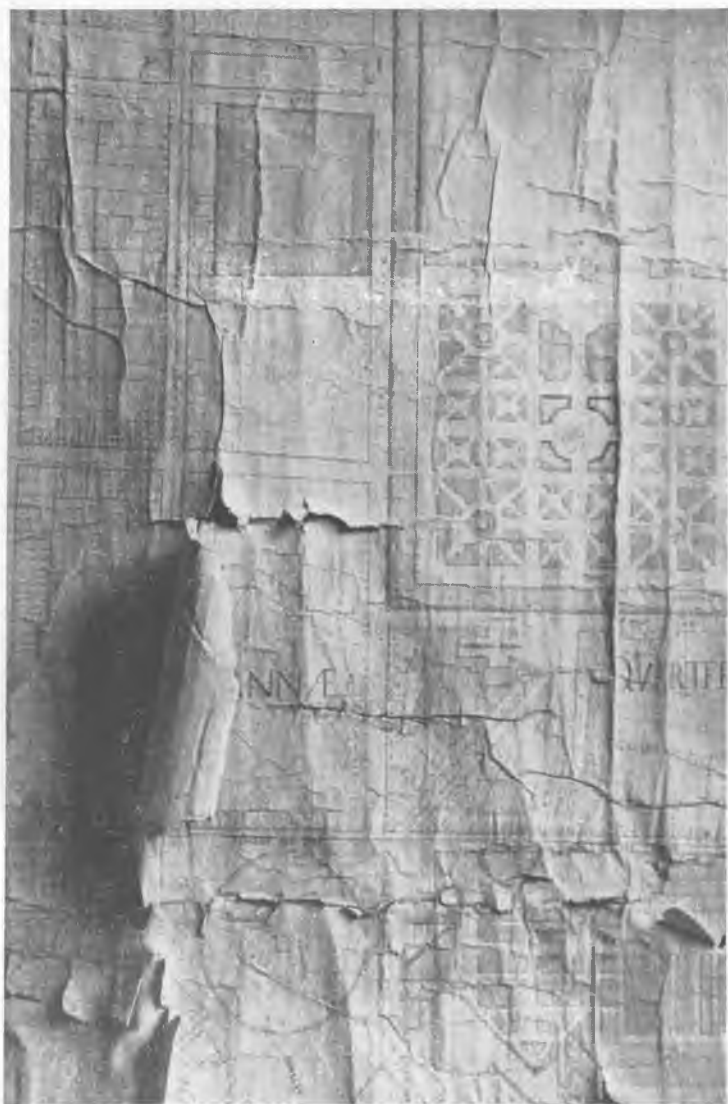

Kortsal i Statsarkivet i Marburg.

gamle Kort har været udsat for, og hvad der fra forskellig Side er blevet gjort for at bøde paa disse Skader, skal jeg give en lille Beretning om to Kortrestaureringer til Københavns Stadsarkiv.

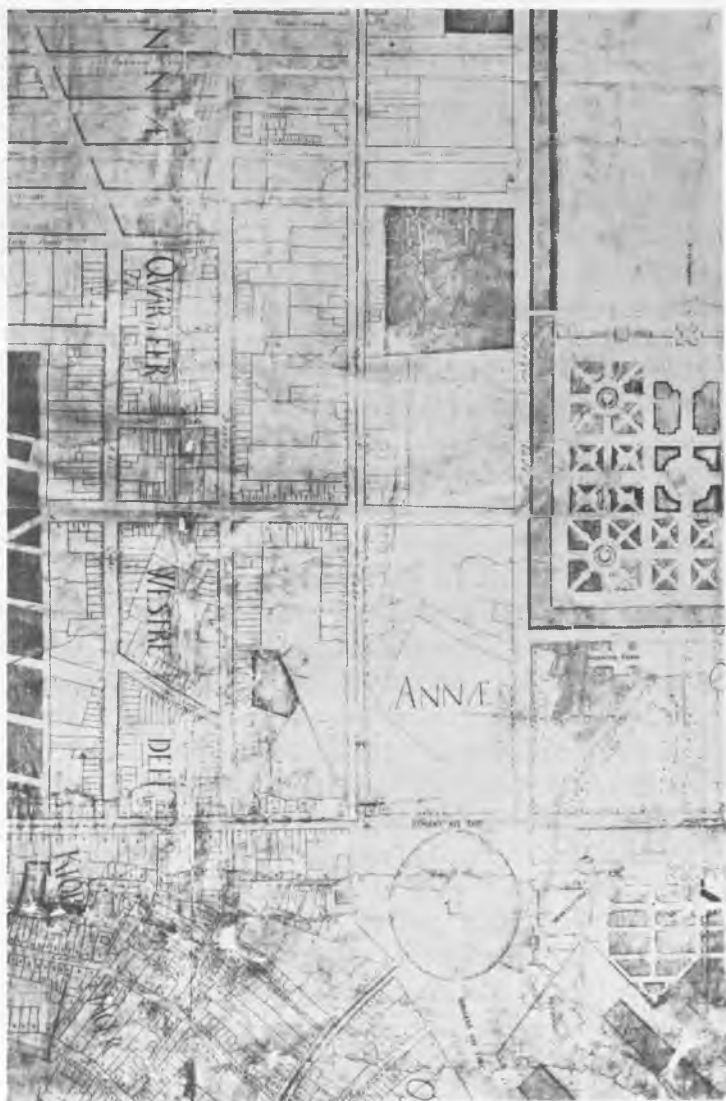
Københavns Stadsarkiv har altid næret den største Interesse for Restaurering og Bevarelse af Sager, som

⁵⁾ Stadsarkivar Flemming Dahl, som selv 1938 har besøgt Staatsarchiv Marburg-Lahn, har gjort mig opmærksom paa en Artikel af Günther Wrede i „Hessenland“, Sept.—Okt. 1938 om dette Arkiv; herfra er ovenstaaende Billede laant.

Fot. Niels Gärtig.

Brudstykke af Sibrands Generalkort over København 1745. Kortet, som det saa ud, da Københavns Stadsarkiv sendte det til Restaurering paa Landsarkivets Værksted. Billedet viser, hvorledes Kortet hænger i Laser, mørkt af Smuds, Fugt og Ælde.

Fot. A. Nørlit.

Det samme Brudstykke af Sibrands Generalkort over København 1745. Kortet, saaledes som det ser ud efter at være renoveret, konserveret og atter opklæbet paa nyt Lærred.

har en særlig Betydning og Værdi for Kendskabet til vor Bys Historie. De to Kort fra Københavns Stadsarkiv, jeg her skal omtale, har været stærkt medtaget af Fugt og Ælde.

Det største og vanskeligste var Sibrand's Generalkort. Dets Titel lyder saaledes: „Den kgl. Residentz-Stad Kiøbenhavn med alle derudi inden for Volden beliggende Grunde og Pladse, aftegnede efter allernaadigst anbefalede Opmaaling MDCCXLV“.

Kortet, der er udarbejdet af Overkonduktør Johan Sylvestre Sibrand 1745, er et Generalkort over Byen København.

Det har i sin Tid været et smukt Kort. I Kortets Hjørner er der tegnet de skønneste Vignetter, og en Obelisk fylder hele den venstre Kant af Kortet.

Da vi fik Kortet til Restaurering paa Landsarkivets Værksted, var der ikke meget tilbage at se af fordums Skønhed; store Partier var i Laser, det var sort af Støv og Fugt, og i alle de mange Folder, fremkomne ved Sammenrulningen, var Papiret bristet og ødelagt. Desværre var det gaaet særligt ud over de tættest befolkede Kvarterer. Kortets Dimensioner gjorde det nødvendigt at foretage Restaureringsarbejdet i Arkivets Magasinbygning, hvis Pladsforhold gjorde det muligt at have Kortet liggende udspændt paa Gulvet under Restaureringen. Kortet var opklæbet paa Hørlærred af svær Kvalitet; dette var dog helt mørnet og mørkt, ved den mindste Berøring bristede det. Det første, man nu havde at gøre, var at faa det gamle Lærred blødt af fra Kortet; af Hensyn til de kolorerede Linier paa Kortet maatte dette Arbejde gøres med største Forsigtighed med lunken Vand. Da Kortet var afblødt fra det gamle Lærred, blev det delt i 8 Felter, hvert Felt blev saa rensed og udbedret paa Værkstedet; til sidst blev det hele samlet og atter opklæbet paa svært, hvidt Lærred og spændt stramt ud.

Til Opklæbningen af Kortet medgik der ikke mindre end 6 Kilo Klister.

Det andet Kort til Københavns Stadsarkiv, jeg her skal omtale, krævede ikke slet saa meget Arbejde, da det var betydeligt mindre. Dets Titel er: „Plan paa de afbrente Pladtzer udi Kiøbenhafn med Gadernes Skickelse saaledis som de Her efter skal were 1730“.

Ved Restaureringen af dette Kort havde man det største Arbejde med at afbløde den Mængde Lapper, som velmenende Sjæle i Tidernes Løb havde paaklistret Kortet, endda havde man for at gøre det rigtig godt flere Steder klæbet indtil 3 Lapper oven paa hinanden. Ogsaa her maatte der udvises Forsigtighed for ikke at komme til at ødelægge de kolorerede Linier ved Afblødningen af Lapperne. Ved Afblødningen af det gamle Kort viste det sig at være opklæbet paa 2 forskellige ældre Kort, det ene var et fransk Kort over Alsace-Lorraine 1696, det andet en Del af et Tysklandskort, antagelig fra samme Tid. Efter Rensningen og Restaureringen blev det hele klæbet paa Lærred.

Med dette lille Bidrag haaber jeg at have vist, at vi ogsaa herhjemme har et aabent Øje for Bevarelsen af vore gamle Kort.

PAPIRTYVEN I KRIGSARKIVET.

EN TYVERISAG I KØBENHAVN 1754—55.

Af CARL v. KOHL.

Sørgeligt mange værdifulde Dokumenter fra gamle Dage er forsvundet i Tidernes Løb, hvorved betydningsfulde og ganske uerstattelige Kilder til Danmarks Kulturhistorie i ældre Tid er gaaet tabt. Man havde kun ringe Forstaaelse for, hvad „gamle Papirer“ kunde komme til at betyde for Efterverdenen.

Hvor lidt man interesserede sig for Arkivernes Betydning — udover selve Materialets Salgsværdi — selv i Kredse, hvor en sundere Opfattelse skulde synes selvfølgelig, viser sig ved f. Eks. det triste Faktum, at Kong Christian IV lod alle Slags gamle Dokumenter indsamle fra hele Landet for at benyttes af det Kgl. Artilleri til Forladninger og Karduser. Mængder af vigtige offentlige og private Dokumenter er i Læsseveis gaaet til Grunde, snart ved vort Lands utallige Ildebrande, snart som Følge af anden Ligegyldighed og Uforstand, — Børn kunde jo bruge dem til Legetøj, de voksne til Fidibusser eller simpelthen som Emballage; for Rotter og andet Utøj var Kældrenes og Lofternes uordnede Papirmasser velkomne Lækkerbidskenere. —

Om vore militære Arkiver i Fortiden skrev Krigsministeriets daværende Arkivar, Fuldmægtig *John Eckart*

Dittmann i 1876: — „Man synes overhovedet at have levet i den Tro, at et Archiv var en stationair Institution, der vel kunde skjøtte sig selv, og var derfor stedse utilbøjelig til at lade Archivaren anvende sin Tid til at sørge for Archivets Tarv; man paabebyrdede ham tvertimod en Mængde fremmede Forretninger, der tilmed vare af en saadan Natur og forbundne med saa stort Ansvar, at en nødvendig Følge deraf blev, at han betragtede disse som Hovedsagen og ligefrem nødtes til at forsømme Archivet“. — En Illustration til disse Klager er det, at, da i Aaret 1741 den daværende Bogholder i Land-Etatens Generalkommissariat *Johan Lindberg* var død, blev *Marcus Pahl*, der var Registrator (Arkivar) i Krigskancelliet, udnævnt i hans Sted, men dog paa Betingelse af, at han vedblev alligevel at besørge Arkivarforretningerne samtidig med, at hans hittidige Gage som Arkivar inddroges til Fordel for Statskassen! Desværre er det indlysende, at en saadan Sammenblanding af uensartede Forretninger, hvoraf Bogholderarbejdet ovenikøbet aabenbart regnedes for det vigtigste, let førte til en Negligeren af Arkivet og til, at Kontrollen maatte blive ufuldkommen med dette, der dog sagdes at „destinere til at bevare kgl. Documenter og Papirer, som i Besyn-derlighed maa nyde securitatem publicam“, og som „Rigens sacra“ efter Krigsartiklerne bør regnes iblandt de Bygninger, som „under Livsstraf ey maa berøres“. —

Følgen af disse uheldige Forhold skulde snart vise sig.

Kancelliraad *Marcus Pahl* havde iagttaget alle de Forsigtighedsregler, han kunde tænke sig at staa til hans Raadighed for at sikre de ham betroede Arkivalia. Han var saaledes altid selv den sidste, der forlod Kontoret, som han aflaaste efter sig. Selve Arkivrummet laa inde bag Bogholderkontoret, og til det fandtes kun een Nøgle, der anbragtes paa et bestemt Sted, som ingen andre end Arkivbetjentene kendte. Men — paa Nødvendigheden af

at skulle gardere sig over for sine egne Betjente, der alle i Aarevis havde været ansat, tænkte han ikke!

Det var derfor „med største Bestyrtelse“, at han d. 31. Maj 1754 opdagede, at der i Arkivet manglede et stort Antal Pakker Dokumenter, der maatte være bortstjålet af et „ugudeligt og dog icke fremmed Menniske“, der havde forstaaet at tilsløre sit onde Foretagende ved stadig at lægge andre Pakker hen paa de borttagne Plads, saa at det ved første Blik ikke kunde ses, at der manglede adskillige. Men efterhaanden var Forbryderen blevet saa fræk og uforsigtig, at en Opdagelse maatte ske.

Den 1. Juni indberettede Arkivaren Tyveriet til de Deputerede i Kommissariatet, og den foreløbige Undersøgelse henlede Mistanken paa en Skriverkarl i Arkivet, *Hans Rondrop*, der straks blev taget for og allerede d. 3. s. M. tilstod „generellement“. Den af ham skrevne og undertegnede Tilstaaelse lød saaledes:

„Af Ungdoms Daarlighed og Ubesindighed har ieg udaf Land-Etatens General-Commissariats Archiv udtaget eendeel Papirer og Documenter tiid efter anden, og bortsolgt til Urte-Kræmer Nicolai Christensen boende udi Knabroe-Stræde, uden nogen andens Drift eller Tilskyndelse; hvilcken min ubetænksomme begangne Forseelse ieg herved i allerdybeste Underdanighed, som eet Fattigt Fader- og Moderløes-Barn, vil underkaste mig Deres Kongl. Mayst.s store Naade og Mildhed.

Kjøbenhavn den 4. Juni 1754.

H. Rondrop“.

Da Rondrop saaledes „uformodentlig var couperet mit i hands tyviske Carrière“, var han straks blevet indsat i Arrest, først i Hovedvagten, senere i Blaa Taarn, og de første Skridt derefter bestod i, at Kommissariatet beordrede Pahl til snarest mulig at forfatte en udførlig Liste over de Papirer, der „paa saa formastelig og tyvisk

Maade“ var stjaalet, for at Delinkventen „kunde faa Midler til at fremture i sin liderlige Levemaade“. Arkivaren fik da ogsaa, med ikke lidt Besvær, skrevet en foreløbig Fortegnelse, og den var ikke opmuntrende: det viste sig ved den hastige Undersøgelse, at det drejede sig om: Indkomne Sager fra Danske Kontor 1694—1709, fra Tyske Kontor Indkomne Sager 1683—96 samt 1715 og 1719 og fra begge Kontorer samtlige Koncepter fra denne Periode, endvidere Indkomne Sager fra alle Rytterdistrikter 1690—99, talrige Zahl- og Mønster-Rouller fra Infanteriregimenterne 1683—90 og for fleres Vedkommende lige til 1721, fra de nationale Kavaleriregimenter 1690—99 og endelig fra Felt Generalkommissariatet 1711—17 (Store Nordiske Krig). Og alt dette var endda kun det Tab, der umiddelbart kunde overses, — senere viste det sig, at der bl. a. ogsaa manglede adskillige Fæstningsplaner og -tegninger. Intet Under, man blev opskræmt, — Aktor i Sagen skrev i sine Indlæg, at disse Dokumenter var „udi visse Maader dobbelt uskateerlige formedelst dend Nytte, som Landet af sliig een source kand tage, og dend Skade og Uheld, som derimod deraf kand flyde, naar slige Documenter geraader udi urætte og ildesindede Gemytters Hænder“.

Det overdroges Stadens Politimester *Erich Torm* at fremskaffe Oplysninger, om der blandt „Urte-Kræmere, Tobackspindere, The-Handlere o. a., som bruge Papiir til at indpække udi eller till Kræmer-Huuse“, skulde være nogle, der havde købt af Tyvekosterne, og „at requirere og advare“ disse til at aflevere alt sligt til Politiet. Alt for villige til denne Aflevering var de handlende jo ikke. — Aktor klagede siden over, at „skiøndt Folck vide, at Commissionen holdes, holde de dog till det Yderste paa de kiøbte Papiirer“. — Det drejede sig jo ikke om Bagateller, — de forskellige Køberes Kvitteringer til Mellemandlerne udviste, at der var stjaalet 415 Lispund

Dokumenter, hvoraf kun 47 Lispund 2 $\frac{3}{8}$ Pund tilbageleveredes Politiet. —

Under 29. Juni 1754 havde Kongen beordret nedsat en „extraordinaire Commission“ til Sagens Undersøgelse og Paadømmelse, bestaaende af Konferensraad og Deputeret i Landetatens Generalkommissariat *Jacob Gottlieb Linck*, Kancelliraad og Kancellisekretær i Danske Kancelli *Chr. Magnus Falsen* og Kaptajn i Det Kgl. Grenaderkorps *Joh. Hinrich v. Schacht*. Til Aktor i Sagen udnævntes Garnisonsauditøren i Fæstningen København, Stabssekretær *Erhard Mechlenburg*.

For at Kommissionen kunde faa Ret til *sine exceptione* at indkalde, forhøre og dømme *alle* i Sagen implicerede, saaledes navnlig de forretningsdrivende, som havde købt af Papiret, ansøgte Mechlenburg d. 24. Juli Kongen om, at Kommissionen maatte „tractere Sagen inquisitionaliter“, da man ellers maatte „befrøgte icke at være autoriseret hertil, siden det icke *expressis verbis* er determineret som andet end udi Form af en *processus ordinarius*“. Under 7. August tillod Kongen, at Sagen behandlede som en ordentlig Inkquisitionssag, og nu kom der Gang i Arbejdet, som blev besværligt nok, da de implicerede — og navnlig Hovedmanden, *Rondrop* og Hovedaftageren, *Nicolai Christensen* — gjorde alt for ved Benægtelser, Udflugter, hele og halve Løgne at forhale og forplumre Sagen,

Hans Rondrop, der i sin første Tilstaaelse søgte at vække Medynk ved at paaheraabe sig „Ungdoms Ubesindighed“ som et „Fader- og Moderløes Barn“, var 35 Aar gammel, født i København, hvor hans Forældre, som var døde for 14—15 Aar siden, havde sat ham i Vej og hjulpet ham, saa vidt de kunde. Faderen, der var Sergent i Garden til Fods, havde i 1735 skaffet sin 16aarige Søn Plads som Skrivedreng hos Kancelliraad *Lindberg* i Generalkommissariatet, hvor han som Lærling fik fri

Kost og Logis, idet Faderen fournerede ham med det øvrige til Livets Ophold. Efter Lindbergs Død 1741 tjente Hans Rondrop i samme Stilling hos Efterfølgeren, *Marcus Pahl*, som gav ham Kost, Kammer og „fornødne Klæder af Ulden og Linnet“, indtil han 1744 avancerede til Skriverkarl med 6 Rdlr. maanedlig og frit Ophold. I 1748 maatte han flytte ud af Huset, fordi en Skrivedreng blev Karl og skulde bo paa Stedet. Lønnen var nu steget til 8 Rdlr. om Maaned. Men uheldigvis resulterede hans forholdsvise Selvstændighed i, at han forfaldt til Svir og Drik, og hertil forslog Lønnen ikke, skønt han i de sidste Aar nød en Gage paa 110 Rdlr. Han begyndte derfor med efterhaanden at sælge alle sine Møbler, og derefter var det, at han fik den Idé at tilvende sig Arkivets Papirer. Han forklarede for Retten, at han under sin Skolegang havde erfaret, at man i Kræmmerboderne kunde omtuske brugte Skrivebøger og andet beskrevet Papir mod rent Papir eller endog mod rede Penge, og denne Erfaring søgte han nu at omsætte i Kongens Mønt. Begyndelsen skete i Borgerkaptajn, senere Stadshauptmand *Johan Walboms* Urtebod paa Hjørnet af Farvergade og Raadhusstræde, hvor Sønnen *Henrik Walbom* da var Svend og kort efter overtog Faderens Forretning. Hans Rondrop havde skjult nogle Ark Papirer under sin Kjole og viste Svenden det med Spørgsmaalet, om man ikke kunde tænke sig at købe mere af denne sjældent gode Hel-Arks Makulatur. Handelen kom i Stand uden generende Oplysningskrav om Papirets Oprindelse og Sælgerens Ret til at disponere over det, og Rondrop fik Aftale om fortsat Leverance til en Pris af 28 Skilling pr. Ris. Dette heldige Udfald gav Rondrop end mere Blod paa Tanden, — denne „Negoce“ maatte kunne gøres i større Stil, — og han henvendte sig til en anden Urtekræmmer, *Hans Schach de Bähr* i Fortunstræde, hvis Bod han kendte, da han

her plejede at købe The og Sukker. Oprindeligt havde han bestemt ikke at søge her, da han selv og flere af hans Kolleger kom i det Spisehus, der laa lige overfor, og de andre derfor let kunde faa Øje paa ham og opdage hans ulovlige Ærinde. Men det hidtidige Held var allerede steget ham til Hovedet. — Bähr var villig nok og stillede heller ikke ubehagelige Spørgsmaal. Forretningen voksede, men tog dog først ret Fart, da han ved Paasketid 1752 indlod sig med Urtekræmmer *Nicolai Christensen* paa Hjørnet af Knabrostræde. Nu kunde Rondrop ikke længere nøjes med Salget af de faa Ris ad Gangen, som han kunde holde skjult under Frakken: Nicolai Christensen var en fremsynet Mand, der forstod den Profit, han kunde faa ved at købe denne dejlige Makulatur for en billig Penge og sælge videre med en fed Avance. Det er under Sagens Forløb — trods hans Benægtelser — godtgjort, at han saare vel vidste, at Sælgeren var Skriver ved Kommissariatet, og at de solgte Papirer ikke kunde være kasseret Makulatur, men med en næsten utrolig Letsindighed reklamerede han f. Ex. offentligt i Lavs-Forsamlingen med de store Fordele, „hans“ Papir frembød fremfor anden Makulatur, særlig for Urtekræmmere. Meget solgte han i smaa Partier, men mest i Lispund eller risvis à 3—4 Mark. I Reglen hed det, at Papiret hidrørte fra Auktioner eller lignende. Det var ligeledes forbudt hans Bodsvende at give Oplysninger.

Han ønskede derfor Papiret leveret i Sækkevis, hvad Rondrop gladelig paatog sig. Salget gik nu for sig ved, at Rondrop mødte i Boden og bestilte dens Arbejdskarl, Grenader *Ole Larsen* af Sjællandske Infanteriregiment, enten til at følge med sig med en tom Sæk eller til at komme op til Kommissariatets Port mellem Kl. 1 og 2, naar alle Kontorbetjentene var gaaet hjem, for saa at faa Sækken fyldt af Rondrop. Prisen var i Begyndelsen

8—9 Mark pr. Sæk, men steg efterhaanden til 2 Rdlr., hvad Christensen bittert beklagede sig over: „Det var ham for dyrt!“ — Følgen var, at Rondrop i nogen Tid ikke kom i Boden, men søgte og fik Forbindelse med andre Urtekræmmere: *Jens Walbom* i Laxegade og *Hans Kierrumgaard*, der hidtil havde været Svend hos Nicolai Christensen, men nu selv havde nedsat sig og knyttet Forbindelse med Rondrop.

Nicolai Christensen kunde imidlertid ikke tænke sig at resignere paa den profitable Forretning, — han gav Ole Larsen Besked om at sætte sig i Forbindelse med Rondrop, og da han selv en Dag traf ham i „den saakaldede Pilemarcks Hauge“, udtalte han Ønsket om atter at faa Papir fra ham, — ganske vist havde han faaet Tilbud fra Rentekammeret om Makulatur, men „han vilde helst blive hos Rondrop“, selv om hans Priser var høje. Samhandelen fortsattes da, og Christensen vedblev at være den centrale Figur i Sagen, — han købte Papir af Rondrop for et Beløb af 90 Rdlr.

I alt var Hans Rondrops Indtægt ved hans Transaktioner 119 Rdrl. 86 Skilling, nemlig 3 Rdlr. 24 Skilling fra Henrik Walbom, 17.94 fra Bähr, 2.64 fra Jens Walbom, 90 fra Christensen og 6 Rdlr. fra Hans Kierrumgaard. —

— — —

Hans Rondrops Tjeneste i Kommissariatet, siden han blev Karl, bestod i at føre den Danske og den Norske Hovedbog, — ellers havde han intet at bestille med Arkivet, hvor hans Arbejde ikke synes at have givet Anledning til væsentlige Indvendinger. Han omgikkes ingen af sine ligestillede i Kommissariatet. De sidste 3 Aar logerede han hos en The- og Værtshusmand ved Hvælvingen, *Hannibal Rafn*, som for Forhøret udtalte „intet ondt at kunne udsige om Rondrop udover, at han undertiden var lidt beskienket. Han gik ud tidlig

om Morgenen og kom først hjem Kl. 10 og lagde sig strax i sin Seng uden at bruge Lys og Varme, saa at Comparenten (Rafn) aldeles icke var incommoderet af ham“. Hertil mente Aktor i sit Indlæg, at, naar en Værts-husholder skriver „noget“ beskænket, betyder det „i høj Grad“. — En af Rondrops Kolleger, *Bager*, forklarede at have været paa Kontoret med ham siden 1741, hans Opførsel var upaaklagelig, men han var hengiven til Drik og anden Uordentlighed. —

At de forskellige forretningsdrivende har kunnet indlade sig med ham uden at kræve visse Garantier, taler ikke til Gunst for deres Livsklogskab. Een eneste Henvendelse paa rette Sted om Oplysninger havde været nok til at sætte Bom for hele Foretagendet. I bedste Fald var Rondrop dog kun en forhutlet Person til Trods for hans Ansættelse ved Generalkommissariatet: — „Et usselt, søelagtig og døsig Menniske, slet adjusteret, Haarene accomoderet efter Naturen, i een gammel blaa Kiol, mal-propre overalt og in summum een, der gierne kunde entrere i een slet Handel for een skiiden Vinding“. — Vel behandlet blev han heller ikke, hvor han kom. Han maatte møde 2 Gange i Boden for hver Forretning: baade naar han bestilte Ole, og naar han skulde have sine Penge, — man turde ikke engang betro ham hans fortjente 2 Rdlr. for Sækken, før den var fyldt og afleveret, — han maatte altid staa „blandt de gemeene Folck“ uden for Disken og fik kun yderst sjældent en Sopken Akvavit stukket ud, — han maatte hver Gang selv betale Ole 8 Skilling i Bæreløn, — han regnedes ikke for noget, — ikke en Gang hans Navn brød man sig om at kende. Han var i sine Kunders Øjne kun en fortrukken og mistænkelig Skriverkarl, som man stod sig ved ikke at give sig for meget af med. Først da Tyveriet kom for Dagens Lys og Nicolai Christensen forstod, at Rondrops slette Omdømme og hele Usselhed i høj Grad var til hans

(Christensens) Ugunst, ændredes hans Bedømmelse af den utro Skrivers sociale Stilling totalt. Nu omtalte han ham i sine Indlæg som „Fuldmægtigen“, en Embedsmand, som enhver ærlig Købmand maatte kunne have Tillid til. Naar en saadan statsansat Mand bød Makulatur til Fals, vilde det være utilladeligt at tvivle om hans Ret til at disponere over sine Varer. Og da saa Rondrop d. 19. Juli 1755, inden Dommen faldt, afgik ved Døden i Blaa Taarn (begravet i Stilhed ifølge kgl. Befaling), stod det Nic. Christensen klart, at Rondrop „af Sorrig og Bedrøvelse over den slætte Tillstand, hand var kommen udi, har sagt Verden Farvel“; Modgangen havde „anfegtet ham, saa hand derudaf havde creperet“. — Kommissionens Mening var derimod mindre følelsesbetonet, idet den snarere antog, at Delinkventen var død som Følge af hans „forrige Sviir og uordentlige Leve-maade“. Forholdene i Blaa Taarn har vel heller neppe været sundhedsbefordrende for en Person, der var vænnet til Drik. Dog ses det, at Kirurg *Bergau* ved Lade-gaarden uden for Vesterport har faaet betalt 8 Rdlr. for „Opvartning og Medicamenter udi Arrestantens Svag-hed“, saa uden Lægetilsyn har Staklen ikke været. Hans Fængselsophold har ogsaa kostet Statskassen adskilligt, — hans Forplejning paa Hovedvagten fra 4. Juni til 4. Juli 1754 (31 Dage à 12 Sk.) betaltes med 3 Rdlr. 84 Sk., medens Taarngemmerens „Specialreigning“ fra Blaa Taarn lød paa:

„Forflegning 5/7 1754—19/7 1755 (380

Dage à 12 Sk.)	47	Rdlr.	48	Sk.
Udi Arrestpenge 54 Uger à 24 Sk.	13	„	48	„
anskaffet 2 Skiorter	1	„	64	„
Vaske-Løn			28	„
1 Liig-Kiiste	1	„	64	„

Ialt ... 64 Rdlr. 60 Sk.“.

I sin Domspaastrand indstillede Aktor ham til Galgen i Henhold til Krigsartiklernes §§ 25 og 125, der handler om Straf for grove og gentagne Tyverier, — eller i det mindste efter Forordningen af 19. Nov. 1751 til at stryges til Kagen, brændes Tyvsmærke i Panden og arbejde i Jern sin Livstid, samt have sin Hovedlod forbrudt.

I sin Domsafsigselse d. 3. Sept. 1755 indledede Kommissionen sin Dom med følgende: — „Vi have ladet det os være angelegen denne betydelige Sag paa det nøyeste at examinere, saavel i Henseende til delictus som Delinquenten og de i Sagen interesserede og implicerede, og efter megen Møye, mange holdte Sessioner, mange førte Vidner og skedte Examinationer, som Acterne nocksom udvise, erholdet saadan Opliusning, at vi ere komne i Stand till at fyldestgøre Deres kgl. Mayestæts Allernaadigste Villie ved en lovgrundet Doms Afsigt“. —

Tyveriet karakteriseredes som „det besynderligste, som menneskelig Imagination kunde falde paa, at stiaele Papiir udaf et Archiv for derved at gjøre sig en ligesaa utilladelig som sordid Vinding“. Hvad Tyveriet angaar, var Hans Rondrop „confessus et convictus“, — han havde stjaalet Papirer, fordi de laa ham nærmest ved Haanden. Utvivlsomt havde han stjaalet Guld, Sølv og Penge og alle de kostbareste Ting, om han havde haft Lejlighed dertil. Han kunde lige saa godt være blevet Forræder mod sit Land, thi „det var kuns et lykkeligt Hazard, at Papiirerne faldt i Hænderne paa Folck, der hverken vare ildesindede eller indsaa deres Vigtighed“. — Det Tab, han paaførte Kommissariatet, kunde ikke redresseres, og den Omstændighed, at hans Forbrydelse fortsattes gennem c. 3½ Aar, beviste, at han ikke handlede i Overilelse, ligesom han ved „hans uriimelige og usandfærdige Anbringender“ skammelig forsinkede Retfærdighedens Gang. — „Enhver Embedsmand maatte med Frøgt og Bævelse forrette sit Embede, hvis et saa-

dant Tyverie og ulovlig Handel icke blev forebygget ved at statuere saa tilstrækkeligt Exempel, som kand indjage Skræck baade for at stæle og at kiøbe med en Tyv“. --- Hans Rondrop kunde ikke simpelthen dømmes efter Forordningen om utro Tjenere, da han jo ikke havde forkommet noget i eller nogen af de Protokoller, hvis Renskrift var *ham* betroet, og derfor kunde Straffen som utro Tjener (Bremerholms Jern for Livstid) ikke være tilstrækkelig Straf for hans Forbrydelse, som maatte karakteriseres som groft „Tyverie i Kongens Gaard“, hvilket skærpede Forbrydelsen.

Kommissionens Dom fulgte derfor Aktors anden Paa-stand og dømte Delinkventen til, dersom han ikke var afgaaet ved Døden forinden, Kagstrygning, Tyvsmærke i Panden, Arbejde i Jern for Livstid samt til at have sin Hovedlod forbrudt. Efter Loven (D. L. VI—15—1 og VI—17—39) følger *igield* og *Tviegield* Tyvssag, men da det stjaalnes Værdi og Kvantum ikke nøje kunde fastslaaes, bl. a. fordi Papirernes Værdi afhænger alene af deres Indhold, bestemtes *Igield* til 184 Rdlr. (Halvdelen af de stjaalne og ikke tilbageleverede 368 Lispund) og *Tviegield* til 239 Rdlr. 76 Sk. (det dobbelte af hans Indtægt ved Salget).

Alt dette fik dog kun teoretisk Betydning, da Rondrop saa at sige intet ejede. I hans Bo havde i øvrigt kun hans Vært, *Hannibal Rafn*, anmeldt Fordringer: 7 Rdlr. for ikke erlagt Husleje. Rondrops Efterladenskaber bestod blot i: en gammel Kuffert, en gammel grøn Kjole og Vest, en gammel Muffe og nogle gamle Sko, endvidere en gammel Blik-Themaskine, en Porcellæns Thepotte og 2 Par Kopper, samt en gammel Messingkaarde, som dog ikke var hans, men tilhørte en vis *Winter*, som til Gen-gæld afleverede en *Hirschfænger*, han havde laant af Rondrop. Da Kufferten aabnedes, indeholdt den gamle

og ubrugbare Uld- og Linnedklæder og en Del Regninger. Alle Ejendele afgaves til Rafn som Erstatning. —

Men med Afgørelsen af Hans Rondrops Sag og hans dødelige Afgang var kun en Brøkdæl af Kommissionens Arbejde fuldbyrdet. Vanskeligere, mere indviklet og mere delikat var Forholdet for de øvrige impliceredes Vedkommende. Det drejede sig jo om en hel Række hidtil uberygtede og agtværdige Borgere og forretningsdrivende i Hovedstaden, og for nogles Vedkommende i Roskilde.

Man havde jo kongeligt Paabud om paa det nøjeste at undersøge hele Sagen og afsige Dom over enhver, der havde haft Del i den ulovlige Handel, — man skulde Ondet til Livs, men det gjaldt om at gribe Sagen an med Takt og nænsom Haand for ikke at hvirvle mere Støv op end nødvendigt.

Den første Post i denne Del af Sagen gjaldt *de* implicerede, som Delinkventen havde været direkte i Handel med: nemlig de 5 hoved-implicerede, Urtekræmmerne *Henrik Walbom* paa Hjørnet af Farvergade og Vandmøllestræde (Raadhusstræde), *Hans Schach de Bähr* i Fortunstræde, *Jens Walbom* i Laxegade, *Nicolai Christensen* i Knabrostræde og *Hans Kierrumgaard*, først Svend hos Nicolai Christensen, senere med egen Bod paa Hjørnet af Gothersgade og Grønnegade, samt endelig *Jens Thomsen* i hans Egenskab af Bodsvend hos nævnte Christensen.

Om alle disse udsiger Kommissionen med Rette: — „Hvis de havde observeret deres Allerunderdanigste Pligt ved at entholde sig fra at handle med en uberettiget og i alle Fald i Førstningen ubekendt Persohn, og hvis de havde erkyndiget sig om hands Qualité og Embede og om, hvad Hiemmel hand havde till de anbydende Vahrer,

kunde delictum strax blevet aabenbare og i tiide hæmmet, og derved et saa irreparable Tab for Archivet forekommet, hvilket de ved deres Uforsigtighed, Nonchalance, Dristighed, ja vel og Begierlighed efter utilladelig Vinding fornemmelig have contribueret till“. —

I Domspræmisserne udtalte Kommissionen sin Beklæggelse over, at de gældende Love og Forordninger ang. Tyve, Tyvs-Hælere og Købere ikke havde kunnet forhindre saadanne „grove Malversationer“. Forordningen af 26. Jan. 1681, der anseer Tyvs-Hæler og Tyv med lige Straf, vilde i dette Tilfælde ikke komme i Brug, men derimod Forordningen af 27. Juli 1742, der i sin § 2 udsiger: — „Ingen af Kiøbenhavns Indvaanere, civile eller militaire, maae tilhandle sig noget sligt Gods og Klæder af Soldater, Matroser eller andre Handlende, som icke dertill af Magistraten ere besckickede og med Beviis om saadan Frihed forsynede, under Straf for enhver, som sig herimod forseer, fra 10—50 Rdlr. efter Personernes Omstændigheder og Vahrernes Værdie“. —

Da de i Aktors Domspaaestand foreslaaede Bøder langt overgik det i Forordningen fastsatte Maximum, gjorde den af Byens Kræmmere, der rantes haardst, Urtekræmmer *Nicolai Christensen*, skarp Indsigelse forinden Dommen, idet han for det første gjorde gældende, at Forordningen kun gjaldt Handel med militære, medens Sælgeren i dette Tilfælde ikke var Soldat, men Skriverkarl, og desuden paapegede han, at Handelen her ikke drejede sig om Gods og Klæder, men kun om gammel Makulatur. Han havde derom „consuleret adskillige lovkyndige Mænd og Jurister, som høyligen undrer sig over, at Actor saaledes udtolcker denne Forordning“. Og hvis han endelig skulde dømmes efter den, kunde Bøden højst blive 50 Rdlr., — han venter i øvrigt at blive pure frikendt.

I Princippet fulgte imidlertid Dommen Aktors Ind-

stilling, idet den imødegik disse Indvendinger, — først med en Erklæring om, at det selvfølgelig er Forordningens Mening, at enhver Handel med uberettigede er ulovlig. Hvad angaar Aktors Fortolkning af Forordningen, udtalte Kommissionen, at det maa forstaas, at det ikke er nogen Lovgiver muligt forud at kunne „supponere alle de iniquiteter, som menneskelig Ondskab eller Daarlighed kand falde paa, men naar Lovgivere have sat een Regel i en vis casu, er det enhver redelig og fornøftig Dommers Pligt *ex sano sensu et analogia legis* at ponderere de forefaldende casus Majesteten af en Lov tillader icke at udlade sig i mange Ord. Dend menneskelige Indsigtes indskrænckede Grændser kand icke indbefatte detaillier af all Menneskelighed. GUDs fuldkomne Lov indlader sig end icke i den discussion“. Ganske vist straffes som Regel en Forbrydelse med kun 1 Straf, — altsaa straffes f. Ex. en Delinkvent kun med 1 Dødsstraf, selv om han har begaaet 3—4 halsløse Gerninger. Men Sagen bliver en anden, naar det drejer sig om Bødestraf. Thi denne har til Hensigt at forbedre og rette, og derfor „imponeres efter Forseelsens Beskaffenhed og efter den Fordel, Køberen derved har gjort sig, saaledes at den skal corrigere, icke animere“. At dømme en Mand, der ved sin Forbrydelse har tjent sine 500 Rdlr., til en Bøde paa 50 Rdlr. vilde jo blot være en stor Opfordring og Opmuntring til Tyveri og Handel med Tyve. Der kunde tjenes mange Penge paa den Maade, da Tyvekoster ofte betaales godt, som det ses af denne Sag.

Kommissionen statuerede derfor i sin Dom, at der viselig ikke skete de anklagede nogen Uret ved, at Bødernes Maximum ansattes for hver enkelt Forbrydelse, de havde begaaet under denne Sag, altsaa for hver Gang, de havde handlet med Hans Rondrop.

Hans Rondrops første Forretning med det stjaalne Papir var med Urtekræmmeren paa Hjørnet af Farvergade og Raadhusstræde (Vandmøllestræde), Borgerkapitajn, i Februar 1755 Standshauptmand, *Johan Walbom*¹⁾ eller rettere med hans Søn *Henrik Walbom*, der var Svend hos Faderen og kort efter overtog Forretningen.

Rondrop erklærede, at han stadig kom med Papiret gemt under Frakken, første Gang om Aftenen d. 22. Sept. 1750, og havde solgt det til den gamle Købmand selv. Dette benægtede baade Fader og Søn, — *Henrik Walbom* vedblev at holde stejlt paa, at al Handel var sket ved højlys Dag og Faderen ganske uafvidende. Hvad angaar Handelens Tidspunkt paa Døgnet, mente Kommissionen ganske vist, at „her staaer Skinbarligheden i Rondrops Udsagn till Rimelighed, da onde Mennisker heldst udvælge Mørket till deres onde Gierningers Fuldførelse“, men i øvrigt dømmes, at „et saa udædisk Menniskes Forklaring kand icke være at reflectere paa“, og *Walbom* senior udgik saaledes aldeles af Sagen. Det blev Sønnen, man holdt sig til.

Det var kun 7 Gange i alt, at Handelen gik for sig, og det hele købte Kvantum var 7 Ris Papir, da *Henrik Walbom* i Marts ophævede Forbindelsen, — efter hans Udsagn, fordi han ikke ønskede at sætte flere Penge i den, medens Kommissionen mente, at Grunden snarere var, at han forstod, at den var utilladelig. Han kunde jo læse i Papirerne, at der her maatte være noget ulovligt, — hans Undskyldninger med Enfoldighed, Uviden-

¹⁾ I „*Danske Mercurius*“ anmeldtes Udnævnelser, da Oberst *Fabritius* døde, saaledes om hans Eftermand:

„Den ældste Capitain blandt disse kiække Helte, som viiste Mod og Troe, da det for Alvor gieldte, Hr. *Walbom* i hands Sted, som det er gammel Skik og Kongens Naade vil, Stads-Hauptmandscharge fik“.

hed og liden Eftertanke kunde ikke hjælpe ham: — „Hands ignorantia var jo icke invincibel“, skrev Kommissionen og tilføjede med lidt tung Ironi: „sed error placuit“. Med Rette beklagede man, at han ikke havde spurgt Rondrop om hans Fuldmagt til Salget: det var jo Tyvens første Skridt paa Forbryderbanen, og han var næppe allerede saa forhærdet, at hans slette Samvittighed ikke skulde kunne røbe ham. —

Walbom kunde ikke undgaa at anses efter Forordningen af 1742. Aktors Paastand, at han skulde bøde 20 Rdlr. for hver af de 7 Gange, han havde handlet med Tyven, altsaa 140 Rdlr. samt Omkostninger og Salær til Aktor, billigedes derimod ikke af Kommissionen, som i Betragtning af Handelens korte Varighed og under Hensyn til, at Walbom ikke købte for Profit, men kun til egen Brug, fastsatte Bøden til 10 Rdlr. for hver Gang eller i alt 70 Rdlr. —

Hans Rondrops næste Kunde blev, som før nævnt, Urtekræmmer *Hans Schach de Bähr* i Fortunstræde, der fortsatte Handelen i tre samfulde Aar, og i alt for 17 Rdlr. 5 Mark 14 Skilling købte 54 Lispund, som han dels brugte selv, dels solgte i smaa Kvantiteter med god Profit.

Han havde saaledes forsét sig ligesom Henrik Walbom, men under forskellige skærpene Omstændigheder: Han købte ikke udelukkende til egen Brug; han vedblev med den ulovlige Handel længe; Rondrop kom altid „furtivt“ til ham ved Aftentide med sine Papirer, der var ordnet og sammenbundtet i Pakker med Omslag og Designation, hvilket straks maatte have vakt hans Mistanke. At han var vidende om, at Sælgeren var Skriver i Kommissariatet, var utvivlsomt, thi Pigerne fra Spisehuset lige overfor bevidnede, at de havde truffet Rondrop i Boden, „skærset“ med ham og i Bährs Nær-

værelse fortalt, hvad han var og hvor han var ansat. Saa meget lettere kunde han have skaffet sig Oplysning om Handelens Ulovlighed, som han godt kendte en af Rondrops Kolleger, *Bager*, der var Skriver i Justitsraad *Stavangers* Kontor i Kommissariatet og netop kom i Boden for at købe Ting til Kontoret.

Men han fandt det mest fordelagtigt ikke at spørge og vedblev Forretningen med Rondrop, indtil denne holdt op med at komme i Boden, fordi hans nye Forbindelse med *Nicolai Christensen* gav mere Udbytte. Gentagne Gange — sidste Gang kort før Rondrops Arrestation — kaldte Bähr paa ham, naar han passerede Boden, og spurgte, om han ikke havde mere af det „casserede Papir“. Rondrop henviste ham da til *Christensen*, hos hvem han saa købte et Lispund, hvoraf de 8½ Pund paa Opfordring tilbageleveredes til Politiet, uden at han dog fandt sig beføjet til at omtale sin Forretningsforbindelse med en Skriver i Kommissariatet. Heller ikke til *Bager*, der fortalte ham om Tyveriet fra Arkivet, talte han om det Papir, han havde købt. Først da *Bager* senere meddelte ham, at Tyven var arresteret, spurgte han ham „med Apparance af Oprigtighed“, om den fængslede Tyv ikke muligvis skulde være ... og saa skildrede han Rondrops Ydre og fortalte, at han — selvfølgelig uden at vide det — havde købt Papir af saadan en Person. Paa Bagers Spørgsmaal om, hvorfor han ikke straks havde sagt dette, svarede han, at for ikke at gøre et Menneske ulykkeligt vilde han tie, indtil han ret blev spurgt derom. Aktor kaldte hans Optræden her et Forsøg paa at spille baade Politicus og Jesuit, og Dommen nøjedes med kort at bemærke, at Bähr maatte vide, at naar Sælgeren er en Tyv, er Køberen strafskyldig. Men — fortsatte Dommen — „hand har candide tillstaaet, deprece- ret sin Forseelse, submitteret Sagen til Doms uden at foregive andet till Forsvar end sin Fattigdom, sin Een-

foldighed og liden Eftertanke, og da det i alle Fald er bedre end at benægte og bemantle Forseelsen, thi saa kand Haab næres om effter en taalelig Revselse, at de entholde sig fra tiere Forseelse“, dømtes han til en Bøde af 24 Gange 10 Rdlr. eller i alt 240 Rdlr.

Jens Walboms Urtebod i Laxegade var ligeledes kendt i Forvejen af Rondrop fra tidligere Besøg. Ganske vist nægtede Walbom at vide, at Sælgeren var Skriver i Kommissariatet, men dette var fra først af kun lidet troeligt, — det stred mod Bodsvenden Chr. Hendriksens Vidnesbyrd, og desuden havde Urtekræmmeren indrømmet at have set af Papirerne, at de var noget med „Krigs-Etaten“. Forbindelsen varede kun kort, — Rondrop fik kun 2 Rdlr. 64 Sk. for Papiret, før Walbom afbrød Handelen, fordi han ikke behøvede mere Papir, og fordi han, som han sagde, blev mistænksom, da Rondrop tilbød ham saa store Kvantiteter.

Efter Aktors Paastand skulde han bøde 200 Rdlr. samt Omkostninger og Salær til Aktor, men Kommissionen udtalte, at vel fortjente han at anses efter Aktors Ønske, men „det er dog at roese, at han ophævede Handelen, da han fick Mistanke om dens Lovlighed, og at han tilbageleverede Størsteparten, og oprigtig tillstoed“, — han nøjedes derfor med en Bøde paa 50 Rdlr. —

Hovedaftageren af det stjaalne Papir var som nævnt Urtekræmmer *Nicolai Christensen*, der havde været etableret i 16 Aar og i hvis Bod paa Hjørnet af Knabro- og Brolæggerstræde „dend største og importanteste Negoce“ skete. — „Kand nogen siges at have forseet sig med fri Villie og velberaad Hu, er det ham“, skrev Aktor i et af sine Indlæg, — „hand har beviisligen gjort sig strafbar fremfor nogen af de andre, som med delictum have handlet“. Men det holdt haardt at faa ham overbevist

og at „borttage fra hands Konstgreb og fictioner den til deres Udstaffering laante Smincke“. — Straks da Tyveriet blev opdaget, og Politiet bad Stadens Urtekræmmere om deres Assistance til at faa Sagen oplyst, tilbagesendte Christensen 7 Lispund Papir og erklærede, at han ikke troede, at der hos ham var solgt noget af det omhandlede Papir, hverken inden- eller udenbyes. Først da Rondrop var arresteret, oplyste Nicolai Christensen, at der dog vist nok alligevel var solgt 2 Lispund til Urtekræmmer *Poul Ibsen* i Roskilde, — men mere erindrede han ikke. Da Rondrop imidlertid tilstod at have staaet i Forbindelse med Christensen, kom denne til at huske paa i alt 5 Købere, hvis Navne han opgav til Kommissionen. Uheldigvis fremlagde forskellige andre af hans Kunder i Retten Kvitteringer for Beløb, de havde betalt Christensen for Papir, og denne lovede da atter at indsende et fuldstændigt og sandfærdigt Uddrag af sine Bøger med Liste over Købere. Han havde nemlig desværre forstaaet Kommissionen saaledes, at den kun ønskede Navnet paa de Købere, hos hvem han endnu havde Penge til gode. —

Den derefter fremsendte Liste — ligesom den forrige under Eds Tilbud — omfattede i alt 13 Navne, men var uheldigvis heller ikke fuldstændig. Han havde saaledes „glemt“ bl. a. *Jørgen Hansen, Høyer, Barchager* og *Herman Grimstrup* (og den sidste havde endda købt 43 Lispund), ligesom det viste sig, at *Poul Ibsens* Køb ikke var 2, men 16 Lispund, medens *Anders Thomsen* opførtes som Aftager af 4 Lp., til Trods for, at dette rette Tal var $21\frac{1}{2}$ Lp.

Disse Fejltagelser følte Christensen sig uskyldig i, — han svarede bl. a.: „Hvis der er noget af mig forset eller noget efterladt, som kunde være anderledes, er det aldeles icke skeed i saadanne Tancker, men af Eenfoldighed, Mangel af Hukommelse af det, at jeg icke ret haver for-

staaet, hvad der af mig er forlanget“. Overhovedet synes Nicolai Christensen at have haft en særlig Gave til at misforstaa og glemme, ligesom hans Yndlingsvending om sig selv er: „Jeg eenfoldige Mand“. Man forstaaer let, at Aktor irriteret bemærkede, at Komparenten „hellere skulde lade sin Eenfoldigheds-Mascke blive hjemme ... Hand har ved alle Leiligheder søgt at udgive sig for een eenfoldig Mand, men har tillige indladet sig i de subtiliteter og Udflugter, som den sterckeste Rabulist skulde have ondt ved at udfinde ... Hand er her ret i hands Esse“. —

Den næste Fortegnelse over Kunder, som Christensen indsendte som Uddrag af sine Forretningsbøger d. 16. Jan. 1755, var vokset til 17 Navne, idet han udtalte sin Beklagelse over at have undladt til sin forrige Liste at sammenstille sin Hoved- og sin Kladdebog, hvorved nogle Navne var faldet ud. Denne Misforstaaelse var saa meget mere beklagelig, som „jeg, eenfoldige Mand, havde gierne villet, at alt det, som kunde tiene til Opliusning, strax havde blevet opdaget“. — De indsendte 17 Navne blev, sammen med de 12 Købere, der havde betalt deres Papir kontant, til de 29, der er det virkelige Antal implicerede Handelsfolk.

Nicolai Christensen fastholdt, at han ikke kunde have ringeste Anledning til Mistanke til Rondrops Hæderlighed, og han anede ikke, at han var Skriver ved Kommissariatet, eller at Papirerne var sammesteds fra, — til Trods for, at begge hans Bodsvende, hans Boddreng *Jes*, hans Karl *Ole Larsen*, Urtekræmmer *Dreyer* og *Sr. Prehn*, alle vidnede mod hans Paastand og endvidere fortalte, at der altid laa nogle af disse Papirer paa Bordet i hans Stue, hvor *Dreyer* selv havde læst i dem og set, at der blandt dem var Mønsterruller over Soldater. Der havde ogsaa været illuminerede Fæstningstegninger, — og to af disse (Munkholm og Christianssteen) var blevet

tilbagesendt Politiet af Urtekræmmer *Grimstrup*, som havde købt dem i Christensens Bod. Andre af disse Tegninger var, efter Svendenes Vidnesbyrd „forkommet ved Børnene“, Christensens Børn!!

Grenader Ole havde hørt Svendene læse op af Papirerne om „Krig, Generaler, Processer og Domme o. l.“, — han kunde ikke selv læse Skrift. Men Christensen selv havde spurgt ham første Gang om, hvor han skulde hente Papiret, og Ole havde svaret: „I Commissariatet, naar de andre Betjente er gaaet deres Vej“. — Og naar det engang imellem hændte, at Oles Sæk ikke var heit fyldt, naar han afleverede den i Boden, knurrede baade Svendene og Christensen derover.

Alt dette benægtede Christensen pure og insinuerede, at Oles beedigede Forklaring var urigtig og „hen i Vejret, maaske af Frøgt for den ham paalagte Arrest“, som dog i Virkeligheden kun var 1 Nats midlertidige Sikkerhedsforvaring paa Slotsholmens Vagt hos Underofficeren. At dette *ikke* var Arrest, var Ole fuldt klar over, da han fik Lov at beholde sit Sidegevær, — Aarsagen var blot, at man vilde sikre ham mod at paavirkes af Christensen, — f. Ex. ved Hjælp af „et Cordiale, som kunde forvilde hands Concepter eller hands Huckommelse“. — Christensen veg imidlertid ikke tilbage for at anklage Aktor og Kommissionen for ulovlig Paavirkning af Vidner, idet han i sit Indlæg af 18. Juli 1755 skrev: — „Det er utilladeligt at holde Ole i Arrest, indtil hand kand forklare, som Vederparten attraaer“. —

Først naar Christensen direkte konfronteredes med Vidnerne, og disse lige skulde tages i Ed, erindrede han, at han muligvis nok kunde tænkes at have sagt til nogle, at han fik kasseret Papir gennem Rondrop fra Commissariatet, men det var gaaet ham „i Glemme“. —

Grunden til denne Indrømmelse var, at en af hans Udflugter bestod i, at han saa meget mindre kunde betvivle

Papirsalgets Lovlighed, som der jævnlig kasseredes og bortsolgtes Makulatur fra Rentekammeret, der var lige saa godt som Kommissariatets: Han havde selv købt Vognmandslæs deraf, og han havde troet, at Rondrops Papir kom fra samme Sted. Imidlertid konstateredes det ved en omfattende og tidsspildende Undersøgelse, iværksat af Rentekammerets Arkivar, Kammerraad *Pauli*, at kasseret Papir (Sedler og Kontrabøger) fra Kammeret kun solgtes til Urtekræmmerne med Kollegiets officielle Tilladelse og i stærkt gennem- og tilskaaret Tilstand — aldrig i Hel-Ark. Tilmed maatte Køberne altid selv sende en Svend op paa Kammeret for at faa det vejjet og derefter sende Vogn efter det, — medens Christensen i dette Tilfælde kunde sidde stille i sin Stue og faa det profitable Hel-Arks Papir gratis ind ad Døren, da Sælgeren oven i Købet selv maatte betale Bærelønnen! — Ogsaa ved Holmen paastod han at have købt fin Makulatur, men det blev gendrevet ved indhentede Erklæringer fra samtlige Sø-Etatens Kontorer!

Da Christensen saaledes indsaa, at hans Indrømmelse af at have vidst, at Rondrop kom fra Kommissariatet, kunde blive farlig for ham selv, tilbagekaldte han den, — den skyldtes blot „en Fortalelse“.

— Endnu i sit Indlæg af Juli 1755 erklærede Nicolai Christensen, at han „altid er omgaaedes ouvert og aabenbare med den Maculatur, jeg Tiid effter anden har faaet fra Collegierne og offentlig saavel paa Lauget som i min Urtebod bleven falholdet til alle og enhver, saa alle kunde se, at jeg aldrig kunde have haft Mistancke til Papiiret og til Persohnen, det er jo en lovlig profit for Skriverkarle og Fuldmægtige at sælge casset Papir“. — Han glemte, at selv om han f. Eks. i Lavsforsamlingen fremhævede sit udmærkede Papir som „langt bedre end det graa fra Drewitz“ (en Konkurrent), vogtede han sig vel for at oplyse, hvorfra og hvordan han

fik sit Papir, der udelukkende solgtes under Benævnelsen: „Heel-Arks Papiir“. — Han havde ogsaa, som før nævnt, forbudt sine Bodsvende at ymte noget om, hvorfra Papiret stammede, — ikke blot for at dølge dets Ulovlighed, men ogsaa for at forbeholde sig selv Monopol paa det og paa den store Profit, det gav ham, — 100 % og mere!

Han alene havde Profitten, men hans Bodsvende fik deres Andel i Ansvarret og Straffen, der faldt, — han tog endda ikke i Betænkning at vælte en Del af Skylden over paa dem, som f. Eks. naar han skrev til Kommissionen: „Hvad faute, der kunde findes i mine Noticer kand icke tilregnes mig, men min Eenfoldighed, Confusionen i mine Bøger, ... og at *mine Folck have forsømt, forbigaaet og holdt for unødigt eller forglemt at antegne og i Antegnelsen kand have forset sig*“.

Han afsluttede sit sidste Forsvarsindlæg i Sagen med, at han „haabede, at min Uskyldighed og Eenfoldighed kommer i Høygünstig consideration“, men i Længden hjalp alle hans Krumspring ham ikke, og i Domspræmisserne udtalte Kommissionen sig ogsaa om dem med Ironi over, at „denne eenfoldige og ulovkyndige Mand, Sr. Christensen, slutter med at agere Jurist og at fortolcke den af os allegerede Kgl. Forordning af 27. Juli 1742“. —

I sin Domspaastand udtalte Aktor, at Christensen „med fliid har søgt at gjøre Sagen saa difficil, som hand kunde, og at hand aldeles icke bona fide har ageret imod Commissionen, hvorved forvoldtes særdeles Umag for at eruere og bringe for Lyset det, som hand med saamegen soin agtede at dølge. Hand var overbeviist om utiladelig og mistænckelig Negoce med Rondrop till største og irreparable Skade og Tab for Hans Kgl. Mayestets Krigs-Tieneste og siden ey beviiset den pligtskyldige Agt for en Kgl. anordnet Commission, idet hand

med mangfoldige brugte detours har forlænget Sagen og derved forvoldet megen Umag og Arbeide“. Som værende mere strafskyldig end nogen af de andre implicerede indstillede Aktor ham til at bøde 50 Rdlr. for hver Gang, Rondrop havde solgt ham Papir — eller i alt mindst 1500 Rdlr. foruden Omkostninger og Salær til Kommissionen samt til Aktor 250 Rdlr. —

Kommissionen formente ganske vist, at Nicolai Christensen fuldt ud havde fortjent at anses efter Aktors Paastand, — bl. a. havde han af de i alt stjaalne 415 Lispund Dokumenter, hvoraf 47 Lispund $2\frac{3}{8}$ Pund var tilbageleveret, været Køber af de 322 Lispund, af hvilke han afleverede — 7 Lispund. Men, da Straffen ifølge Forordningens Ordlyd „burde pondereres efter Vahrerne Beskaffenhed og deres udvortes Anseende“, og da de omhandlede Varer „i sig selv kun vare Papiirer, som vare angivne som Maculatur“, fandt man Betænkelighed ved fuldt at følge Aktor, og *Nicolai Christensen* dømtes til: — „for hands øvrige strafværdige Forhold, saavel i og under Handelen som effter dends Ophævelse samt hands uanstændige Opførsel for Commissionen med contradictioner, Benægtelser, urigtige Forebringender og derved foraarsaget ufor nødent Ophold, at bøde in Alles 1000 Rdlr. — ohngefæhr *duplum* af hands Fortieneste, — at udrede inden 15 Dage effter denne Doms lovlige Forkyndelse“. —

Hvad de to Bodsvende hos Christensen angik, fastslog Kommissionen, „at man icke kand undskylde sig med Uviidenhed om Landets Love“, og at der derfor her maatte statuere et alvorligt Eksempel for Bodsvende og deres Medansvar for, hvad der foregaar i Boden, hvor de tjener!

For den ældste af Svendene, *Hans Kierrumgaard*, (født i København, 30 Aar gammel, tjent 7 Aar som

Dreng, 9 Aar som Svend), laa Sagen særlig graverende, idet han havde begaaet en dobbelt Forseelse: først som Bodsvend ved sin Medvidenhed i Ulovlighederne og dernæst som selvstændig Forretningsmand, efter at han ved Paasketid 1754 selv havde etableret sig paa Hjørnet af Gothersgade og Grønnegade og da overtalt Hans Rondrop til at ophæve sin Forbindelse med Christensen og overføre den til ham selv, hvilket Aktor kaldte „at spille sin Husbond en Kiøbmands-Streg“. Heldigvis for ham opdagedes Tyveriet snart efter, saa at han gennem Rondrop kun havde naaet at faa leveret 3 Sække Papir à 2 Rdlr., tilbragt ved Ole Larsen. —

Aktor krævede for ham en Bøde paa 600 Rdlr. samt Omkostninger og Salær, men Kommissionen kunde heller ikke her helt følge Aktor, da den Svendene idømte Straf burde være ringere end Husbondens, der tog al Profitten, og da alt det købte Papir var tilbageleveret, — og *Hans Kierrumgaard* fik en Bøde af 50 Rdlr. for sit Forhold som Bodsvend samt en Bøde paa 50 Rdlr. for hver af de 3 Sække, han havde modtaget, eller 150 Rdlr. at betale inden 15 Dage.

Den anden af Christensens Svende, *Jens Thomsen* (født i København, 26 Aar gammel, tjent som Dreng 7 Aar, som Svend 5 Aar), fik i Analogi med ovenstaaende en Bøde paa 50 Rdlr. at betale inden 15 Dage. —

Angaaende de øvrige 29 implicerede forretningsdrivende i København og Roskilde indstillede Aktor til Kommissionen, hvorvidt de kunde fortjene at anses med Bøder eller Omkostninger. Særlig fremhævede han i saa Henseende *Anders Thomsen* i Store Kongensgade, der havde købt 21½ Lispund af det stjaalne Papir hos Christensen, og *Herman Grimstrup* i Grønnegade, hvis Indkøb beløb sig til 43 Lispund, hvoriblandt flere illuminerede Fæstningstegninger, som han vel kunde se ikke

var Makulatur og „dog icke havde moveret noget derom“. —

Men Kommissionen paakendte, at der burde tages Hensyn til, at alle Køb af Papiret var foregaaet i en bosat Borgermand, Nicolai Christensens Bod, hvorfor Handelen ikke kunde lægges dem mere til Last end hver anden Handel fra aaben Bod, hvad enten Varen var Kontrabande eller endog stjaalen, „da det icke er Kiøberens Sag at examinere, hvorledes een eedsvoren Borger og Kiøbmand er kommen till sine Vahrer, men paa Sælgerens Ansvar og Risico“. De 29 implicerede kendtes derfor frie for al Tiltale at være.

De 29, der saaledes kom ud af denne uheldige Sag uden Plet paa deres Navn, var følgende:

Urtekræmmerne *Lauritz Frost*, Ny Torv, Hjørnet af Raadhusstræde, *Friderich (?) Frost*, Hjørnet af Kongensgade og Lille Torvegade, Christianshavn, *Johan Hermann Bielefeldt*, Vestergade, *Hendrich Høyer*, *Bachager*, Frederiksberggade, *Jørgen Hansen*, Gothersgade, *Hassing*, *Hans Schach de Bæhr* (kun hvad angaar hans Forretningsforhold til Christensen som Køber), *Knud Jacob Brunow*, Vimmelskaftet, *Nicolai Prehn*, Købmagergade, *Carl Leonard Meyding*, Gammel Mønt, *Peder Simonsen*, Borbjerggade, *Camradt*, *Abraham Klöcker*, Frederiksberggade, *Lauritz Karup*, Lille Larsbjørnstræde, *Simon Krich*, Store Larsbjørnstræde, *Mathias Winther*, Fiolstræde, *Tham Friderich*, *Anders Thomsen*, Store Kongensgade, *Herman Grimstrup*, Grønnegade, Porcellænshandler *David Bang*, Østergade, Kammerassessor, Apotheker *Mathias de Place*, L. Torvegade, Christianshavn, Tobakshandlerne *Søren Rodsted*, Kongens Nytorv, *Peder Warde*, Adelgade og *Mathias Bagge*, Store Kongensgade, samt Roskilde-Urtekræmmerne *Peter Bagger*, *Poul Ibsen*, *Kornerup* og *Borck*.

Kommissionen havde dermed fuldendt sit vanskelige

og meget krævende Hverv: at undersøge og paadømme en saa delikat Sag som denne, hvor en lang Række agtede Borgere anklagedes for at have gjort sig skyldige i lovstridig Handel.

Kommissionen skrev i sine Domspræmisser: — „Konngen kand i sit Riige statuere Straf for Tyverie, Tyvs Hjælpere, Købere og Medviidere, men det er umuligt, ja *infra dignitatem Majestatis* at ville opreigne alle de *gradus maleficationis*, som derved kunde fremkaldes“. Og det lykkedes virkelig Kommissionen ved stor Flid og Udholdenhed og ved sin baade strengt lovmæssige og dog nænsomme og hensynsfulde Fremgangsmaade rettelig at vurdere alle de impliceredes Delagtighed i den fælles Forseelse og at udrede alle de mange indviklede Traade i denne omfangsrige Sag. Det maa sikkert siges, at Staden Københavns Borgerskab med Taknemmelighed har maattet modtage Resultatet af den nedsatte Kommissions Virksomhed.

At den i Sagen bestaltede Aktors utrættelige og vellykkede Kæmpearbejde ved at skære gennem det endeløse Væv af Udflugter, hvormed de skyldige havde søgt at camouflere deres Handlinger, og finde ind til Sandheden, er blevet vurderet paa Allerhøjeste Sted, ses af, at han ved kgl. Resolution af 29. Marts 1758 blev benaadet med Kaptajns Karakter, fik Rang med Kaptajner af Livregimenterne og udnævntes til Præses i Inkvisitionskommissionen for København. Denne højt betroede Stilling beholdt han kun i faa Aar, da han afgik ved Døden d. 10. Januar 1763, kun 49 Aar gammel.

Sagens Akter findes i Hærens Arkiv.

TH. STAUNING OG KØBENHAVN.

BIDRAG TIL EN KARAKTERISTIK.

Af H. P. SØRENSEN.

Da *Th. Stauning* Søndag den 3. Maj 1942 døde paa Bispebjerg Hospital, mistede Byen København en af sine bedste og største Sønner. En ægte Søn af København, født midt i den gamle By, levende saa godt som hele sin Tid her og øvende hele sin store Gerning dette Sted. Ikke saaledes, at han var i Københavns Tjeneste — det var han i en Periode som Medlem af Kommunalbestyrelsen

— men hans store Gerning som Politiker og Organisationsleder, som offentlig Personlighed og Statsminister faldt, selv om den gjaldt hele Landet, ogsaa i Absalons By, og hans Arbejde for Landet fik selvfølgelig ogsaa en afgørende Betydning for dets Hovedstad, den største By, med en Femtedel af Landets Befolkning, med det store Erhvervsliv, med Handel, Haandværk og Industri, med Universitet og Akademi, med en levende, smilende, initiativrig Befolkning, netop som Stauning selv var.

Født 26. Oktober 1873 naaede Stauning altsaa ikke Støvets 70 Aar, hvor Sømmelighed og Lovbud byder enhver at følge sit Otiums Kalden. Det vilde vist ogsaa have været svært for den gamle Kæmpe at lægge op og nøjes med at plante Kartoffler og Blomster i Statsministerboligens Have. Under de nuværende Forhold vilde han næppe heller have faaet Lov til det, men han egnede sig vist ikke til at leve et stille Liv og nyde Pensionistens fredfyldte Tilværelse. Dertil havde han været for meget med, været for meget i Forgrunden, og hvor dybt man end under de for Danmark saa alvorlige Forhold maa savne hans kloge Ledelse, hans i de store Situationer saa sikre Instinkt og Dømmekraft, saa var det maaske for ham selv ikke det værste, at han slap for Alderdommens tragiske Uvirkosomhed.

Stauning kunde være blevet meget og meget forskelligt. Med hans udmærkede Begavelse maa hans Muligheder i Ungdommen have spændt vidt. Han havde en lille lyrisk Aare, som han aldrig udover de første Aar fik Tid til at bruge og slet ikke Tid til at udvikle, skønt han sværmede for Drachmann. Han havde dramatisk Evne og skrev et Skuespil „Livets Løgne“, som opførtes i 1906 paa Arbejdernes Teater og fik en indian-summer-Sukces, da dets Forfatter var blevet Statsminister, ved et Hundredtal af Opførelser Landet over. „Livets Løgne“ skal ikke gøres til noget Digtterværk, det er et af Døgnets

dystre Emner, en Arbejdskonflikt, grebet lige ud af Tiden og stillet op med stærke og følelsesbetonede Replikker, saaledes at de Mennesker, det handlede om, kunde forstaa det. Det var Propaganda, Brugskunst i bedste Betydning.

Journalist kunde Stauning ogsaa være blevet, ja han vilde selv mene, at han var det, skønt han aldrig saadan set arbejdede som aktiv Journalist, selv om han i Periøder, hvor Borghjerg havde Ferie, redigerede „Social-Demokraten“. Men skrive kunde han. Naar han skulde udtale sig til Offentligheden igennem Pressen, skrev han helst det hele selv. Han brød sig hverken om den aandfulde journalistiske Passiar eller den højliterære Skildring med Sjælsanalyse af den Interviewede. Han var helst fri. Men hvad der skulde staa, det stod der. Klart og koncist, — men hvis *det* var nødvendigt og absolut skulde bruges i en prekær Situation, ogsaa saa tilpas taaget, at der aldrig kom Ulykker ud deraf. Ligesom i sin Tale havde Stauning ogsaa, naar han skrev, den uvurderlige Evne til Intuition og til altid at skrive det rigtige, skønt alt, hvad der er skrevet, binder sin Mand meget mere end det sagte.

Fagforeningsmand kunde han ogsaa være blevet. Ja, dertil stod hans Hu i den tidlige Ungdom. Han var blevet Redaktør af Tobaksarbejdernes Fagblad og søgte ved Aarhundredets Begyndelse Stillingen som Sekretær i De samvirkende Fagforbund. Men en anden blev valgt. Han kunde, om hans Forældre havde haft økonomisk Evne og kunnet give ham en akademisk Uddannelse, ogsaa være blevet en dygtig Lærer, Videnskabsmand eller Embedsmand. Hans Begavelse, hans Intelligens, hans Grundighed, hans systematiske Indtrængen i det Stof, han skulde behandle, kunde sikre en fremtrædende Plads paa mange Omraader.

Hans Liv har imidlertid givet de Filosofer Ret, som

hævder, at det er Forholdene, der former Menneskene. Thorvald Stauning skulde have været Smed, men han blev Cigarsorterer, og *derved kom han til at tilhøre Arbejderklassen*, som han var født i. Hans Liv er Arbejderklassens Opgang og politiske Sejr, han blev et med den, det blev hans Livsværk, og Perioden kan med Rette, som det nu er sket ved hans Død, bære hans Navn.

I dansk politisk Historie vil faa Ansigter staa tegnet klarere og mere typisk end Stauning. Han er Typen paa den danske Arbejder med hans bedste Egenskaber, et fulgdyldigt Udtryk for sin Klasse. Der gaar en lige Linie fra Estrup over J. C. Christensen til Stauning, de tre mest typiske Repræsentanter for Befolkningsgrupper, der har haft den politiske Magt i Danmark. Alle fremragende politiske Dygtigheder og store Statsmænd, Estrup, den gamle Adels, Storgodsbesiddernes Repræsentant; saa kommer en ny Klasse fra neden til, Bønderne med J. C. Christensen og endelig Arbejderne, som i Staunings Skikkelse øver deres politiske Gerning.

Staunings Biografi skal ikke skrives her. Den har staaet i alle Landets Aviser, og en Oprensning af hans forskellige Poster i Aarenes Løb kan læses i leksikalske Værker. Derimod kan en Omtale af hans Indsats i Københavns Kommunalbestyrelse være dette Tidsskrifts Bidrag til hans Eftermæle, ogsaa fordi denne Side af hans Virksomhed ganske naturligt er traadt i Baggrunden til Fordel for Statsministeren.

I det Hundrebaar, der er gaaet, siden København fik sin nuværende Forfatning, har adskillige af vort Lands Ministre traadt deres parlamentariske Børnesko i Københavns Borgerrepræsentation. Men kun ganske faa har som Stauning haft Sæde i Forsamlingen samtidigt med, at de var Ministre. Allerede i 1848, da den grund-

lovgivende Rigsforsamling skulde træde sammen, henede Martsministeriet to af sine Medlemmer, L. N. Hvidt og Orla Lehmann, fra Borgerrepræsentationen, medens Monrad, der nylig var udtraadt, blev Kultusminister. Hvidt bevarede sit Sæde i Forsamlingen og var samtidigt dens højt ansete Formand. Ogsaa Professor Fenger, der senere blev Borgmester for Magistratens 2. Afdeling, bevarede sit Mandat som Borgerrepræsentant, samtidigt med at han for tredie Gang var Finansminister i 1870—72. Men desuden har en lang Række Ministre forud haft Sæde i Borgerrepræsentationen, David, Krieger, Scharling, Johan Hansen, Ove Rode, Borgbjerg, Rubow, Ludvig Christensen og endda Danmarks eneste kvindelige Minister Nina Bang. Maaske bør det for Korrekthedens Skyld ogsaa noteres, at Jens Jensen og P. J. Pedersen var Medlemmer af det kortvarige Forretningsministerium Friis i April—Maj 1920. Men Stauning er den eneste, der som *Statsminister* tillige har været Kommunalbestyrelsesmedlem.

Stauning valgtes til Borgerrepræsentant ved det ordinære Valg i Marts 1913. Han stod opstillet paa Listen som Nr. 7, men de, der kendte ham, anede straks, at det vilde blive i Spidsen for sine Partifæller, at han skulde gøre sin Gerning. Straks mærkede man ikke særligt til ham. Ved det andet Møde valgtes han til Medlem af et Udvalg om Brandvæsenet — en meget beskeden Begyndelse. Men allerede i November 1913, da Finansborgmester Jensen havde forelagt Kommunens Budget for det kommende Aar, optraadte han som Ordfører for den socialdemokratiske Gruppe, og dermed var han placeret i den kommunalpolitiske Ildlinie.

Det var i en Periode, da Borgerrepræsentationens Forhandlinger var mere politisk prægede, og den politiske Kamp førtes mere bittert end nu for Tiden. *Kampen om Flertallet* var paa sit højeste. Siden den nye Valglovs

Gennemførelse i 1908 havde Socialdemokratiet vundet Mandater ved hvert Valg. Den borgerlige Fællesgruppe, som endnu ude i Folket bevarede Navnet efter den anti-socialistiske Gruppe fra Midten af det nye Aarhundredes første Tiaar, kæmpede naturligvis for at undgaa den Situation, at et Parti, Socialdemokratiet, skulde faa ab-

Stauning i sit Arbejdsværelse som Formand for
Borgerrepræsentationen.

solut Flertal, og derfor blev Debatterne længere og Tønen skarpere, og Socialdemokratiet lagde paa sin Side ingenlunde den venstre Kind til, naar det blev slaet paa den højre.

Hvad der har karakteriseret Stauning som Rigsdagspolitiker, viste han straks i Borgerrepræsentationen. Han var *Initiativets Mand*. I sin første Ordførertale, den 10. November 1913, rejste Stauning en Række Sager, dels gamle, dels nye, som der i de kommende Aar skulde staa et ikke ringe Gny om. Kærnepunktet i denne Tale var

Rejsningen af en Række Skolespørgsmaal til Højnelse og Modernisering af den kommunale Skole, som man mente under Sofus Bauditz Ledelse ikke var i den nøjeste Kontakt med den nye Tid og de moderne Opdragelsesmetoder. Det mest omstridte af disse Skolespørgsmaal var Forslag om Ophævelse af Betalingsskolen, et Spørgsmaal, som nu om Dage ikke vilde kunne vække nogen Lidenskab, men som dengang i høj Grad gjorde det. Stauning havde selv som Barn gaaet i Suhmsgades Friskole for senere, da hans Fader fik Raad til det, at avancere over i Vester Voldgades Betalingsskole, der kostede 1 Kr. om Maaneden. Stauning havde følt Klassekullet mellem Fattigskolen og Betalingsskolen. Undervisningen var ganske vist den samme, men det var uomtvisteligt, at de Børn, der gik i Friskole, fik eller følte at faa et saadant Fattigstempel paa sig. Stridens Bølger gik højt, men ved Frk. Bloms Støtte blev Betalingsskolens (gradvise) Ophævelse vedtaget, og da den først var en Kendsgerning, erkendte alle Skolefolk, at det var det bedste og naturligste, og i Dag vilde ingen Mors Sjæl finde paa at rejse nogen Strid om en saa selvfølgelig Ting som den, at Forholdene skal være ens for alle Børn, ligegyldigt om de kommer fra bedre eller daarligere stillede Hjem.

I denne Ordførertale rejste Stauning yderligere en Række Krav til Skolevæsenet: Indretning af Skoletandklinikker, en Udvidelse af Skolelægeinstitutionen (København havde kun en Skolelæge til 9000 Kr.), Indførelse af Undervisning ved Film i Skolen og Fællesindkøb af Skolens Lærebøger. I Forbindelse med det sidste Spørgsmaal fremsatte han endvidere Ønsker om en udvidet kommunal Virksomhed, bl. a. af den i de Tider saa berømte „kommunale Maler“ og Oprettelse af en kommunal Kørselsafdeling, hvilket nogle faa Aar efter skulde blive Virkelighed.

Skønt Stauning aldrig har været Undervisningsminister, var det Skolen, som havde hans alvorligste og dybeste Interesse. I Fortsættelse af Budgettalens Krav til Skolevæsenet stillede Stauning paa sin Gruppes Vegne i Foraaret 1914 Forslag til en Række Reformers i det københavnske Skolevæsen: Indførelse af Dagskoler for den konfirmerede Ungdom, Oprettelse af Skolekøkkener, Udvidelse af Skolebespisningen og Overgang til Heldagsskolen. Altsammen var det livsvigtige Spørgsmaal for Skolen, for Staunings Vedkommende udsprunget af hans store, aldrig svigtende Interesse for Skole- og Oplysningsarbejdet; han havde lidt under mangelfuld Skoleundervisning, nu ønskede han at sikre kommende Generationer den største Mulighed for Tilegnelse af de i Livet uundværlige Kundskaber. Forslaget eller rettere Forslagene — de var opstillet i tre Punkter — medførte en af de mest lidenskabelige Debatter i Byens Raad, mindende lidt om Debatterne inden Kommunens Overtagelse af Sporvejene, og den altid kampglade, men ogsaa altid bagefter lige joviale og venlige Overretssagfører Becker og Stauning vekslede mange drøje Hug.

Det skulde ogsaa blive paa et andet Skolespørgsmaal, at Stauning kom til at øve en meget betydningsfuld Indsats. Skønt han i 1916 var blevet Minister og ikke længere var Gruppens Formand og Ordfører, modtog han i 1917 sammen med den nyvalgte Borgmester for Skolevæsenet Dr. Kaper Valg til en af Ministeriet nedsat Kommission til Ordning af de private Skolers Overgang til Kommune og Stat. De private Skoler, som udførte Hovedparten af Real- og Gymnasieundervisningen, kunde i Længden ikke paa noget Punkt konkurrere med de offentlige Skoler, og de frygtede nu, da Socialdemokratiet havde faaet Flertal i Borgerrepræsentationen, at miste det for dem ganske uundværlige offentlige Tilskud. I denne Kommission drøftedes og aftaltes det offentliges

Overtagelse af Privatskolerne, og Sjælen i disse Afgørelser var Stauning og Kaper, og den afdøde Borgmester har ofte udtrykt sin Anerkendelse af den Smidighed i Forhandlingerne og den hensynsfulde Forstaaelse, Stauning udviste, saaledes at dette vigtige Spørgsmaal kunde løses paa en ogsaa for den private Skole lykkelig Maade.

Et andet Initiativ, som ogsaa bør nævnes i Staunings kommunale Indsats, er det, at han i 1915 bl. a. af beskæftigelsesmæssige Grunde, henstillede at udarbejde Planer for en Sanering af Vognmagergade og Pilestræde-Kvarteret, Planer, som endnu mangler meget i deres Realisation. Ved Budgetdebatten i 1915 rejste han Krav om Ophævelse af et gammelt Tjenestereglement for Københavns Brandkorps paa 289 Paragraffer, og efterhaanden som Stauning læste op af Paragrafferne om, at Brandmanden skulde pudse sine Knapper ved at føre højre Haands Pegefinger o. s. v., forstod Borgerrepræsentationen, at her var en Latterlighed og et for voksne Tjenestemænd ganske uværdigt Reglement, der hurtigst muligt burde forsvinde.

Men i 1916 blev Stauning Kontrolminister i Ministeriet Zahle og trak sig tilbage som Ordfører, selv om han blev siddende i Forsamlingen. Da Anthon Andersen i 1919 blev valgt til Borgmester, valgtes han til Formand for Borgerrepræsentationen, og som en yderst myndig og værdig Formand ledede han Forsamlingens Forhandlinger med loyal Hensyntagen til Mindretalenes Interesser, uden særlig Brug af Klokkeren, alene i Kraft af sin medfødte Myndighed og Autoritet. I hans Formandsperiode faldt de opsigtvækkende Begivenheder i 1920 omkring Ministerskiftet og Generalstrejken, og Stauning ledede som Formand det historiske Møde i Borgerrepræsentationen Lørdag den 3. April om Eftermiddagen, fra hvilket Møde Forsamlingens socialdemokratiske og radikale Medlemmer — i Lighed med 1848 — til Fods gennem

Strøget, efterfulgt af en tusindtallig Folkemængde, begav sig til Kongen paa Amalienborg for indtrængende at bede ham tage et nyt Ministerium og forhindre den truende Generalstrejke. Ved denne Lejlighed optraadte Stauning som Borgerrepræsentationens Ordfører overfor Kongen, og de københavnske Henvendelser — en samtidig, mindre aggressiv, blev foretaget af de Konservative — bidrog uden Tvivl stærkt til Kongens sluttelige Afskedigelse af Ministeriet Liebe og Dannelsen af et Forretningsministerium med Overformynder M. P. Friis som Statsminister. Da Stauning i 1924 dannede sit første Ministerium, nedlagde han sit Hverv som Formand for Borgerrepræsentationen, og ved Valget i 1925 modtog han trods stærke Opfordringer ikke Genvalg som Medlem af Forsamlingen.

Den afdøde Statsministers Arbejde i Københavns Kommune blev ikke langvarigt, kun 12 Aar, men i hans Ordførertaler, gennem det meget krævende Arbejde som Medlem af Budgetudvalget, ved hans interesserede Medvirken i Opnaaelsen af en Ordning med de private Skoler har han ydet en værdifuld Indsats i Byens Styre. Naturligvis vil i Staunings store Livsværk hans Virksomhed i Kommunen kun være en enkelt Ting, men de fremdragne Træk bidrager adskilligt til at forme Historiens Karakteristik af hans alsidige, rige og levende Personlighed.

Staunings Livsværk blev stort. Større end de flestes. Man kan spørge: Hvad var det nu, der gjorde Stauning til den Førerskikkelse i det danske Folk, som han var gennem 20 Aar? Hvilke Egenskaber har ført ham frem og givet ham den næsten ubegrænsede Tillid, som han nød, ogsaa udenfor sit eget Parti og i andre Kredse end danske Arbejdere? Han var jo ikke noget Overmenneske, ikke noget ophøjet Geni, som var eller følte sig løftet op over almindelige Dødelige. Hans Styrke var

tværtimod, at han var en af Folkets egne. To Ting har i væsentlig Grad bidraget hertil: den *Karakterens Renhed*, som prægede Stauning hele Livet, og *hans enorme Flid og enestaende Arbejdsevne*. Det er min Opfattelse, at det politiske Liv i Danmark i højere Grad end maaske andre Virkefelter forstaar at sortere Menneskene efter Karakterer og Kvalifikationer. Uduelige Fars Sønner, opblæste Charlataner og amoralske Individuer har ikke mange Chancer i Politik, de kan maaske blænde en kort Tid, men alt det daarlige sigtes hurtigt fra, og de gennemskues altid. Stauning havde den *Karakterens Renhed*, som heldigvis ikke er sjælden, men er en Hovedbestanddel i det store, store Flertal af det danske Folks Egenskaber. Man kunde lide paa hans Ord. Havde han sagt Ja, var det et Ja, der stod fast. Og han søgte aldrig sit eget. Han var nok glad ved Magten, fordi han brugte den i sin Politik, i sin Kamp for de politiske og sociale Idealer, der var hans Partis, men han brugte aldrig Magten til egen Fordel. Han var uselvvisk, og han kunde altid hjælpe andre uden at kræve til Gengæld. Hans Arbejdsevne var fænomenal, utroligt, hvad han kunde naa ved sin Flid, skønt han aldrig havde travlt. Han modtog, hvem der kom til ham, personligt og i Telefon, og han besvarede personligt Størstedelen af de mange Breve, som Folk sendte ham om Støtte i et eller andet Anliggende. Og han satte sig grundigt ind i de Sager, han havde med at gøre, ja i alt, hvad angik Samfundslivet. Selv de længste Taler skrev han i Haanden med sin faste og klare Skrift, han vidste, hvad han sagde, naar han stod paa Talerstolen.

Naar man skal samle Billedet af Th. Stauning, er det som Arbejderklassens Førstemand af sin Generation og som Danmarks Statsminister i 15 Aar, han vil blive staaende i vor Historie. Han var Søn af Arbejderklassen, der i hans Barndom var, hvad Digteren kalder „en kuets og

lidende Hob“. Den hævdede sig i Kraft af sine Organisationer, i Kraft af den politiske og økonomiske Udvikling og den stigende Oplysning til *Medborgere* i det danske Samfund. Og den løftede ham, dens eget Barn, op til Samfundets højeste Post som værende hele Samfundets Tjener. Saaledes vilde Stauning selv se sit Livs Æventyr: Fra Bydreng til Statsminister.

I Spidsen for det danske Samfund stod han i de allervanskeligste Aar, vort Land har haft i dette Aarhundrede og vel endda siden 1864. Først Verdenskrisens katastrofale Virkninger for dansk Erhvervsliv, saa den anden Verdenskrigs og Besættelsens Tryk over Landet, dets Økonomi og dets Kulturliv. I disse Skæbne-Aar forstod alle Danske, hvilken tung Byrde han maatte bære. Man kunde have undt ham, at han ikke var segnet, før han havde set, at disse Byrder igen var forsvundne.

Sin Interesse for Hovedstadens indre Liv bevarede han trods alt andet, han maatte tænke paa. Saaledes var han 1935, da „Selskab for Staden Københavns Historie og Topografi“ blev stiftet, den første, der indmeldte sig. Og endnu den sidste Gang, jeg traf ham, en god Maanedes Tid før han døde, udspurgte han mig interesseret om Saneringens Detailler.

Han elskede Hovedstaden varmt, han var sin By en god Søn. Med Rette hædrede København i Juni 1942 hans Minde ved at opkalde en Plads efter ham.

STABSDYRLÆGE STEFFEN FRIIS.

**GRUNDLÆGGEREN AF KØBENHAVNS
KØD- OG MÆLKEKONTROL.**

19. OKTOBER 1861 — 22. MARTS 1942.

Af M. CHRISTIANSEN.

Stabsdyrlæge *Steffen Christian Julius Landkilde Friis* blev født den 19. Oktober 1861 i Hundslev pr. Kjølstруп (Fyn) som Søn af Sognepræst Kristian Johan Frederik Friis (1833—1910) og Hustru Juliane Marie, f. Landkilde (1832—1911). Gift 24. Maj 1888 i København med Malerinden Christiane Magdalene (Magda) Petersen (1864—1928), Datter af Fuldmægtig i Justitsmini-

steriets Brandkontor, senere Direktør i Den almindelige Brandforsikring for Landbygninger, Justitsraad Michael August Petersen (1833—1902) og Christiane Vilhelmine Thorlacius (1837—78). Friis døde den 22. Marts 1942 i København. Han ligger begravet paa Garnisons Kirkegaard.

St. Friis tog Dyr lægeeksamen i 1883 og var derefter en Tid Assistent hos en praktiserende Dyr læge i Hobro. Han havde imidlertid stærk Trang til en videre gaaende Uddannelse, og i 1885 opholdt han sig et halvt Aars Tid ved Veterinærskolerne i Dresden og Wien, især for at studere de dengang nye Fag Bakteriologi og patologisk Anatomi. Efter sin Hjemkomst udvidede Friis sin kliniske Uddannelse herhjemme, idet han 1886—88 var klinisk Assistent ved Den kgl. Veterinær- og Landbohøjskole. Gennem disse Studieaar havde Friis erhvervet sig en udmærket og alsidig teoretisk og praktisk Uddannelse og et solidt Grundlag for sin senere saa omfattende og betydningsfulde Virksomhed.

Allerede som Assistent ved Højskolen kom Friis ind i et Arbejde af stor Betydning, idet han i 1887 blev ansat i en nyoprettet Stilling som Dyr læge ved Københavns Sundhedskommission; Aaret efter blev han tillige udnævnt til Reservedyr læge i Hæren. Hermed var han da kommet ind paa de to Omraader: Veterinærhygiejnen og det militære Veterinær væsen, inden for hvilke han skulde yde sin Hovedindsats.

Reservedyr læge i Hæren var Friis fra 1888 til 1893, Korpsdyr læge blev han 1894, Overdyr læge 1900, og i 1905 udnævntes han til Stabsdyr læge og Chef for Hærens Dyr lægekorps. I sidstnævnte Stilling, som han varetog indtil 1931, da han afgik paa Grund af Alder, ydede Friis et omfattende og fra alle Sider paaskønnet og værdsat Arbejde; paa adskillige Omraader inden for Hærens Veterinær væsen gennemførte han betydnings-

fulde Nyordninger og Moderniseringer, og gennem hele sit Virke bidrog han i høj Grad til at højne og forbedre denne Afdeling inden for Hæren.

Naar det paa dette som paa andre Omraader lykkedes Friis at faa gennemført saa meget og at se store Resultater af sit Arbejde, skyldes det, at han var i Besiddelse af de Egenskaber, der muliggør Løsning og heldig Gennemførelse af selv vanskelige Opgaver. Han havde et klart Overblik over de foreliggende Problemer, et hurtigt og sikkert Omdømme, og han var udrustet med ualmindelig Energi og Arbejdskraft. Naar en Beslutning var taget, gik han straks i Gang med Gennemførelsen. Friis var alle Dage en Mand, som vidste, hvad han vilde, og som havde sine Sager i en beundringsværdig Orden; han besad netop de Evner, som skaber en fremragende Organisator.

Disse særlige Evner kom i ikke mindre Grad til Udfoldelse i det banebrydende Arbejde, som Friis kom til at udføre inden for Københavns Kommune. I samfulde 41 Aar — fra 1887 til 1928 — virkede han i Kommunens Tjeneste som Sundhedskommissionens Dyrslæge, først alene, senere — da flere Dyrslæger ansattes — som 1. Dyrslæge. Oprettelsen af Stillingen skete i Henhold til Københavns Sundhedsvedtægt af 15. Juni 1886, der skabte Grundlaget for en Række sanitære Foranstaltninger i København, deriblandt ogsaa for en sanitær Kontrol med de for Folkesundheden saa vigtige Fødemidler: Kød og Mælk.

Da Friis i 1887 overtog nævnte Stilling, stod det i det hele taget kun sørgeligt til med Hovedstadens Forsyning med Kød og navnlig med Mælk. De tilførte Varer var i sundhedsmæssig Henseende ofte af daarlig eller tvivlsom Kvalitet; Kontrollen med deres Beskaffenhed var i sin allertidligste Begyndelse og var i det væsentlige begrænset til Kødets. I 1883 var vel et offentligt Slagtehus

— det første i Danmark — indrettet i København; men først med Sundhedsvedtægten af 1886 blev der indført Slagtetvang og obligatorisk Kødkontrol i Staden. Som Sundhedskommissionens Dyrlæge var Friis altsaa i første Række med til at grundlægge og udforme den offentlige Kødkontrol her i Landet.

I endnu højere Grad var det samme Tilfældet med Mælkekontrollen. Basis for denne Kontrol blev først skabt ved den førnævnte Sundhedsvedtægt af 1886, i hvilken der — for første Gang her i Landet — fremkom Bestemmelser angaaende offentlig sanitær Kontrol med Mælk. Bestemmelserne var ganske vist ikke meget omfattende, men gav dog Sundhedskommissionen Bemyndigelse til at føre Tilsyn med Mælkens Beskaffenhed og sanitære Tilstand, saavel som med de Forhold, under hvilken den forhandlede. Et saadant Tilsyn var i højeste Grad paakrævet; thi Produktionen og den videre Behandling af Mælken foregik paa den Tid under meget slette Forhold. Der var altsaa nok at tage fat paa og nok at forbedre og rette; men Opgaven var vanskelig, og der var paa adskillige Omraader stærk Modstand mod Gennemførelsen af selv stærkt paakrævede Foranstaltninger. Takket være Friis' fremragende Organisations-talent og Forhandlingsevne lykkedes det ham imidlertid efterhaanden at faa flere og flere Forbedringer gennemført i Praksis, og gennem en Række Ændringer og Udvidelser af Sundhedsvedtægtsbestemmelserne opbyggedes en omfattende Kontrol med saavel de Forhold, under hvilke Mælken produceres paa Gaardene, som ved dens Transport til Byen og dens videre Behandling her, indtil den kommer Forbrugerne i Hænde.

Herigennem sikredes Københavns Tilførsel af sund og frisk Mælk, et Forhold, der var af meget stor almen sundhedsmæssig Betydning, og Københavns Befolkning har Grund til stadig at være Friis taknemmelig for den

Maade, paa hvilken han løste denne saare vanskelige Opgave; det er nemlig ganske de samme Principper, der er gældende den Dag i Dag.

Det Arbejde, som Friis udførte, fik imidlertid stor Betydning ogsaa uden for København. Mange af Provinsbyerne tog snart de samme Spørgsmaal op, og den Ordning, der var indført i Hovedstaden, tjente som Mønster og som Vejledning ud over Landet. Ogsaa i Udlandet nød den københavnske Mælkekontrol Anseelse, hvad bl. a. følgende viser: I en tysk Haandbog, der udkom i 1926 (H. Rievel: Handbuch der Milchkunde, 3. Aufl., Hannover 1926), var aftrykt en Del — i alt 10 — som „muster-gültige“ betegnede Mælkekontrol-Regulativer fra forskellige større Byer. Som Nr. 1 figurerede det eneste ikke-tyske, nemlig det københavnske Regulativ — men fra Aaret 1904; trods sine 22 Aar, og skønt for længst erstattet af andre og endnu bedre, kunde dette Regulativ altsaa stadig fremholdes som eksemplarisk.

Paa mange andre Maader end de allerede nævnte blev der lagt Beslag paa Friis' Indsigt og Arbejdsevne; fra 1906—41 var han saaledes et højt skattet Medlem af det veterinære Sundhedsraad, og i Aarenes Løb havde han Sæde i en Række ministerielle og kommunale Udvalg og Kommissioner, navnlig angaaende hygiejniske Spørgsmaal. Han var endvidere Medstifter og Medredaktør af Maanedsskrift for Dyr læger (1889—1940), og fra hans Haand foreligger en lang Række Publikationer, omhandlende forskellige veterinære Emner og offentliggjort i inden- og udenlandske Tidsskrifter, i mere populær Form bl. a. ogsaa i nærværende Tidsskrift. I en Aarrække var Friis endvidere Censor ved Veterinæreksamen (1889—1918). Uden for sit rent faglige Felt nærrede han bl. a. stærk kirkelig Interesse; saaledes var han i henved 20 Aar Medlem af Frederikskirkens Menighedsraad.

Ved Siden af sin Embedsgerning og andre Hverv i det

offentliges Tjeneste varetog St. Friis ogsaa en betydelig privat Dyrlægepraksis, bl. a. for den kgl. Staldetat og flere store Virksomheder. En levende og aktiv Interesse viste han for Dyrlægestanden, for hvis Fremgang saavel socialt som videnskabeligt han utrætteligt virkede. Han har været Formand for Den danske Dyrlægeforening og Kød- og mælkehygiejnisk Forening for danske Dyrlæger, og begge Foreninger gav Udtryk for deres Taknemmelighed for hans fremragende Indsats ved at udnævne ham til Æresmedlem.

R. 1907. DM. 1909. K². 1921. K¹. 1932.

Litt.: Slægt i Mouritz Trap Friis' Forfædre og Efterslægt 1549—1911. Familierne Friis fra Marslev og fra Kjølstrop, 1911, S. 33 f. Otto Engelsted Friis og Mariane Friis. Deres Forfædre og Efterslægt indtil 1927, 1927, S. 14 f. — Steffen Friis: Livsminder. Trykt som Manuskript, 1932. Marius Nielsen i Maanedsskrift for Dyrlæger 43, 1931—32, S. 385—87, og 53, 1941—42, S. 553—55. G. Gautier i Medlemsblad for Den danske Dyrlægeforening, 25, 1942, S. 161—63. C. O. Jensen i Dansk Biografisk Leksikon VII, 1935, S. 439—41. Den danske Dyrlægestand 1934, 1934, S. 93 ff.

GEORG NYGAARD.

18. OKTOBER 1871 — 11. MAJ 1942.

Af PETER LINDE.

Georg Nygaard var et indtagende, blidt og hensynsfuldt Menneske. Da han hørte Døden kalde, vinkede han sine Venner Farvel og gik stilfærdigt bort.

Georg Nygaard var født her i København. Han gik i Melchiors Skole og blev som ungt Menneske ansat i D. F. D. S. Samtidig gik han paa Teknisk Skole. Lige fra sin Drengetid samlede han paa Bøger, som han ogsaa læste, og han blev tidligt fortrolig med hele den ældre danske Litteratur.

Georg Nygaard havde en lykkelig Begavelse for litterært Arbejde, og den bragte ham fra Kontoret over i Journalistikken. Han var nogle Aar ved „Forposten“ og „Middagsposten“, men fik saa i 1905 et Tilbud fra „Ekstrabladet“. I Førstningen var Redaktionen paa det berømte Integadehjørne, og her traf Georg Nygaard Tidens store Personligheder og arbejdede i et Kammeratskab af høj Kvalitet. Her oplevede han mange litteraturhistoriske Øjeblikke, og han kunde mindes dem i Skæret af den store Humor. Georg Nygaard flyttede med „Ekstrabladet“'s Redaktion til Vestergade, hvor han fik sit Skrivebord placeret i en gammeldags Panelstue, den hvori Oehlschlæger digtede „Guldhornene“.

Ved Siden af sit journalistiske Arbejde har Georg Nygaard faaet Tid til at udsende sine fine Bøger og Billedværker. Han var jo overmaade højt anskrevet i de Kredse, der giver sig af med Kunst og Kunsthaandværk, og han var i Særdeleshed en Kapacitet indenfor Boghaandværket.

Naar dette Tidsskrift nu bringer disse Mindeord om Georg Nygaard, saa er det jo især, fordi han som Forsker af det gamle København skal huskes og takkes og fejres. Han var enestaaende i sit Kendskab til Hovedstadens Kulturminster. Hvert Hus i Byen har jo en Historie, og Georg Nygaard kunde utallige Huses Historie. Han kendte de Skæbner, som Husene havde rummet, og noget af alt det, men kun en ganske lille Smule, blev trykt og udkom og paaskønnes af Folk med samme Sans og Interesse. Der var da heller ikke en Bog, som blot strejfede disse Emner, han ikke havde læst, og det kunde være af underlig højtidelig Virkning, naar han fortalte, hvorledes hans flittige Granskninger havde ført ham til en Opdagelse, en Tilføjelse, en Berigtigelse paa disse Omraader. Hvor naturligt, at Georg Nygaard blev valgt til

hans Værk vinde, hvis engang i Fremtiden alt, hvad han skrev, kan blive samlet og forelagt for Venner af Fortidens København.

I det hele taget vil alt, hvad der kan opspores om Georg Nygaards Arbejde og om hans stilfærdige, nænsomme Liv, betragtet af en erkendtlig Efterslægt, samle sig til Billedet af et prægtigt Menneske.

OBERST OG RAADMAND
VERNER HANS FREDERIK ABRAHAMSON.

AF GERDA MUNDT.

Frederik Abrahamson hørte til en god dansk Slægt, som har sat sig varige Spor i Danmarks Historie. Han var i nær Slægt med Familierne Læssøe, Frisch, Rother, Tutein og gennem sin Hustru med Familien Paulsen. Det laa ham varmt paa Sinde at gøre en Indsats paa de forskellige Omraader, hvor han fik en Opgave betroet for sit Fædreland Danmark, og inden for de Slægter, han stod i Forbindelse med, var han altid rede til Raad og Daad og havde en varm Interesse for den opvoksende Ungdom.

Hans Farfar, der bar samme Navn, Werner Hans Frederik Abrahamson (10/4 1744—22/9 1812), var oprindelig tysk født, og som Barn tysktalende, men han blev gennem hele sin Manddomsgerning en varm Forkæmper for dansk Sprog. Hele hans Virksomhed blev bestemt heraf. Hans Navn var kendt inden for dansk Sprog, Historie og Litteratur. Sammen med Rahbek og Nyerup udgav han „Udvalgte danske Viser fra Middelalderen“. Han oversatte Gunlaugs Saga og skrev en Tid en Del Artikler i Tidens Journaler. Han var Ven med Ewald og mange af vort Lands førende Mænd. Digte har han ogsaa skrevet. Bedst kendt er: „Min Søn, om Du vil i Verden frem, saa buk!“. Han var Kaptajn i Artillerikorpsset og senere Lærer ved Landkadetkorpsset og var den første offentligt ansatte Lærer i Dansk (ved Artilleriskolen). Han var gift med Benedicte Rosine Marie Rothe (14/4 1761—17/3 1830), i Slægt med Thyge Rothe og Karen Bjørn. De havde 4 Børn, hvoraf kun 2 førte Slægten videre. Datteren Signe Abrahamson (30/5 1781—25/7 1871) blev gift med Havnekontrollør Niels Fr. Læssøe. Signe Læssøe blev Mor til 8 Sønner, hvoraf den mest berømte er Werner Hans Frederik Abrahamson Læssøe (1811—1850), der satte Livet til i Kamp for Fædrelandet den 25/7 1850 ved Isted. Hans Evner som Fører, hans varme Fædrelandskærlighed og hans hjertevarme Personlighed har ikke blot gjort ham elsket og værdsat af hans Samtid, men ogsaa indskrevet hans Navn uforglemmeligt i Danmarks Historie. Han faldt 39 Aar gammel i sin fejreste Manddom. H. C. Andersen skrev om ham: „Hans Liv var saa ungt, men evig ungt staar ogsaa hans Eftermæle“.

Baade om Signe Læssøe og om hendes Søn findes der adskillig Litteratur, saaledes et biografisk Udkast (1868), skrevet af Oberst Frederik Abrahamson, Læssøes Fætter, om hvem denne Artikel handler.

Oberst Abrahamsons Fader, Signe Læssøes Broder, Joseph Nicolai Benjamin Abrahamson (6/12 1789—6/1 1847) blev ogsaa en fremragende dansk Officer. Han var Forstander for „Normalskolen“ og virkede særdeles kraftigt for Indførelsen af den indbyrdes Undervisning. Danmarks faderlige Konge Frederik VI satte overordentlig Pris paa ham og adlede ham i Aaret 1827. I Tiden 1830—1835 var han Chef for den nyoprettede Militærhøjskole og satte stor Kraft ind paa at højne Undervisningen, men mødte her Modstand hos andre Lærere. Han blev derefter Udskrivningschef og senere Oberst og Kammerherre samt Generalkrigskommissær og Ridder af flere danske og udenlandske Ordner. Han var desuden Direktør for Døvstummeinstituttet og Præsident for det kongelige nordiske Oldskriftselskab. Han blev i 1821 gift med Sofia Frederikke Frisch (12/7 1796—23/1 1872), Datter af Etatsraad Hartvig Marcus Frisch (1754—1816) og Hustru, født Pauline Tutein (1764—1814).

Joseph Abrahamson havde 3 Børn, hvoraf ingen havde Efterkommere.

Sønnen Verner Hans Frederik Abrahamson blev født 29/10 1822. Han blev 1854 gift med Nina Sofie Frederikke Paulsen (13/3 1835—16/12 1906). Hun var Søster til min Mor, og da Abrahamsons ingen Børn havde, blev jeg en Slags Plejebarn der i Huset og har mange rige og gode Minder om Hjemmet, hvor jeg fik stærke Impulser for hele Livet; for altid føler jeg mig i stor Taknemmelighedsgæld til dette prægtige og dygtige Ægtepar.

Naar den gamle Oberst var i godt Humør, kunde han livligt og malende fortælle Træk fra sin Barndom og Ungdom i gamle Kong Frederik VI's Tid. Han var Page ved Hoffet. De adelige Pager havde kun Forpligtelse til at opvarte de kongelige, og de havde Ret til al den Konfekt og Dessert, som blev levnet paa Tallerknerne, samt

til de Lagkager, der var taget Hul paa, og det kunde hænde, naar en af Prinsesserne ikke havde efterladt tilstrækkeligt til de unge Pager, at „man“ senere engang, hvor hun havde en ny Kjole paa, kom til at „spilde“ Sovs ned over den nye Kjole. Ligeledes hændte det, at idet de kongelige forsvandt ud af Døren, laa der pludselig en Appelsin, ingen ved hvorledes, midt i en lækker Lagkage, som hvis den ikke var blevet rørt, skulde være gaaet tilbage til Konditoren, men nu tilfaldt de unge Pager. Der var ogsaa nogle Beretninger om, hvordan man en sen Aften lavede Fest i Fredensborg med det Resultat, at der gik adskillige Ruder.

Frederik Abrahamson blev uddannet til Officer, blev Sekondløjtnant med Anciennitet fra 1. November 1838, gennemgik den militære Højskole 1841—45 og blev udnævnt til Premierløjtnant ved Generalstaben i 1846. Ved Krigens Udbrud 1848 blev han Kaptajn og Adjutant ved Generalstaben. Han deltog i Kampen ved Bov, blev Adjutant ved Overkommandostaben under sin Fætter Læsøe og var med i Kampene ved Slesvig, Nybbøl og Dybbøl 1848. Samme Aar fik han Ridderkorset. Aaret efter var Abrahamson Stabschef ved Moltkes Brigade og deltog i Slaget ved Fredericia, og i 1850 var han som Stabschef hos General Räder med i Slaget ved Isted. Efter Krigen vendte han tilbage til Generalstaben, blev Major i 1855 og Oberstløjtnant 1862. Ved Krigens Udbrud i 1864 blev han Kommandør for Krigstelegrafen og for Hærens Topografer. Efter Krigen fik han ved Reduktionen sin Afsked af Krigstjenesten med Obersts Karakter. Jeg mener at have forstaaet, at dette var ham en stor Skuffelse. Han var en aktiv Mand og havde ønsket at fortsætte sin Gerning ved Hæren. Noget hang det maaske sammen med, at han, efter hvad der blev sagt, var overordentlig vellidt af sine undergivne, men knapt saa meget af sine overordnede, fordi han ved adskillige

Lejligheder uden Persons Anseelse erklærede sin uforbeholdne Mening om Sagerne.

Men allerede paa dette Tidspunkt var han kommet ind paa det Arbejde, hvor han skulde lægge en stor Del af sin Dygtighed og Arbejdskraft. I Marts 1856 blev han valgt til Borgerrepræsentant i København, og samme Aar i Oktober blev han valgt til Medlem af Folketinget for

Oberst Abrahamsons Sommerhus i Hellebæk. Efter Maleri 1911 af Emilie Mundt.

Københavns 3. Kreds, hvor han havde Sæde i to Sessioner, men udgik 22/12 1857, saaledes at hans Arbejde fra nu af, ved Siden af hans talrige Interesser og Administration af hans ikke ubetydelige Formue, særlig kom til at ligge paa det kommunale Omraade, hvor han baade som Borgerrepræsentant, og fra 1870 som Raadmand, gjorde en stor og uegennyttig Indsats. Denne Stilling var paa den Tid ulønnet.

Han købte i 1856 en Ejendom paa Blegdamsvejen og har ofte fortalt om den Tid, han boede herude, hvordan han spekulerede paa at faa den første Sporvej paa Nørre-

bro. Man maatte dengang for at komme fra Blegdamsvejen ind i København betale Bompenge. Abrahamson selv havde dog som Generalstabsofficer „Tegn“. Senere solgte han denne Ejendom og flyttede ind til det nuværende Odd Fellow Palæ, dengang Schimmelmans Palæ, hvor han havde en smuk herskabelig Lejlighed. Jeg husker fra min Barndom de store Stuer og den smukke Trappe, og hvor fredeligt der var at lege i Gaarden. Her fejrede han sit Sølvbryllup i 1879. Nogle Aar efter flyttede han ind i den nybyggede Ejendom Vester Vold 117 med Københavns Volde som Genbo, indtil Kommuneskolen, den nuværende Classenske Legatskole, blev bygget. I 1875 havde han ved Skovbrynet i Hellebæk bygget sig et Hus, hvor han til sin Død tilbragte Sommeren ved Skov og Strand og dyrkede sin Have — dette Hus med tilhørende Have, Strand og Mark testamenterede han mig, og her har i adskillige Somre en Skare københavn-ske Smaabørn fra den indre Bys snævre og mørke Gader tilbragt lykkelige Timer. Jeg var vis paa, at denne Anvendelse af den gamle Raadmands Jord til Gavn for Københavnerbørn, som levede under daarlige hygiejniske Forhold, var i den gamle Raadmands Aand.

I 1870 blev Abrahamson valgt til Raadmand i København, og han blev knyttet til 4. Afdeling, hvor han med sin tekniske Uddannelse passede godt. Dengang var Valgperioden 6 Aar. Han blev genvalgt 1876, 1882, 1888, 1894 og fratraadte 1. Januar 1900 som Raadmand, 78 Aar gammel, efter i 44 Aar at have været Medlem af Københavns Kommunalbestyrelse, deraf de 30 i Magistraten. I 4. Afdeling arbejdede han under Borgmester Ehlers og senere Borgmester Øllgaard (se omstaaende Billede, som er taget fra 4. Afdelings Mødelokale i det gamle Raadhus, nuværende Domhus), men hans Interesser indskrænkede sig ikke alene til denne Afdeling.

Vestre Kirkegaard blev paa en Maade hans Kælebarndom.

Møde i Magistratens 4. Afdeling i December 1899.

Siddende, fra venstre: Vandinspektør F. V. Øllgaard, Oberst, Branddirektør S. Meyer, Belysningsdirektør J. Windfeld-Hansen, Ekspeditionssekretær V. P. Møller, Borgmester C. K. Øllgaard, Kontorchef P. H. Nielsen, Oberst F. Abrahamson, Stadsingeniør G. C. Ambt, Direktør for Vej- og Kloakvæsenet J. F. Meyer.

Staaende, fra venstre: Ekspeditionssekretær J. F. Topsøe-Jensen, Afdelingsingeniør O. M. Didrichsen, Professor, Stadsarkitekt L. P. Fenger, Justermester K. K. Monrad.

Den sorterede ganske vist under 1. Afdeling, men da den skulde anlægges, var der ingen i Magistraten, der rigtig interesserede sig for den. Saa sagde Abrahamson til Borgmester H. N. Hansen, at det var vist lige saa godt, at han fik den under sig, og meget personligt Arbejde har han nedlagt i Planlæggelsen og Administrationen af denne Kirkegaard, lige fra den blev anlagt i 1870. Han vedblev at være Medlem af Begravelsesvæsenet til 1900, og der var et udmærket Samarbejde med Kirkegaardens Inspektør Bahnson. Der var meget at gøre paa Vestre Kirkegaard; hvor der nu er en Kæmpehøj, var der dengang et Hul. Den smukke Park blev anlagt med Stensætning langs Vejene, og det blev altsammen lavet meget billigt. Abrahamson var dog allerede ved Anlægget af Vestre Kirkegaard klar over, at Byen vilde vokse uden om den, og mente, det havde været bedre at købe nogle Bøndergaarde længere ude og anlægge en Jernbane ud til en landligt beliggende Kirkegaard. — Ude paa Vestre Kirkegaard ligger han ogsaa begravet i et Gravsted skænket af Københavns Kommune.

Min første kommunale Viden og Interesser fik jeg som Barn gennem Samtaler med ham eller rettere sagt som interesseret Tilhører til hans lange og vidtløftige Forklaringer. Jeg husker f. Eks., at han i 1888, da jeg tilbragte Vinteren i hans Hjem, udtalte, at nu kunde og burde Københavns Kommunes Bestyrelse gøre Gaderne bredere. „Senere vil de alligevel fortryde, at de har forpasset denne Mulighed“.

Abrahamson var ofte konstitueret som Borgmester, og han var et flittigt og dygtigt Medlem i mange Udvalg og Fællesudvalg, bl. a. for Gade- og Vejforbindelser, Kloakernes Sammenslutning, Natrenovationens Udførelse, Parkanlægget ved Langelinie, usunde Kvarterers Ombygning, Sporvejssammenslutningen, Regulering af Peblinge- og Sortedamssøen og Revision af Bygningsloven. Han

var fast Medlem af Sessionen. Egentlig skulde det gaa paa Skift, men Borgmester Øllgaard havde ikke Tid. Paa et Maleri af F. C. Lund: „*Sessionen*“, ser man Raadmand Abrahamson sidde myndig og interesseret i Midten af Billedet. Maleriet var udstillet paa Charlottenborg 1890. I Forligskommissionen sad han ogsaa. Han var med til at nedlægge Grundstenen til de første Vand- og

F. C. Lund: Sessionen (1890).

Gasværker, til Fæstningsterrænets Udvidelse, til Volde- nes Nedrivning og til Kvægtorvets Opførelse.

En lang Betænkning skrev han om det uforsvarlige i at lade Kreaturerne, som skulde slagtes, staa under aaben Himmel. 30 Aar efter, at han havde foreslaaet lukkede Haller, blev de gennemført.

Da Grundstenen blev lagt til Københavns nye Raad- hus, som blev opført i Aarene 1893—1905 efter Arkitekt Nyrops Tegninger paa det daværende Halmtorv, nuvæ- rende Raadhusplads, var han ogsaa med i Forberedel-

serne; i det store Værk „Københavns Raadhus“, som blev udgivet 1908 med Tekst af Francis Beckett, omtales Granithovederne ved de store Trapper. Ved Foden af Præsidenttrappen nærmest ved Porten findes et Hoved, der bærer Abrahamsons Træk. Da han i Januar 1900 fra-traadte som Raadmand, blev han af Kongen for sin lange og tro Tjeneste udnævnt til Kommandør af Dannebrog.

Han havde et varmt Hjerte for alle de mange Funktionærer, som var ansat i Københavns Kommune, og med de allerfleste et særdeles godt Samarbejde. Han var det første og i mange Aar eneste Æresmedlem af Københavns kommunale Forening og har oprettet et Legat inden for denne Forening. Det er dog ikke det eneste Sted, hans Navn forefindes blandt dem, der ved Gaver søger at lette Vejen for Eftertiden. Det kongelige Opfostringshus har et Legat, som bærer hans Navn, og til Tikøb Kommune, hvortil Hellebæk hører, har han skænket et Legat til Gavn for Arbejderne i Kommunen.

I Københavns Kommunalforenings Blad *Absalon* for Januar 1900 staar en smuk Artikel om Raadmand, Oberst Abrahamsons Indsats i Københavns Kommune; jeg citerer heraf følgende: „I mere end en Menneskealder har Oberst Abrahamson været Raadmand i Kjøbenhavn, og han har derved været med i den stærke Udvikling, der begyndte med, at Kjøbenhavn sprængte den Gjerd, som Fæstningsvoldene spændte om Byen, og som i den seneste Tid har faaet sit Udslag i Bestræbelserne for at udvide Byens Territorium ved Inddragelse af omliggende Kommuner.

Det lyder næsten som et Eventyr, at denne Mand, der har været med til de indledende Skridt til elektrisk Belysnings Indførelse i Byen, ogsaa havde Sæde i Byens Administration, da Gasbelysningen i Kjøbenhavn var i sin Barndom.

Det vilde være at skrive hele den kommunale tekniske

Afdelings Historie, om vi skulde gaa i Detailler angaaende de Kommissioner og Udvalg, hvori Oberst Abrahamson har haft Sæde, men skulde vi karakterisere hans Virksomhed kort, maatte det lyde: roligt fremad med aabent Blik for Fremtiden. Han har i hvert Fald i mange Aar været den i Magistraten, der var ivrigst for Fremskridt. Nutiden er blevet mindet derom, nu da det i Fællesudvalg beroende Forslag om Sortedams- og Peblingesøens Omdannelse i landskabelig Henseende dukkede frem paany. Det oplystes da, at Abrahamson *trediv*e Aar tidligere havde stillet Forslag, der vilde have befriet Nutiden for Ærgrelsen ved at se et af Byens skønneste Partier ødelagt ved uheldig Bebyggelse.

Vi nævner dette enkelte Tilfælde som et karakteristisk Eksempel paa Oberst Abrahamsons Fremsyn paa det kommunale Omraade, og vi skulle sluttelig som et ligesaa karakteristisk Eksempel paa hans Administrations-evne minde om, at han under en meget vanskelig Periode bar Hovedbyrden i Administrationen af de københavnske Kirkegaarde.

Der behøves intet bedre Vidnesbyrd om Oberst Abrahamsons Interesse for og Sympati med Kommunens Embedsmænd end det, han selv har givet ved sin Gave til vor Forenings Understøttelsesfond, og vi vide derfor ogsaa, at intet vil glæde ham mere end at høre, at det fra alle Sider blandt de Embedsmænd, han færdedes imellem, lyder: „Vi vil savne Obersten.“ Ligesaa sikkert vil alle Foreningens Medlemmer mindes ham med Taknemmelighed“.

Flittig, ivrig og dygtig var han. Ikke saa sjældent fandt man ham i Opposition. „En Mand skal have en Mening“, sagde han. Han var ogsaa respekteret og afholdt. 30. August 1881 blev der af Magistraten holdt Fest for ham i Anledning af hans 25 Aar i Københavns Styrelse. Ligeledes blev han baade af Magistrats- og Bor-

gerrepræsentationsmedlemmer hædret ved sin Afgang ved en Middag den 6. Januar 1900.

En ejendommelig Personlighed var Frederik Abrahamson. Varmhjertet, utrolig flittig, altid beskæftiget. Han malede, mest paa Porcelæn, og han fandt Emner til Dekoration fra Dyre- og Blomsterverdenen og fra Kunsten. Noget humoristisk var der ofte ved hans Tegninger, især holdt han meget af Nisser og Grise. Han skar ud i Træ, skar Hylder og lignende, og han var i høj Grad Samler. Alle Billeder fra de allerede dengang hyp-pige Reklamer blev klippet ud, ordnet og klistret op i Bøger, som han dels gemte og dels gav bort til Slægt og Venner. Han gik flittigt paa Maleriauktioner og Udstillinger og købte ogsaa adskillige Billeder, som senere viste sig at stige i Værdi, og han frydede sig ved at have smukke Malerier paa sine Vægge. Han samlede ogsaa, og alt hvad han havde med at gøre, var ordentligt og praktisk lagt til Rette. Som Kuriosum kan fortælles, at han havde anlagt en Samling af Damemoder allerede fra 70-erne, som ved hans Død i 1911 var stærkt eftertragtet baade af Det kongelige Bibliotek og af Kunstindustrimusæet, da en lignende Samling ikke fandtes noget andet Sted. I sit Testamente havde han bestemt, at Kunstindustrimusæet og Rosenborg Musæet skulde have Lejlighed til at udvælge enkelte værdifulde Ting. Kunstindustrimusæet fik blandt andet et meget smukt indlagt Skrivebord og en fransk Gobelin, som viste sig at være sjælden og enestaaende her i Landet.

Til Rosenborg Musæet vidste jeg ikke andet at foreslaa, da enhver Ting, der anbringes paa dette Musæum, skal have direkte Relation til en af Danmarks Konger, end det flade smukke Guldur, som han havde faaet af Kong Frederik VI til sin Konfirmation, da han var Page.

— Hans Synspunkter var ingenlunde snævre. Han var

vokset op i en Tid, hvor Kvindens Opgaver udelukkende blev henvist til Hjemmet, men han forstod, at Tiden paa dette Punkt udviklede sig saaledes, at Mænd og Kvinder sammen bar Ansvar for Hjem og Samfund. Jeg havde Følelsen af, at han egentlig var ganske stolt, da to af

Slægten Abrahamsons Adelsdiplom.

hans Niecer, første Gang Kvinder havde Lejlighed til at komme ind i kommunalt Arbejde, blev valgt — Fru Vibeke Salicath, født Frisch, som Borgerrepræsentant i København, og jeg som Medlem af Lyngby-Taarbæk Sogneraad. Personlig har jeg overordentlig meget at sige den gamle Raadmand og hans fine Hustru, som han mistede i 1906, Tak for.

Frederik Abrahamson var vokset op i den rationalistiske Tid. Han troede paa Gud, Udødelighed og Sandhed, og han var en brav samvittighedsfuld Hædersmand i alle Forhold.

Det er derfor med stor Glæde, jeg har efterkommet Opfordringen til at skrive denne Minderune om ham.

Kilder:

Nicolaj Bøgh: „Signe Læssøe“, 1877. N. P. Jensen: „Oberst Frederik Læssøe“, 1912. F. Abrahamson: „W. H. Fr. Abrahamson Læssøe“ i „Dansk milit. Tidsskrift“, 1868. „Vort Land“, 8/1 1900 samt private Optegnelser og Erindringer.

SMAASTYKKER.

1. De gamle Trinitatis Kirkeboder.

Der er næppe nogen københavnsk Kirke, hvis Omgivelser har undergaaet flere Omskiftelser, medens selve Bygningen har staaet urørt, end *Trinitatis Kirke*. Først dens Kirkegaard, der nu for største Delen er forsvundet og bebygget, saa de smaa Bygninger eller *Boder*, der laa tæt op ad Kirken, og saa endelig dens Ligkapel ved den østre Side, der maatte rives ned for at give Plads til en ny Embedsbolig for Sognepræsten m. v.

Boderne laa op til *Landemærket*. Der var i alt ni, hvoraf de fire første havde Bogstavnumre (A—D) og Resten Talnumre (1—5). I Begyndelsen var der kun smaa Butikker i dem alle, særlig udlejet til Hosekræmmere og Skræddere, idet al Slags Handel med Drikke- og Fødevarer, Hørkram o. lign. var forbudt. De blev ikke bortlejet som et almindeligt Forretningslokale; men Lejemaalet blev udbudt ved offentlig Auktion til den højstbydende, dog at en vis Minimumsafgift maatte overholdes. Der var imidlertid altid lysthavende nok, saaledes at denne Takst ofte overskredes baade med det dobbelte og tredobbelte Beløb.

Underligt nok var det ikke altid den forretningsdrivende selv, der lejede Boderne. Det var ofte en eller anden Embedsmand, der optraadte som en Slags Entreprenør og fik sig tilslaaet enkelte eller flere af Boderne,

som han da atter fremlejede. Ved Aarhundredskiftet 1799—1800 berettes det saaledes, at Assessor og Justitssekretær *Frederik Horn* og hans Hustru *Mariane Winkel* sikrede sig flere af disse Boder, som de atter bortlejede til en Hosekræmmer, ved Navn *Harretschow*.

Ved hans Indgaaelse af Lejemaalet skifter Boderne Karakter. Foruden til Butiksbrug gives der nu Tilladelse til at indrette nogle af dem til Beboelse. *Harretschow*, der i alt lejer tre Boder, faar saaledes Tilladelse til at lade den mellemste af disse ombygge til privat Bopæl for sig selv, og en anden Lejer faar uden Indsigelse Lov til at lave sit Loftsrums om til Soveværelse o. lign.

Boderne var i øvrigt meget smaa. Der var ud til Gaden to smaa Vinduer med en Glasdør i Midten og en almindelig Gadedør, der formentlig har ført ud til den lillebitte Gaardsplads. Oven over Butikken var der et temmelig mørkt Loftsrums, og Adgangen var udelukkende ad en trang Hønstestige.

Til Gengæld var det et godt Forretningskvarter, og flere af Byens større Manufakturhandlere var da ogsaa altid ude for at sikre sig en Filial her, saaledes havde Firmaet *Berent Levin Bloch & Sønner* fra Østergade 61 og Brødrene *J. & W. Unna* i flere Aar smaa Udsalg.

Elhvert Lejemaal var indgaaet for Lejerens eller hans Enkes Levetid, og det tilmed til en Pris, der efterhaanden viste sig at ligge langt under den virkelige Værdi. Herved kom Boderne til sidst i Spekulationens Tjeneste. Var en Lejer saaledes blevet gammel og svagelig, eller ønskede han af en eller anden Grund at fratræde, fik han som Regel den oprindelige Lejers Tilladelse — eventuelt Kirkens, hvis han var direkte Lejer — til at overdrage sine Rettigheder til Tredjemand. Han opnaaede derved ofte at faa det dobbelte af den Leje, han selv maatte udrede, og da denne laa mellem 40 og 60 Rdlr. aarlig, var det efter den daværende Pengeværdi ikke saa smaa Beløb, der herved kunde indvindes.

Men Kirken nøjedes ikke med at udleje Boderne, ogsaa alle de overflødige Rum — særlig i Taarnet — blev stillet til Bortleje ved offentlig Auktion, og her var det særligt Byens Urtekræmmere, der meldte sig. Saaledes var Taarnkælderen i mange Aar udlejet for 30 Rdlr. aarlig, og selv et lille Rum bag ved Indgangen indbragte

12 Rdlr. i samme Tidsrum. Disse Lokaler brugtes selvfølgelig ikke til Butikker, men kun til Oplag.

Imidlertid blev man mere og mere opmærksom paa det uheldige i disse Forhold. Det usømmelige i, at Kirken havde ligesom klinet disse Boder tæt op ad sig og derved sammen med al den øvrige Udlejning drev en Slags privat Geschäft, og det lidet pyntelige Skue, de frembød, resulterede til Slut i, at man enedes om paa en eller anden Maade at sige sig løs fra dem, særlig da der fra Magistraten fremkom et Tilbud om at købe dem til Nedrivning for en Sum af 11.000 Rdlr.

Og man fik da ogsaa snart en god Anledning hertil.

Ved en nøjere Undersøgelse viste Boderne sig nemlig at være saa befængt med Svamp, at de næppe kunde holde sammen, og da Lejerne derfor ansøgte Kirkens daværende Patronat — Universitetet — om en større og gennemgribende Reparation, fik de ikke alene et pure Afslag, men samtidig en Opsigelse til Sommeren 1817, da Udlejningsbetingelserne — Bodernes Beboelsesmuligheder — jo nu efter Lejernes egne Opgivelser ikke mere var til Stede.

Denne Opsigelse faldt naturligvis Lejerne stærkt for Brystet. De pukkede paa deres Uopsigelighed og vilde have Erstatning. Saaledes hævdede den før omtalte Harretschow, at da han havde lejet for sin Levetid, maatte Patronatet, naar det brød Kontraktens Ordlyd, ogsaa have Forpligtelse til at sørge for ham saa længe. Han forlangte derfor een Gang for alle en kontant Sum af 5000 Rdlr. samt en Graverstilling, saa snart en saadan blev ledig ved en eller anden af Byens Kirker, og saa ihærdigt kæmpede han for sin Sag, at Universitetet, hvor meget det end kviede sig, maatte udbetale den forlangte Pengesum, der dog blev nedbragt til 4.500 Rdlr., og udstedte en skriftlig Erklæring om Graverstillingen.

Hvorvidt det i øvrigt blev til noget reelt med denne, ses ikke af de efterladte Akter.

Boderne blev nu endelig revet ned, og samtidig skete der en Udvidelse af Forbindelsesgangen mellem Købmagergade og Pilestræde (daværende Springgade) — den saakaldte Trinitatis Kirkegang, som for øvrigt var en meget yndet Legeplads for Kvarterets Ungdom. Denne Gennemgang blev senere lukket ved Opførelsen af de

Hambroeske Badeanstalter og ført bag om Kirken mellem den tilbageværende Del af Kirkegaarden og det før-omtalte Ligkapel ud til Landemærket.

Kirken fik atter Luft og fremtraadte paa ny i sin smukke Renæssanceskikkelse, der passede saa godt i det gamle, provinsielle København, men som nu maaske nok virker lidt tungt i de trange og trykkende Omgivelser.

M. Vogelius (†).

2. En Voldssag i gamle Dage.

Den 15. August 1764 Kl. 3 om Morgenen sad Studiosus Andreas Morup, Hører ved Broens Skole,¹⁾ i sit Logement i Adelgade, „på venstre Hånd fra Gothersgade og i det andet Hus, før man kommer til Sølvgade“. Han havde tilbragt Natten med Studeringer og skulde nu til at gå til Ro, men først gik han ud i Gadedøren og spurgte Vægteren, hvad Klokken var. Som han stod der, kun iført Skjorte, Bukser og Strømper, blev han råbt an af sin Genbo, Hans Andersen, Spækhøker, der bad ham komme over et Øjeblik, da han havde noget at spørge ham om. Nu havde det været fornuftigst af Morup ikke at indlade sig med Spækhøkeren, der var kendt i hele Nabolaget som en halvgal og fortrukken Person, der hundsede Kone og Børn og jævnlig måtte kaldes op på Rådstuen og sættes i Rette; — men Fristelsen ved Udsigten til et Morgen-Traktement var for stærk, og lidt efter så Vægteren gennem en lille Rude i Døren fra Forstuen ind til Spækhøkerens Stue, at han og Studenten sad og drak Brændevin, som Pigen havde bragt ind. Derpå kom Hans Andersen frem med en Bog, som han „lagde for Morup og begærede hans Forklaring“. Morup svarede imidlertid undvigende, da han skønnede, at Hensigten kun var at få ham til at bestyrke Spækhøkeren „i hans ugudelige Levemåde i Ægteskabet“. De kom nu i „Ordkrig“, og da det tydeligt nok trak op til Hånd-

Efter Raadstuerettens Protokol over Domssager, St. A.

¹⁾ Søetatens Skole i Nyboder.

gribeligheder, fik både Pigen og Vægteren ude i Forstuen pludselig Ærende andet Steds: hun løb for at se til Børnene, og Vægteren ilede ned ad Gaden „og så sig om på sin Post“. Noget efter kom han dog tilbage, og da gik det åbenbart varmt til inde hos Spækhøkeren, thi man kunde helt ude på Gaden høre, at der blev „udgivet Slag i Hans Andersens Stue“. Vægteren skyndte sig op til den lille Rude og så nu, at Morup var kastet om på Gulvet, og at Spækhøkeren slog løs på ham. Retfærdighedens Vogter indlod sig ikke på selv at tage Affære, men løb over og kaldte på Genboen, Joen Svendsen, Svineslagter, der var Morups Vært. Da de kom over i Andersens Forstue, fandt de Døren stænget indefra, men Svineslagteren dundrede på og begærede, at der skulde lukkes op. Hans Andersen svarede: „Skam der gør!“, men „fandt dog tjenligt at retirere ud i Gården“, og nu „fik den bedrøvede Hører Lejlighed at kravle op af Gulvet og tage Slåen fra, som af Høkeren var foresat“. Han havde fået en ilde Medfart. Efter hans Forklaring havde Spækhøkeren indledet Fjendtlighederne ved at slå ham midt i Ansigtet, „så jeg straks styrtede død til Jorden“ (!), og mens han lå der, havde det regnet med Slag over ham, så han bagefter „som en vemodig Lazarus“ måtte humpe tilbage til sit Logement, hvor han i 4 Uger holdt Sengen „under Kirurgi og Våge-Kvindes Hånd“, ude af Stand til at beogatte sit Embede.

For al denne Tort og Fortræd indstævnedes han ved Prokurator Jokum Buus sin Modpart for Byretten. Monsieur Buus var ikke billig i sin Påstand: han krævede Spækhøkeren idømt Voldsbøder, 40 Lod Sølv, for blå og blodige Slag i Tindingen 6 Lod Sølv, for hvert Øje 3 Lod, for Næsen 6, „item halvmere for disse to Vunder, som ikke kan skjules med Klæder“, — for Ryg og Krop, for Jordskuf og Nævehug 6 Lod Sølv for hver, Bartskærs Løn og Vågekone 24 Rdl., Bod for Skade og Lyde „i Henseende til hans (Spækhøkerens) bekendte rige Vilkår“ 500 Rdl. — samt Processens Omkostninger.

Med nogen Ret fandt Mødpartens Sagfører dette Krav „outreret og nærgående“, og Byretten gjorde da også „en mærkelig Rabat“, idet den tilkendte Morup for 6 Sår i alt 27 Rdl., for Kur 24 Rdl. og lige så meget for Kost og

Underholdning under Sengelejet, samt skadesløse Omkostninger.

Således dømte Byretten d. 7. Januar 1765, og Dagen efter indfandt Underfogden sig i Adelgade for at forkynde Spækhøkeren „den ergangne Dom“. Prokurator Buus var med og foreviste sin egen Regning, der lød på 40 Rdl. 1 Mrk. Men Hans Andersen var ikke hjemme, og Konen nægtede at betale — Morup fik holde sig til den, der havde slaget ham. — Det var nu lettere sagt end gjort, thi den skyldige var allerede nogen Tid forud i Fortvivlelse og Fuldskab rømmet hjemmefra og havde „givet sig under Rytterne“ (ladet sig hverve), vistnok i en omtåget Forestilling om, at han så hørte under en anden Jurisdiktion, der kunde fri ham for Tiltale. Konen var så gået op på Rådstuen, hvor Manden jo var vel kendt, og havde klaget sin Nød. Hvordan Magistraten har ordnet Mandens Forhold til „Rytterne“, der allerede på hans Forlangende havde forsøgt at forsegle hans Bo, er uvist; Resolutionsprotokollen siger kun: „den 24. September mødte Konen, og *indsættes han i Pesthuset*“.¹⁾ Der sad han, da Byretsdommen faldt.

Morup fik altså foreløbig ingen Erstatning, og nogen Tid efter appellerede Hans Andersen til Rådstueretten. Han var stadig ude i Pesthuset, og hver Gang Sagen krævede hans Nærværelse, måtte han have Konventhusets Udgangstilladelse. Men sin Sag havde han et vist Held med. Det lykkedes hans Prokurator, Mons. Windelev, at få Rådstueretten til at bedømme den betydelig mildere, end Byretten havde gjort, idet han hævdede, at det drejede sig om simpelt Slagsmål, „hvor indstævnte Morup skal være kommen noget tilkort“! Ud fra denne Betragtning afgøres Sagen med, at Hans Andersen idømmes Slagsmålsbøde, 9 Rdl., Bartskærs Løn, 10 Rdl., og Sagens Omkostninger (Rådstuerettens Dom 18/6 1765).

Denne Gang tager Hans Andersen sin Tilflugt til Marinen: han flygter fra Pesthuset og lader sig „anhverve til Matros“! Efter nogle Måneders Omtumlen lander han

¹⁾ I Pesthuset, der lå i Nærheden af Kallebodstrand uden for Vesterport, hensattes Folk, der ansås for forrykte eller led af veneriske Sygdomme. Det sorterede under Fattigvæsenets Bestyrelse.

sent på Året hjemme i Adelgade, hvor han i Ruelse afgiver en Erklæring om aldrig mere at ville drikke eller gøre Gæld. Sin Sag med Morup vil han dog ikke betragte som afgjort, og et helt Aar efter Byretsdommen er „den bedrøvede Hører“ ikke kommet videre, end at nu gør hans Modpart Forberedelser til at få Sagen for Højesteret! — Så vidt nåede den dog neppe og fortjente det visselig ikke.¹⁾

Andreas Morup nåede aldrig til Ende med de Studeringer, der havde holdt ham så længe oppe den Morgen, da han fik Prygl af Hans Andersen. Det er vel neppe uden Forbindelse med denne forsmædelige Begivenhed, når det et Par År efter siges om ham af hans foresatte, Holmens Provst, at han havde „svært for at sætte sig i Agt“ hos Nyboderdrengene, og det er troligt, at hans Helbred har lidt ved den Behandling, han havde fået: han fik sin Afsked 1776 på Grund af Svagelighed — med 26 Rdl. i årlig Pension.

H. P. Langkilde.

3. Nogle Smaatræk fra København i 1870'erne.

Medens Københavns Udseende i Fortiden, dens Gader og Huse, ofte er skildret i Billeder og Tekst, kan det mulig ogsaa have sin Interesse at erfare lidt om Livet, der levedes i denne Ramme. — Forfatteren af det følgende, der er født 1868 og opvokset i den indre By, det „rigtige København K.“, tilsigter i de følgende Linier at gengive nogle Barndomsindtryk af Byens Liv for et Par Menneskealdre siden, af Forhold og Typer, der er den yngre Slægt ukendte, fordi Byen just i Tiden efter 1870 begyndte at skyde Ham, en Bevægelse, der særlig kendetegnedes ved store Byggeforetagender, saasom Bebyggelsen af Gammelholm og Voldkvartererne, og fremskyndedes ved den store Kunst- og Industriudstilling i 1888.

Det indre København — Byen paa Sjællandssiden — bevarede endnu sit Fæstningspræg indtil 1872. Vel var alle Fæstningsportene faldne i Slutningen af Halvtredserne, men indtil det nævnte Aar stod Voldene fra Langebro til Østerport urørte, og Terrænet mellem Voldene og

¹⁾ Højesterets Arkiv for disse Aar er gået tabt.

Sørne laa hen som „Fæstningens Glacis“, med Kirsebærgangen og Stadsgraven nærmest Volden. Uden for Sørne begyndte den mere samlede Bebyggelse paa „Broerne“, svagest dog paa Østerbro. — Langs Farimagsgvejen fandtes — foruden Banegaarden,¹⁾ Vandværket og Kommunehospitalet — enkelte spredte Bygninger, saaledes laa der uden for Østre Glacis — hvoraf en lille „friseret“ Rest er bevaret i Østre Anlæg — ved Farimagsgvejen et Par Møller, en Tømmerplads og nogle enkelte Landsteder, som Rørholm og Elba. Om det første minder endnu Navnet Rørholmegade, medens den oprindelige Elbagade senere blev omdøbt til Collinsgade. — Byggeforeningsgadernes Anlæg begyndte i Halvfjerdserne, med J. A. Schwartzgade og Hallinsgade som de to første. — Selve Østre Glacis laa en Tid som et maleriskønt Vildnis med Buskadser og Alleer — men undertiden i Sommerens Løb benyttet som Nattekvarter af subsistensløse Personer, efter hvem der af og til foretoges en Politi-Razzia.

Gadelivet i Byen prægedes bl. a. af Gadehandlerne. Der var f. Eks. „Sandmanden“, som gaaende ved sin Enspændervogn med en ru og rusten Stemme raabte „Sand, Sand, Gulvsand“, en Vare, der forhandlede af ham i Skæppemaal og brugtes stærkt til Datidens hvidskurede Gulve og Trapper. Husets Forsyning opbevaredes ofte i et lille Rum under Trappens nederste Del, „Sandhullet“, et for Nutidslæsere uforstaaeligt Begreb, naar de f. Eks. i H. C. Andersens „De to Baronesser“ læser om Elisabeth, der paa sin hovedkulds Flugt i Mørke ned ad Trappen ender i „Sandhullet“. — Men i et Par Vintermaaner ændrede Sandmanden sin Forretning til Handel med Muslinger, og da sang han: „Her æ' Muslinger, her æ' Muslinger, her!“ — Saa var der Konerne, som med en stor Torvekurv paa Armen besang deres Varer: „Rejer er godt, en Mark en Pot, her er store levende Rejer er godt, en Mark en Pot!“ — eller: „Jo'bær, Jo'bær, Jo'bær — her er Jo'bær, en Mark!“ Andre Koner medførte en lille Trækvogn, hvorfra de forhandlede: „Rødspætterry!“ eller „Sild-er-godt, ferske Sild-er-godt!“ — Alle

1) Paa Banegaardens Plads ligger nu bl. a. Palads Theatret.

disse Udraab havde hvert sin ganske bestemte Melodi, saa at man aldrig var i Tvivl om, hvilken Vare der blev falbudt, selv om man ikke opfattede Ordene. — Om Sommeren kørte „Prangerne“ med Enspændervogne fulde af Blommer eller Pærer, næppe første Klasses Varer altsammen. Man standsede og gjorde Indkøb hos disse Gadehandlere hvor som helst, dog tror jeg ikke, at de kom paa selve Hovedstrøget (Østergade, Amager-torv, Vimmelskaftet, Nygade og Frederiksberggade), som allerede i hine Aar var ret stærkt befærdet.

En stor Del af det daglige Livs Fødevarer købte man naturligvis i Butikkerne, bl. a. hos „Spækhøkerne“, der ofte holdt til i temmelig dybe Kældere, skumle Lokaler, hvorfra de forhandlede Smør, der laa i et Par Dritler og blev stukket ud med en stor, flad, riflet Træskovl, Æg, der laa i en lille flad Kurv, Mælk og Fløde, Øl, Flæsk, Pølse o. l. — Eller man gik til „Urtekræmmerne“, der forhandlede The, Kaffe, Sukker og andre „Kolonial- og Delikatessevarer“ og Konserves, men ogsaa solgte Fri-mærker i Styksalg, Brevpapir og Konvolutter og endelig ansaas forpligtede til at have „Vejviseren“ til Udlaan til deres Kunder — ja, man kunde endog faa Lov til at laane den hjem for en kort Stund. Det samme gjaldt om „Adresseavisen“, officielt „Kjøbenhavn's Adressecomptoirs Efterretninger“, der udelukkende indeholdt Bekendtgørelser. Den laante man hjem for at se efter ledige Lejligheder, Tjenestetyende o. l. — „Adresseavisen“ var trykt paa svært Papir, der ofte af de handlende anvendtes som Indpakkingsmateriale; udskrevne Skrive- og Stilebøgers Blade anvendtes ogsaa ret almindelig af Spækhøkerne til Indpakning af Kundernes Smørkøb! Vittighedsbladet „Punch“ havde derfor længe en staaende Rubrik med Overskriften: „Hvad der laa om Smørret“, en Sætning, der vil forekomme den hygiejnisk indstillede Nutidslæser uforstaaelig. Artiklen gengav som oftest et fingeret Brev fra Venstreføreren i Folketinget Chr. Berg til „Monsieur le gourmand (ø: Gaardmand) Jeppe Jochumsen à Ludserød“, affattet paa et malabarisk Fransk. — Urtekræmmeren tog undertiden Puddersukker (St. Croix-Sukker) hjem i hele Fade, som blev liggende paa Gaden, medens Indholdet bragtes ind

i Butikken. Naar et Fad var tomt, blev det nøje eftergaaet af Gadedrengene for de Rester, der mulig endnu kunde findes deri. — For Butikkerne gjaldt ingen anden Lukketid end Helligdagsslukningen fra Kl. 9 Morgen til 4 Efterm. (paa de store Højtider dog hele Dagen); det stod enhver handlende frit for i øvrigt at holde aabent, saa længe han lystede, og Butiksmedhjælperne havde derfor ofte en lang og streng Arbejdsdag.

Paa Gaderne foregik undertiden visse Arbejder. Det kunde saaledes af Politiet tillades, at der blev savet og hugget Brænde paa Gaden, hvor en Ejendom savnede tilstrækkeligt Gaardsrum, og Kobbersmeden, der boede i Gothersgade, tæt ved Hjørnet af Møntergade, udhamrede paa Gaden store Metalcylindre indvendig fra, saa Hammerslagene lød langt bort. Omvendt kunde Politiet i Sygdomstilfælde tillade, at en Gadestrækning blev belagt med Garverbark for at dæmpe Støjen fra Vognfærdselen — alle Gaderne var nemlig brolagte med Sten. Synet af et saadant tykt mørkt Lag oven paa Brolægningen fyldte Sindet med Uhygge.

Paa de to aarlige Flyttedage i April og Oktober frembød Gaderne (og da navnlig de mindre Sidegader) et ejendommeligt Syn. Politivedtægten tillod nemlig paa disse Dage „at henlægge Sengehalm og anden ved Lejlighedernes Rengøring faldende Urenlighed paa Gaden“ (bortfaldt ved den nye Vedtægt i 1883), og da det var ret almindeligt, at Smaafolk benyttede Halm som Underlag for Sengeklæderne, kunde der ses hele Bjerge af gammel Halm udkastet paa Gaderne, iblandet al Slags Skrammel, og Gadedrengene havde her et udbytterigt Undersøgelsesfelt.

Flere af Byens Torve var om Formiddagen Holdeplads for Omegnens Bønder, der med Hestekøretøjer bragte deres Varer til og fra Byen; særlig var Kultorvet og Hauerplads søgte af Køretøjer fra Nordsjælland, hvis Hestegumlede Foderet i sig fra Krybberne foran dem. — Den nuværende Raadhusplads, fra Frederiksberggade syd efter til Vartov, hed Halmtorvet, og her holdt om Formiddagen Halmlæs, der vejedes paa „Vejerboden“, en Murstensbygning, der laa omtrent, hvor nu Lurbløser-søjlen staar, og var saaledes indrettet, at Læssene kunde

køres ind og ud ad Porte paa begge Ender og vejes paa Brovægten inde i Bygningen. I dennes Vestside var endda foroven en Beboelseslejlighed for Vejeren.

Til Gadebilledet hørte ogsaa Droskerne, ret tarvelige Enspænderkøretøjer med Kaleche; de kunde rumme 4 Personer paa de med blaat Klæde eller rødt Plys betrukne Sæder, og en femte Passager kunde faa Plads paa Bukken hos Kusken. Forspandet var en ofte stivbenet gammel Hest (populært kaldet „Lotte“), der undertiden gled og faldt paa de glatte Brosten; en „falden Hest“ samlede altid Opløb af de passerende, der gav mere eller mindre gode Raad til Bedste m. H. t. Dyrets Rejsning.

Og saa var der Omnibusserne („de gode gamle Rumlekasser, fra „Hesten“ og til Frederiksberg“, hed det i en senere Revuise). Om Vinteren var Forspandet i Sneføre fordoblet, og Dampen fra de fire Hestes Muler stod som en Taage ud i Frostluften. Paa Gl. Kongevej kørte de paa Spor, hvori et Par smaa Løbehjul under Vognens Forende kunde nedsænkes fra Kuskens Plads. — Nogle endnu mere antikke Omnibusser kørte med lange Mellemrum fra Toldbodvejen ad St. Kongensgade gennem Byen og ad Vesterbrogade til Valby. — Sporvognslinierne var ved Halvfjerdsernes Begyndelse kun to, hver under sit selvstændige Selskab, „De københavnske Sporveje“ og „Nørrebro Sporvej“. Begge benyttede Hestesporvogn med aabne Siddepladser paa Taget; senere blev dette dog overdækket. Omstigningsbilletter kendtes ikke. — Det første Selskabs Linie gik fra Runddelen ved Frederiksberg Kirke ad Alleen, Vesterbrogade og Stormgade over Slotsholmen og Kongens Nytorv til St. Annæ Plads; senere hen forlængedes denne Linie ad Bredgade, Grønningen og Østerbro til Slukefter. Et Par Sidelinier anlagdes efterhaanden, nemlig fra Holmens Bro over Christianshavn og fra „Jærnporten“²⁾ ved Værnedamsvejen ad Vesterbrogade og Pilealleen samt endelig fra Tivoli forbi det gamle Banegaardsterræn ad Farimagsvejen ud over Ladegaardsaaens Munding ved Peblingsøens Sydvest-

²⁾ Stensøjlerne med Jærnlaagerne, som nu danner Indgang til Søndermarken ved Pilealleen, stod oprindelig ved Indkørslen til Frederiksberg Allé, og Navnet bevarede længe efter.

hjørne og ad Korsgade til Endestationen, der laa omtrent paa Helligkorskirkeens Plads. — Nørrebrolinien gik fra Kongens Nytorv ad Gothersgade, Alleen uden for Nørrevold, over Peblingedæmningen (nu Dr. Louises Bro) og Nørrebrogade til Endestationen lidt uden for St. Stefans Kirke. — Linierne var oprindeligt alle enkeltsporede med Vigespor paa passende Steder — hvor Opholdene dog kunde blive ret langvarige — og Begrebet „Stoppesteder“ kendtes ikke; man standsede overalt, hvor en Passager ønskede at blive optaget eller at stige ud. — Senerehen kom Forstædernes, Sølvgades og Falkoneralleens Sporvejselskaber til.

Undertiden oplevedes Gaderne af Sprøjterne, der fra de forskellige Brandstationer førtes til en Ildebrand ved Haandkraft, idet Brandmændene selv maatte trække dem; et stort Optog af Gadedrenge og andre nysgerrige fulgte med under Opsangen „Paa'en, paa'en, paa'en igen — lille Ferdinand Ludvigsen“ — men paa Hjemturen ændredes sidste Linie til „Nu kommer Nybo's Sprøjte hjem“. — Et sørgeligt, men ikke helt sjældent Syn var to haandfaste Politibetjente, der kom dragende hen ad Gaden med „en fuld Mand“ imellem sig, sædvanligvis efter Slagsmaal eller Værtshusuorden, efterfulgt af en Sværm af voksne og Børn. At benytte Droske til Transporten faldt ingen ind, medmindre „Synderen“ var ustyrlig eller saa døddrukken, at han hverken kunde staa eller gaa.

Faste Punkter i Gadefærdselen dannedes af Sælgekoner, der med smaa Haandvogne havde visse Stedpladser, som de indtog fra Eftermiddag til ud paa Aftenen. Saaledes sad der endnu i Firserne hver Søgnedags Eftermiddag en Kone ved Hjørnet af Østergade og Pilestræde; hun forhandlede fra sin Vogn bornholmske røde Sild, Frugt og Dagbladet „Aftenposten“, en 2-Øres Aflægger af de store Ferslewske Blade „Nationaltidende“ og „Dagstelegrafen“. I Kirsebærtiden solgte Konerne Kirsebær, bundne paa Pinde; nogle forhandlede Lakrids, Johannesbrød, Sukkerstænger og „Bismarcksklumper“; derimod var de før saa almindelige Bananer og Ispinde ganske ukendte. Nogle Steder holdt der smaa Haandvogne, hvor man for 5 Øre kunde faa et Glas Sodavand

til Fortæring paa Stedet; betalte man 10 Øre, fik man tillige Saft i Vandet. Disse Vogne tilhørte et Aktieselskab „Drikkehallerne“, men da det fandtes ulovligt, at Selskabet havde mere end ét Udsalgssted, omordnedes det saaledes, at hver Vogn blev et særskilt „Aktieselskab“ med Navne som Jupiter, Mars o. s. v.

I den indre By var ofte Portrummene udlejede til Amagerkoner, der havde opstillet Udsalg af Grøntsager og Frugt, anbragt paa transportable Bukke og Bordplader. Skulde en Vogn da gennem Indkørslen, maatte Konen skyndsomst rømme „Forretningen“ for at skaffe fri Passage. Derimod var egentlige Frugt- og Grøntbutikker mindre almindelige. — Ej heller kendte man Ismejerier eller lignende Mælkeudsalg. Til Husholdningsbrug købte man ofte Mælken hos — Brændevisbrænderne.³⁾ Disse havde nemlig Kohold i deres Bagbygninger, hvor Køerne fodredes med Bærmen fra Brænderierne. Saaledes mindes jeg Mælkeudsalget fra Wonsilds Brænderi i Frederiksborggade 2; man indleverede sin Mælkespand om Formiddagen i en almindelig Stueejlighed, hvor en Jomfru modtog Spanden og med Kridt under Bunden noterede Bestillingen; henimod Middag hentede man saa Mælken. — Slige Kostalde fandtes flere Steder; endnu i Firserne har jeg set en Ko blive — med meget Besvær — ført op ad flere Trin og ind gennem en Gadedør i Regnegade. — I Vognmagergade 25 var Wilians store Brænderi, der solgte Bærmen til Omegnens Bønder; disse hentede den i store Tøndevogne, der kørte ind under et langt Udtapningsrør af Kobber, der var ført oven ud gennem Ejendommens Port og ud over Fortovet, saa at Rørets Tud udmundede midt over Vognen.

Fra Brændevisbrænderier og andre industrielle Virksomheder saavel som fra Beboelsesejendomme løb Spildevandet som en stadig rindende, ildelugtende Strøm i Rendestenene langs Fortovene, ofte lange Strækninger, før det fossede ned i en Kloak; ved Indkørsler eller Indgange til Ejendomme, eller hvor Rendestenen krydsede

³⁾ Se ogsaa St. Friis: Kreaturholdet i København i forrige Aarhundrede, Hist. Medd. 3, II, S. 73 ff.

en Gade, var anbragt et Plankedække, „Rendestensbrættet“, som vi ældre genkender det i H. C. Andersens „Den standhaftige Tinsoldat“, medens Nutidsbørn næppe vil forstaa, hvad der menes med dette Ord. — Under stærke Regnskyl gik Strømmen over sine Bredder, og Rendestensbrætteerne flød da ofte langt bort. I stærkt befærdede Gader var Rendestenen i hele sin Længde skjult under et bredt Plankedække, hvilende paa to Rækker Kantsten, hvorved Fortovet altsaa fik en tilsvarende Udvidelse; dette var saaledes Tilfældet paa L. Købmagergade, d.v.s. Købmagergade fra Krystalgade til Kultorvet, og i Vimmelskaftet. I Rigensgade og Sølvgade fandtes derimod meget brede aabne Rendestene paa ca. $\frac{1}{4}$ Meters Dybde eller mere, sande Faldgruber for Fodgængerne om Aftenen i de daarligt belyste Gader.

Paa Gaderne færdedes ogsaa „Skraldemændene“.⁴⁾ Daglig kom en Renovationsvogn gennem Gaden, kørt af en Mand, forsynet med en stor, stærkt lydende Træskralde. Med denne forkyndte han sin Nærværelse ind i Gaardene, hvorefter Koner og Piger kom ilende med deres fyldte „Skarnbøtter“, oftest kasserede Smørfjerdinger (jfr. H. C. Andersens „Kærestefolkene“ og „Skarnfjerdingen“), hvorpaa disse af „Skraldemanden“ og hans Medhjælper tømtes op i Vognen, en til Tider overfyldt Kassevogn, som ganske vist var forsynet med fire skraatliggende Laag, men da disse sjældent sluttede tæt, fløj Vognens Indhold jævnlig for Vinden som Forfriskelse for de passerendes Næse og Mund. „Skraldemændene“ var klædt, som deres Gerning krævede det, og det kunde da nok vække nogen Forundring, naar der Nytaarsdag ved Entredøren viste sig en høj, velklædt Mand, der forestillede sig selv som „Skraldemanden“ og ønskede Familien „glædeligt Nytaar“, hvad der indbragte ham 1—2 Kr. i Gratiale.

Byens Gaardspladser besøgte jævnlig af „Liremænd“, af hvilke der dengang, saa kort Tid efter de slesvigske Krige, fandtes adskillige. Det var nemlig som oftest Krigsinvalider, som man fandt det passende at skaffe

⁴⁾ Se ogsaa Carl C. Christensen: Skraldemanden og Københavns Renlighedsforordninger i ældre Tider, Hist. Medd. 3, I, S. 356 ff.

et Tillæg til den knappe Pension ved at tillade dem at musicere i Gaardene. Særlig mindes jeg to saadanne Mænd; den ene havde Træben og kørte „Lirekassen“ paa tre Hjul foran sig; den anden havde kunstig Arm med en Jernhaand og bar sin Kasse paa Ryggen. — En anden Gaardmusikant var „Fløjtekarl“, en ældgammel, krumbøjet, pjalteklædt Mand, der støttet paa 2 Stokke kom ind i Gaardene og fremtog en Fløjte, som han med Besvær afløkkede nogle Toner, der næppe kunde betegnes som Melodi; hans Efternavn var Kattentid.⁵⁾ — En virkelig Original var derimod „Pudsepeter“, en yngre Mand med en stor Vidiekurv i Rem over Skulderen; sine Varer lovpriste han i Sang og tog Dansetrin dertil. Melodierne lød ret selvgjorte, Teksterne ligesaa, f. Eks.: „Svovelstikker, Svovelstikker, købe lidt af mig, og det er mine egne Valnødder, købe lidt af mig“ — „Huldia, Huldia, Blankesvarte skal De ha.“ — Naar det trak ud, inden Kunderne viste sig, sang han: „Jeg synes, det varer saa længe, inden jeg faar nogen Penge. — Saa gaar den, saa gaar den, saa gaar den godt igen!“ — Undertiden istemte han, mulig ikke helt uden Føje: „Peter er fuld, drivende fuld!“. — Navnet „Pudsepeter“ skal han have faaet paa Kaserne, hvor han solgte Pudsematerialer til Soldaterne.

Medens nu Havnens smaa Motorfærger beforder talrige Passagerer, var saadan Trafik i 70'erne overladt smaa Robaade, der betjentes af autoriserede Færgemænd og var udstyrede med smaa runde læderbetrukne Puder til Sæde for Trafikanterne. De mest befærdede Ruter var to, nemlig tværs over Munden af Nyhavns Kanal og fra Knippelsbro-Hjørnet paa Christianshavn til Niels Juelsgade. Ved at benytte Færgerne her sparede man betydelig Tid, idet hverken Broen over Nyhavn eller Børsbroen fandtes før henholdsvis ca. 1875 og 1880. — Havnen befæredes desuden af store fladbundede Pramme, der blev drevet frem ved Menneskekraft, idet to „Pramstikkere“ vandrede ad Rælingen fra for til agter med en lang Stage, der naaede til Havnens Bund, støt-

⁵⁾ Se ogsaa Carl C. Christensen: Brokkensbod, Hist. Medd. 3, I, S. 241.

tet mod Skulderen, og saaledes stagede Fartøjet fremad. Som oftest var Prammene lastede med Kul, men de har antagelig ogsaa ført Sand til de saakaldte „Sandkister“, Oplag af Sand i Form af lave Plankeopbygninger paa Bolværkerne, forsynede med Luger nede ved Vandet, gennem hvilke Sandet fyldtes ind, medens Vogne kunde køres til fra Gaden og hente Sandet. Af saadanne Sandkister fandtes en paa Kongens Nytorv tværs over Enden af Nyhavn, en ved Højbro ud for Hotel Royal og en i Hjørnet af Kanalen ved Stormbroen. De to sidste forsvandt, da Kanalen fra Holmens Bro til Stormbroen i 1878—79 blev forsynet med de nuværende Kajmure i Stedet for Træbolværker. — Tæt ved Højbro laa endnu nogle Aar efter Sandkistens Fjernelse nogle Smaafartøjer, paa hvilke man kunde købe ordinære Pottemagervarer, saasom Urtepotter, Syltekrukker og Fade til Husholdningsbrug, Sparegrise o. l. Antagelig vilde Sælgerne give Køberne en Forestilling om, at Varerne tilførtes ad Søvejen, men man vilde rigtignok vide, at Varerne kom fra Pottemagere i Byens nærmeste Omegn, og Fartøjerne syntes ej heller sødygtige nok til at kunne taale Rejser uden for Havnen. Paa Billedet i „Før og nu“, 1. Aargang Nr. 3 (1. Febr. 1915) — efter Fotografi fra 1860 — ser man fem små „Potteskuder“ ligge paa dette Sted med Stævnene mod Land; paa den forreste ser man tydelig de opstillede Urtepotter. Efterhaanden svandt disse Fartøjers Antal ind; et enkelt holdt Stand endnu et Stykke ind i dette Aarhundrede, men en skønne Nat lagde det utætte Skrog sig til Hvile paa Kanalens Bund, og dermed var Sagaen ude. — Omtrent ud for Boldhusgade laa jævnlig Smaafartøjer fra Hertugdømmerne, hvorfra der bl. a. forhandlede „holstensk Ost“ og Smør.

Ved Gammelstrand foregik Fiskehandel en detail fra Højbro helt ned mod Assistenshuset, hvor „Konerne“ sad med Fisken dels i Kurve og Kasser, dels i vandfyldte Kar. Det sidste Stykke af Pladsen nærmest Assistenshuset kaldtes populært „Loppetorvet“; her sad nemlig Koner med gamle Klæder, brugt Fodtøj og alskens Ragelse. Denne Handel flyttedes dog ved Aar 1880 til Vandkunsten og fortsattes endnu nogle Aar dér. Lignende Forretninger kunde man afslutte i de saakaldte „Lær-

Gammelstrand med „Potteskuder“.

redsboder“, smaa murede Boder, der var indbyggede i den Mur, der løb langs „Helligejstes Kirkegaard“ ud mod Lille Helligejststræde, nu Niels Hemmingsensgade. Muren forsvandt i 1879, da Kirkens Taarn fik Spir, og dens Navn ændredes til Helligaands Kirke.

V. Woll.

PROBLEMER I KØBENHAVNS HISTORIE

1660—1757

BELYST VED SAMTIDIGE KORT.

Af VILH. LORENZEN.

Fra og med Aaret 1660 gik København nye Skæbner i Møde. Det har afspejlet sig i Bylegemet som Helhed og da ikke mindst i den Maade, hvorpaa de mange forskelligartede Funktioner inden for denne Helhed fik ydre Form og Skikkelse.

Den vældige Omdannelse af Staden, Christian IV havde iværksat, da han anlagde Ny-København med Kastel og udvidede det sjællandske København med en helt ny By paa Amager — Christianshavn — havde langt fra naaet at fæstne sig i helt faste Former inden hans Død. I hele Resten af Aarhundredet, men særlig i Tidsrummet fra 1660 til Midten af 18. Aarhundrede — arbejdedes der paa at fuldkommengøre København som en bybygningsmæssig tilfredsstillende Organisme. Med 1750'erne er en lang sammenhængende Periode foreløbig afsluttet, i hvilken der Slægtled efter Slægtled, helt fra Christian IV's unge Dage, var arbejdet med Københavns organiske Udvikling. Stadskonduktør C. Geddes fremragende Kortarbejde af 1757 over Byen og dens forskellige Kvarterer slaar grundigt og paalideligt fast, hvad Resultatet af disse halvandethundrede Aars Virksom-

hed var blevet. Men Vejen havde været lang og besværlig!

Det maa i højeste Grad paaskønnes, at Københavns Kommune, i Anledning af Stadskonduktørembedets 250 Aars Jubilæum 1940 har udgivet dette Geddeske Pragt-værk af et Kortarbejde, der hidtil kun har foreligget i farvelagte Originaltegninger, og har ladet dem reproducere i de skønneste Farvetryk. Imidlertid forelaa det af nærværende Forfatter 1930 for Kommunen udgivne Værk: De ældste haandtegnede Kort over København 1600—1660. Denne *første Periode* af nævnte halvanden-hundredaarige, saa indgribende Proces i Københavns by-mæssige Udvikling er følgelig tilgængelig for Almenheden i samtidige Kortarbejder. Og med Udgivelsen af Geddes Kort er ogsaa *Enderesultatet* af denne langvarige Udviklingsproces ved Aar 1757 klarlagt for Offentligheden.

For alle, der har Interesse for Københavns saa mærkelige og lærerige Historie — og de bliver stadig flere og flere — maatte det imidlertid være overmaade magtpaaliggende, om ogsaa *den mellemliggende Periode* — 1660—1757 — kunde blive belyst gennem samtidige Kortarbejder. Der er derfor al god Grund til at være Københavns Kommune taknemmelig, fordi den stillede sig imødekommende overfor Tanken om en Udgivelse ogsaa af Mellempriodens Kortarbejder. Kommunen bevilgede beredvilligt de fornødne Midler til Tankens Virkeliggørelse, da nærværende Forfatter 1939 henledte Opmærksomheden paa Betimeligheden og Ønskeligheden af et saadant Kortværk. Med Bevillingen havde Kommunen tillige for Øje at ville mindes Hundredaaret for Borgerrepræsentationens Oprettelse.

I nøje Tilslutning til den for Værkets Udgivelse nødvendige Gennemgang af de mange Hundrede Kortarbejder over København, spændende over Perioden 1660 til 1757, blev det nødvendigt at foretage vidtløftige Studier

over Kortenes indbyrdes Sammenhæng og deres Forhold til Virkeligheden. Men dette har ikke kunnet lade sig gøre, uden samtidig at komme ind paa alle afgørende Problemer i Københavns Historie i paagældende Tidsrum. Resultatet af disse Studier, med Kortene som Hovedmateriale, foreligger i nærværende Arbejde, der naturligt slutter sig til den tidligere i „Historiske Meddelelser om København“ 2. R., IV, fremsatte Undersøgelse: „Problemer i Københavns Historie 1600—1660. Belyst ved samtidige Kort“.

Det, der sker med København i den henved 100aarige Periode fra 1660 til 1757, der her skal behandles, er, at den fra at være en dels middelalderlig, dels renaissancepræget By stadig tydeligere faar Karakter af en Barokby, samtidig med, at den fortsætter sin Tilpasning efter skiftende Krav til Byorganismens funktionelle Udformning og Omformning.

Ved Tiden omkring 1660 blev to Ting af afgørende Betydning for Hoved- og Residensstaden.

For det første Regeringsforandringen og for det andet de Erfaringer af militær, særlig fortifikatorisk Natur, Belejringen og Stormen paa København havde bundfældet i de Styrendes Sind, og som manede til Handling!

Krigen og Regeringsforandringen havde medført visse Ændringer i Stadens Styrelse — men af en mærkelig dobbelt Art, idet de dels havde styrket, dels svækket Bystyrets Beføjelser.

Under Belejringen havde Borgerne faaet det store Privilegiebrev af 10. August 1658, siden stadfæstet 24. Juni 1661. Det havde til Øjemed dels at hæve Borgernes Selvfølelse, dels ogsaa at fremme Stadens materielle Velfærd. Men der kom ganske vist mindre ud af alle de skønne Tilsagn, end Borgerne havde haft Grund til at vente. At København var blevet en fri Rigsstad — en fri Rigens

Stad — var og blev kun Ord efter Enevældens Indførelse. Og dog — de 32 Mænd, valgt ud af Borgerskabet, beholdt man, og sammen med dem skulde Magistraten — Præsident, Borgmestre og Raadmænd — overveje, hvad der tjente til Stadens og Menighedens Bedste. Disse to politiske Institutioner havde tillige som allervigtigste Beføjelse den, at administrere Indtægter og Udgifter. Man havde endogsaa Tilladelse til fra Byens Side direkte, gennem en Deputation, at henvende sig til Monarken.¹⁾

Teoretisk set var det — som alt antydet — en ikke helt ringe Magt, der var tildelt Bystyret, men den unge Enevælde satte sig straks godt fast i Sadlen, og det af dens Organer, Kancelliet, der specielt varetog Stadens Interesser, skulde nok vide at sætte sig i Respekt. Dertil kom, at umiddelbare Befalinger fra Kongen kunde gribe kraftigt ind i Byens Forhold. Paa mangfoldige Omraader blev det da Statsstyret, der tiltog sig Ret til at tage Initiativet — og netop paa saadanne, hvor det i overordentlig Grad gjaldt Byen som By. Alt, hvad falder ind under Begrebet Bybygning og inden for dette Begreb Byplanlægning, tog Staten sig ene og alene af, men ogsaa af alt vedrørende Gaders, Pladsers, Havnens og Kanalers allehaande Forhold.

Regeringen, med Majestæten i Spidsen, nærrede en mægtig Interesse for København. Den var Residensstaten, hvor Kongerne nu opholdt sig næsten til Stadighed. I alleregentligste Forstand var Byen blevet „Kongens København“, og som Hofby trak den Rigets Adel til sig for kortere eller længere Ophold. Som Regeringens Sæde fyldtes den med Embedsmænd, og som Rigets største Garnisonsby og Flaadestation vrimlede den med Militær af alle Grader og Vaabenarter. Ja! det kunde til Tider se ud, som om det egentlige, producerende og handlende

¹⁾ O. Nielsen: Kbhs. Hist. V., p. 101 ff.

Borgerskab blev stillet helt i Skygge. Faktisk blev København i denne Enevældens ældre Periode i overvældende Grad en Konsumby. Ogsaa dette Forhold kom til at præge Bybygningen, idet netop de konsumerende Elementer af Befolkningen i ikke ringe Grad hidrog til at forme og danne Byens Udseende.

Straks fra første Begyndelse griber den enevældige Regering paa et overmaade vigtigt Omraade ind i Byens Administration, idet den den 12. Maj 1664 ansætter — og saa vidt vides for første Gang — en *Stadsbygmester* — en „Ingeniør og Fabriksmester i Vor Residensstad København“.²⁾ Som kgl. ansat er han at opfatte som Statsembedsmand, men hans Forhold til Bystyret er forøvrigt ikke klart. Særlig radikalt blev — og af let forstaaelige Grunde — Statens Indgreb i Ledelsen af Befæstningsarbejder. Tidligere havde det ikke været helt paa det Rene, hvem disse paahvilede. Initiativet var ganske vist i de senere Aar af Christian IV's Kongetid Regeringens, men Udførelsen paahvilede, i al Fald til en vis Grad, Borgerskabet, til hvis Pengepung der tillige stilledes store Krav. Med Enevælden gled Københavns Befæstning som Statsopgave ind under Statens Forsorg; Bekostningen blev Statsudgift, der afholdtes af Rigets samlede Indtægter,³⁾ hvilket dog ingenlunde udelukkede, at Kongen stadig kunde udskrive særlige Skatter af Borgerskabet, — og ingenlunde undlod at gøre det — naar hans egne Midler var sluppet op, som det bl. a. skete ved „den højnødvendige Fortification“ 1667.⁴⁾

2) Ingeniøren Jan Jansen, Hirsch: Fortegnelse over Officerer: Kgl. Bibl. — Jvf. Vilh. Lorenzen: Københavnske Palæer I, p. 36 f. Københavns Diplomatarium VI, pass.

3) Lassen: Documenter og Actstykker til Kiøbenhavns Befæstnings Historie, 1855, p. 82.

4) K. D. VI, Nr. 481.

Som Fæstningsby, endda Rigets største Vaabenplads, — og som Orlogshavn — maatte Fæstningsværker og andre militære Anlæg ved mange Lejligheder blive bestemmende ogsaa for andre bybygningsmæssige, men forøvrigt rent civile Forhold.

Hvilke tekniske Kræfter Byen selv og den enevældige Regering raadede over i Perioden 1660—1750, anvendelige til Bybygningsarbejder af alle Slags, vil, saa vidt muligt, blive oplyst gennem den her foreliggende Undersøgelse. Det vil vise sig, at der er Tale om saavel Ingeniører som Arkitekter. Men det vil tillige vise sig, at det langt overvejende Antal Arbejder skyldes statsligt ansatte Mænd. Den tydelige Tendens, alt fra Christians IV's Dage, til at skælne stadig skarpere mellem Ingeniørens og Arkitektens Opgaver, fortsættes gennem Resten af 17. Aarhundrede og til noget op i 18. Aarhundredes første Halvdel, da visse baade ingeniørmæssigt og i Civilarkitektur uddannede Militære igen lægger begge Opgaver ind under deres Virksomhed.

Som Staden var c. 1660 i Enevældens allerførste Aar, er den gengivet i en, ganske vist paa andre Kortarbejder hvilende, Plan over Byen og dens Befæstning (Ktvk. 1942, T. I), udarbejdet af Christoffer Heer.

Med denne Stad skulde nye Mænd og nye Viljer arbejde i de følgende Slægtled.⁵⁾ Vel var Rammen for Byens Udvikling og Vækst i det store og hele lagt før 1660 og allerede ved Christian IV's energiske Arbejdsindsats, men Rammerne trængte til at fyldes og ændres baade her og der, og det skulde vise sig, at ved Aar 1757 havde Enevoldskongerne omdannet København til en By,

⁵⁾ Hvorledes København byplanmæssigt havde udviklet sig fra c. 1600 til dette Tidspunkt, er skildret af Forf. i Hist. Meddelelser om Kbhvn., 2. Rk., IV, 1930.

i mangt og meget forskellig fra den temmelig ufærdige Stad, de havde overtaget.

Saa stærk var de enevældige Monarkers Magt over Københavns Udvikling, at det vil være naturligt her at tage dens Forløb op til Undersøgelse for hver enkelt Konges Regeringstid. Hver af vore daværende Konger havde sin egen Mening om København som Byorganisme og egne Forestillinger om, hvad der tjente til dens Trivsel. Dette afspejler sig paa meget tydelig Maade gennem det store Kortmateriale, der staar til Raadighed og danner Grundlaget for Undersøgelsen.

Men indenfor den enkelte Konges Regeringstid maa en Undersøgelse som denne igen tage Sigte paa de forskelligartede Opgaver, Arbejdet med hine Tidens København naturligt stillede. Ved at følge disse Opgavers Løsning — eller Forsøg paa Løsning — indenfor hver Konges Regeringstid, faar man et Overblik over den mangeartede og mangesidede Proces, denne By, der i sig selv rummer saa mange militære og civile Problemer, undergik i Tidsrummet fra 1660 til 1757.

De særlige Opgaver, der forelaa allerede ved dette Tidhvervs Begyndelse og forøvrigt blev ved at foreligge helt til 18. Aarhundredes Midte, samler sig fortrinsvis om Udformningen af Befæstningen, Ny København med Kongens nye Torv, Slotsholmen med Frederiksholmskvarteret, Christianshavn, den gamle By, og Omraadet udenfor Voldene.

FREDERIK III's SIDSTE TIAAR

1660—1670.

I

BEFÆSTNINGEN MED KASTELLET.

Man levede i 1660'erne i Skyggen fra den lige afsluttede Krig, og ganske særlig Belejringen og Stormnatten havde afsat Erfaringer! I Tiden umiddelbart før og under Belejringen var Byens Befæstning i største Ilfærdighed bragt saa nogenlunde i Stand, men da Krigen endte, og Freden var sluttet, kunde Regeringen kun med allerstørste Bekymring se paa det hele Fortifikationsværk. Trods alle Anstrængelser var det langfra i forsvarlig Orden. Alvorlige Overvejelser over dets Tilstand maatte ogsaa føre til Erkendelse af, at man nu burde bygge videre efter de mest moderne og forbedrede Systemer. Thi Tiden var løbet fra Københavns Befæstning i den Form og Skikkelse, fortrinsvis Axel Urup og hans „højre Haand“ Ingeniøren Peder Bysser i sin Tid havde givet den. Ikke mindst Kastellet, mente man, trængte haardt til en Modernisering. Ude i Europa havde Befæstningskunsten tilmed gjort betydelige Fremskridt. Axel Urup havde udført sit Arbejde efter Tidens bedste Forbillede — det gammel-nederlandske Fortifikationssystem med Jordvolde og vaade Grave, saaledes som det var fremstillet af Freitag c. 1630. Men i Aarenes Løb var sket visse Fremskridt i Befæstningskunsten. Navnlig i Frankrig havde dannet sig en Ingeniørskole, hvis fornemste Repræsentanter var Pagan (1604—65)), der fremhævede

Bastionen og dens Detailkonstruktion som Befæstningens væsentligste Led. Hans Ven var den berømte S. L. Vauban (1633—1707), hvis Fæstninger blev forbilledlige for en lang Eftertid. Hver Ingeniør af nogen Betydning udarbejdede sin egen Modifikation af Pagans eller Vaubans Systemer og anbefalede selvsagt sit eget som det bedste og mest ufejlbare. Til de mere selvstændige hører Hollænderen Henrik Ruse, der 1654 havde udgivet sit berømte, men ganske vist omdisputerede Værk: Verstærkte Vesting, nærmest byggende paa Pagans System. Ruse vil dog ikke „lære Fortifikationen fra Grunden af, men vise de Forstandige og i Videnskaben Erfarne den moderne Fortifikations Svagheder, samt hvorledes disse Mangler kunne afhjælpes og Fæstninger gøres uforholdsmæssigt stærkere.“⁶⁾

Det Spørgsmaal, Regeringen efter Krig og Belejring nu maatte stille sig selv, var, om vi herhjemme raadede over en fuldt moderne indstillet Fæstningsingeniør og tilmed en Mand af saadant Format, at man turde betro ham Ansvar for en Modernisering af Rigets Hovedfæstning og Orlogshavn — helst ogsaa af Rigets øvrige forsømte Fæstninger. Thi det nye Krigskollegium var allerede i December 1660 ivrigt beskæftiget med vigtige Overvejelser angaaende Arbejder, der skulde foretages det følgende Aar, med Planer til en Forstærkning af Kastelet mod Søsiden. En Dæmning med dækket Vej — Begyndelsen til den senere Langeliniepromenade — var man dog allerede gaet i Gang med straks efter Fredslutningen.⁷⁾

⁶⁾ Jahn gengiver i: Henrik Ruse, 1849, p. 5 ff, Hovedtrækkene i Ruses System. — Jvf. V. Krohn: Kastelets Volde og Udenværker, p. 18 f. — Jeg benytter her Lejligheden til at bringe Generalmajor H. U. Ramsing min bedste Tak for Raad og Anvisninger under Udarbejdelsen af nærværende Afhandling.

⁷⁾ Jahn: Henrik Ruse, p. 15.

Hvem kunde man herhjemme henvende sig til?

Man maa aabenbart her se helt bort fra den adelige Matematiker, Niels Gyntelberg, der 2. Februar 1661 fik Bestalling som „Rigens Bygmester“ saavel i civil som militær Arkitektur, thi hans Stilling har nærmest svaret til en Generalbygmesters.⁸⁾ Han døde kort efter, og Embedet forblev ubesat i hele Frederik III's Tid.

Af Mænd med ingeniørmæssig Uddannelse havde man i sin Tid — 1650 — med store Forventninger indkaldt den hollandske Fortifikationsekspert, Kvartermester *Pierre de Perceval* for at modernisere Glückstadts Fæstningsværker, men han synes at være blevet en Skuffelse og gled vistnok allerede 1660 ud af dansk Tjeneste.⁹⁾ Til Gengæld havde vi af hjemlige Kræfter en Mand som General *Axel Urup*, i sin Tid vor største Kapacitet, men, ved 1660, 59 Aar gammel og næppe fuldt arbejdsdygtig og helt i Føling med Tiden.¹⁰⁾ Med Tilliden til ham var det øjensynlig ikke mere videre bevendt — uvillig indstillet overfor Regeringsforandringen som han ogsaa var. Axel Urup blev vraget, sikkert til sin egen store Fortrydelse!

Ser man ud over Landets daværende Bestand af Ingeniører i Hærens Tjeneste, var der — blandt de faa, der kendes — enkelte Dygtigheder. Men der var noget tilfældigt over den hele Ordning af vort militære Ingeniørvæsen. Hærens Ingeniører var endnu ikke organiserede — det skete først 1684 — og var henlagt under Generalkvartermesterne. 1660 var Oberst Willum Lobrecht Generalkvartermester for Danmark og Hertugdømmerne, Willem Coucheron

8) Vilh. Lorenzen: Lambert v. Haven, 1936, p. 6.

9) Hirsch: Anf. Arb. — Vilh. Lorenzen: Christian IV's Byanlæg, 1937, p. 342.

10) Vilh. Lorenzen: Anf. V., p. 32 ff.

Buste af Frederik III. Efter V. Thorlacius-Ussing: Arbejder af Fr. Dieussart, Fr. Duquesnoy og Barth. Eggers. Dieussart s.

for Norge.¹¹⁾ Ingeniørerne beordredes ud til de forskellige Fæstninger og havde Konduktører til deres Bistand ved forefaldende Arbejder.

De betydeligste var et Par Udlændinge — de to Brødre Hoffmann, af tysk, mulig adelig Æt, begge i Christian IV's sidste Aar ansatte i dansk Krigstjeneste og nu modne Mænd. *Gotfred Hoffmann*, en bestemt og beslutsom Mand, havde begyndt sin senere saa straalende Karrière 1647 „under sin Broders strænge Commando“ som Konduktør og havde opmaalt de fleste af Landets Fæstninger. Den 14. December 1653 var han blevet udnævnt til Ingeniør, havde „i den hele Tid af sin bedste Ungdom“, som han selv siger, „haft haardt Arbejde“, som han dog havde baaret med Taalmodighed. Under Svenskekrigen og i Belejringens Tid var han meget virksom, vandt i høj Grad Kong Frederik III's Bevaagenhed og var fra 19. November 1659 knyttet til København, idet det blev ham overdraget at føre Tilsyn med Byens Dæmninger og en Opstemning af Peblingsøen — et Arbejde, han dog senere beklagede sig stærkt over: „Ingen Ingeniør kan bestaa ved dette Værk, om han ogsaa har den mest perfekte Instruktion og følger den“, som han uforfærdet lader Kongen det vide Aaret efter. Det blev ham efter Fredslutningen paalagt at anlægge den dækkede Vej ud for Kastellet, mod Søsiden, og betydelige Beløb bevilgedes baade dette og det følgende Aar dertil. Men pludselig blev det hele Værk opgivet — man fik helt andre og større Planer med Kastellet. Og nu blev det ham betroet at fuldføre og genopbygge Frederikssodde, Fredericia er hans Værk.¹²⁾

Men ogsaa Broderen *Georg Hoffmann* var en talentfuld Ingeniør — ikke uden Originalitet; han havde i

¹¹⁾ Senere hen blev Ordningen noget ændret. Se V. E. Tychsen: Fortifikations-Etaterne, 1884, p. 3.

¹²⁾ Rigsarkivet: Krigskollegiet, Indk. Breve.

Lighed med Pagan gjort en „Invention“ — „den perpendiculære Bastionsflanke“ med de deraf følgende Konsekvenser¹³⁾ og synes i sin Tid at have haft en væsentlig Andel i Udformningen af Fredericias Forgænger, Frederiksodde. Den 23. Juli 1659 fik han Inspektion over Københavns Befæstning, men Hvervet overgik allerede 3. August samme Aar til Willum Lobrecht.¹⁴⁾ Han døde som Oberst 1666.¹⁵⁾

Af Ingeniører af beskednere Format, men forøvrigt veltjente Mænd fra Tiden før 1660 døde *Otto Heyder* 1660,¹⁶⁾ og da *Peder Byssers* Navn ikke forekommer efter 1657, maa han antagelig ved den Tid være død.¹⁷⁾

En Del Ingeniører vides at have været i Virksomhed i Aarene umiddelbart efter Krigen, foruden Generalkvartermestrene. Der var den dygtige Christianshavner *Hans Jacobsen Schiørt*, men han var forlængst, siden 1649, knyttet til Norge, hvor han blev til sin Død 1675.¹⁸⁾ Derimod var *Selgen Pedersen*, der fra 1647 havde været ansat i Norge, under Svenskekrigen virksom i Frederiksodde, hvor han blev taget til Fange af Svenskerne; se-

¹³⁾ Christoffer Heer: *Speculum artis muniendi*, 1693. (2. Opl. 1743).

¹⁴⁾ Lassen: *Doc. og Actstykker til Kbh.s Befæstnings Hist.*, 1855, p. 197.

¹⁵⁾ Hirsch: *Anf. Arb.* — Fik 1650 Ordre til at tegne Kort over Frederiksodde (Hugo Matthiessen: *Fredericia*, 1911, p. 6) og ledede 1651 Fæstningsarbejderne i Jylland. (Rockstroh: *Den nationale Hær I*, p. 204).

¹⁶⁾ Hirsch: *Anf. Arb.* — Jvf. Vilh. Lorenzen: *Anf. V.*, p. 34 f., p. 104.

¹⁷⁾ P. Bysser var 1645 Kaptajn. Ansattes 1657 i Frederiksodde under Georg Hoffmann og blev her taget til Fange af Svenskerne, men løskøbt for 120 Rdlr. (Hirsch: *Anf. Arb.*). Et af ham tegnet Projekt til en Ombefæstning af Landscrona i 1650'erne, nu i Nationalmuseets Arkiv — viser hans pertentlige og sobre Streg og afslører ham som Tegner af T. VIII, IX og XII i Kortværket af 1930.

¹⁸⁾ Vilh. Lorenzen: *Anf. V.*, pass.

ner, 1662, er han i Nakskov og beordres 1668 derfra til Nyborg.¹⁹⁾ I Nakskov havde han vistnok afløst Ingeniøren, *Johannes Brechling*, hvis Navn ikke nævnes efter 1661, da han maa formodes at være død.²⁰⁾

En Særstilling indtog aabenbart den *Gotfred Krüger*, der var i Kronprinsens Tjeneste som Ingeniør, men om hvem forøvrigt intet synderligt vides. Han var i al Fald ikke knyttet til Hæren.²¹⁾

Af Ingeniører, der senere hen — i Løbet af 1660'erne — kom i dansk Tjeneste, skal her nævnes Henrik Ruses Fætter, *Wolfgang Vilhelm Rømer*, der i Christian V's Dage skulde indtage en høj Stilling,²²⁾ og *Leonard Charlis*, sikkert ogsaa Udlænding; han fik 1666 Ansættelse i Oldenburg og Delmenhorst.²³⁾

Det maa imidlertid ikke overses, at Datidens Officerer, særlig af de højere Grader, kunde have et endda betydeligt Kendskab til Befæstningskunstens Teori og navnlig dens Praksis. Dette gjaldt aabenbart en Mand som *Willum Lobrecht*. I denne Forbindelse bør ogsaa nævnes *Johan Caspar v. Cicignon*, af gammel lothringsk Adel, alt fra 1657 i dansk Krigstjeneste. I et lille Aarstid, fra Oktober 1661 til August 1662, var han som Kaptajn knyttet til København, men blev forsat til Norge, hvor han viste sig som særdeles habil Fæstningsingeniør.²⁴⁾ To andre Officerer af lignende Type var *Andreas Fuchs*,

¹⁹⁾ Widerberg: Isac v. Geelkerk, p. 112 f. Hirsch: Anf. Arb. — 1671 møder man ham paa Kronborg. Jahn: Henrik Ruse, 1848, p. 53.

²⁰⁾ Fra Arkiv og Museum IV, p. 17. — Hirsch: Anf. Arb.

²¹⁾ O. Nielsen: Anf. V., V, p. 13, 174.

²²⁾ Jahn: Anf. V., p. 104. — Se Hirsch: Anf. Arb.

²³⁾ Hirsch: Anf. Arb. — L. Charlis har signeret smukt tegnede Planer over Fæstningsbyerne Oldenburg og Delmenhorst i Det kgl. Bibl. Gl. kgl. Smlgr. 717 B.

²⁴⁾ C. V. Munthe af Morgenstjerne: Generalmajor J. C. v. C. i Personalhist. Tidsskrift, 7. R. 5. Bd., p. 49—92, 230—39.

af tyrolsk Adel, der havde specialiseret sig som Ingeniør og 1660 kom i dansk Tjeneste, først i Glückstadt, senere i København og — sidst men ikke mindst — *Carl Heinrich v. d. Osten*, en mechlenburgsk Adelsmand, fra 1660 i dansk Tjeneste; 1661 træffes han beskæftiget med Befæstningsanlægene ved Hals, Korsør og Fredericia og fra 1662 er han Leder af Befæstningsarbejder ved Nyborg, hvor han 1668 afløstes af Selgen Pedersen for, som Oberstløjtnant ved Fortifikationen, at kunne knyttes til Befæstnings- og andre Arbejder i og ved København.²⁵⁾ Han var utvivlsomt en prøvet og dygtig Mand i sit Fag!

Der var dog ogsaa Officerer af dansk Adel, der sad inde med betydelig fortifikatorisk Indsigt og Viden. Dette gælder især *Niels Rosenkrantz* — i alle Maader en fremragende Officer — og som Oberst fra 1666 en af de ledende Mænd ved de følgende Aars store Befæstningsanlæg ved København. Ogsaa *Ejler Holck*, fra 1660 Kommandant for Kronborg, var en kyndig Fæstningsingeniør, og det samme maa vistnok siges om de to fynske Brødre, *Henning* og *Erik Quitzow*, samt General *Fr. Ahlefeldt*, Kommandant i København fra 1662 til sin Død 1672.

Men ingen af de her nævnte Mænd — end ikke *Axel Urup* eller de to Brødre *Hoffmann* — fandt Naade for Frederik III's og hans Mænds Øjne og fortjente det sikkert heller ikke, hvis man vilde anlægge en europæisk Maalestok for deres Ævner og Viden. Under disse Omstændigheder forstaar man, at Kongen vendte sit Blik mod Udlandet. Thi noget maatte der gøres!

Har man i Udlandet vidst, at Frederik III savnede en Fortifikationsingeniør af høj Kvalitet?

I al Fald synes en saadan Mand at have meldt sig og

²⁵⁾ Om A. Fuchs se Fr. Schrøder: Rendsburg als Festung, 1939, p. 146 ff. Hirsch: Anf. V. — Rockstroh i Biogr. Lex. 2. Udg. — K. D. VI. Nr. 707. Rigsarkivet: Krigskollegiet. Indk. Breve.

tilbudt Kongen sin Tjeneste. Manden er den hidtil ret gaadefulde *Christoffer Heer*, der i Begyndelsen af 1660'erne maa have været i Danmark. Som Fætter til Brødrene Hoffmann havde han i Forvejen gode Forbindelser, og han har overfor Frederik III søgt at gøre sig bemærket paa forskellig Maade. Det kgl. Bibliotek bevarer Vidnesbyrd derom, særlig en i rødt Fløjlsbind indbunden Bog med nette og sirlige Tegninger — Tabellæ (Kortarbejder) — af Fæstninger i Kongens Riger og Lande, alle tegnede i samme Maal.²⁶⁾ Paa Titelbladet henvender han sig paa Latin til Majestæten med følgende Ord: „Til den ophøjede og mægtige Herre, Hr. Frederik III, Konge til Danmark etc., den uovervindelige, Fædrelandets Fader, from, lykkelig, berømt!“

Derunder følger: „Disse, her indføjede ichonografiske Kort, d. v. s. Planer af Befæstninger og Kasteller, fremstillede i eet og samme Maal med sig selv og i Henhold til den her tegnede Maalestok gengivet i Rodemaal — tilbyder i al Ydmyghed og Underdanighed Christophorus Heer“.

Naar er disse Planer udført? Da Fæstninger i de 1658 tabte Provinser er medtagne, var det naturligt at antage, at de stammer fra Tiden før Roskildefreden. Men da Byer som Nyborg, Køge og Korsør har de Fæstningsværker, de først fik under Svenskekrigen, og København er gengivet, som den var inden de store Ombygninger, bl. a. af Kastellet, maa man antage, at Tegningerne er blevet til 1660—62 og at Christoffer Heer følgelig i Løbet af denne Tid har været i København — vel netop, da Frederik III saa sig om efter en ledende Fæstningsingeniør. Om han paa eget Initiativ, eller paa Bestilling af Kongen har udarbejdet de smukt tegnede Projekter til Park- og Kanal anlæg i Forbindelse med de kgl. Fiske-

²⁶⁾ Det kgl. Bibl. Gl. kgl. Smlgr. Fol. 716.

damme udenfor Østerport (Ktvk. 1942, T. II, 1) og til et Park- og Kanal anlæg ved en Sø,²⁷⁾ kan ikke oplyses — kun ved man, at han ikke opnaaede fast kgl. Ansættelse. Christoffer Heer var meget begejstret for sin Fætter Georg Hoffmanns „Invention“ og denne havde selv opfordret ham til at offentliggøre den. Da Christoffer Heer senere kom i kurfyrstelig sachsisk Tjeneste, gør han ogsaa Alvor af det i sit 1693 udkomne Værk: *Speculum artis muniendi* — et Spejl for Befæstningskunsten, tilgænet Frederik III's Dattersøn, Hertug Johan Georg IV af Sachsen.²⁸⁾

Eet er givet — det betragtedes som et Livsspørgsmaal for Danmark at faa sit Fæstningsforsvar i Orden. Thi det var, som nævnt, ikke blot København, men samtlige Rigets Fæstninger, der trængte til Modernisering. Den Kapacitet, man ikke havde til Raadighed hjemme, søgte man i Udlandet, og Valget faldt til Slut paa Hollænderen *Henrik Ruse*. Efter at have faaet sine ret stramme økonomiske Betingelser opfyldt, fik denne interessante Personlighed 11. Juli 1661 Bestalling som Generalkvartermester, Overinspektør over Rigets Fæstninger og blev tillige Oberst for et Infanteriregiment, der kunde skaffe ham den nødvendige Arbejdskraft.²⁹⁾

Denne straalende Repræsentant for den daværende europæiske, internationalt indstillede Officersstand, var født 1624. Han var følgelig kun 37 Aar gammel, da han overtog sin nye overordentlig vigtige og ansvarsfulde Stilling. Men alt fra Barnsben var han fortrolig med Krigen og alt dens Væsen, som han selv siger „drevet af

²⁷⁾ Kgl. Bibl.: Gl. kgl. Smlgr. 717 B.

²⁸⁾ Dette Værk findes paa Det kgl. Bibl.

²⁹⁾ H. Ruse har i Fortalen til sit 1654 udkomne Værk I „Den Auteur tot den Leser“ givet sin Selvbiografi. — Jvf. Jahn: H. R. 1848. — W. H. Schukking: *De oude Vestingwerken van Nederland*, 1941, p. 27 ff.

et naturlig Ingenium og af Lyst til Krigsvæsen og i Særdeleshed til Fortifikation, Artilleri, Udenværker, Miner og hvad der mere hører hen“. Altid havde han holdt til, hvor der var noget at lære, var gaaet fra Land til Land og fra Krig til Krig. Først uddannede han sig hjemme under den fremragende Tekniker Frederik Hendrik af Oraniens Ledelse. I Trediveaarskrigens sidste Aar tjente han Frankrig og senere Hertugen af Weimar. Overalt var han ivrig efter at studere, paa hvilken Maade man „fortificerer, attaquerer og defenderer“. Da han ikke kunde lære mere af Franskmænd og Tyskere, prøver han 1646 venetiansk Krigstjeneste og var i Dalmatien og Albanien. Men særlig fik han Lejlighed til at studere norditalienske Fæstninger og med sin Overordnede, den kundskabsrige Leonardo Foscolo, kunde han drøfte krigstekniske Problemer. Nogen Tid efter at Trediveaarskrigen var sluttet, drog han tilbage til Nederlandene, og flittig som han var, benyttede han Rejsen gennem Tyskland til at studere en Række Fæstningsanlæg her. Hjemkommen blev han 1652 som Ingeniør og Kaptajn knyttet til Nybefæstningen og Udvidelsen af Amsterdam, hvori han havde stor og afgørende Andel.

Henrik Ruse var Videnskabsmand i sit Fag og arbejdede rationelt med Problemerne paa Basis af sine egne mangeaarige Erfaringer i Krigens Praksis. Det var i Amsterdam, han 1654 udgav sit berømte Værk, sat monumentalt op i Tryk og med smukke Kobbere. Det øgede hans Ry og var sikkert medvirkende til at skaffe ham en Henvendelse fra Hertug Christian Ludvig af Brunsvig-Lüneburg med Opfordring til at forstærke Fæstningen Harburgs Kastel, hvilket han gjorde. I Aaret 1659 kunde han afslutte Arbejdet her, stærkt paaskønnet af Hertugen. Efter en Tid lang at have været i Kurfyrsten af Brandenburgs Tjeneste er det, han kommer til Danmark.

Buste af Henrik Ruse. Frederiksborg. B. Eggers s.

Maaske var Ruse allerede i Maj, i al Fald i Juni 1661 i København og de alvorligere Forhandlinger paabegyndt.³⁰⁾ Den 1. Juli stiller han Kongen sine Betingelser, og efter godt en Uges Betænkningstid slog Kongen til, og Ruse fik baade de Stillinger og den Gage, han havde forlangt. Han synes allerede da at have vist sig som en haard Forhandler — overhovedet som en Mand, det var farligt at have til Modstander.

Da Krigskollegiet allerede i Aarets sidste Maaned 1660, „delibererede“ Københavns Befæstning, var dets Opmærksomhed i første Linie henvendt paa *Kastellet*, hvor Gotfred Hoffmanns Dæmning mod Søen stadig stod paa Dagsordenen. Arbejdet med den standsede imidlertid helt i Juni 1661.

Meget taler for, at Hensynet til *Kastellet* har virket med til, at man den følgende Maaned ansatte netop Henrik Ruse — Harburg-Kastellets berømte Bygmester. Han foreslog straks Kongen en total Ombygning og indsendte et Projekt, der 21. Juli 1661 beordredes undersøgt af en Kommission, bestaaende af Generalerne Hans Schack, Axel Urup og Oberst Georg Hoffmann. Efter ret vidtløftige Forhandlinger, hvor Ruse viste sig baade aggressiv og fordringsfuld, sluttedes første Kontrakt om Arbejdet d. 26. Juli, senere hen ikke mindre end 4 Kontrakter.³¹⁾ Det ny Kastel skulde gøres færdigt i Løbet af 3 Aar fra Foraaret 1662 at regne, og det lykkedes Ruse, med hans forbløffende Energi, saa nogenlunde at overholde Kontrakterne. Allerede 1664, d. 11. November, kunde *Kastellet* afleveres saa vidt færdigt, at det 28. Oktober s. A. kunde modtage sin første Garnison og i samme Maaned en første Kommandant. Men først i Slutningen af 1667 synes den endelige Overlevering at have fundet Sted — efter at en Kommission af 8. Sep-

³⁰⁾ Jahn: Anf. V., p. 12 f.

³¹⁾ Jahn: Anf. V., p. 15 ff.

tember 1666, hvori bl. a. Axel Urup havde Sæde, havde besigtiget Værkerne.³²⁾ Forøvrigt arbejdedes der paa Værkerne helt til Kongens Død.

Arbejderne paa Kastellet kom til ogsaa at omfatte *Østervolds Tilslutning* og et *Voldanlæg fra Kastellet ned mod Islandske Kompagnis Reberbane*, ved hvis nordre Ende en Kanal („Dronningens Kanal“) var planlagt fra Sundet, umiddelbart Syd for nuværende Fredericiagade. Tillige skulde anlægges en Vej fra Toldboden til Reberbanen — alt i Følge Kontrakt af 28. Juni 1664. Disse Arbejder skulde være afsluttet St. Hans Dag 1665, og Meningen var, som det blev udtalt af en fransk Udsending, alene ved dette Foretagende at gøre København til en af Verdens stærkeste Fæstninger.³³⁾

Straks fra første Færd fik Kastellet Navnet *Frederikshavn* efter sin kongelige Bygherre. I Navnet er en Mindelse om de Tider, da man virkelig tænkte sig et Havneanlæg inden for Voldene. Som det — men *uden Havn* — blev formet af Henrik Ruse, er det et for sin Tid særdeles anseligt Anlæg. Af de Planer, der foreligger over Kastellet i 1660'erne og nærmeste Tid derefter, er særlig to af Interesse; Resten har kun sekundær Betydning. Hvor grundigt man gik til Værks ved Planlæggelsen af slige store for Staten livsvigtige Foretagender viser alene den Omstændighed, at Ruse i en Have lod opkaste en stor Model af det paatænkte Kastel.³⁴⁾

Hvorledes Ruse paa et tidligt Tidspunkt tænkte sig Kastellet, viser en kraftigt tegnet Plan, efter Tegnemaaden og Paaskrifternes stilistiske Karakter afgjort udført

³²⁾ K. D. Nr. 451. — Om Københavnernes Uvilje mod Kastellet se Ax. Liljefalk: *Kbhvn.ske Tilstande i Tiden efter Fredsslutningen 1660* i *Hist. Medd. om Kbhvn.*, 1. Rk., IV, p. 202 ff.

³³⁾ Jahn: *Anf. V.*, p. 25 ff., hvor Kontrakten gengives. *Danske Mag.* 6 R., 11, p. 96.

³⁴⁾ O. Nielsen: *Anf. V. V.*, p. 10.

af ham selv. Bogstavbetegnede Lokalteter, uden Navneliste, viser, at der til Planen har hørt en Memorial. Hele to saadanne lod Ruse følge selve Planen. Ønsker og Krav — aldrig helt realiserede — angaaende Kastellets Bygninger stempler Planen som et Projekt — endda et *tidligt Projekt*, og selvom det ikke kan bevises, at det netop er det allerførste, der indleveredes sidst i Juli 1661, taler dog en vis Sandsynlighed derfor.³⁵⁾ (Ktvk. 1942, T. III, 1).

Projektet omfatter kun selve Kastellet; det gengiver Befæstningsanlægget i alt væsentligt som det blev. Men det viser tillige med al ønskelig Tydelighed, hvor lidt der er blevet tilbage af Axel Urups Værk — ud over Dimensionerne. Den femkantede Kastelstype, ogsaa anvendt i Harburg, er gennemført i alle sine Konsekvenser, ogsaa for Udenværkernes Vedkommende; Gravforsvaret er dog hverken her — eller i hans andre Arbejder — helt i Overensstemmelse med de 1654 i „Versterckte Vesting“ fremsatte Teorier!³⁶⁾

Projektet gør først og fremmest Rede for selve Fortifikationen. Særlig kompliceret er Forsvaret mod Landfronterne med dobbelte Grave. Af de 5 Bastioner er den vestligste — Kongens Bastion — gjort til Hovedbastion, men ogsaa de øvrige Bastioner er stærkt udbyggede. Dette gælder ogsaa Udenværkerne — Contreskarpen mod Sundet („Langelinien“) og Contregarden mod Landfronten („Smedelinien“) med dens 7 Værker — Raveliner. *Kastellet er kraftigere og mere rationelt i Udformning end noget hidtil anlagt Fortifikationsværk i Danmark, og større og langt stærkere end det ligeledes af Ruse i*

³⁵⁾ Kgl. Bibl.: Gl. kgl. Smlgr. 717 A. Kortet, der har paaklistret Rettelser og indeholder Ændringsforslag, er mulig noget beskaaret. Det bærer ikke i sin nuværende Skikkelse nogen paategnet Approbation.

³⁶⁾ Jahn: Anf. Arb., p. 9.

1660'erne anlagte Frederiksort ved Kielerfjords Indløb.

Kastellets Ophavsmand angiver tillige, hvilke Bygninger han tænkte sig opført paa det rummelige, femsidede Terrain inden for Voldene, foruden Porthbygningen med Vagthuse — corps de garde'r.

Opgaven, der forelaa, var at skabe en Soldaterby, men — som Planen viser det — skulde denne Soldaterby være noget langt mere og vigtigere! Thi foruden Barakker og den Kirke, der naturligt hørte til i en By for Soldater, skal Kastellet ogsaa rumme et Slot — „et kongeligt Hus“. Soldaterbyen orienteredes efter en vest-østgaaende Hovedakse fra Kongebastionens Spids vinkelret paa Kurtinen mod Sundet og „den lange Linie“ og med den nord-sydgaaende Hovedtrafikvej fra Sjællandsporten til Norgesporten som Tværakse. Anlæggets Midte er kraftigt betonet af Slot og Kirke, og mellem disse to Monumentalbygninger af en aaben Plads, hvis to andre Sider begrænsedes af lange Barakkers Gavle. Kirken er i sig selv interessant — en Centralbygning i Form af en Rotunde med 4 Kortarme; mærkeligt nok er den klemmt inde imellem en trelænget Bygnings Fløje.

Som det lille Byanlæg er tænkt, er det overmaade regulært udformet — *symmetrisk foldet op til begge Sider for det aksialt komponerede Midtparti — et Højrenaisanceanlæg paa Tærskelen til Barokken*. Med Placeringen af Slot og Kirke lige overfor hinanden har Ruse fulgt den italienske Renaissanceteoretiker, Vincenzo Scamozzis Anvisning.³⁷⁾ Derimod har han ikke villet — eller kunnet — følge Barokkens Krav om faste, sluttede Pladsvægge. Naar man ikke desto mindre kan anbringe Ruses Soldaterby som et Værk, der har noget af Barokkens Aand i sig, ligger Berettigelsen hertil i den monumentale

³⁷⁾ A. E. Brinckmann: Platz u. Monument, 1912, p. 33, Fig. 10.

Udformning, hvori dette Byanlæg er tænkt — med den store tunge Slotsfirkant som det hele Anlægs Dominand, medens Centralkirken lige overfor, der er af mere beskedne Dimensioner, dannede Overgangen til de lave militære Bygninger.³⁸). Selv nu føler man i Kastellet noget af Tidens store alvorlige Stil. Grundstenen til Slottet blev lagt 1664, men Arbejdet blev ikke videreført, selvom Ruse endnu saa sent som December 1666 fastholder Tanken om „det kongelige Hus“.³⁹) I Slottets Sted opførtes 1703 nuværende Kirke og paa den paa-tænkte Kirkes Plads byggedes 1725 Kommandantboligen.

En sikkert korrekt Gengivelse af *Kastellet*, *saaledes som det kom til at se ud* under Henrik Ruses Ledelse, foreligger i den af ham selv signerede Plan af December 1666. (Ktvk. 1942, T. III, 2), og den er saa meget mere interessant og værdifuld, som den tillige viser, hvorledes *Kvarteret umiddelbart Syd derfor dengang var* — eller i al Fald var tænkt.⁴⁰) Denne smukt tegnede og illu-minerede Plan er udført halvtredje Aar efter, at det i Juni 1664 var overdraget Ruse at ordne Kastellets fortifikatoriske Forbindelse med Østervold og anlægge en Befæstning med Vej Syd paa, ned mod Islandske Kompagnis Reberbane.

Af Kastellets Bygninger fastholdes ikke alene Slottet i Kongens Bastion, men ogsaa tilgrænsende Vinkelbygninger, Bagere, Bryggers og Proviant- og Tøjhus, medens Kirken og omliggende Huse er opgivet; kun

³⁸) Facaden af *Slottet* gengivet i Vilh. Lorenzen: Kbhvn.ske Pa-læer I, Fig. 23. Angaaende *Kirken* og dens Stilling inden for Tidens Kirkearkitektur henvises til samme: Lambert v. Haven, p. 15 f. — Om to Projekter til en Centralkirke, begge af samme Dimen-sioner, se Fr. Weilbach: Arkitekten 1930 (Ugehæfte, p. 217 ff).

³⁹) Angivet paa Planen (Ktvk. 1942, T. III, 2).

⁴⁰) Kgl. Bibl.: Gl. kgl. Smlgr. 717, A. — Jvf. K. D. VI, Nr. 416, 506.

3 + 3 „Stokke“ — Soldaterbarakker — med Officershus og Kommandantbolig — er indtegnet. Den hele Soldaterby er følgelig blevet stærkt forenklet, men Hovedaksen er dog stadig respekteret, omend svagere betonet; helt fastholdt er Tværaksens Gade mellem Sjællands(da Konge)porten og Norges(da Dige)porten.

Hvad angaar selve Befæstningssystemet, er dette i alt væsentligt det samme som efter den tidligere omtalte Plan, dog en Del forenklet, især for de to Strandbastioners Vedkommende. *Østervold* har Ruse ladet slutte til den dækkede Vejs Spids ud for Møens Ravelin, der laa foran den stærke Kongebastion. *Østerport* er angivet paa sin tidligere, alt fra Christian IV's Ny København angivne Plads (Ktvk. 1930, VII, 1), ud for Rigersgade, rigtigt anbragt midt paa Kurtinen mellem to Bastioner og værnet af en Ravelin.⁴¹⁾

Af militære Grunde er Terrainet mellem Kastellet og Nyboder holdt frit for Bebyggelse — som *Glacis* for Fæstningen. Og mellem Nyboder og Sundet var Terrainet — vel af samme Grund — udlagt til Haver. Nærmest Nyboder laa den tyske Kansler Theodor Lentes (d. 1668) og bag denne Storkansler Peter Reedtz (d. 1674).

Ogsaa om Ruses Arbejder i det mærkelige Terrain Sydøst for Kastellet fortæller denne Plan med al ønskelig Klarhed. Fra Reduten ud for Bastionen Sjælland

⁴¹⁾ M. H. t. Kastelets almindelige Historie henvises til V. Krohn: Kastellet Frederikshavn som Fængsel i Hist. Medd. om Kbhvn., 1. Rk., II, p. 219 ff. og s. St. 2. R., III, p. 50: Kastellet Frederikshavns ældste Kirke og dets kirkelige Forhold. — S. St. p. 207: Huset i Falsters Kontregarde. — S. St. p. 547: Bageriet og Møllen i Kastellet. — S. St., 2. Rk., IV, p. 264: Kastellet F.s Brønde og Vandforsyning. — S. St. 2. R., V, p. 408: Krudttaarnene i Kastellet. — S. St. 3. Rk., II, p. 403: Kastelets forskellige Stalde. — Jvfr. Weillbach: Kirken og Kommandantboligen i Kastellet, s. St. 2. R., IV, p. 248. — En mere samlet Oversigt over Kastelets Værker giver V. Krohn i: Kastelets Volde og Udenværker, 1917.

førtes *det planlagte Voldanlæg*, tæt forbi Reedtz Have og langs Stranden videre Syd paa, saaledes at baade Volden og Sydøsthjørnet af Kastellet var dækket af Sundet. Ogsaa øverste Del af *den nye Vej* fra Toldboden faar man klar Besked om. Den er anlagt paa en Dæmning ude i Stranden, gaar fra Toldboden i en skarp Bøjning ind mod den nye Vold og løber videre Syd paa, parallelt med denne. Voldens og Vejens videre Udformning gengiver et Kort fra 1670 (Ktvk. 1942, T. V). Vejen løber paa sin Dæmning helt ned imod den store Karré ved Lille Strandstræde, Volden standser derimod allerede ved den projekterede Tværkanal Syd for Reedtz' Have med en Bastion.

Om selve *Toldbodens* Beliggenhed, Anlægsform og Bygninger faar man ligeledes god Besked og tillige om en Dæmning, der fra Toldboden forbi „Pael Huys“, d.v.s. Pælehuset, er ført videre til den dækkede Vej ud for Grevens Bastion.

Meget interessant er Planens Angivelse af *Vejforbindelser* i denne Del af Staden — dens „Ingenmands Land“. Det viser sig her, at *Adgangen til Kastellet* uægtelig var gjort besværlig. Kom man fra den indre By, maatte man fra St. Kongensgades Udløb ved Kansler Lentes Have i en Bue bevæge sig henover Glaciset, op paa den dækkede Vejs Vold og oven paa denne et godt Stykke til den omtalte Redute, hvorfra en Bro førte over Ydergraven til Sjællands Ravelin, og herfra atter ad en anden Bro over Indergraven til Sjællandsporten (dengang Kongens Port). Ogsaa ad den nyanlagte Vej forbi Toldboden kunde man ad den omtalte Dæmning slippe op paa den dækkede Vejs Vold ved „Pælehuset“, og oven paa denne naa Reduten.

Men hvad det øvrige Vejnæt angaar, drejer det sig aabenbart om et Projekt, da de ved stiplede Linier betegnede Veje ganske ser bort fra den forhaandenværende

Østerport og i Stedet sigter mod en *helt ny Østerport*, anbragt, hvor Østervold støder mod Kastellets yderste Udenværker — og paa en fra sædvanlig Praksis helt forskellig Maade! Men faktisk flyttedes Østerport senere herhen — og Initiativet er følgelig Ruses. „Hier soll das neue Ostertohr sein“, skriver han paa det omtalte Sted paa Planen.⁴²⁾

Vel havde Opførelsen af et nyt og stærkere Kastel i ganske særlig Grad ligget Regeringen paa Sinde — men man glemte ikke derfor Befæstningen om selve Residensstaden, selv om mere gennemgribende Arbejder maatte opsættes, til Kastellet var færdigt. Kort før Henrik Ruses Ansættelse udgik 24. April 1661 Ordre om Udlæggelse af en *Demarkationslinie*. Den skulde omspænde „al den Plads indenfor den gamle Vesterport, saa og paa denne Side Søerne og indenfor Vartov“. Dette store Omraade maatte ikke bebygges og *de tidligere afbrændte Forstæder ikke genopføres*. Faa Dage efter — 30. April —

⁴²⁾ Der findes, og aabenbart fra Kastellets første Tider, en *Del Planer over Kastellet* af større eller mindre Værdi, men som alt anført ovenfor, kun af sekundær Betydning. Ret værdiløs er en Plan i Det kgl. Bibl., Gl. kgl. Smlgr. 717 B. Derimod giver Paa-tegning paa en Plan s. St. Oplysning om Kanonerne Antal — 218 — og deres Kaliber („Swaerte der Canons“). Paa en Plan i Nationalmuseets Arkiv angives, at den er „von Gedenken fantasieret“ — tegnet efter Hukommelsen. (I den klare Tegnemaade, med blaa Vandsignatur, kunde den minde om andre Tegninger fra samme Tid — Midten af 17. Aarh.). Sammesteds findes Kopi efter en Op-maaling af selve Befæstningsanlægene og ikke helt uden Værdi. Af Bygninger angives kun Slottet, dog helt misforstaaet! En ret intetsigende Kopi opbevares i Krigsarkivet i Stockholm. Endelig skal henvises til en formentlig i 1690'erne meget smukt tegnet Plan i Natm.'s Arkiv og en 1687 dateret Plan i Rigsarkivet: Kortsamling Mappe 1.

Angaaende *Østerport* befalede Kongen 1682, at den „ganske skulde tillukkes og afskaffes“. (O. Nielsen: Anf. V. V, p. 5). Jvf. Ruses egen Motivering s. St. p. 14.

ramte et Tordenslag de arme Bønder i Sundbyerne, der fik Ordre til at flytte til Christianshavn „for ikke at ligge Fæstningen for nær“. I hvilket Omfang det skete, er ganske vist en anden Sag!

Paa den Del af Befæstningen, der laa mellem Kastellet og Nørreport, blev Bastionerne gjort større og Voldene forhøjede. Men ogsaa fra Nørreport til Vesterport tiltrængtes en Modernisering — for ikke at tale om, at der fra Vesterport og videre mod Syd behøvedes et Nyanlæg ud mod Kallebodstrands Flodvand, saaledes, at man fik dækket Slottet mod et direkte Angreb. Ikke for intet var det omkring Vesterport, Svenskerne var gaaet haardt paa, og 11. Februar 1659 ramte Hovedstormen Liniens svageste Punkt — Halvbastionen ved Vandkunsten, hvorfra Afstanden ind til Slotsholmen kun var saare kort!

I 1661 var en Ingeniør gaaet i Gang med Voldarbejdet ved Nørreport.⁴³⁾ Hvem Ingeniøren var, vides ikke, og hvad hans Arbejde gik ud paa, er ikke helt klart. Paa Planen af 1649 (Ktvk. 1930, XVIII) er angivet en Nørreport — ikke som den gamle Port ud for Nørregade og ført gennem den derværende Bastion — men flyttet længere mod Nord ud for en planlagt ny Gade. Den er korrekt efter Tidens Fordringer, anbragt midt paa Kurtinen mellem to Bastioner og Adgangen udefra yderligere dækket af en Ravelin, hvorpaa der vides at være arbejdet dette Aar.⁴⁴⁾ Ogsaa paa Belejringskortet (Ktvk. 1930, XXIII) har Nørreport denne Beliggenhed. Men dette kan ikke være korrekt; thi først langt senere — 1671 — kunde den ny Nørreports Pragtfacade opstilles. Belejringskortet maa her have kopieret ældre Kort med projekterede Arbejder. Man faar imidlertid begrundet Mis-

⁴³⁾ K. D. VI, Nr. 295; V, Nr. 1810.

⁴⁴⁾ O. Nielsen: Anf. V. V, p. 1.

tanke om, at der ikke er sket synderligt ved det 1661 paabegyndte Voldarbejde, og at det tidligt er stillet i Bero.

Først en Del Aar efter, og efter at Kastellet var blevet færdigt, *gaar man 1667 for Alvor i Gang med en Udbedring og Udvidelse af Byens Befæstning* — ogsaa ved Nørreport.

Forud maa være gaaet alvorlige, meget muligt langvarige Overvejelser indenfor de Sagkyndiges Kres. Den store Fortifikationsplan, der blev Resultatet af Overvejelserne, gik ikke blot ud paa at modernisere den alt omtalt forældede Befæstning fra Nørreport og videre Syd og Vest paa, men tillige tilsigtede den at dække København — særlig Slotsholmen med Københavns Slot — fra Syd ved at føre Befæstningen i en Bue ud over Kallebodstrand til Sejlløbet og videre paa Christianshavnsiden, med Tilslutning til Volden her.

Denne sidste Tanke var i og for sig ikke ny. Den havde været fremme under Forarbejderne til Planen af 1649 (Ktvk. 1930, XVIII), men var da kun foreslaaet gennemført for Sjællandssidens Vedkommende og havde lidt samme Skæbne som andre af denne Plans gode Idéer.

Selve den store Fortifikationsplan er ikke mere til, men efter Regeringens egne Ord af 20. Febr. 1667 gik den nu ud paa „vores Residensstad Københavns Fortifikation at lade forbedre og i Perfektion bringe“, og naar der i den Anledning paalagdes Byens Borgere Extraskatter, motiveredes det med, at det gjaldt „den almindelige Landsens Tryghed“, hvilket jo ikke kunde bestrides!⁴⁵⁾

Den, der har udarbejdet Planen til det store Værk, var Henrik Ruse, hvis Embede det netop var, og han havde da ogsaa allerede 1661 ladet forfærdige en Model af det hele Værk, samtidigt med, at han arbejdede paa Kastels-

⁴⁵⁾ K. D. III, Nr. 1036; VI, Nr. 516, 524.

planerne. Men selve Arbejdet skulde overvaages af en Kommission, hvori, foruden Ruse, ogsaa Rigsfeltherren Hans Schach, Københavns Kommandant Fr. Ahlefeldt og Oberst Niels Rosenkrantz havde Sæde. Det blev imidlertid Rosenkrantz, der fik Ansvar for Værkets Udførelse i Praksis — et Ansvar, som han synes at have skilt sig fra med megen Ære.

Man begyndte 1667 med „*Fortifikationen for Vesterport*“. Portforsvaret var det altid af særlig Vigtighed at have i Orden, ikke mindst ved Stadens egentlige Hovedport. Arbejdet fortsattes i det følgende Aar med Nedbrydelse af den gamle Vesterport, der gik gennem Bastionen ud for Vestergade. I Stedet paabegyndtes Opførelsen af en ny, der flyttedes lidt mod Syd ud for St. Clementsstræde (nogenlunde svarende til Frederiksberggade); Grunden til den nye Vesterport blev lagt 1. Juni 1668, og samme Aarstal bærer den nye opsatte Pragtportal.

Vesterport har gjort en storartet Virkning, korrekt anbragt som den var midt paa Kurtinen, værnnet af de to Bastioner og yderligere af en Ravelin; Broen over Graven kunde indvies 16. Novbr.⁴⁶⁾

Men Voldarbejdet gjaldt mere end Partiet ved Vesterport. Det var Meningen, at det skulde omfatte *hele Strækningen fra Kammen ved Vesterport til Nørreport*.⁴⁷⁾

Hvad der blev udført, fremgaar med al Klarhed af Planen over København af 1670 (Ktvk. 1942, T. V.). Systemet med de store Bastioner er ført videre fra Vesterport til *Nørreport* og denne blev nu endelig anbragt, som det alt fra 1649 havde været Meningen, ud for den planlagte ny Gade, efter ganske samme System som Vester-

⁴⁶⁾ O. Nielsen: Anf. V. V, p. 2, 10. — K. D. VI, Nr. 466, 469.

⁴⁷⁾ K. D. V, 707.

port og med foranliggende Ravelin. 1671 kunde Portens Pragtportal opsættes.⁴⁸⁾

Nævnte Kort viser tillige, *hvorledes Vesterports søndre Bastion kom til at optage Strækningen helt hen mod den tidligere lille Halvbastion yderst ved Kallebostrand, der nu forsvandt, og videre med en hel og en halv Bastion i Kallebostrand ud til Sejlløbet* — og atter hinsides dette, i det grundede Vand, i *en Bue hen til Christianshavns Vold*, der helt og holdent moderniseredes efter det alt nævnte System, fraregnet den lille Halvbastion i Nord, ud mod Havnen her.

Af de Mænd, der under Ruses Overopsyn arbejdede med paa dette store Værk, bør — foruden Niels Rosenkrantz — ogsaa nævnes Andreas Fuchs og C. H. v. d. Osten.

Med en virkelig Kraftanstrengelse havde Regeringen nu faaet Fæstningsbyen København sat „i Perfektion“, selvom der arbejdedes videre ogsaa i de følgende Aar. Saadan set bliver en Fæstning jo aldrig færdig! Men København var ved Aar 1670 blevet en endog meget stærkt befæstet Stad, med et kraftigt Kastel, og det indrømmes da ogsaa af Udlændinge, der i de Tider gæstede den. Det døde Værn var i al Fald nu i god Orden!

Endnu c. 30 Aar efter, at Kastelet var bygget, kunde Christoffer Heer i sit Fortifikationsværk af 1693 give det den højeste Ros: Først omtaler han, at Bastionen mod Søen, „med dens hele og halve Kartover vældigen forsvarer Havnen, og at det mod Landsiden kun har een Bastion, som man kan attackere“. Dernæst tilføjer han: „Dette er et af de allerbedste Kasteller, eller Citadeller, jeg endnu har set og er bleven bygget i vor Tid. Og ihvorvel det alene er opført af lutter Jord, kun med

⁴⁸⁾ Vilh. Lorenzen: Lambert v. Haven, p. 52.

murede Porte, er det ikke destomindre vel forsynet med sine tredobbelte Flanker, Cavallerer og et herligt Artilleri paa nogle 100 Kanoner. I det Indre er der Barakker til 2000 Mand, samt et Tøj- og Provianthus⁴⁹⁾

⁴⁹⁾ C. Heer: Anf. V., p. 103. — Gengivelse af „Friederichshafn ist das Castel bey Copenhafen 1665“.

II

NY-KØBENHAVN MED KONGENS NYE TORV.

Med Udformningen af denne store ny Bydel og det dermed nøje forbundne Kongens nye Torv, efter den 1649 af Axel Urup lagte Plan (Kvtk. 1930, T. XVIII), var det gaaet overmaade langsomt og trægt. Da Krigen med Sverige endte, var end ikke den gamle Østervold med Grave helt fjernet (Kvtk. 1930, T. XXII). Og endnu laa den ærværdige Forstad udenfor Østerport saa temmelig urørt, med sit højst uregelrette, selvgroede Vejnæt, saaledes som det er gengivet i Kvtk. 1930, T. IV og indtegnet paa et i 1690'erne udførte Kort (Kvtk. 1942, T. II, 2). Hyggeligt vred og snoede Vejene sig udenfor Østerport vifteformet hen over Ny-Københavns Omraade mellem „Haver og smaa Huse“ og hist og her „idel Haver“ — som det levende skildres i en Kommissionsbetænkning af 1682.⁵⁰⁾ Den havebyagtige Karakter af den hele Forstadsbebyggelse træder tillige overmaade tydeligt frem, naar man gennemlæser Grundtaksten af 1661 for Ny-København.⁵¹⁾

Af de gamle Veje her var een afgjort *Hovedtrafikfor-*

⁵⁰⁾ E. Pontoppidan: „Origines Hafnienses“, 1766, p. 285 ff. I en banebrydende Afhandling har Fr. Schiött skildret vigtige Forhold i Ny-Kbh.s Bebyggelseshistorie i 17. og 18. Aarh. i: „Nogle Blade af St. Annæ Kvarters Historie“, Architekten VIII og IX.

⁵¹⁾ K. D. I, Nr. 504, p. 763 ff.

bindelsen ud ad Landet til. Det er den fra Christian III's Tid stammende „Adelvej“, der umiddelbart udenfor Østerport højede brat af til venstre og ilede frem, som den vestligste af dem alle, hen forbi Skraahjørnet af Kongens Have og videre ad Helsingør til. Af hin berømmelige Vej er endnu en Stump tilbage — den uberømmelige Helsingørsgade — som hverken Axel Urup eller senere H. Ruse har kunnet faa Bugt med! Omtrent hvor Adelvejen passerede Hjørnet af nuværende Store Kongensgade og Gothersgade, udsendte den et helt Knippe andre Trafiklinier. Nærmest den selv løb den saakaldte „Adelgade“ op mod Nyboder i Retning af midterste Skraagade her; det er Forstadens yngste Vej, blevet til i Forbindelse med Nyboder Anlæg og c. 1640 brolagt. Den var tænkt som Ny-Københavns *Hovedudfaldsgade stilende frem mod den nye Østerport.* Derefter fulgte „St. Annæ Stræde“, fortsat i „Blegstræde“ og nogenlunde følgende nuværende St. Kongensgade. Og endelig „Den brede Gade“, der i et Sving højede ind mod nuværende St. Annæ Plads for derefter, stadig udvidende sig, at følge den nuværende Bredgades Retning.

Direkte ud fra den gamle Østerport gik en sikkert meget gammel og ikke uvigtig Trafikvej — den, der søgte østligst ud og langs Islandske Kompagnis Reberbane løb lige løs paa den agtværdige St. Annæ Skibbro et Stykke Syd for Toldboden og endnu 1661 istandsat som privat privilegeret.⁵²⁾ Denne Vej, af hvilken endnu en Stump er tilbage i Store Strandstræde, var *det ældre Københavns Udfaldsvej mod Kysten og Sundet* — først alene mod Skibbroen, senere ogsaa mod Kastellet. Umiddelbart Øst for den fulgte en Parallelvej den et Stykke, for omtrent ved nuværende St. Annæ Plads, hvor dengang Reberbanen begyndte, at forene sig med Hoved-

⁵²⁾ K. D. III, Nr. 886.

linien. Af denne Vej er atter „Lille Strandstræde“ en Del. Heller ikke disse to gamle Vejfragmenter har det 17. Aarhundredes Byplanlæggere kunnet faa indpasset i deres System! Og den Dag i Dag er de to Stræders Sammenløb markeret af *den lille Trekantplads ved Garnisons Kirke*.

Der var da Grund nok til, da Krigen var slut og Byen faldet nogenlunde til Ro, at tage hele Spørgsmaalet om Ny-København's Fremtid op til fornyet Overvejelse — og det skete!

Nu skulde der sættes Fart i Arbejdet. Den Skandale, hele Sagen truede med at blive, maatte og skulde undgaas! Og man havde jo den 11 Aar gamle Urupske Plan af 1649 at arbejde efter. Endnu i 1661 bortskødedes rask væk Grunde til Godtfolk i den nye Bydel efter de foreliggende Planer (Jvf. Ktvk. 1930, T. XIX), og lejlighedsvis omtales baade Dronningens Kanal og Prinsens Kanal og nuværende Adelgade og Gothersgade som „nyafstukken“. ⁵³⁾ Men at faa Grundene bebyggede var aabenbart vanskeligt. Det er, som om Sporene skræmmede, saa Ihænderne af Skødebrevene ikke havde ret Tillid til det hele Forehavende. Dertil kom Vanskeligheder og Vrøvl med Forstadens gamle Grundejere, foruden Besværligheder og Bekostning med Rydningsarbejder af alle Slags og Opfyldning i lavt og fugtigt Terrain. ⁵⁴⁾ De nye Grundejere mente aabenbart, at de uden større Risiko kunde tage Sagerne paa samme Maade som før Enevældens Indførelse. Under den almindelige Opløsning af al Autoritet i Adelsvældens sidste Aar havde Borger-skabet været lidet følgagtigt overfor Regeringens Paabud. Det gik ikke længer — nu skulde Borgerne faa at føle,

⁵³⁾ K. D. III, Nr. 900, 870, 881, 886, 973, 1012.

⁵⁴⁾ Jvf. J. Bircherods Dagbøger, 1846, p. 67.

at de maatte lystre! Med den stille Boykotning af Monarkens Vilje og Kancelliets Forordninger skulde det være forbi! Og i Efteraaret 1661 udsteder Kongen et sandt Tordenbrev til de Forsømmelige.⁵⁵⁾ Majestæten har tabt Taalmodigheden! Inden Aar og Dag skal de lade opsætte god Købstadbygning og brolægge deres Fortove. Hvis ikke, skal Skøder og Byggepladser uden videre Proces være forbrudt. Hvor vanskeligt det alligevel blev at opdrage Borgerskabet til Lydighed, skulde de følgende Aar vise!

Siden Axel Urups Generalplan af 1649 var jo unægtelig ogsaa sket adskilligt, der gjorde det umuligt at anvende den da lagte Plan i dens fulde Udstrækning. Der var bl. a. sket det, at *Nyboders gamle sydlige* Skraagade var nedlagt. Og desuden, at betydelige Arealer i den nordlige Del af Ny-København var sammenlagt til store Haver. Der var — efter Grundtaksten af 1661 — Kansler Peder Reedtz' Gaard og „en meget stor Have tilhørende“, der var Sekretær, senere Kansler Th. Lentes Have og Oberstløjtnant J. C. v. Cicignons Pomeranshave og endelig var der „Hendes dronninglige Majestæt tilhørende en stor Have“, foruden andre Ejendomme. Disse anselige Privatomaader sprængte den Urupske Plan i Nord og Øst, og navnlig skyldtes dette Dronningens Have — eller rettere sagt Haver — og Hensynet til Islandske Kompagnis Reberbane mellem dem og Stranden.⁵⁶⁾

Et lille Problem, der hører hjemme her, skal kortelig berøres. 1660 omtales 6. Jan. „*Kongens liden Lysthave*“ mellem Bredegade og Strandstræde. Sidste Gang den vides nævnt er 24. Sept. 1661.⁵⁷⁾ Imidlertid var Dronning Sofie Amalies Lysthave udenfor Vesterport blevet øde-

⁵⁵⁾ K. D. III, Nr. 898.

⁵⁶⁾ K. D. V, Nr. 1785; VI, Nr. 298.

⁵⁷⁾ K. D. VI, Nr. 380.

lagt under Belejringen, og hun var nu ivrig for at skaffe sig Erstatning ved Opkøb af Ejendomme i Forstaden udenfor Østerport, bl. a. alle de nævnte Ejendomme og Grunde mellem den islandske Reberbane og Bredegade, samt 1664 tillige den omtalte Pomeranshave nogenlunde lige over for paa den anden Side Bredegade mellem denne og St. Kongensgade.⁵⁸⁾ Paa det anselige Terrain mellem Strandstræde og Bredegade vilde Dronningen tillige have et Lystslot og Enkesæde opført. Opkøbet af Grunden her blev saaledes Begyndelsen til det senere Sofie Amalienborg.

Men hvorledes gik det med „Kongens liden Lysthave“? Det maa formodes, at den indgik i det opkøbte Areal. Allerede Aaret efter — 1661 — nævnes den slet ikke i Grundtaksten. Kunde det tænkes, at Kongen har skænket den til sin Gemalinde, og at den er blevet Kærnen i det senere store Omraade? Men hvor laa den?

Er det rigtigt, at et Projekt til Haveanlæg med tilhørende Eremitage og aabenbart fra disse Aar gengiver den?⁵⁹⁾ (Ktvk. 1942, T. II,3).⁶⁰⁾ Projektet omfatter et 250×125 sjællandske Alen stort Areal mellem de to Gader, der samtidig foreslaas regulerede efter lige Linier. Arealet synes at ligge paa en Strækning, hvor de to Gader løber nogenlunde parallelt, og dette kunde bekræfte den ovenfor fremsatte Tanke, at Projektet gælder netop den Egn, hvor Dronningen opkøbte Grunde. Midtpartiet af Arealet optages af en Have, delt i 4 Kvadrater; til den ene Side er „en Plantagio von jungen Bäumen“, til den anden Side „Fischteich“ og „Baumgarten“. Eremitagen er lagt efter Tværaksen — en typisk lille Barokbygning paa 40×25 Alen, tænkt i 2 Etager med hvælvet søjlebaaren Loggia indbygget i Facaden mod Haven. En an-

⁵⁸⁾ Schiött: Anf. Afh., Architekten VIII, p. 519.

⁵⁹⁾ I Det kgl. Bibl.: Kort- og Billedsamling.

⁶⁰⁾ K. D. VI, Nr. 347.

den Løsning, med Eremitagen liggende efter Længdeaksen er antydet. Paa Grund af Anlæggets ret beskedne Dimensioner vilde det være rimeligt at tænke sig det lille interessante Projekt gældende en Ordning af Kongens lille Lysthave. Om det nogen Sinde er kommen ud over Papiret, er en anden Sag!

Men ikke alene til forskellige Haveanlæg maatte Gadeudstikningen tage Hensyn. Ogsaa det nye Kastel krævede visse Indgreb i det i sin Tid planlagte Gadenæt. Da *Henrik Ruse* havde faaet Arbejdet her sat godt i Gang, fik han af Kongen 1662 *Ordre til at udarbejde en ny Plan* — „en Afridsning“ — for Ny-København, og Aaret efter befales det ham at afstikke Gaderne ved Pæle. „Mutvillige“ Personer rykkede imidlertid Pælene op igen og Sabotagen fortsattes ogsaa overfor dette nye Forehavende. Det københavnske Borgerskab var ikke let at opdrage! Kongen er meget forbitret, truer 12. Jan. 1663 med strenge Straffe,⁶¹⁾ og Ruse faar en Uge efter atter *Ordre til at afpæle Gaderne „paa de Steder, hvor Gaderne forandres skal“*.⁶²⁾ 30. Marts er Arbejdet i fuld Gang med de „nyanlagte Gader“.⁶³⁾

Desværre eksisterer *Henrik Ruses Originalplan* ikke mere. Den havde været et saare værdifuldt byhistorisk Dokument. Men et Par fortræffelige Kort fra c. 1670, det ene i Ktvk. 1942 T. V, maa gengive Ny-København saaledes, som Ruse nu — sikkert i Forstaaelse med Kongen — planlagde det.⁶⁴⁾

En Sammenligning mellem den ældre Plan (Ktvk. 1930, T. XIX) og *Ruses* (Ktvk. 1942, T. V) viser Lighe-

⁶¹⁾ K. D. III, Nr. 938.

⁶²⁾ K. D. VI, Nr. 338.

⁶³⁾ K. D. VI, Nr. 347. — Jvf. Nr. 527.

⁶⁴⁾ Det andet i Ingeniørkorpsets Arkiv. Begge Kort har samme Original til Forudsætning.

der og Forskelle. Axel Urups differentierede Plan for en stræbsom *Søhandelsstad*, blev saa temmelig opgivet. Urups vidtløftige Havne- og Kanalprojekt indskrænkedes til en enkelt Kanal ved nuværende Fredericiagade, der var tænkt som dens nordlige Kajgade; Kanalen blev forøvrigt aldrig udgravet. Men med Hensyn til selve Gadenættet bibeholdtes Hovedprincippet. Ny-København blev i sin almindelige Struktur uforandret og beholdt Parallelsystemet, som Axel Urup havde lagt det. Men *det til Bebyggelse bestemte Areal blev betydelig mindre*. Mod Vest lod man Rosenborg Have beholde et større Areal. Nord derfor simplificeredes Omraadet mellem Rigensgade og Volden, idet den ufuldendte, men herlige St. Anna Rotunda, blev helt opgivet 17. April 1662 og Grunden skænket Henrik Ruse.⁶⁵⁾ I dette Kvarter bevarerede Rigensgade og Sølvgade ikke alene deres gamle Plads, men ogsaa deres gamle Navne. Nord og Øst for Nyboder blev adskillige Karréer udeladt til Fordel for det frie Skudfelt fra Kastellet. Særlig gik det ud over Partiet Øst for Bredegade — nu Norgesgade, senere Bredgade. Det skyldtes Hensynet til Dronningens Have her og Islandsk Kompagnis Reberbane. Men disse Dispositioner kom i højeste Grad til at forringe den nye Bydels Havnemuligheder, idet den spærredes ude fra Sejløbet.

Der har aabenbart været Vanskeligheder med dette Parti af den nye Bydel, og 6. November 1663 er det, Ruse faar Befaling til at afgive en skriftlig Betænkning om de nye Gaders Afridsning „og samme Gader saaledes ordinere“, at de ikke bliver til Hinder for Reberbanen med tilhørende Plads og Bygning.⁶⁶⁾

Hvad der blev tilbage for Ruse at planlægge, blev nærmest det ret beskedne Omraade mellem Rosenborg Have

⁶⁵⁾ K.D. III, Nr. 915.

⁶⁶⁾ K. D. VI, Nr. 380.

og Bredgade, hvor Karréerne blev gjort betydelig større, med kun een gennemløbende Tværgade — Dronningens, samt en kort Forbindelsesgade mellem Borbergade og Adelgade, der for øvrigt ikke blev virkeliggjort. Bemærkelsesværdigt er, at Gaden mellem St. Kongensgade og Bredgade faldt helt bort. Enkelte Gader blev gjort bredere end andre og derigennem stemplede som Hovedgader, bl. a. Norgesgade (Bredgade). Mellem Adelgade og Rosenborggade er ud for Haven udsparet to lange, smalle Pladser. Det hele Anlæg her udgjorde en „bred“ Gade, og her var det Meningen at anlægge en „Spillebane“ — utvivlsom en saakalt „Palmaille“ til Boldspil. Den var vel tænkt som Erstatning for den „Palmaille“ udenfor den nye Østerport, Belejringen havde tilintetgjort.⁶⁷⁾

Om allerede Ruse i sin Plan af 1662 har været inde paa Tanken om Nyhavns Kanal, som Erstatning for det Urupske Kanalnæt, faar staa hen. Faktisk er, at paa det „General Charte“, Frederik III sad inde med 22. Marts 1669, da han til sin uægte Søn, Ulrik Frederik Gyldenløve, bortskødede den store Byggegrund ved det nye Torv — var Nyhavns Kanal projekteret. Og hvem anden kan vel have udarbejdet dette Generalkort end Henrik Ruse, hvad enten det nu gaar helt tilbage til 1662 eller er noget yngre.⁶⁸⁾

Forholdet var jo det, at en Bebyggelsesplan for Ny-København nødvendigvis ogsaa maatte omfatte en Ordning for det gamle Hallandsaas og Bremerholm. De to Opgaver faldt faktisk sammen til een. „Generalkortet“, der desværre ikke er til mere, maa ogsaa have beskæftiget sig med det store Omraade nærmest Syd for den ny Bydel, og Kortet fra c. 1670 antyder da ogsaa, omend kun svagt, at Tanken fra 1649 om et stort nyt

⁶⁷⁾ K. D. VI, Nr. 742.

⁶⁸⁾ K. D. VI, Nr. 620.

„Østertorv“ — det senere „Kongens nye Torv“ — og af regulær Form ingenlunde har været helt opgivet paa det Tidspunkt.⁶⁹⁾ Det snart efter paabegyndte Gyldenløves store Palæ, nu Charlottenborg, begunstiger jo ogsaa denne Tanke! Den blev dog snart forladt, vel fordi den var for kostbar at realisere. Og ihvorvel Kongen 1663 havde ladet Ruse jævne og brolægge Torvet, laa det op i 1660'erne uordentligt hen, med sin murede Galge, der først 1667 beordredes flyttet udenfor Vesterport.⁷⁰⁾

Den Opgave, Henrik Ruse løste — stærkt bundet som han var af sin Forgængers Dispositioner og af tvingende aktuelle Hensyn — kan det ikke have været særlig interessant for ham at gaa i Lag med. Ruse løste den usigelig nøgternt og ligetil, men uden selv det ringeste Forsøg paa at skabe bybygningsmæssige Skønhedsværdier. Hans Byplanarbejde her er endda overnøgternt — ikke engang med en Smule monumental Torveplads, som han dog senere skabte den i Frederiksstad i Norge. Ikke engang en Kirke hører med til hans Byplan. Thi den af Christian IV paabegyndte St. Anna Rotunda var paa det Tidspunkt opgivet og — som alt nævnt — 1662 overladt Ruse selv.⁷¹⁾ Med hans barokt inspirerede Kastelsplan i Erindringen, føles hans Plan for Ny-København som en temmelig ringe Ydelse. Og dog var ogsaa hans Byplanlægning i Pagt med den nye Tid, for saavidt som den repræsenterer den monumentale Byplan med de store Linier og den let overskuelige Opdeling. De *snorlige Gader*, der skærer hinanden under rette Vinkler, danner ogsaa i Ruses Plan *kvadratiske eller rektangulære Karréer, lette at udstykke paa rationel Vis*.

⁶⁹⁾ K. D. III, Nr. 993.

⁷⁰⁾ O. Nielsen: Anf. V., p. 34. — K. D. VI, Nr. 471.

⁷¹⁾ K. D. VI, Nr. 317, III, Nr. 915.

Gadernes Bredde røber tillige Tidens *rumlige og plastiske Følemaade, Sans for Hygiejne og trafikmæssig Bekvemmelighed*. Ruses matematisk uaddelelige Byplan er da ogsaa saa korrekt som vel muligt. Og viste han sig ikke her som Kunstner, afslører han sig i al Fald som den dygtige Matematiker, han var. I sit berømte Værk om Befæstningskunsten bemærker han i Forbigaaende, at han anser Matematiken som sit „Fundament“. Alle, der studerer Ingeniørkunsten, giver han forøvrigt Anvisning paa, hvorledes man uden synderlig Ulempe „blot ved Hjælp af Decimalregning kan gøre alle til denne Videnskab hørende Beregninger uden at underkastes Forvirringen med brundne Tal; ligesaa forholder det sig med de under dette Arbejde hyppigst forekommende Maader med Lethed at haandtere Passeren paa“.

Var selve Bebyggelsesplanen lidet opsigtsvækkende og uden Antydning af monumentale Værdier, kunde dog den Maade, hvorpaa den bygningsmæssigt udnyttedes, bringe baade praktiske og skønhedsmæssigt tiltalende Resultater. Det lod sig heller ikke nægte, at de store Haveomraader laa som Reservater for en eventuel monumental Anlægs- og Bygningskunst, og det skulde da ogsaa i det lange Løb vise sig, at *netop i dette Kvarter af Residensstaden fik Barokken — i al dens Alsidighed — smukke og interessante Opgaver at løse* — og løste dem, hver enkelt i det paagældende Slægtleds Aand.

Det, der mest præger en By, er dog den almindelige Bebyggelse, Gade op og Gade ned, og her er det interessant at kunne paavise det bybygningsmæssige Syn, der var de Ledendes — vel først og fremmest Kongens og hans tekniske Raadgiveres.

De Gader, man først begyndte at bringe i Orden i Foråret 1663, var *Borgergade, St. Kongensgade, Dronnin-*

gensgade (*Tvær*) og *Norgesgade*, nu Bredgade. For disse Gader var „Stager afsatte til Efterretning, hvorledes de skal gaa“. Adel- og Gothersgade var — som alt aftalt — afstukne. Den 14. Marts udgik strængelig Befaling til alle Vedkommende i disse Gader at indplanke deres Grunde og nedbryde de nødvendige Huse. De skal tillige forhøje Gaderne og brolægge den halve Part. *Brolægning* blev altsaa paabudt. Men interessant er ogsaa det Krav, at ingen maa indrette større Haver end Bredden af deres Huse. Thi det ledende Synspunkt er, at „ingen Plads ud til Gaden ledig bliver bestaaendes, men med Huse bebyggt“. Men dette vil atter sige, at der paabydes *sammenhængende Gadebebyggelse*. Gaderne skal have faste, sluttede Vægge — et gammelt Krav, helt fra Renaissancens Dage, men genoplivet og kraftigere motiveret af Barokken, med dens udprægede Følelse for *Gaderummet*. At Overtrædelsen af disse Paabud straffes strængt, med naadeløs Konfiskation, er nu en Selvfølge!⁷²⁾

Men de strænge Trusler vilde ikke rigtig gøre Virkning! Borgerne var forbitrede over Besværet med de nye Gadeanlæg, og deres Raseri vendte sig — karakteristisk nok — ikke mod Kongen, men mod Henrik Ruse. En Tid lang blev endda Arbejdet med de nye Gader stillet i Bero, for senere atter at genoptages. Vanskeligheden ved at faa Folk til ogsaa at bebygge deres Grunde laa dog stadig for, men Kongen kender nu hverken til Naade eller Barmhjertighed.⁷³⁾

Den nye Bydel beskæftigede Frederik III stærkt i disse Aar. Den 25. Januar 1665 anmoder han Statskollegiet om en Udtalelse angaaende fremsendt Concept til Forordning om Gader og Bygninger her i Staden.⁷⁴⁾ Hvor

⁷²⁾ K. D. III, Nr. 938. — Jvf. s. St. Nr. 972. — O. Nielsen: Anf. V, p. 11.

⁷³⁾ K. D. VI, Nr. 400.

⁷⁴⁾ K. D. VI, Nr. 421.

langsomt den hele Bebyggelse gik for sig, og hvor modvilligt Borgerskabet bestandig reagerede overfor de kongelige Paabud og Trusler, endda saa sent som 1668, viser Kongens Tordenbrev af 10. Marts, særlig rettet til Beboerne i Gothersgade, „som gaar fra Volden ved Nørreport, langs vores Lyst- og Køkkenhave hen ved det store nye Torv ned til Stranden“. Om den Uhumskhed og Urenlighed, der fyldte op paa Byggegrunde og i Garderne i den nye Bydel, særlig i Gothersgade — „og i Synderlighed ved vores Lysthave“ — giver denne Forordning en forfærdende Forestilling.⁷⁵⁾

Man fejler næppe ved at gaa ud fra, at endnu ved Kong Frederik III's Død 9. Februar 1670 laa baade Ny-København og Kongens nye Torv halvfærdige hen — svagt bebyggede og i en temmelig uordentlig Tilstand.

Eet Omraade var der dog, hvor en rationel Ordning var i god Gænge og et for den Tid ret storslaaet Anlæg var ved at udfolde sig.

Det var paa det store Areal, Dronning Sofie Amalie havde erhvervet sig Øst for Bredgade, og som strakte sig fra nuværende St. Annæ Plads og helt op til Fredericiagade. Her var *Sofie Amalienborg-Anlægget* ved at blive til — omend det først op i 1670'erne blev helt færdigt. Den tidligere Reberbane blev inddraget i Anlægget som Økonomibygning.

Det Lystslet — med Bagfacaden op mod Fredericiagade og langstrakt Haveanlæg foran Sydfacaden — der fra 1670 kom til at tjene Dronningen som Enkesæde, blev paabegyndt 1668, efter at den sidste Grund var blevet tilbørlig opfyldt og jævnet.⁷⁶⁾

⁷⁵⁾ K. D. Nr. 527.

⁷⁶⁾ K. D. VI, Nr. 408, 416. — Om Sofie Amalienborg, se Schiött i Architekten IX, p. 245 ff. — Jvf. Vilh. Lorenzen i Kbhske. Palæer I, p. 62 ff.

Men inden Lystlottets Form og Skikkelse blev endelig fastslaaet, er det muligt, andre Forslag har foreligget. Højest interessante Projekter til Lystslotte med tilhørende Have og Kanal anlæg fra Frederik III's Tid, dels i Kobberstiksamlingen, dels i Nationalmuseets Arkiv, kunde tænkes at tage Sigte paa dette Terrain.⁷⁷⁾ Men hidtil har intet sikkert Bevis herpaa kunnet gives. Kun saa meget er givet, at der her, sidst i 1660'erne forbedredes et kunstnerisk Helhedsanlæg — Slot og Have — afgjort i Barokkens Tegn.

⁷⁷⁾ Vilh. Lorenzen: Anf. V., p. 67 ff. — Charles Christensen: Fra vor Barokkunstns Barndom i Architekten XXVIII, p. 365 ff. Ogsaa C. C. er inde paa samme Tanke. Der er dog ogsaa den Mulighed, at der er tænkt paa et Lystslot ved Frederiksdal, hvad Hr. Museumsinspektør J. Rubow har gjort mig opmærksom paa.

III

SLOTSHOLMEN MED FREDERIKSHOLMS KVARTERET.

Ogsaa Slotsholmens vestlige Halvdel, med dens fra ældre Tider arvede helt forrodede Bebyggelse, kom i Frederik III's Dage under Forvandlingens Lov. De Reguleringer, den blev Genstand for, hænger nøje sammen med Anlægget af den nye Bydel Syd for Slotsholmen, Frederiksholm, opkaldt efter Majestæten.

Slotsholmen var ved Aar 1660 bebyggelsesmæssigt opdelt i 4 Dele — sydligst Christian IV's Søarsenal, Nord derfor selve Slottet og vestligst for dette en anseelig, overvejende Privatbebyggelse. Mellem denne og Arsenalet laa igen forskellige Udenomsbygninger til Slottet, bl. a. Stalde; yderst paa Pynnten ud mod Havneløbet laa drøj og høj Kongens Bryghus. Foruden ad Holmens Bro, Højbro og Nybro (ud for Knabrostræde) var der Adgang til Slotsholmen gennem den murede, overdækkede Løngang, der førte over Slotsholmskanalens Udløb i Kallebostrand. Kom man fra Vesterport og skulde til Slottet, var det korteste Vej. Herfra tog den sachsiske Kurprins 1666 „over Volden“ og gennem Løngangen til Slotsholmen.⁷⁸⁾ Endelig afgrænsede et „Brystværn“ med Bastionen „det store Batteri“ Slotsholmen mod Kallebostrand.

⁷⁸⁾ Bircherods Dagbøger, p. 108.

Saaledes træder Slotsholmen frem for os paa Christoffer Heers Kort fra c. 1660 (Ktvk. 1942, T. I), hvor dog Befæstningsanlægget samt tilstødende Del af Byvolden ikke helt svarer til Virkeligheden. Med mindre de paa Kortet angivne Værker sigter til de under Belejrningen fra 9. August 1658 og senere — til 24. Juli 1660 — udførte Arbejder. Naar disse alligevel ikke helt dækkes af Kortet, kan det forklares af, hvad der udtrykkelig siges 16. Oktober 1660 om de nævnte Arbejder, at „en Del nu paa Stedet findes og en Del ofte er forandret og borte“.⁷⁹⁾

Hvorledes Gade- og Vejnættet henover Slotsholmen var, er ikke klart, selvom man supplerer Kortet fra 1660 med Kortet af 1668 (Ktvk. 1942, T. IV). Kun Gaden langs Løngangen — Trompetergangen — er helt sikker. Men desuden nævnes „Gaden, som gaar til vores Staldgaard“. Her skænkedes 1663 Grund til et „Komedianthus“, tæt ved Højbro, der dog allerede 3 Aar efter bliver nedrevet og Grunden udlagt til Have.⁸⁰⁾ Aaret efter igen, 1667, er der Tale om „den ny Vej eller Gade“, der skal anlægges tæt ved Løngangen.

Den første Begyndelse til en Regulering af den forvirrede Bebyggelse af Slotsholmen skete, da Kongen 1665 paabegyndte Opførelsen af sin Bibliotheksbygning — hans Regeringstids eneste monumentale Arkitekturværk. Det fik sin Plads mellem Proviant- og Tøjhus. Dermed blev en klar og lige Vej muliggjort herforbi og ned mod Staldgaarden — utvivlsomt den Gade, der betegnes som gaaende „ligefra Slotspladsen til den nye Vold“. Og da han 1668 bekostede den firlængede Staldmestergaard „lige for Kongens Bryghus“ respekteredes den givne

⁷⁹⁾ Lassen: Anf. V., p. 190 f. — Angaaende Slotsholmens Historie se H. U. Ramsing i Hist. Medd. om Kbhvn., 1. Rk., III, p. 47 ff.: Slotsholmen og Skarnholmen.

⁸⁰⁾ K. D. III, Nr. 932, 1019.

Byggelinie, hvad Projektet til Frederiksholm samme Aar (Ktvk. 1942, T. IV) bevidner. Den paabegyndte Regulering krævede det tidligere Brystværn her, tilligemed Bastionen — „det store Batteri“ — sløjfet. Dette paabydes 8. Februar, og at en ny Bygning skal opføres ved Ridestalden, „med en Have, samme Bygning til Zirat og Beprydelse“ og paa Pladsen „bagved“, 5: foran Brystværnet.⁸¹⁾ 1669 var tillige beordret et Ridehus opført efter den kgl. Bygmester, Evert Jansens Tegning.⁸²⁾

Saavidt var man kommet, da Hensynet til det paa-tænkte Frederiksholm og dettes Tilslutning til Slotsholmen greb ind.

Et af de mange eklatante Vidnesbyrd om, hvorledes Krav til en rent sagligt begrundet Befæstning af København kunde medføre Ændringer i selve Bylegemets Struktur, er netop Anlægget af denne Bydel, der skulde rejse sig saa at sige af Havet — mellem Slotsholmen og det nye Værk i Kallebo. Det lave Vand her — kun tildels fyldt op af Renovation — skulde nu helt inddæmnes for at give Plads til en betydelig Udvidelse af Staden.

Medens selve Befæstningsanlægget her var i fuld Gang, gav Kongen 16. Jan. 1668 Henrik Ruse Befaling til „at lade forfærdige en rigtig Cart og Afstik for de underdanigst Supplicerende langs ved den ny Kanal udi det nye Værk bag ved vores Slot her i København, hvorefter enhver, som bygge vil, sin Plads kan udvises“.⁸³⁾ Det er saa heldigt, at et Projekt til Frederiksholms Bebyggelse, desværre usigneret, endnu er til (Ktvk. 1942, IV).

81) K. D. VI, Nr. 554. — I Hist. Medd. om Kbhvn. 1. Rk., III, p. 48, har H. U. Ramsing paa et Kort gengivet Slotsholmen og dens Bebyggelse 1/1 1668. — Her (p. 47 ff.) er tillige gjort udførligt Rede for „Slotsholmen og Skarnholmen“ i Frederik III's Tid. Jvf. K. D. VI, Nr. 514, 590.

82) K. D. VI, Nr. 605, 611, 633, 650.

83) K. D. VI, Nr. 507.

Efter Paaskrifternes sproglige og stilistiske Karakter maa det skyldes Henrik Ruse og kan meget vel være det, han fik Ordre til at udarbejde.⁸⁴⁾ Selvom dette Projekt ikke blev fulgt i Enkelthederne — det er heller ikke approberet — er det overmaade interessant, baade hyplanmæssigt og historisk — det sidste, fordi det ogsaa giver gode Oplysninger om visse ældre Forhold i denne Del af Staden.

Den Opgave, der var stillet Ruse, maatte ikke alene gaa ud paa at skabe en *Bebyggelsesplan for det inddæmmede Omraade*, men tillige foreslaa en naturlig og praktisk *Tilknytning til det ældre Kvarter* omkring Møllegraven og sidst, men ikke mindst, *til Slotsholmen*.

Det Givne i Opgaven var Kanalen — Frederiksholms Kanal — gennem hvilken Slotskanalerne fik Udløb i Sundet — og saa „det nye Værk“. Forøvrigt varede det en rum Tid, inden denne Kanal virkelig blev helt udgravet. Det skete først 1681.⁸⁵⁾

Mellem denne foreløbig kun projekterede Kanal og Volden trak Ruse en Række *Parallelgader* — 5 ialt — hvoraf den midterste var den bredeste og gav Adgang til Slotsholmen. Gaden nærmest Byen fik ved sit Udløb et Knæk for at kunne løbe vinkelret ind paa Kanalen her. Da der ingen Porte var i „det nye Værk“, kunde det foreslaaede Gadenæt ikke tage Hensyn til Befæstningen, ud over at *fortsætte Vester-Voldgade* og dermed imødekomme et almindeligt trafikalt Krav. Det samme var Tilfældet med *Kajgader* langs *begge* Kanalens Sider.

Tilknytningen til det ældre Bykvarter omkring Møllegraven er unægtelig noget besynderlig. Ruse gik ud fra, at Graven skulde respekteres, hvad altsaa dengang endnu ansaas for nødvendigt. Men selvfølgelig sløjfer han

⁸⁴⁾ O. Nielsen: Anf. V, V, p. 47 ff. — Kongel. Bibl.: Gl. Kgl. Smlgr. 717, B. Allerede 1/6 1668 udstedtes Skøde paa Grunde „indenfor de nyanlagte Værker“. K. D. VI, Nr. 554.

⁸⁵⁾ J. Bircherods Dagbøger, p. 207.

Volden, der fulgte den ældre Kystlinie her og paa Projektet er angivet ved stiplede Linier; han sløjfer ogsaa visse Bygninger indenfor den, bl. a. Strandkompagniets Vagtbygning, angivet paa samme Maade. Og han nedbryder den nu helt overflødige teglhængte Løngang, hvis Beliggenhed ligeledes er indtegnet; den blev fjernet allerede 1668. Ogsaa den gamle Vandmølle og Christian III's Taarn fjerner han. Alt dette skete for at faa Plads til nok en Parallelgade, med en kort Tværgade, der ad en Bro over Møllegraven skulde sætte den nye Bydel i Forbindelse med den ældre Bys Gadenæt paa dette Sted.⁸⁶⁾ Men det skete rigtignok paa en temmelig ubehændig Maade! Af de ældre Gader er paa Projektet angivet Hestemøllestræde, Vandmøllestræde, nu Raadhusstræde og Knabrostræde. Paa tværs af disse løber Compagni-stræde, fortsat i Farvergade. Ud for Broen over Graven laa „Forgaarden“ langs med selve Møllegraven og paa en Del af det nuværende Torv, Vandkunsten. Den korte Gadestrækning her forbinder Hestemøllestrædes Fortsættelse, Gaasegade, med Vandmøllestræde.

Naar Projektet paa dette højvigtige Punkt falder uheldigt ud, maa man i nogen Grad give Møllegravens Biholdelse Skylden. Endnu i Foraaret 1667 lader Kongen forstaa, at han selv vil bruge Vandet i „den Canal imellem Vesterport og vores Løngang“.⁸⁷⁾ Det er ogsaa Møllegraven, der vanskeliggjorde en bekvem Ordning af Partiet ved Gravens Udløb, hvor der foreslaas en Bro over til Knabrostræde. Herfra førte forøvrigt allerede fra c. 1658 den alt omtalte Nybro, senere kaldet Rødebro, over til Slotsholmen; ogsaa den er angivet i Projektet.⁸⁸⁾

⁸⁶⁾ Mulig har denne Bro eksisteret tidligere. K. D. III, Nr. 956.

⁸⁷⁾ K. D. VI, Nr. 474.

⁸⁸⁾ Dette Bykvarters ældre Historie er fyldigt skildret af H. U. Ramsing i Hist. Medd. om Kbrvn., 1. Rk., II, p. 506 ff. Fra Kallebo til Ladbros.

Af langt større Klarhed er *Tilslutningen til Slotsholmen*. Her gør Barokkens Syn paa Byplanlægning sig gældende, forsaavidt Ruse forbinder Frederiksholm med Slotsholmen paa monumental Vis ved at lade den brede Midtgade ad en Bro over Kanalen fortsætte i en ligesaa bred Gade — nuværende Tøjhusgade — henover Slots-
holmen forbi Bibliotheksbygningen. Der skabtes derved tillige en af de lange Gadeflugter, Barokken gerne arbejder med — endda stilende hen mod en Monumentalbygning, her Holmens Kirke, som Point de vue, forudsat denne kunde ses for den „Løngang“ fra Slottet, over Graven til Tøjhuset, der var beordret bygget 1662.⁸⁹⁾ Parallelt med denne nye Gade paa Slotsholmen flugter en anden Gade med en tilsvarende paa Frederiksholm, dog uden at de forbindes med Bro over Kanalen. Men Parallelsystemet her brydes igen af den ældre Skraagade, Trompetergangen.⁹⁰⁾

Ogsaa paa Slotsholmen angiver stiplede Linier, hvad der skal fjernes — her det tidligere omtalte helt overflødige ældre Befæstningsanlæg, med tilhørende Bastion.

Med den brede Gade paa Slotsholmen langs Søarsenal og Bibliotheksbygning blev det af Ruse tydeligt og klart slaaet fast, at *fremtidig Bebyggelse af Slotsholmen maatte følge en vest-østgaaende — ikke den med Christian IV's Søarsenal anbefalede nord-sydgaaende Akse*.

Ser man paa det af Ruse for Frederiksholm foreslaede Udstykningssystem, forbavses man forøvrigt over de smaa Grunde paa kun 12 Alen c. 8 M.'s Facadebredde. Det forudsætter lutter Gavlhuse — paa hollandsk Manér!

⁸⁹⁾ K. D. VI, Nr. 322.

⁹⁰⁾ Om Arbejdet med Slotsholmens Omregulering faar man Andtydninger igennem Skødebreve udstedt 1668. Se K. D. VI, 531, 543, 544, 582, 650.

Imidlertid maa *et nyt Projekt for Frederiksholm* være blevet udarbejdet og det er muligt, at det er et saadant, der er indtegnet paa Kortet af 1670 (Ktvk. 1942, T. V). Er dette Tilfældet, betegner Projektet et Skridt videre mod det endelige, idet det, samtidig med at fastholde den store Akseforbindelse med Slotsholmen, gør Karréerne større — sidst, men ikke mindst — trækker Kajgaden lige ud. Men Kortet gør sikkert her en Fejl ved at lade Karréernes Facadelinie ramme — ikke mod Raadhusstræde — men i Retning af Broen over Møllegraven, der er bibeholdt paa Kortet, ganske vist saaledes, at sydlige Side af Løngangsstræde, der blev anlagt paa den tilfyldte Møllegrav, er foregrebet.

Thi *Møllegraven var paa et vist Tidspunkt af Forhandlingen om Frederiksholm blevet dødsdømt* — og dermed Vejen gjort fri for en fornuftig og mere naturlig Tilknytning af den nye Bydel til den gamle By. De nye Befæstningsarbejder paa Strækningen fra Vesterport til Kallebostrand havde faktisk ødelagt den gamle Vandmølle ved at sænke Vandstanden i Graven.⁹¹⁾ Denne var følgelig ingen Nytte til mere og kunde uden Skade opfyldes. Det skete ganske vist ikke før sidst i 1670'erne.⁹²⁾

Først nu var der Mulighed for at udarbejde *det endelige Projekt* og dette maa være sket *senest i Begyndelsen af 1669*, da der 2. Marts dette Aar er Tale om Møllegravens Omdannelse til den Gade, der fik Navn af *Løngangsstræde* og meget naturligt kom til at løbe nogenlunde parallelt med Gaderne paa Frederiksholm.⁹³⁾ Det maa være dette Projekt, der er indtegnet paa et med det i Kortværket gengivne samtidigt eller nogenlunde samtidigt Kort i Ingeniørkorpsets Arkiv, med kun 5 Kar-

⁹¹⁾ E. Pontoppidan: *Origines Hafn.* 1760, p. 257, 345.

⁹²⁾ K. D. VI, Nr. 1083.

⁹³⁾ K. D. VI, Nr. 612.

rээр. Medens østre Kajgade — Slotsholmens — her er opgivet, er vestre Kajgade — som det ogsaa blev gennemført — paa dette Kort angivet som en direkte Fortsættelse af Raadhusstræde. Dermed var atter skabt *en lang nogenlunde lige Gadeflugt helt oppe fra Gl.- og Nytorv*. Bemærkelsesværdigt er ogsaa, at den senere *Stormbro* allerede her er projekteret. Den fører over mod Trompetergangen. Man har ment paa dette Kort, lige indenfor Stormbroen, at se antydet den Dæmning, Frederik III i sin Tid befalede slaæet over Slotskanalen, men som 1669 maatte gennembrydes af et „Hul“, for at Vandet igen kunde faa frit Løb.⁹⁴⁾

Alt 1669 har det vel ogsaa været Meningen, at „Forgaarden“ skulde udlægges til den Plads, der nu bærer Navnet *Vandkunsten* — den Dag i Dag et Minde om en fjern Fortids Møllebrug med vidtløftige Sluseanlæg. Pladsen blev dog først anlagt 1673.⁹⁵⁾

Det endelige Projekt, hvorefter de nummererede Grunde bortskødedes, har desværre ikke kunnet findes, men at ogsaa det, som eventuelt andre Forslag, skyldes Henrik Ruse, tør man sikkert gaa ud fra. Den ny Bydel er i al Fald stærkt præget af hans noget tørre matematiske Arbejdsmethode, med Passer og Decimalregning, omend det ikke maa glemmes, at der i Tilknytning til Slotsholmen virkelig er arbejdet efter de store Linier! I store Træk maa Ordningen af den gamle og den nye Bydel i dette Parti af Staden være slaæet fast umiddelbart inden Frederik III's Død.

⁹⁴⁾ H. D. Lind i Hist. Medd. om Kbhvn. 1. Rk., IV, p. 171 f.

⁹⁵⁾ H. U. Ramsing: Anf. Arb., p. 528.

IV

CHRISTIANSHAVN.

Som man tidligt, ved Udlægning af den nye Vester-vold, havde været betænkt paa at planlægge et nyt Kvar-ter mellem denne og Slotsholmen, maa man gaa ud fra, at samme Betænksomhed har fremkaldt et Forslag til en *Udvidelse af Christianshavn over mod den nye Vold* her. Der foreligger da ogsaa et Projekt til en saadan Udvidelse af Christianshavn (Ktvk. af 1942, T. VI) — ganske vist ikke approberet, ej heller indtegnet paa Kor-tene af c. 1670 og mulig først fra Begyndelsen af 1670'-erne i sin her foreliggende Skikkelse. Men i flere Hen-seender interessant.⁹⁶⁾

Det forudsætter Demolering af den ældre Befæstning her og store Opfyldninger i det lave Vand ud mod Sejl-løbet. Dets 8 bogstavbetegnede Karréer „sind neue Plätze nach der neuen Fortification erweitert und mit neuen Strassen verteilt“. De 3 Karréer er lagt ud for Strand-gade ud mod den gamle Grønnegaards Havn, de 5 ud mod Volden, med et helt Kanalsystem, hvoraf den ene Kanal er en Fortsættelse af Christianshavns gamle Ka-nal, i et Knæk ført langs Volden, indenfor denne, og ud i Kallebostrand. Ved dette System skabtes en hel Del Kajgader. Det skulde imidlertid vare meget længe, inden

⁹⁶⁾ Nationalmuseets Arkiv.

der blev gjort Alvor af en Bebyggelse her — og da skete det ingenlunde efter denne Plan.

Men Projektet fortæller tillige om et Udviklingstrin indenfor *Christianshavns Kirkes* Tilblivelseshistorie. Der er nemlig i nordligste Karré op mod Knippelsbro afsat „Platz zu der Kirche“ med Kirkegaard — en Korskirke, med tresidet afsluttet Kor og — mærkeligt nok ikke placeret solret, endda med Koret nærmest i Vest. Nu skal en saadan Tegning næppe tages altfor højtideligt, men helt uden Forbindelse med et reelt Kirkeprojekt er den vel heller ikke. Med de korte Korsarme minder den lidt om den c. 30 Aar yngre Garnisons-Kirke.

Forholdet var det, at Christian IV's beskedent byggede Bindingsværkskirke, tæt ved hvor nuværende Frelseres Kirke ligger, som naturligt er, ønskedes afløst af en mere monumental Bygning. Christian IV vilde — efter Resens Skildring — selv have bygget et større og bedre Kirkehus og fik Grundstenen lagt, men kom ikke videre. Frederik III tog imidlertid Tanken op og bestemte 1657 en Plads „udi den nederste Del af Byen, ved Grønnegaards Havn“ til en ny Kirke. Men Krigen kom og Sagen maatte opsættes. I Aaret 1668 er det atter stærkt paa Tale at bygge en Kirke paa Christianshavn, men heller ikke da skete nogetsomhelst.⁹⁷⁾ Tanken om en Kirke paa dette Sted lever dog stadig og 9. September 1670 bestemte Christian V atter, at Kirken skulde ligge her, først 1682, at den skulde bygges paa sin nuværende Plads.⁹⁸⁾

⁹⁷⁾ Jvf. Fr. Weilbach i *Arkitekten* 1930 (Ugehæfte), p. 217 ff.

⁹⁸⁾ K. D. III, Nr. 1055, p. 787, 796 f.

V

DEN GAMLE BY.

Paa Christoffer Heers Plan over København af c. 1660 (Ktvk. 1942, T. I) er det vist, hvorledes Byens ældre Kvarterer — den gamle Bispestad — skulde glide sammen med Ny København. Der var her adskilligt at ordne. Men det samme var jo efter 1668 Tilfældet ogsaa med Frederiksholmskvarterets Tilknytning til den ældre By. Og endelig var der de Forandringer af forskellig Art, som de store Befæstningsarbejder i 1660'erne krævede. Men ogsaa i de indre Bydele skete i dette Tiaar adskilligt af Betydning.

Sammenholder man Heers Kort med Generalplanen af 1649 (Ktvk. 1930, T. XVIII), da er der, siden denne blev udarbejdet, foreslaaet visse Ændringer og til dels ogsaa en Udvidelse af Gadenettet i *Omraadet mellem den gamle By og Ny København*, hvoraf Østervold og Grav optog en betydelig Plads. Gothersgade var den givne Forudsætning for en Nyordning. Dette lange Gadestræk gjaldt det om at kombinere med gamle og nye Gader i det Ingenmandsland, der opstod, naar Volden faldt og Graven blev opfyldt!

Generalplanen af 1649 behandler Omraadet indenfor den nye Nørreport meget flygtigt og ganske interessant er det derfor at se den mere gennemarbejdede Ordning af dette Omraade, der er vist paa Kortet af 1660, og som

blev den endelige. De to Karéer indenfor Porten og dens nordre Bastion begrænses, foruden af Voldgaden og Gothersgade, af *Rosenborggade* og *Frederiksborggade*; Tværgaden imellem Karréerne er *Tornebuskegade*. Gadenettet her svarer ganske til Kortets af 1670 (Ktvk. 1942, T. V). Men det tog Tid, inden den gamle Østervold paa dette Sted blev ryddet og Graven fyldt op. Da der 5. Januar 1669 bortskødedes en Grund i Frederiksborggade, omfatter den endnu „den gamle Bys Grav“.⁹⁹⁾ Denne Gade var forøvrigt vigtig, da den var Udfaldsgade mod den ny Nørreport og burde selvsagt straks være sat i direkte Forbindelse med Købmagergade, hvad først skete langt senere. Helt færdig blev den ikke før 1680 og de følgende Aar.¹⁰⁰⁾ Rosenborggade var allerede 1661 godt bebygget.¹⁰¹⁾

Men bag denne Gade var der fra gammel Tid almindelig Forvirring baade i Bebyggelse og Gadenæt. Her løb fra 1655 et nyt St. Gertrudstræde, der meget snævert borede sig frem imod Rosenborggade. En Grundejer ansøgte 1670 hos Kongen om at faa dette Gadestykke rettet ud, hvilket ogsaa skete, saa Strædet kunde komme lige frem „i Snor og Vinkel“.¹⁰²⁾

Paa den anden Side af dette forvirrede Kvarter er paa Kortet af c. 1660 (Ktvk. 1942, T. I) tænkt anlagt en kort Gade mellem Rosenborggade og Landemærket; den skulde føre fra Aabenraa til Gothersgade, men den er blevet opgivet og findes heller ikke anført paa Kortet af 1670 (Ktvk. 1942, T. V).

Unægtelig forbavser det, at Landemærket paa Kortet af 1660 ikke er ført igennem til Gothersgade. Det er derimod sket paa Kortet af 1670, hvor Fortsættelsen —

⁹⁹⁾ K. D. VI, Nr. 601.

¹⁰⁰⁾ K. D. VI, Nr. 1139.

¹⁰¹⁾ K. D. I, Nr. 504, p. 751, jvf. III, Nr. 1005, VI, Nr. 833.

¹⁰²⁾ K. D. VI, Nr. 702.

„*Slippen*“ — er angivet. Derefter følger paa begge Kort *Store Brøndstræde*, fortsat et kort Stykke til Gothersgade, hvorfra den efter den ældre Bebyggelsesplan for Ny København skulde løbe videre i en af de senere opgivne Længdegader paa Rosenborg Haves Grund. *Lille Brøndstræde* er udeladt paa begge Kort. Den er en Stump af den tidligere Voldgade her.

Hvorledes man skulde behandle de tre følgende Gader og Omraadet henover den gamle Østervold har der øjensynlig ikke været nogen Tvivl om. Her er der ikke megen Forskel paa, hvad Planen af 1649 og hvad Kortet af 1660 anbefaler. Det faldt ganske naturligt at *fortsætte Møntergade* det korte Stykke ligeud til Gothersgade, for at den herfra kunde løbe videre i en Længdegade i Ny København paa Rosenborg Haves Grund, der forøvrigt ogsaa blev opgivet. Det var tillige regulært, og overensstemmende med Tidens Krav om reelle Byggegrunde, at *lede Store Regnegade og Grønnegade i et Knæk* fra de Steder, hvor de tidligere udmundede i Østervoldgaden, frem i *ret Vinkel mod Gothersgade*, som det da ogsaa skete!

Ved Reguleringen af Bylegemet ud mod det nye Torv lægger allerede Planen af 1649 en kort Gade parallelt med Gothersgade—*Ny Adelgade*. Kortet af 1660 bibeholder aabenbart her den gamle, skraa Voldgade og Kortet af 1670 gentager denne Tanke, men gengivet „i Snor og Vinkel“. Det blev Ny Adelgade i dens sidst foreslaaede Skikkelse, der blev ført ud i Livet.

Men det synes netop i dette Parti af Byen at have været mærkeligt længe, inden den gamle Vold og Grav her helt forsvandt.¹⁰³⁾

Hvor Frederiksholm grænsede op til den gamle By, lykkedes det — som alt omtalt — langt om længe at

¹⁰³⁾ Jvf. O. Nielsen: Anf. V. V, p. 472.

finde en naturlig og god Form, ved at føre Parallelgadesystemet videre med Løngangsstræde paa den opfyldte Møllegrebs Plads. Men det blev det lange Gadestræk — Raadhusstræde — fortsat i Kajgaden — der blev den klare og stærke Trafikforbindelse mellem den gamle By og det ny Kvarter.

Naar den endelige Gade- og Bebyggelsesplan her blev helt virkeliggjort, er en Sag for sig. Baade Grav og Vold blev liggende i ret lang Tid. 1669 bortskødes en Grund „ret paa den gamle Vold ... og hvor nu Møllegreven er“.¹⁰⁴) Der gik over en halv Snes Aar, inden alt dette var kommet i Orden og baade Løngangsstræde og Vandkunsten kunde fungere efter Bestemmelsen.

Befæstningsarbejderne medførte ogsaa mindre Fornyelser og Ændringer i den gamle By, foruden de alt omtalte større Indgreb. Som nævnt fremtvang den nye Nørreport Anlæggelsen af Frederiksborggade. Indenfor den gamle Nørreport, mellem Nørregade og Fiolstræde, opstod den lille trekantede Plads, *Nørretorv*, der endnu er til. Den fremkom ved, at den gamle Karré mellem Fiolstræde, Rosengaarden og den ældre Vold udvidedes i Forbindelse med Anlægget af Frederiksborggade. Kortet af 1670 viser klart den lille Plads's Form og Skikkelse. Den fik senere det uhyggelige Navn „Skidentorv“. Ogsaa indenfor Vesterport blev der, da Befæstningslinien her blev lagt noget længere ud, en mindre Plads — *Halm-torvet* — til henimod Farvergade.

Den indre By forblev dog i det Store og Hele i dette Tiaar uforandret med sine gamle Gader, Stræder og Gange, med deres ofte saa pudsige og talende Navne.

Efterhaanden som de nye Volde og deres Bastioner rejste sig op mod fuld Højde, opstod imidlertid et Problem. Det var Voldgadernes hensigtsmæssige Udform-

¹⁰⁴) K. D. VI, Nr. 612.

ning, særlig i den gamle By mellem Vester- og Nørreport. De maatte have en passende Bredde, og det havde de ikke alle Steder. Den 31. August 1668 befalede Kongen derfor Rigsfeltherren Hans Schack og Statholder Christoffer Gabel at tage „vores Ingeniør til sig og straks lade afpæle, hvorved Plads inden Byens Volde her udi Staden behøves at ryddelig gøres og ubebyggt forblive, saa og, hvad Huse til saadan Plads at forvide endelig vil nedbrydes“.¹⁰⁵⁾ Der paatænktes altsaa en *Omregulering af Voldgaderne*, og der er her — som andetsteds i lignende Tilfælde Tale om Expropriation mod fuld Erstatning. Ingeniøren maa være v. d. Osten, der vides at have behandlet Sagen og indgivet en „Designation og Fortegnelse“ paa de Huse og Vaaninger mellem Vester- og Nørreport, der skulde nedbrydes.¹⁰⁶⁾

Største Forandring i den indre By skete med Dannelsen af *Graabrødretorv*, efter at Corfitz Ulfeldts Gaard her var blevet nedrevet 1664. Størstedelen af Grunden blev udlagt til Torv og til den korte *Kejsergade*. Aaret efter er „den nye Plads i Løvstræde“ i Orden.¹⁰⁷⁾ Den kom godt til Pas! Thi i den snævre, forbyggede By var der aabenbart Mangel paa Torve. Gadehandelen generede Færdselen i de vigtigste Gader, og paa Amagertorv kunde Trafikken næsten helt spærres. Derfor blev det 1665 bestemt, at Graabrødretorv skulde forbeholdes en Del af Amagerne. Resten, og andre Bønder, skulde benytte det ny Østertorv, d. v. s. Kgs Nytorv.¹⁰⁸⁾ At Byens Udendørs-handel desuden fik de to Smaaplads, Nørretorv og Halmtorvet at raade over, opfattedes sikkert som et Gode.

¹⁰⁵⁾ K. D. VI, Nr. 656.

¹⁰⁶⁾ K. D. VI, 707, 770.

¹⁰⁷⁾ K. D. VI, Nr. 398, III, Nr. 993 og 1016. — Om Graabrødretorv og dets Omgivelser se H. U. Ramsing: *Graabrødrekloster og Helligaandshus* i *Hist. Medd. om Kbhvn.* 1. Rk., III, p. 417 ff.

¹⁰⁸⁾ K. D. III, Nr. 993.

Derimod havde det tidligere Helligaandsklosters Omraade allerede i Aartierne før 1660 faaet de Gadeløb, det beholdt til efter den store Brand 1728. Men forøvrigt skete baade her og der rundt om i den gamle By og Tid efter anden Smaaforandringer, der dog ikke i nævneværdig Grad ændrede de afgørende Linier i det hævdvundne Gadenæt.¹⁰⁹) Thi ingen By eller Bydel er til nogen Tid helt stillestaaende. Der sker altid noget — Gaderne trækker sig sammen eller udvides, aabnes eller lukkes, og saaledes var det ikke mindst i det 17. Aarhundredes gamle Bykærne.

Bebyggelsen var endnu i Frederik III's sidste Tiaar ganske overvejende præget af det middelalderlige, uregelrette Gadenæt og af ældre Tidens Bebyggelse med knægtbyggede Bindingsværksgaarde og -huse; spredt imellem disse laa Huse i Grundmur fra Middelalder og fra vor gotiske Renaissance.¹¹⁰) Det gamle København var stadig i sin Struktur en ren gotisk By. Men man ønskede naturligvis en solidt bygget Stad til Undgaaelse af Brandfare og forsøgte sig med *Byggereglementer*. Det blev paabudt, at der i alle de vigtigere Gader kun maatte bygges i Grundmur og kun i to Stokværk. Andetsteds tillades Bindingsværk helt eller delvis. Men hvormeget det hjalp, er et stort Spørgsmaal. Selve Paabudet er dog et Vidnesbyrd om, at man tilstræbte en ensartet Bebyggelse — ogsaa i de gamle Dele af Staden — i al Fald for Hovedgadernes Vedkommende. *I nye som gamle Bydele er det Barokkens Ordensbegreb, man søger at gennem-*

¹⁰⁹) Jvf. bl. a. E. Madsen: Kbh.'s østre Kvarter i Hist. Medd. om Kbhvn. 1. Rk., IV, p. 99 f.

¹¹⁰) Om Bindingsværksarkitektur se: Chr. Ax. Jensen: Dansk Bindingsværk fra Renaissancetiden, 1933. — Jvf. særlig for Københavns Vedkommende Samme: Bremerholms Admiralgaard i Fra Arkiv og Museum I, p. 196 ff.

føre — det, der ogsaa gør sig gældende i Datidens For­kærlighed for militær Ensartethed i Uniformer, og Ens­artethed i Soldaternes Højde.

Modsat de helt nye Kvarterer med de lige og relativt brede Gader, maatte selv de „fornemme“ Gader i den gamle By ofte forekomme gammeldags krumme og skæ­ve, men navnlig snævre, selv om de, med det Tilvantes Ret, af de fleste sikkert betragtedes som svært hyggelige! Rent bortset fra Gadehandelens Beslaglæggelse af den fri Plads indskrænkedes denne yderligere af „Skur, Svibbuer, Boder, Bislag, Stakitter, Kældboder, Stene, Støtter, Trapper og deslige Udbygninger“. Alt dette var selvsagt højlig imod moderne Forestillinger om rigtig og ret Bybygning og blev ikke længer taalt. Det var gan­ske mod den Ensretning, Enevælden paa alle Omraader tilstræbte. 1665 udstedes da ogsaa en kgl. Forordning, der kræver alle slige Ting fjærnet. De var „deformerende“ „og for Farten og Kørselen hinderlige ... saa at saa­dan Udbygninger *Staden ikke alleneste stor Ulighed og Vanære* tilføjer, men endog Carosser og andre Vogne Farten frem og tilbage forhindrer“.¹¹¹⁾ Særlig Brugen af Carosser tog til efter 1660 og til de store, tunge Vogne maatte der tages Hensyn — som til Bilerne nu om Dage!

Men Byens Borgerskab syntes ikke om alle disse Paa­bud. I en morsom „Barselstue“-Satire fra disse Aar tager en Borgerkone forbitret Ordet:

„Hvi skal der, sagde en, hvis Navn jeg ikke mindes,
i denne vores By saa stor Forandring findes?
Skal Skure tages af? Skal Boder brydes nér,
Rendstener tages ind? og saadant andet mer.
Derover taber jeg hvert Aar tre Snese Daler,
som Pølsekoner mig til Leje nu betaler.

¹¹¹⁾ K. D. III, Nr. 993.

Saa faar de ogsaa Skam, som saadant finder paa, de maatte udi Ro lad' vore Huse staa".¹¹²⁾

Udbygninger er ikke indtegnede paa Tidens Kort, men de hører med i Billedet af Stadens Gadenæt og Forordningen af 1665 siger udtrykkelig, at *den Form for Gadebebyggelse i de nye Gader vil man ikke finde sig i*, thi den modarbejdede den „Lighed“ i Byvilkaar, Regeringen arbejdede for at skabe og var stik imod Tidens byæstetiske Syn.

Regeringens Mening med disse Paabud var den allerbedste, og noget kom der sikkert ogsaa ud af dens hæderlige Bestræbelser for at forme og omforme den gamle Del af Staden i moderne Aand.

Men paa eet Omraade førte den endnu i Frederik III's Dage en temmelig haabløs Kamp. Det var, naar man ogsaa vilde *gøre København til en rentlig By*. Det kunde tiltrænges! Thi Byen stank af alskens Urenlighed. En Renovationsordning udstedtes 1661 og efterfulgtes i de følgende Aar af en ny, men ligemeget hjalp det. Borgerne ydede den sædvanlige passive Modstand, de forstod ikke Nyttens af det Hele — var vel ogsaa ofte for fattige til at udrede den i Anledningen paabudte Ekstraskat.

Det skulde først blive senere Tider forbeholdt at naa videre frem i denne højvigtige Sag.

¹¹²⁾ Jvf. Hist. Medd. om Kbhvn., 1. Rk., IV, p. 548.

VI

UDENFOR VOLDENE.

Helt forstaar man ikke Fæstningsbyen København som det i sig selv afsluttede Bylegeme, det dengang var, uden at kaste et Blik ogsaa udenfor Voldene. Staden stod jo dog paa mangfoldig Vis i Forbindelse med det omgivende Land og dets allernærmeste Omegn, særlig Terrainet mellem Befæstningslinien og Søterrainerne har det derfor ogsaa sin Interesse at kunne følge paa Tidens Kortarbejder.

Regeringen forstod Værdien af at have ordentlige Kort over Københavns nærmeste Omegn til Tjeneste, selv om Nyttens deraf lidt sent synes at være gaaet op for rette Vedkommende. Et virkeligt godt Kort over en større Del af Omegnen søgte man først at faa tilvejebragt i Frederik III's allersidste Dage, da det 2. December 1669 blev paalagt Oberstløjtnant C. H. v. d. Osten at sørge bl. a. for, „et Kort paa Situationen paa 2 Mile i Circumferents her omkring vores Residensstad“.¹¹³⁾

Omraadet ud til Søerne var jo udlagt som *Demarkationsterrain* og Bebyggelse strængt forbudt. Men med Rydning af Bebyggelse her gik det langsomt, og Rege-

¹¹³⁾ K. D. VI, Nr. 678. — Om dette Kort eksisterer, vides ikke. Desværre savnes endnu Studier over *danske* Landkort og deres Historie. Her ligger et interessant, hidtil ganske uopdyrket Felt!

ringen tøvede helt til 1672 med at gribe alvorligt ind.¹¹⁴⁾ Demarkationsterrainet synes at have ligget hen hovedsagelig til Græsning af Kvæg og Heste. Vejene ude fra Sjælland skar deres Linier igennem de grønne Flader frem imod Stadens Porte. Desværre er de ikke — maa-ske af militære Grunde — angivet paa Kortene af 1660 og 70.

Men udenfor den nye Østerport, i det lave og fugtige Terrain mellem Sundet og Christian IV's befæstede Vartov, der 24. Juni 1661 befaledes sløjfet,¹¹⁵⁾ var ved denne Tid blevet anlagt kongelige *Fiskedamme* med Hus for Fiskemesteren. Disse Fiskedamme er omhyggeligt indtegnede paa Christoffer Heers Kort af c. 1660. Naar han har angivet alene denne Lokalitet, hænger det utvivlsomt sammen med, at han under sit Ophold i København har interesseret sig for Stedet og dets Muligheder. Han har udarbejdet hele to, indbyrdes kun lidet forskellige, Projekter til en parkagtig Udvidelse til Siderne og Inddragning af et Omraade af tilsvarende Bredde op mod Vartov, med tilhørende Kanal anlæg, idet han benyttede Gravene foran Christian IV's tidligere Fortifikation her.¹¹⁶⁾ Langs Kysten trækker han en lang, lige Kanal, og udenfor denne tænkte han sig en veritabel Strandvej. Det ene Projekt er gengivet i Ktvk. 1942, T. II, 1. Men Heers Forslag fandt ikke Paaskønnelse paa højeste Sted.

Ellers laa Demarkationsterrainet stille hen. Ønskede man ikke de Levendes Boliger, forholdt det sig anderledes med de Dødes. 1662 fik Ruse Ordre til at afmaaale Pladser til 2 Kirkegaarde, den ene udenfor Nørreport, den anden udenfor Østerport. Men først 1666 anlagdes

¹¹⁴⁾ K. D. VI, Nr. 843.

¹¹⁵⁾ K. D. VI, Nr. 286.

¹¹⁶⁾ Det kgl. Bibl. Gl. Kgl. Smlgr. 717 B. Et Kort over Fiskedammene findes ogsaa i Kobberstiksamlingen.

ved Helsingørvejen Begravelsesplads for Marinen — Byens ældste nuværende Kirkegaard. Den var til at begynde med kun halvt saa stor som nu, indbefattende alene den nordre Del. Ved samme Tid blev ogsaa Garnisons Kirkegaard anlagt.¹¹⁷⁾ Mærkeligt nok er de først indtegnede paa Kortarbejder fra 1680'erne.

¹¹⁷⁾ K. D. VI, Nr. 320. — Jvf. O. Nielsen: Anf. V., p. 527.

PROBLEMER I KØBENHAVNS HISTORIE

1660—1757

BELYST VED SAMTIDIGE KORT.

II

Af VILH. LORENZEN.

CHRISTIAN V's REGERINGSTID

1670—1699.

I.

INDLEDNING.

Christian V var utvivlsomt langt mere direkte indstillet paa praktiske og tekniske Ting end hans lærde Fader — han har paa disse Omraader mere lignet sin Farfader, og hans Interesse for Residensstaden stod næppe tilbage for dennes. Ogsaa Christian V hører til Københavns store Bygherrer! Selv mindre Problemer i Bygning vilde han selv personlig og paa Stedet sætte sig ind i, som da han i sin allerførste Regeringstid i egen høje Person gav Møde ved Omreguleringen af St. Gertrudstræde.¹⁾ Men navnlig fulgte han med stor Opmærksomhed og virksom Interesse *Færdiggørelsen af Københavns alt anlagte nye Kvarterer og Planlæggelsen af helt nye*. Kongen og hans Mænd støttedes her stærkt af en gennem hele Resten af Aarhundredet fortsat Vækst af Befolkningen. Det menes, at København fra 1660—80 voksede fra c. 30,000 til 60,000 Indbyggere — altsaa blev

¹⁾ Københavns Diplomatarium VI, Nr. 702.

fordoblet i Løbet af 20 Aar.²⁾ Det var bl. a. en Følge af den stadig stærkere Koncentration af Rigets Produktion og Omsætning i selve Rigshovedstaden. Og dette staar igen i nøje Forbindelse med Regeringens merkantilistiske Politik.

Beskæftiger man sig med Københavns Historie i denne Konges Tid, kan man ikke undgaa at gribes af den stærke Optimisme, der bar de ledende Mænd oppe i deres Forhold til Hovedstaden, ja! denne Optimisme kunde — som det følgende vil vise — antage tilsyneladende helt fantastiske Former. Og dog har Københavns Udvikling i de følgende Aarhundreder i mangt og meget givet disse Mænd Ret. Kun mente de allerede inden for deres eget Slægtled at kunne opnaa, hvad viste sig at maatte tage mange Slægtleds Arbejde og Møje.

Men godt Arbejdshumør er der i høj Grad over Tidens Mænd, naar de tumlede med store Planer for Københavns Fremtid.

Overmaade stærkt var Christian V ogsaa optaget af *København som Fæstningsstad*, og her var han med til at skabe noget helt nyt.

I den svulstige latinske Inskription paa hans Sarkofag i Roskilde Domkirke kommer alt dette stærkt frem. Denne Konge, staar der — „øgede og prydede Kongestaden med Bygninger (structura), ved at gøre den større og fremme dens Handel“. Og paa Residensstaden tænkes der ikke mindst, naar det siges, at „han rejste mægtige Fæstningsværker (fortissima monumenta) til Rigets Sikkerhed“.

Christian V, vor første selvskrevne Enevoldsmonark, havde Tidens Sans for det storladne og pompøse og følte det som sin arvekongelige Pligt at have alt det ydre i Orden. Han besad i høj Grad sine fyrstelige Kollegers

²⁾ Edv. Holm: Danmark-Norges Hist. II, p. 394.

Kong Christian V. 1646—99.
Malet af Abraham Wuchters. Frederiksborg.

Forstaaelse af, hvad Kunsten, ogsaa Bygningskunsten, betød til Zirat og Lustre for Tvillingeriget's souveraine Hersker. Sit jævne Væsen til Trods er han vor første Barokfyrste!

Til sin Raadighed ved Udformningen af Residensstaden havde han, ligesom Faderen, sine Teknikere — baade Ingeniører og Arkitekter. Af de første var de fleste og de vigtigste knyttede til Hæren. Bestræbelsen for at bringe Orden i Administrationen af alskens Bybygning — heri indbefattet Fortifikation og almindelig Bygningskunst — blev i denne Konges Tid fremmet med stor Kraft, som Aarene efter hans Tronbestigelse i det hele blev en udpræget Organisationstid.

Der kom saaledes bedre Orden ogsaa i Københavns Matrikelvæsen og i Byens offentlige Bygningsvæsen.³⁾

Knyttet specielt til København var *Stadskonduktøren*, hvis Embede dog først blev oprettet 1690, i Christian V's senere Aar. Det Tilløb, der i 1650'erne var gjort med Ole Steenwinkels Ansættelse, var hurtigt blevet opgivet, og man havde ved Udmaaling af Grunde i de følgende Aar fulgt forskellige Fremgangsmaader, som det er skildret i Indledningen til Værket: *Stadskonduktøren i København 1690—1940. Geddes Kort 1757.*

Overmaade vigtig var *Stadsbygmesterens* Stilling, men dens Oprindelse er ikke helt klar og synes til at begynde med at være slaaet sammen med en Stadsingeniørs Virksomhed. Jan Jansen omtales sidste Gang i Virksomhed 30. Jan. 1668.⁴⁾ Om hans Stilling straks derefter er blevet besat, er tvivlsomt. Den betegnedes med Benævnelsen „Fabrikmester“ og efter Navnet, der er hollandsk og stammer fra det latinske *fabrica* — Bygning — maa dette ogsaa have dækket en Stadsbygmesters Stilling.

³⁾ Se herom nærmere Vilh. Lorenzen: *Lambert v. Haven*, 1936, p. 4 ff. — Samme: *Københavnske Palæer*, I, p. 34 ff.

⁴⁾ K. D. VI, Nr. 511.

Med samme Titel — Fabrikmester — ansætter Christian V 1670 Gotlænderen Thomas Walgensteen, og ogsaa han kan tænkes at have fortsat begge Hverv og har altsaa i saa Tilfælde indehaft en Dobbeltstilling. Hans Eftermand 1676 blev Christoffer Groos, der 1693 afløstes af J. E. Ernst.⁵⁾ Men begge disse Mænd betegnes udtrykkeligt som Stadsbygmestre. Bag Stadsbygmesteren skimter man ogsaa lejlighedsvis Christian V's Generalbygmester, Lambert v. Haven (1671—95) og den kgl. Bygmester, Hans Steenwinkel d. Yngste, der døde 1699. Stadsbygmesterens Hovedopgave fremgaar af Instruksen af 1694, hvorefter han skulde sørge for, at der blev taget alle Hensyn til Stadens og Naboens Krav, „saa og at al Bygning skikkelig og zirlig, fornemmelig ud til Gaden bliver indrettet“.

Faktisk manglede København en Stadsingeniør til Varetagelse af alle de Sider af Byens daglige Liv, der vendte ud mod saadanne praktiske Forhold, der ikke direkte vedrørte Bygningsvæsenet og en Stadskonduktørs Forretninger. Derfor maatte man gribe til *Nedsættelse af visse Direktioner, oftest dog Kommissioner*, for flere saadanne Omraader, hvor en Stadsingeniørs Virkefelt naturligt vilde have ligget. — Denne Fremgangsmaade var man slaaet ind paa allerede i Frederik III's Dage, men man fortsatte i langt større Omfang i Christian V's, særlig i 1680'erne. Der nedsattes Direktioner og Kommissioner for Vandvæsenet, Nyhavns Kanal, for Gader, Stenbroer og Vandløb, for Brandvæsen og Gadelygter.⁶⁾ Af megen Betydning for København som Søhandelsstad var den Kommission, der 1692 fik til Opgave at opmudre Kanalerne og sørge for, at de fik Bolværker, hvad ingenlunde var Tilfældet med dem alle!

⁵⁾ Vilh. Lorenzen: *anf. V.*, I, p. 36 f.

⁶⁾ O. Nielsen: *Københavns Historie og Beskrivelse*, V, p. 411 ff.

Af særlig Karakter var den 1682 nedsatte, tre Aar efter fornyede, Kommission til den Opmaaling af Stadens Grunde, der førte til Oprettelse af Stadskonduktørembedet. I saa godt som alle disse Kommissioner møder man *Ole Rømer*, en af Danmarks allerbedste Mænd i de Tider.⁷⁾

Ole Rømer var 1681, da han vendte hjem fra sin berømmelige Frankrigsfærd, kun 37 Aar gammel, og straks blev der lagt Beslag paa hans ualmindelige Evner, og hans bestandig voksende Indflydelse fik en særlig stærk Baggrund, efter at han var blevet Medlem af „Kommissionen i Raadstuen“ — et Slags forstærket Geheimekonseil. Han forenede paa mærkelig Vis i sig videnskabelige Ævner med stor praktisk Sans og mekanisk Snille og saa længe han levede, til 1710, havde han Haand i Hanke med saa at sige alt, hvad der inden for Omraader, han beherskede, skete i Hovedstaden. Det er næppe for meget sagt, at han i disse mange Aar helt fra 1681 fungerede som en Slags Overingeniør for København, til at begynde med i Konkurrence med Gotfred Hoffmann, men efter dennes Død 1687 øjensynlig ret eneraadende.

I de nævnte Kommissioner møder man imidlertid hyppigt ogsaa et andet Navn — det er Landets og Stadens *Politimester*, Klavs Rasch, der som den første overtog denne Stilling 1682 og beholdt den til sin Død 1705. Til hans Embede hørte at have Overopsyn ogsaa med Kanaler og Bolværker, ligesom han var fast Medlem af Kommissionen for Gadernes bedre Indretning og af Vandkommissionen.

Af militære Ingeniører arvede Christian V *Henrik Ruse*. Men denne Mands meget omfattende Embede drev

⁷⁾ H. C. Harding: *Ole Rømer som Ingeniør*, 1918. — Edv. Holm: *Danmark-Norges Hist.*, I, p. 63. Jvnf. K. D. VII, Nr. 650.

ham ustandseligt ud paa Rejser. Allerede i Frederik III's sidste Aar havde dette været Tilfældet, og det blev det endnu mere under hans Efterfølger.

I Vinteren 1670—71 var han dog i København, men fra April 1671 til 1673 er han nøje knyttet til Hertugdømmerne; sidst paa Aaret 1671 flyttede han til Rendsborg. Da han tilmed 10. Oktober 1673 bliver General-løjtnant i Norge og senere gjorde Skaanske Krig med, til han 4. December 1677 fik sin Afsked, er det givet, at han i al Fald fra Foraaret 1671 næppe kan have været benyttet i København, hvor han heller ikke mere var saa højt anskrevet som før og synes at have haft mægtige Fjender. Ikke længe efter, at han havde trukket sig tilbage, døde han i sin bedste Alder, kun 55 Aar gammel, 4. Marts 1679.⁸⁾

I København erstattedes Ruse af Oberstløjtnant *C. H. v. d. Osten*, en af hans egne Regimentsofficerer og — som alt nævnt — allerede fra 1668 knyttet til København. Man kan sikkert opfatte ham som Elev af Ruse, og det blev ham, der kom til at lede Afslutningen af de store af hans Regimentschef planlagte Befæstningsarbejder, ogsaa efter Christian V's Tronbestigelse som dennes „Ingeniør“. Men *v. d. Osten* var ikke tilfreds med sin Stilling, og 1671 anmoder han om sin Afsked. For at kunne leve havde han maattet bruge af sine private Midler, og nu var han ruineret. Efter at have brugt sine bedste Aar i Kongens Tjeneste stod han alligevel uden Haab om Avancement og vilde derfor hellere trække sig tilbage. Dette blev dog heldigvis ikke til noget, og vi beholdt endnu i en Aarrække denne dygtige Ingeniør-officer i dansk Tjeneste. Avancement udeblev heller ikke. Han blev i April 1671 forfremmet til Oberst og Aaret efter forsat til Kronborg som Fæstningens Komman-

⁸⁾ Jahn: Henrik Ruse, 1849, pass. — D. Mag. 5. R. IV, p. 192.

dant. 1674 blev han Generalkvartermester og højeste kommanderende Ingeniørofficer, gjorde Skaanske Krig med og blev derefter 1680—85 atter Kommandant paa Kronborg.⁹⁾

Fra 1668 til 1672 er v. d. Osten nøje knyttet til Hovedstaden og i de første 4 Aar overmaade stærkt benyttet — man fristes til, for Aarene 1668—72, at kalde ham en Slags Overingeniør for København. Som saadan afløses han af Kaptajn *Gotfred Hoffmann*. Efter de mange fortjenstfulde Arbejdsaar i Fredericia var denne Mand 1672 kommet tilbage, først til Kronborg, hvor han havde et voldsomt Sammenstød med Henrik Ruse, der endda fordrede ham afskediget — derefter til København, hvor han fik en omfattende Virksomhed, fra 1675 som Oberstløjtnant. Der var under den skaanske Krig Tale om at gøre ham til Generalkvartermester, hvad han dog nødvendig vilde paa Grund af sin Alder. Alligevel faar han Ordre til at overtage den rent tekniske Side af Embedet. Ansat direkte under Hærens daværende Øverstbefalende, Hertug Hans Adolf af Pløn, faar han Tilladelse til „for Fremtiden kun at blive benyttet som Ingeniør“. Men 1678, da man vilde ansætte W. W. Rømer, tidligere i dansk Tjeneste, og Aaret i Forvejen indkaldt af Ruse, som Generalkvartermester og Hoffmann kun som hans Generalkvartermesterløjtnant, protesterede han paa det voldsomste.¹⁰⁾ Aaret efter fik han selv Embedet, men fortsatte stadig som en Slags Overingeniør for København, indtil han 1681 fik en Konkurrent i Ole Rømer. Han blev 1684 Chef for den nyoprettede danske Fortifikationsetat, samtidig med, at en Fortifikationsetat oprettedes for Hertugdømmerne med Rømer

⁹⁾ K. D. VI, Nr. 526. — Rockstroh i Biogr. Leks. 2. Udg. — Rigsarkivet: Krigskollegiet. Indk. Breve. — Hirsch. Anf. V.

¹⁰⁾ Hirsch. Anf. Arb.

som Chef. Hoffmann døde 1687. Som Chef for den danske Fortifikationsetat afløstes Hoffmann af Kaptajn *Peter Povelsen Arrebo*, der imidlertid døde allerede 1689. Hans Eftermand blev den tidligere, lejlighedsvis i København anvendte Kaptajn *Christian Steenwinkel*; men ogsaa han døde faa Aar efter, 1694, og efterfulgtes for de følgende 2 Aar af Oberstløjtnant *Leonhard Christian Engel*, efter hvis Død 1696 *Hans Erasmus v. d. Pfordten* overtog Embedet — til 1710.

Af andre til Hæren knyttede Ingeniører, og udtrykkelig benævnt med denne Titel havde *Selgen Petersen* gjort en smuk Karriere. Han omtales 1674 som Generalkvartermesterløjtnant og var i de to følgende Aar beskæftiget med Befæstningen af Hals. 1680 tog han sin Afsked. Af slike militære Ingeniører regnedes for Danmarks Vedkommende ved Aar 1680 tre — foruden Chefen. Det var den alt omtalte Chr. Steenwinkel, *David Tscheppe*, der virkede i København 1684—89, og *Eosander*; desuden var der et Antal Oberkonduktører og Konduktører.¹¹⁾ Lejlighedsvis har i 1680'erne og 90'erne til København været knyttet en Række ingeniøruddannede Mænd, der senere skulde faa et godt Navn — Mænd som *Andreas Francke*, *Hans Georg Motschman*, *Marcus Heinsohn* og *Hans Heinrich Scheel*. Til det underordnede Personale hørte Konduktøren *Jens Vejlin*, der fra 1683 til 1685 virkede i København og i den Gotfred Hoffmann tilforordnede Kommission, der skulde lade Byens Grunde opmaale.

Udenfor Fortifikationsetaten stod Ingeniøren *Wenceslaus Franciskus de Hammershaimb*, den Mand, i hvis Lod det faldt endeligt at opmaale de københavnske Grunde. Han var født i Schlesien, og kom til Danmark

¹¹⁾ K. C. Rockstroh: Udviklingen af den nationale Hær II, p. 294. Jvf. Tychsen: Anf. V. — Hirsch: Anf. Arb.

1674, da han fik Ansættelse som Kongens Ingeniør og Mathematicus. I 1690'erne benyttedes han en Del, hvad flere Kortarbejder fra hans Haand vidner om. Han døde 1696.¹²⁾

¹²⁾ K. D. VII, Nr. 454. — C. F. Nielsen: Stamtavle over Familien Hammershaimb, 1876.

II

DE STORE PLANERS AAR

1670—75.

I Christian V's første Regeringsaar, der prægedes af et saa stærkt Initiativ paa mange Omraader, skulde Regeringens almindelige Virkestrang sætte sig stærke Spor i dens Holdning over for København som Byorganisme. Det var i disse Aar Samarbejdet mellem Griffenfeld og Gyldenløve betingede det raske Tempo i Regeringens Handlinger — med Kongens forstaaende Støtte. Som Leder af Danske Kancelli havde Griffenfeld de københavnske Anliggender at varetage — og viste paa forskellig Vis megen Interesse for sin Fødeby, dens Trivsel og sunde Udvikling — ogsaa i skønhedsmæssig Henseende.¹³⁾ Baade han og Gyldenløve var grebet af Barokkens Idealer, og begge ønskede de at se dem virkeliggjorte.

I de store og omfattende Planer, Regeringen havde for med de to Rigers Hovedstad, skulde dog Krigen med Sverige gribe hæmmende ind, og dette var een af Grundene til, at de langt fra naaede den Udfoldelse, der var tilsigtet.

Hvad gik nu disse Planer ud paa, og hvad vides om dem?

Det er meget beklageligt, at det autentiske, originale Kortmateriale, der i Enkeltheder skulde kunne klarlæg-

¹³⁾ K. Fabricius: Griffenfeld, 1910, p. 174 ff.

ge, hvad Datidens Teknikere havde tænkt sig med København, ganske savnes — i al Fald hidtil ikke har været til at finde.

Men man har — som en god Hjælp til Viden derom — et mærkværdigt, tilsyneladende ganske fantastisk kartografisk Arbejde at holde sig til, der viser, at der maa være arbejdet overordentlig intenst med Planer for Byens Udvikling i Christian V's første Aar. Der sigtes her til det af Københavns Præsident, Peder Resen, 1674 udgivne Kort over København, tegnet og stukket i Kobber af Johs. Husman, fra dette Aar ansat som Universitetets Kobberstikker, og fra 1680 med kgl. Bevilling som Kobberstikker.¹⁴⁾ Fra 1675 var Kortet til offentlig Salg for 4 Mk. dansk. (Kortværket 1942, T. XIII og XIV). Dette Arbejde bærer, under Griffenfelds prangende Vaaben, en højtidelig Dedikation til Storkansleren og meddeler i højstemte latinske Udtryk, at Resen „ydmygt og underdanigt“ tilegner „dette Kort (Delineatio) af Staden København og Danmarks Hovedstad til sin Mæcen og Patron“ Griffenfeld.

Helt uden Mening kan Tilegnelsen til Griffenfeld næppe være. Den skyldes sikkert ikke alene Resens personlige Forhold til ham, men sikkert ogsaa, at Griffenfeld maa have vist Hovedstaden en Interesse ud over det sædvanlige. Kongen er dog heller ikke glemt! Resen har nemlig formaaet Digteren og Historikeren Vitus Bering til at forfatte et latinsk Digt, der er trykt paa Kortet, ind imellem de tal- og bogstavbetegnede Lokalteter. Her skriver Bering, efter en pompøs Hyldest til Staden København, „der uovervunden løfter sit Hoved imod Stjærnerne“: „De Havne, Du ser, Fæstningsværker (castra), Paladser og Huse og den krigsmægtige Aands forskelligartede Arbejde (Opus) — alt dette er Kongens

¹⁴⁾ Pontoppidan: Kirchengesch. IV, p. 567. — K. D. VI, Nr. 1137.

Værk (monumenta), fyldt af hans Genis guddommelige Kraft (numen) og midt i dette sit Værk har den Stormægtige selv sin Bolig“. Det skal dog siges, at Resen ikke selv er blevet glemt og Digteren hylder til Slut særlig ham: „Staa Stad, urystet, baaret af evige Søjler, Du, hvem det er paabudt at leve ved Resens lærde Haand — han, under hvis Auspicier den — efter at dens Form er *gengivet i et helt nyt Kort* — nu vel kun vil være en Del af Fædrelandet, men snart en Del af den hele Verden“.

Som et vordende København er foregrebet i Resens Kort, vidner dette tillige om, at man i ledende Kredse har set Staden gaa en berømmelig Fremtid i Møde. Man har haft en urykkelig Tro paa Københavns Muligheder som Søhandelsstad, hvad ogsaa Commercekollegiets Oprettelse 1670 vidner om! Og endnu eet — Det Resenske Kort er et *Forsøg* — omend lidt tøvende — *paa at indføre Barokkens ledende Synspunkter i Byens Fysiognomi*.

Thi om et Fantasikort kan der ikke være Tale! Derfor borger for det første, at en af Hovedtankerne, Kortet fremsætter — Fortsættelse af Christianshavns Vold i en Bue til overfor Kastellet — virkelig blev gennemført. Men ogsaa de andre Forslag, der fremsættes, maa have en reel Baggrund, da Kortet er udgivet af Resen, der ikke blot dengang var Københavns Præsident, men tillige Medlem af Statskollegiet. Og naar tilmed Storkanslerens, Griffenfelds, Navn er inddraget i Foretagendet, er „det nye Kort“, med dets mange projekterede Anlæg afgjort alvorligt ment. Man har her endog givet de talrige nye Gader og Pladser Navne!

Kortet lader i det væsentlige den gamle By — fraregnet Bremerholm og Frederiksholm — urørt. Helt nyt er Projektet til *Befæstningslinien fra Christianshavn nord-*

paa over *Refshalegrunden*, til en delvis befæstet Holm skraas overfor Kastellet, kaldet „*Kongens Holm*“, med Orlogsværft mellem et stort trelænget Bygningsanlæg, der bringer Christian IV's Søarsenal i Erindring. Mellem Befæstningslinien og Sejlløbet, er, dækket af Volden, planlagt en hel By — en mægtig Udvidelse af Christianshavn nordpaa, der meget naturligt kan kaldes *Ny-Christianshavn*. Med Christianshavns Tilværelse som selvstændig Stad var det forøvrigt forbi 1674, da den indlemmedes i København. Og meget muligt staar Indlemmelsen i Forbindelse med de store Udvidelsesplaner. Thi bag dem ligger ikke alene den alt omtalte glædelige Vækst i Stadens Indbyggerantal, men tillige en fanatisk Tillid til, at denne Vækst vilde tage til ud i Fremtiden i et stigende Tempo.

At Ny-Christianshavn i et opfyldt Terrain maatte blive en *Kanalby* var givet og dens tre parallelle Kanaler opdeler den i tre Dele eller Holme, samtidig med, at det gamle Christianshavn udvides op til sydligste Kanal. Det Parti af nordligste Holm, der ligger ud mod „*Kongens Holm*“, kaldes „*Mastholmen*“. Gadenættet — med Kaj- og Strandgader ud mod Kanaler og Sejlløb — følger *Skakbrætprincippet*, men er forøvrigt uden særlig Interesse, ganske sagligt, uden nogensomhelst formildende Omstændigheder — et ret nøgternt Ingeniørarbejde. Ny-Christianshavn er dog planlagt saaledes, at de to Kanaler korresponderer med den planlagte Dronningens Kanal og den da alt udgravede Nyhavnskanal. Og paa midterste Holm er i Midten udsparet en stor, rektangulær Plads — „*Det nye Torv*“. I disse Træk er der afgjort barokke Antydninger, særlig i Kanalflugterne.

Hele dette stort tænkte Anlæg er i Virkeligheden kun den endelige og naturlige Konsekvens af Christian IV's Udvidelse af den gamle Stad med Ny-København og

„Skandsen ved St. Annæ Bro“, det senere Kastel. Man drager tillige Konsekvensen heraf m. H. t. Havnen. Den Tilsidesættelse af Havnemulighederne, Henrik Ruses Omarbejdelse af Axel Urups Generalplan af 1649 saa temmelig havde gjort sig skyldig i, blev rettet! Københavns Havn vilde nu kunne faa den mægtige Udvidelse nordpaa til Toldboden, der faktisk havde været i Christian IV's Tanke. Og vel at mærke — denne Storhavn vilde blive beskyttet af et stærkt Forsvarsværk, der tillige skulde kunne skærme ikke blot en helt ny Bydel, men hele København mod Angreb fra Søen. Storhavnen vilde tillige faa Karakter af en *dobbeltsidet Flodhavn* med særlig og god Plads til Flaaden ude paa Strømmen.

Ogsaa *Terrainet ud for Sofie Amalienborg* bliver udvidet ud mod Dybet med et helt nyt Kvarter og med en „Strandgade“!

Paa samme Maade *omskabes Bremerholm* til en helt ny Bydel, med Gadenæt trukket hen over hele dens Omraade. Som Orlogsværft skulde „Holmen“ jo ikke mere benyttes, da et saadant nu var planlagt andetsteds.

Som det gamle *Christianshavn* *udvidedes* mod Nord, *udvidedes* det ogsaa *mod Syd*, henimod den fra 1668 opførte nye Befæstningslinie her. Den Plan, „det nye Kort“ projekterede, er imidlertid en anden end den tidligere — en Del forenklet.

Det er unægtelig dristige og interessante Tanker, der her har fundet Udtryk og Kortets største Værdi ligger i, at det — ganske vist paa en noget løs Maade — giver Besked om et nu tabt *Projekt til København som en til alle Sider vel befæstet, rigt befolket Handels- og Havne-*stad** af anselige Dimensioner og med Kajpladser i det uendelige. De ypperlige Havnemuligheder er her udnyttet til det yderste! Thi — som franske Udsendinge ogsaa bemærker i deres Memoire 1671 til Colbert: „Der er ingen Havn i Verden, sikrere og mere bekvem end Kø-

benhavns og Byens Beliggenhed for Handel er beundringsværdig“. ¹⁵⁾ Som København her er tænkt, vilde dens Areal blive udvidet med henimod 50 pCt. og den vilde faa en for en befæstet By naturlig rundagtig Form.

Hvad ellers findes af nye Tanker, er, sammenlignet med Kortets bærende Ideer, af temmelig underordnet Betydning. Nævnes skal dog, at Søterrænet er udvidet baade imod Sundet og mod Kallebostrand og Vejene fra Portene ført over lange, smalle Dæmninger. Af Interesse er ogsaa den nye Østerport, projekteret helt oppe mod Kastellet, som Ruse havde ønsket det.

Det skulde ganske vist vise sig, at denne Indstilling overfor Københavns Fremtids Muligheder var og blev for optimistisk for Slægtledet af 1670, endda det Resenske Korts Tanker i de følgende Aar stadig lader sig paa-vise i de Projekter, der udarbejdes. Men blev det end aldrig til noget med et Ny-Christianshavn, som det oprindelig paatænkte, foregriber „det nye Kort“ ikke destomindre, hvad det alligevel lykkedes senere Aarhundreder at sætte i Værk. Thi Sagen er jo den, at Kortets Tanker, stort set, har vist sig rigtige og det Bybygningsarbejde, det tilrettelægger, er fremskuende Mænds Værk. Det er berettiget her at tale om en *Generalplan for København af 1674*, den første efter *Generalplanen af 1649*. Resens Kort er jo kun at opfatte som en Kopi og tegneteknisk Bearbejdelse af et Originalkort, der har foreligget, men desværre synes forsvundet. Bearbejderen er aabenbart Johs. Husman, der menes at være Mester for de efter samme fugleperspektiviske Princip tegnede Kort i Resens Atlas Danicus. ¹⁶⁾

¹⁵⁾ Kn. Fabricius i D. Mag. 5. R. II, p. 106.

¹⁶⁾ G. Knudsen: Resens Atlas Danicus i: Fortid og Nutid XI, p. 146 ff.

Men hvem var den Mand, Ansvaret og Æren for Generalplanen af 1674 tilkommer?

Henrik Ruse maa der her ses bort fra og ligeledes fra v. d. Osten — begge havde da forladt København. Tilbage bliver *Gotfred Hoffmann* som den eneste kompetente Ingeniør, fra Fredericia velkendt med Byanlæg i sumpet Terrain! Han kan — selvsagt med Hjælpere og efter højere Ordre — have udarbejdet Generalplanen. Derpaa tyder ogsaa, at det var ham, der blev sat til at lede de Arbejder, der virkelig blev udført efter denne Plan.

III

BEFÆSTNINGEN MED KASTELLET, CHRISTIANSHAVNS NYE VÆRK MED FLAA- DENS LEJE OG NY-CHRISTIANSHAVN.

Hverken med Kastellet eller med den Befæstning, der var lagt udenom det gamle København med Ny København i Frederik III's sidste Aar, skete Ændringer af Betydning.

Afslutningen af de store Arbejder, der da fandt Sted, gengives nøgternt, men ret summarisk paa Kortet af 1670 (Ktvk. 1942, T. V). Generalplanen af 1674 anbefaler visse Forstærkninger, særlig et større Antal Raveliner i Voldgraven, men saa længe den skaanske Krig udkæmpedes — fra 1675 til 79 — er der stille om København. Krigen trak bort fra Hovedstaden og man havde andet at tænke paa. De store Planer maatte hvile!

Dog — næppe var Krigen endt, før man igen begyndte at beskæftige sig med Residensstadens Befæstning.

Det blev dog hverken Kastellet eller den ældre Befæstningslinie, man ofrede synderlig Opmærksomhed og, hvad den sidste angaar, indskrænkede man sig til Smaaforbedringer, idet Generalplanen kun paa enkelte Punkter blev fulgt. Gotfred Hoffmanns Kort (Ktvk. 1942, T. XII) gør fyldigt og detaljeret Rede for Befæstningen som den var ved 1687, og det viser sig her, at Generalplanens Ravelin mellem Rosenborgs og Quitzous Ba-

stioner virkelig er blevet anlagt. Visse Oplysninger om Enkeltheder i Fortifikationsværket faar man i et lidt yngre Kortarbejde fra c. 1690 i det svenske Krigsarkiv. Disse Oplysninger er givet i Paa- og Tilskrifter — sikkert paalidelige, i Betragtning af, at netop København som Fæstning interesserede den svenske Hærledelse saa ganske overordentligt.

Ravelinen nærmest Kastellet — mellem Rosenkrantz' og Pücklers Bastioner — hvor den gamle Østerport havde været, gengives her som en Art Dobbeltavelin. Det siges, at den har tør Grav til „Behrens“ s: en Batardeaux' Forsvar. Er den tidligere Bro her blevet til en Dæmning, eller har en Brodæmning altid tillige tjent som Batardeaux? Om den siden 1670 tilkomne Ravelin hedder det, at den er forfalden og at dens Bestemmelse er at forsvare „Røret“, d.v.s. den Vandledning, der førte frisk Vand fra Sortedamssøen. Helt nyt paa det svenske Kort er, at der udfør Rosenborg Bastions Spids angives en „Behr af Jord“ og yderligere tilføjes der ud for denne: „Gennem denne Kanal bliver Vandet ledet ind i Gravene — und können dieselbe dadurch angestauet werden!“ Talen er atter her om Vandledning fra Sortedamssøen. Om Stadsoberstens Bastion ved Nørreport faar man at vide, at den — forøvrigt som Kongens Bastion i Kastellet — havde en „Cavallér“, d.v.s. en kraftig Forhøjning, som meste Delen er forfalden og benyttet til Værkets Forbedring. Selve Nørre Ravelin siges forsynet med en „Faussebrey“, d.v.s. en nederst mod Graven anlagt Vold. Som Stadsoberstens Bastion havde ogsaa den anden Bastion ved Nørreport, Ahlefeldts, en Cavallér, „der er saa temmelig i Stand“. Derimod var Cavalléren i den følgende Bastion, Hanens, for største Delen fjærnet for at tjene til Værkets Forbedring. Af de to Bastioner, der flankerede den vigtige Vesterport — Schacks og Gyldenløves — havde mærkeligt nok

kun den første i sin Tid faaet en Cavallér og den siges at være repareret. Om Ravelinen mellem Gyldenløves og Holcks Bastioner anføres, at den er anlagt til Forsvar for Inddæmningen, der lukker for Stadsgraven her, og det samme siges om de to Batterier, der yderst paa begge Sider af sydlige Havneindløb og ud for Rysensteens og Callebo Bastioner er lagt paa Bastionsspidserne.

Hvad ellers arbejdedes med i København hele Resten af Christian V's Regeringstid, var ingenlunde uvigtigt — tværtimod. Men Hovedinteressen samlede sig dog om Gennemførelsen af den Generalplanen af 1674 alt beherskende Idé — den radikale Omformning af hele Københavns Amagerside! Hvor langt man naaede med dens Virkeliggørelse, er en Sag for sig! Saa meget er i al Fald sikkert, at den Del af Generalplanen, der angik Christianshavns „nye Værk“ henover Refshalegrundens Østside, med Arbejdet paa Ny-Christianshavn, af mange Grunde maatte ligge Regeringen stærkt paa Sinde.

Imidlertid var sket den Ændring, at man i Stedet for et Orlogsværft paa „Kongens Holm“ nu vilde forlægge Flaadens større Skibe til det dybe Vand i „Hugget“ — hollandsk Navn („Hocken“) for „Hjørne“ — tæt ved samme Plads, og derved aflaste det tidligere Flaadeleje ved Bremerholm.¹⁷⁾

Den Mand, der forestod Arbejdet med Hugget og det endnu større Arbejde med det nye Værk, kan, som alt nævnt, kun have været Fredericias Skaber, Gotfred Hoffmann. Efter hans Død 1687 har formodentlig hans Efterfølgere som Chefer for Fortifikationsetaten haft Ledelsen. Gotfred Hoffmanns Navn kan med Ære stilles ved Siden af Navne som Johan Semb, Christians-

¹⁷⁾ Skibsbygning og Maskinvæsen ved Orlogsværftet 1692—1942, p. 7 ff.

havns Skaber, Axel Urup, Hovedmanden for Ny-København og Henrik Ruse, der har grundlagt Kastellet og Frederiksholm. Kongernes — og da særlig Christian IV's vældige Indsats ufortalt — er det disse Mænd, hvis Navne betegner den store Ingeniørindsats i Københavns Historie igennem 17. Aarhundrede.

Med Hugget gik man først i Gang!¹⁸⁾

I Juni 1680 bifaldt Kongen, at Flaadens nye Leje skulde være ved „Dybet“ paa Pladsen ved Toldboden, men først Februar 1681 kunde Arbejdet begynde og efterhaanden antog Stedet Form og Skikkelse af en lille Tømmerfæstning, i Hjørnerne med 4 „stærke Blokhuse“, som det hedder paa et svensk Spionkort fra c. 1690.¹⁹⁾

Ganske særligt er det dog „det nye Værk“, der betegner en virkelig Kraftanstrængelse og Samtiden var da ogsaa højlig imponeret. Det overgik, mente man, de berømte Diger af Alexander d. Store for Tyrus, Prinsen af Parmas Anlæg foran Antwerpen og den franske Konge, Ludvig XIII's foran la Rochelle. De Ledende var vel i nogen Grad inspireret af de store befæstede Havneanlæg i Udlandet, særlig Frankrigs. Men den bestandig truende Baggrund og det levende Incitament var og blev Frygten for Sverige, særlig efter at man her 1680 havde paabegyndt Anlægget af den stærkt befæstede Flaadehavn Carlsrona i Blekinge.²⁰⁾

Det var kun naturligt, at man hastede med at faa Befæstningslinien fra Christianshavn til „Hugget“ bragt i Orden — „Christianshavns Bolværker“ som den ogsaa kaldes.

Forskellige Planer var fremme!

¹⁸⁾ Jvf. Schultz: Den danske Marine II, p. 134 ff. — C. Elling: Holmens Bygningshistorie, 1932.

¹⁹⁾ Krigsarkivet Stockholm.

²⁰⁾ G. Clemensson: Flottans Förläggning till Karlsrona.

Et Kort, formentlig fra c. 1680, viser kun en lang Dæmning, der fra „Hugget“ er tænkt ført i en Bue ned mod Christianshavn.²¹⁾ Næste Skridt er, at man falder tilbage paa Generalplanen af 1674, forsaavidt man nu vil anlægge en Befæstningslinie med 7 Bastioner ned mod Christianshavn, men saaledes, at denne Bydel med sin Befæstning lades urørt og der mellem de to Systemer bliver en fri Aabning.²²⁾

Den endelige, af Kongen 2. Maj 1682 approberede Ordning lader Befæstningslinien med de 7 Bastioner slutte op til Christianshavns Vold ved Bastionen Nord for Amagerport, der ganske vist faar en mærkelig uformelig Skikkelse.²³⁾ Paagældende Kort, der er frygtelig maku-leret, bærer Paaskriften: „Efter denne Afrids skal Vol-den omkring Christianshafn bereinis“ og med disse faa og korte Ord af Christian V blev det nye Værk sat i Gang.²⁴⁾ Men endnu hengik der en rum Tid, inden der for Alvor blev taget fat paa at realisere Voldprojektet. Det skete først i Foraaret 1685 og for 25. Juni kan Pres-sen forkynde, at Hans Majestæt har „beset de ny be-gyndte Fortifikationer paa Christianshavn“. „Mercurius“ er ovenud begejstret og synger i April:

Amager lave Land, det stolter til at knejse,
for man paa Hovedet begynder smukt at rejse
fra Christiani Havn, hvor Volden vides ud
og hæves som et Fjeld af Grundens grove Grud.

21) Kort i Det kgl. Biblioteks Kort- og Billedsamling.

22) Kort i Krigsarkivet i Stockholm. Samme Projekt paa et Kort s. St., udført af den fremragende svenske Ingeniør, Kaptajn David Gerdes, og 20. Juni 1685 overleveret til hans Overordnede.

23) Kort i Rigsarkivet.

24) Rigsarkivet: Kortet er ogsaa i andre Henseender bemærkel-sesværdigt, hvorfor der senere vendes tilbage til det.

I August er Begejstringen steget endnu nogle Grader — og i et Digt fra denne Maaned er det tydeligt, at Forfatteren ogsaa har Ny-Christianshavn i Tankerne:²⁵⁾

Som snart Venedig ses vor Stad at gøre Mine,
 med skønne Havne, som skal Byen gennem trine.
 Se, hvor det skønne Værk paa Christianshavn
 indfavner Floden i sin krumme-bøjet Favn.
 Bulværker, Vold og Værn ses op af Grunden bryde
 og sig i halv Oval imod Castellet skyde.
 Ja! tal ad Aare til, da skal Du se en Stad:
 — nu gaas af Arbejd, og man er af Hvile glad!

Hvorledes Hoffmann tænkte sig baade Voldlinien og Bebyggelsen indenfor med Ny-Christianshavn, har han selv, umiddelbart før sin Død 1687, tydeligt og klart angivet i et mærkeligt Kortarbejde, ledsaget af to Prospekter af København og en Række Gengivelser af Byens Kirker og andre prominente Bygninger. Det synes at være et *con amore*-Arbejde, han her har udført, tillige et Slags Testamente, der har skullet indprente Eftertiden, hvorledes han saa paa denne store Opgaves Løsning. (Ktvk. 1942, T. XII).

Men et officielt Embedsmandsarbejde er det ikke.

Hoffmann følger her i alt væsentligt den af Kongen approberede Plan af 1682, for Voldliniens Vedkommende, men forøvrigt knytter den største Interesse sig til Udformningen af Ny-Christianshavn og her afviger Hoffmanns Kort ret stærkt fra Generalplanen af 1674, idet han trækker Christianshavns Kanal videre gennem de kun to nye Bydele eller Holme, han lader blive tilbage. Hver af de to Holme faar sin Torveplads og disse

²⁵⁾ Maanedl. Relationer, 1685. — Mercurius, April og Aug. 1685. — Paa et samtidigt Spionkort i Krigsarkivet, Stockholm, er anført paa Gengivelsen af „det nye Værk“: *Dee nya Wärker*, hvorpå nu ahrbetas på den Sanden, som nu ligger uttom Hambnen.

følger begge det barokke Princip med lukkede Hjørner, saaledes som han havde praktiseret det i Fredericia — ikke Renaissancens, med Gadeudløb i Hjørnerne, som Johan Sembs Christianshavns Torv i dets oprindelige Skikkelse.

Langsomt skred Befæstningsarbejdet fremad i de følgende Aar og en Række Kortarbejder, deriblandt adskillige svenske Spionkort, ofte dog af ret skitse-mæssig Karakter, angiver forskellige Stadier i Arbejdets Gang.²⁶⁾ Men det slutte mange Penge, alene 1691 maatte Kongen udskrive en Extraskat bl. a. til dette Foretagende, der — og med Rette — siges at være til „vores Milities og Flaades Conservation“.²⁷⁾ Værket var dog ingenlunde fuldført ved Kongens Død 1699 — omend i nogenlunde forsvarsmæssig Stand.

Hvorledes dette store Værk med tilhørende Marine-anlæg efterhaanden blev til gennem Anlægets første 14 —15 Aar, er udførligt skildret af C. Elling i Holmens Bygningshistorie 1680—1848. Her skal kun gøres opmærksom paa visse betydningsfulde supplerende Arbejder og gives saadanne Oplysninger, der kan hentes fra det samtidige Kortmateriale.

Interessant er det at se, at man vistnok meget tidligt efter Voldarbejdets Igangsættelse har været inde paa Tanken om et — forøvrigt højst paakrævet — Forsvar for det hele Værk mod Angreb fra Nord, idet Flaadens Leje her kun var dækket af det 1685 nedrammede Pæle-

²⁶⁾ I Krigsarkivet i Stockholm foreligger 6 Kort fra 1690'erne. Værdifuldt er ogsaa et Kort over Kbh. i Ingeniørkorpsets Arkiv fra 1692 (Ktvk. 1942, T. XIX). Nogenlunde samtidigt er et Kort i Staatsbibliothek, Berlin: Kartenabteilung, Kath. X, Nr. 3154 og et smukt tegnet Kort i Kongens Haandbibliotek fra c. 1695. Slotsholmspartiet gengivet i Ktvk. 1942, T. XXII.

²⁷⁾ K. D. VII, Nr. 499.

værk—Estakaderne. Paa et Kort af Navigationsdirektør Jørgen Dinesen fra 1688 er projekteret et Fort paa Refshaleøens Nordspids — *Forløberen for det senere Batteri Trekroner*. Fortet, der her er angivet 6-kantet og bastioneret, med Indsejling for Skibe paa Sydsiden, omgiver en lille Ø eller sænket Skib.²⁸⁾ Tanken om et saadant Fort toges op senere, i Frederik IV's første Aar, i Forbindelse med Planer om Forstærkning af Landbefæstningen.

Samtidig var man ogsaa betænkt paa at udnytte Arealet mellem Hugget og Voldlinien og 1690 paabegyndtes Anlægget af *Nyholm*, nogenlunde, hvor Generalplanen af 1674 havde placeret „Mastholmen“.²⁹⁾ Den blev fra nu af Stedet, hvor Flaadens Skibe byggedes — Kærnen i det senere Orlogsværft, hvor 6. Okt. 1692 det første Skib løb af Stabelen — det berømte „Dannebrog“.³⁰⁾ Christian V var aabenbart selv glad og stolt over det nye Flaadeleje og Anlægget af Nyholm. Som altid ved glædelige Begivenheder i sit Liv, lod han ogsaa nu, i 1691, slaa en Medalje med Gengivelse af begge Anlæg, staaende under Sky- og Ildstøttens Værn og med Paaskriften: *Nec irritantes, nec irritandæ* — hverken skræmmer de, ej heller lader de sig skræmme.

Hvor langt man sidst i 1680'erne var naaet med „Hugget“ og „det nye Værk“, faar man ret detaljeret Besked om af to næsten ensartede Kortarbejder, fremgaaede af den omfattende Spionvirksomhed, der fra svensk Side blev drevet i disse Aar i København — ganske som vi selv spionerede alt, hvad vi kunde, i Carlsrona.³¹⁾

Allerede er omtalt Ingeniørkaptejn David Gerdes Kort

²⁸⁾ H. D. Lind i *Hist. Meddelelser om Kbh.*, 1. Rk., IV, p. 198.

²⁹⁾ C. Elling. *Anf. V.*, p. 23 ff. — Kortet afbildet p. 23. Jvf. Kort i Rigsarkivet med kgl. Approbation 8/4 1690.

³⁰⁾ *Maanedlige Relationer 1692*.

³¹⁾ Krigsarkivet i Stockholm og Kgl. Bibl. s. St.

over København, med den nye Voldlinie, men — som alt nævnt — efter en noget anden Plan end den officielt anerkendte. Mere detaljerede er de to næsten ensartede Planer, Resultatet af Svenskeren Leijonclo's Sendelse 1689. Det ene er gengivet i Ktvk. 1942, T. XIV. Paa Rezens Plan af 1674, som ganske simpelt er købt i en Bogbod for de 4 Mark Danske, er klæbet en tegnet Plan over Partiet Nord for Christianshavn, med Hugget, Havnen og det nye Værk og fyldt med Bemærkninger og Tegninger. „Alt hvad som paa det fastlimede Papir staar tegnet, er udi Naturen“, men „allesteds paa Chartet, hvad som dette hvide paalimede Papir overdækker, findes inte udi Naturen at være“. Hvad her oplyses, synes at være overordentlig nøjagtigt. Vedkommende har været en habil Tegner.

Det paalimede Papir fortæller mangt og meget.

Indsejlingen gennem Bommen ved Toldboden er beskyttet af Kanoner paa Toldbodens Skibbro og „Tenail-len“ ligeoverfor. Kortet beretter ogsaa, hvorledes „Blokhuset“ paa Nordhjørnet af *Hugget* er spækket med Artilleri. *Hugget*, selve „Havnen“, er angivet med sine Pælerækker og mellem disse tvende Bomme, „som Läses öpp och igen“, ud mod Sejlløbet. De Gangbroer af Tømmer, der paa de 3 andre Sider omgav „Havnen“, er omhyggeligt gengivet i Tegning. Man faar tillige Besked om, hvorledes saavel „Tenailen“ som Blokhuset er bygget paa Pæle, med Brystværn af Tømmer. Og en Tegning af Estakaderne viser klart Konstruktionen — de i Vinkel nedrammede Mastetræer, foroven beklædt med Brædder. Meget morsom og instruktiv er ogsaa en Tegning af den store Havnebom, hvor, som det hedder paa et Kort fra Datiden, „alle Skibe skulle passere“. Bommen, som siges at være sammentømret af 6 Master, og var befæstet med Jærnkæder, er anbragt „under modstaaende Bro“. Om *det nye Værks Volde* faar man den

ikke uinteressante Oplysning, at de „synes næsten saa høje som de gamle Volde. Men Gravens Dyb kunde ingen komme til at pejle; dog sluttes, at den maa være 10 eller 12 Fod dyb, eftersom Voldene ere temmelig høje og fyldte udi 2 Fod Vand — ja! endog opfyldt i Vandet den lille Contrescharpe, hvilken Jord ogsaa er tagen ud af Grusen“.

Kortene forklarer tillige rigtigt, at den gamle Befæstningslinie paa Nordsiden af Christianshavn — fra Bastion Tigeren — er demoleret.

Men Meningen var jo ogsaa, at et *Ny-Christianshavn* skulde anlægges og bygges. Tanken er stadig levende, den stødte imidlertid paa Modstand fra Flaadens Mænd, der ønskede selv at lægge Beslag paa de fremtidigt inddæmmede Arealer.³²⁾ En Kendsgærning er, at paa de tidligere omtalte Projekter til Befæstningslinien er den paa Generalplanen af 1674 fremsatte Idé til en Fortsættelse af Christianshavn nordpaa vitterligt opgivet. Men paa det Kort af 1682, hvor Kongen approberede en Voldlinie, sluttende direkte til Christianshavn, er — omend kun ved Passerhuller — tydeligt angivet et *Ny-Christianshavn*.

Ogsaa paa dette Punkt er man da 1682 faldet tilbage paa den 8 Aar ældre Generalplan, og i Midten af 1680'erne betragtes det som en Selvfølge, at den nye Bydel skal virkeliggøres. Det viser et mindre Kort med Angivelse af Plads til en *Reformert Kirke* paa Christianshavn, et Stykke Nord for den 1682—96 byggede Frelser's Kirke, Christianshavns skønneste Monumentalbygning. (Ktvk. 1942, T. XI, 1). Det gamle Christianshavn er her gengivet fortsat nordpaa efter nøjagtig samme Skema som i den ældre Bydel og ganske i Overensstem-

³²⁾ Elling. Anf. V., pass.

melse med Princippet i Hoffmanns Plan af 1687. Det undrer forøvrigt mindre, da det ogsaa er ham, der har udarbejdet Kirkeprojektet, idet han 27. Januar 1685 af Kongen fik Befaling til at udvise de Reformerte en bekvem Plads paa Christianshavn og siden afmaale den.³³⁾

Endnu i Begyndelsen af 1691 var man fast besluttet paa at gøre Alvor af den nye Bydel — ja! det ser ud, som om man netop nu, da det nye Værk havde faaet en anselig Højde, var betænkt paa at gaa videre med Generalplanen af 1674 og virkeliggøre Drømmen om et Ny-Christianshavn. Mærkeligt nok er den endelige Plan for dette i Sandhed store Foretagende havnet i Oslo Universitetsbibliotek. Den er approberet af Christian V d. 3. Jan. 1691 med følgende Ord: Efter denne Afritz skall Christianshafn bebygges“. (Ktvk. 1942, T. XVIII). Planen er tillige vigtig ved at vise, hvorledes det nye Værk kom til at se ud, da det var endelig fastlagt, med den brede, ombyggede Tigerbastion, umiddelbart Nord for Amagerport. Men først og fremmest er dette Kort interessant ved den Udformning, det giver Udvidelsen af Christianshavn, særlig mod Nord, men ogsaa mod Syd — foruden hvad det oplyser m. H. t. en Regulering af Ny København Øst for Bredgade — hvorom mere senere.

Planen til den nordgaaende Udvidelse — Ny-Christianshavn — er et overmaade interessant Dokument til Byplanlægningens Historie i Danmark i Almindelighed og selvsagt Københavns i Særdeleshed. Den er det ogsaa, fordi den giver et virkelig klart Udtryk for Barokkens Synspunkter for Byanlæg og paa hvilket Standpunkt man da, europæisk set, stod herhjemme. Straks skal siges, at det bygger ganske paa Gotfred Hoffmanns Tanker, som disse var nedfældede i hans Kortarbejde af 1687.

³³⁾ K. D. VII, Nr. 143. Jvf. Nr. 147 og 161. — Om Frelsers Kirke se Vilh. Lorenzen: Lambert v. Haven, p. 15 ff.

Ny-Christianshavn med Christianshavn fremtræder ogsaa her som en sluttet og samlet By og nordligste Parti fra 1674 er ogsaa her opgivet — øjensynligt af Hensyn til Marinens Udviklingsmuligheder. Modsat Hoffmanns Plan er sydligste Kanal gennemført til ud for den gamle Christiansholms Kanal, og den er stadig ført paa langs ned igennem Bylegemet. En ikke uvæsentlig Ændring er, at Kortet af 1691 kun bibeholder eet Torv, og at dette i sit Princip gentager Johan Sembs Renaissancetorv i det gamle Christianshavn.

Bevidst og forsætligt, som allerede Hoffmann havde villet det, er Ny-Christianshavn blevet en *harmonisk og konsekvent Fortsættelse af det gamle Christianshavn, hvis Gadenæt og Karrésystem*, som det var formet af Johan Semb, *blot føres videre mod Nord*.

For saa vidt er denne Byplanlægning den traditionelle fra Renaissancen og vilde have glædet Christianshavns Skaber. Men bemærkelsesværdigt er — hvad der allerede var Gotfred Hoffmanns Indsats — Udformningen af Partiet Nord for Tværkanalen, der *korresponderer ganske nøje med den paa den anden Side Sejlløbet liggende Del af Ny-København* mellem Nyhavns Kanal og Dronningens Kanal. Der er derved skabt de lange Flugtlinier — gennemførte ogsaa for nye Gader i Amalienborgkvarteret — der er et særligt Virkningsmiddel i Barokkens Byplanlægning, her ganske vist ogsaa det eneste barokke Træk! Man har atter Indtryk af, at det ikke er en uddannet, moderne indstillet Arkitekt, men en fagligt uangribelig, nøgternt anlagt Ingeniør, der har udarbejdet ogsaa dette Projekt. Formentlig skyldes det den daværende Chef for Fortifikationsetaten, Christian Steenwinkel.

Og *Christianshavns Udvidelse mod Syd*, der — som nævnt — følger samme System for Gadenæt og Karrédannelse, er i samme klare, praktiske Aand. Christians-

havns Kanal er her fortsat et Stykke mod Syd, for i et Knæk at fortsætte ud i Kallebostrand langs Voldens Inderside.

Om denne bemærkelsesværdige Plans Behandling af Amalienborgkvarteret vil senere blive talt.³⁴⁾

Med Rette kunde man have ventet, at Arbejdet med Ny-Christianshavn var sat i Gang i Løbet af 1691 — men der skete intet og det er jo forøvrigt en kendt Sag, at det aldrig blev til noget med denne Bydel, omend den blev ved at spøge i Projekter endnu langt op i 18. Aarhundrede. Ligesaa lidt blev Udvidelsen af Christianshavn mod Syd efter Planen af 1691 til Virkelighed. Og dog — eet lille Tegn er der paa, at man havde alvorlige Hensigter. Thi samme Aar, i November, udgik kongeligt Paabud til Politimesteren om at sørge for, at *en ny Gade* anlægges fra den dengang nybyggede Langebro langs Kanalen.³⁵⁾

Et Hovedresultat af alt det, der igennem 1680'erne og 90'erne paa Amagersiden dels kun blev forberedt, men tildels ogsaa virkelig sat i Værk, var, at *Københavns Havn* efterhaanden fik den Udstrækning i Længden, der var den logiske Konsekvens af Christian IV's Anlæggelse af Ny-København og „Skandsen ved St. Annæ Bro“. Denne Udvidelse af Havneområdet faldt heldigt sammen med den efter 1671 stærkt forøgede Skibsfart.³⁶⁾

Havnen var jo baade en Handels- og Orlogshavn. Paa

³⁴⁾ Nær beslægtet med dette Kort er forøvrigt et Kort i Det kgl. Bibl. (gengivet i V. L.: Kbhv.ske Palæer, I, Fig. 12) samt By-museets Kort af 1687. Endelig ogsaa Kortet i Staatsbibl. i Berlin (Kartenabteilung, Katalog X, Nr. 3154).

³⁵⁾ K. D. VII, Nr. 532.

³⁶⁾ Edv. Holm: Anf. V. II, p. 398.

Reden laa Flaadens Skibe, og dette Syn begejstrede Patrioten Jens Sehested:

Jeg ser paa Redens stride Strøm
 de flydende Kasteller
 forgyldt' og fuld af Boltesøm
 i deres Begpaneler.
 Navnprydet staar den brede Bag
 — her menes Lyst-Kompanen,
 som smykkes med den Store-Flag
 af Fokken og Mesanen,
 som ogsaa fra den store Mast
 og Blinden, bliver næsten
 hver Søndag Haardugs-Vimpler kast (ede),
 som fryder sig ved Blæsten.
 Paa begge Sider ligger Trild
 de muse blaked' Hunde,
 som er Metal og spruder Ild
 af deres trinde Munde.
 Jeg tænker tit paa deres Kamp,
 hvorledes de maa grine,
 naar de med sprudend' Ild og Damp
 skal Kugler lade hvine.

Og Digteren lader Blikket glide videre ud over Sundet:

Paa Dybet ser jeg Sejler' gaa
 som snebeklædte Bakker
 med deres hvide Skørter paa,
 hvormed de fremværks lakker.

Nordpaa gik Havnen nu til „Bommen“ ved *Toldboden*, der laa malerisk og frit, næsten helt omflydt af Vand (Ktvk. 1942, T. XV) og aabenbart overmaade praktisk placeret, bortset fra de umulige Trafikveje til og fra. Syd paa gik Havnen til en Linie mellem yderste Bastion paa Sjællands- og Christianshavnsiden. Her var *Lange-*

bro blevet færdigbygget 1687 — en lang Tømmerbro med Vindebro, indrettet for baade Kørende og Gaaende, til Aflastning af Trafik over Knippelsbro — og til Bekvemmelighed for Militæret. En Journalist digter om Begivenheden:

Amagerbroen alt forbygget er til Ende,
saa man der fare kan og hele Vogne vende.
Monarken prøver den, det er et kostbart Værk,
som Strømmen lærer nok at holde god og stærk.³⁷⁾

Yderligere var her kort efter, 1690, Havneløbet blevet afspærret ved en Bom med Forpæling imellem Tøjhuset og Christianshavns Vold.³⁸⁾ (Ktvk. 1942, T. XV, 2).

Og endelig var der slaet Pælerækker langsned gennem Havnen, indtegnede paa adskillige Kort.

Den udvidede Havn begyndte at antage Form og Skikkelse som Verdenshavn!

³⁷⁾ Mercurius, 1687, Juni.

³⁸⁾ Om Havnens Historie se: H. D. Lind: Bidrag til Kbh.s Havns Historie i Kong Chr. V's Tid i Historiske Meddelelser om København, 1. Rk., IV, p. 161 ff.

IV

NY KØBENHAVN, MED KONGENS NYTORV.

Disse i det københavnske Bylegeme indlemmede Omraader var, som alt omtalt, ikke synderligt i Orden, end mindre synderligt bebyggede ved Frederik III's Død 1670. Ogsaa her greb den nye Konge og hans Mænd ind med megen Energi for at faa sat Skik paa disse Bydele, yderligere tilskyndede dertil af Befolkningens Vækst. En Række Kortarbejder fortæller paa deres Vis baade om, hvad man i Christian V's Dage tænkte sig, der skulde ske med disse store Omraader — og hvad virkelig skete. Ikke mindst her mærkes Indslag af Barokkens Syn paa Bybygningens mangesidige Problemer.

Det var Ordningen af *K o n g e n s N y t o r v*, der stod for. Foruden Kort over København som Helhed foreligger 3 værdifulde Kortarbejder, der viser Torvet og dets Omgivelser for Tiden ved 1680 (Ktvk. 1940, T. VII-IX). Det begyndte med, at man tog fat paa *Nyhavns Kanal*. Dette skete 1671 under Ledelse af v. d. Osten og — som alt tidligere fortalt — antagelig efter den af Ruse i sin Tid udarbejdede Generalplan.³⁹⁾ Arbejdet fuldførtes og tilendebrogtes 1673 af Niels Rosenkrantz. Men, naar de 3 Kort angiver en Ordning af Omraaderne Nord og Syd for Kanalen, hvor Toldbodgade Syd for Kanalen er fortsat henover Bremerholm — da er dette vitterligt en Tanke, der gaar tilbage til Generalplanen af 1674.

³⁹⁾ K. D. VI, Nr. 767, 894, 907.

Alt for længe opretholdtes denne projekterede Bremerholmgade ikke og 1691 er den indskrænket til en *kort Blindgade* (Ktvk. 1942, T. XVIII), der til Gengæld holdt sig til Nyreguleringen af Gammelholm i forrige Aarhundrede.

Det ældste af de 3 Kortarbejder (Ktvk. 1942, T. VII) fra c. 1673 skildrer Kgs. Nytorv og Omgivelser, med indløbende Gader.

Paa Østsiden er Gyldenløves Palæ, nu Charlottenborg, angivet, endnu kun trefløjet. Grundstenen til Palæet blev lagt 1671. Det 1671 paabegyndte Kanonstøberi, Gethusets, Beliggenhed viser, at man i Begyndelsen af Christian V's Regeringstid helt har opgivet den vistnok i sin Tid tænkte Tanke at give Torvet rektangulær Form. Endelig viser dette Kort den tidligere Corps de Garde — Hovedvagt — liggende ude paa Torvet, skævt for Palæets Facade. Men højst ejendommeligt virker det, at Holmens Kanal her er tænkt bragt i Forbindelse med Nyhavns, hvorved Bremerholm atter, som i længst forsvundne Dage, blev gjort til en Ø. Og dette var alvorligt ment, thi Kortet bærer Kongens Approbation. „Efter denne Afrids maa Kanalen forfærdiges!“ Ved en saadan „Forfærdigelse“ opnaede man *at give Torvet en ret ejendommelig, men helt symmetrisk Form — rektangulær i Nord, tilspidset i Syd* — komponeret over en nord-sydgaende Længdeakse. Man imødekom derved Barokkens Krav til velafvejet Pladskunst. For yderligere at markere Pladsen som Kunstværk indtegner man et Arrangement af Pladsmidten af typisk Barokform og komponeret efter Torvets Længdeakse. Meningen var den bedste, men Forudsætningen var, at Kanalen virkelig blev gravet — hvad den aldrig blev — og et nyt Projekt blev udarbejdet af Gotfred Hoffmann, men uden Kanalen. Det approberedes 5. Juni 1680 af Kongen, med følgende Ord: „Vi haver allernaadigst samtykt, at Kon-

getorvet med samt de derom byggede Gader maa paa den Maade vorde indrettet som hosføjede Afridsning udviser og at den paa Kongetorvet nu staaende Corps de Garde maa henflyttes i den Krog imellem afgangne Generalleutenant Rosenkrantz og Friederich Gieses Gaarde⁴⁰⁾ Resultatet af den her approberede Ordning aflæses paa det yngste af de tre Kort fra c. 1688. (Ktvk. 1942, T. IX). *Hovedvagten*, der befaledes flyttet 1680 og nu er opført, skulde være „til deres Fornøjelse“, der bor paa Kongetorvet; den er anbragt i et Indhuk umiddelbart Nord for „Graf Ahlefeldts Haus“, nuværende Hotel d'Angleterre. Arrangementet paa Pladsmidten er gentaget i en lidt anden Form end det tidligere foreslaede. Givet er, at *Kongens Nytorv blev det første bevidste og efterhaanden ogsaa gennemførte Forsøg paa at skabe Pladskunst i Danmark i Barokkens Aand*. Ophavsmanden til Kortet af 1688 kendes ikke.⁴¹⁾

Men eet er Pladsens Form, noget andet er dens Gulv og Vægge, thi en Plads er jo et Rum. Og her møder man atter noget for Tiden saare karakteristisk! Ikke nok med, at Torvet 1670 var befalet brolagt under Tilsyn af Niels Rosenkrantz, og at Grundejerne her skulde opføre tilbørlige Købstadbygninger. To Aar efter præciserer Kongen sine Bygningskrav nøje. Da befales, „at ingen maa paa bemeldte Torv nogen Huse eller Bygning sætte, som jo i det mindste befindes i to Stokværk i Højden, foruden Kælder, og til Gaden med en Brandmur opført, og derhos iagttages, at samme Huse, saavidt muligt er, paa een Manér og efter een Bygningsmodel efter vores Stadsbygmesters Anledning bygges“. Her stilles unæg-

⁴⁰⁾ K. D. VI, Nr. 1123. Kongen har befalet G. H. at lade Kongetorvet forfærdige efter den af ham gjorte Afridsning. At det ældre Kort fra 1673 ogsaa skyldes ham, er vel rimeligt at antage.

⁴¹⁾ Jeg bringer Generalmajor H. U. Ramsing min Tak for Bistand med Dateringen af disse Kortarbejder.

telig strænge Krav til Helhed i Bebyggelse. Man fordrer — og gennemført med tvungen Censur — *Ensartethed i Pladsbilledet*. At disse borgerlige Husrækker brødes af monumentale Palæbygninger, saa Kongen gærne og foruden Gyldenløves Palæ fra 1670'erne, rejste sig andre statelige Privatboliger i 1680'erne: Niels Juels (nu det Thottske), det Ahlefeldske (nu Hotel d'Angleterre) og det Bjelkeske (hvor nu Magasin du Nord ligger). Selv byggede Kongen 1671—73 Kanonstøberiet, Gethuset, omtrent paa det nuværende Kgl. Teaters Plads.⁴²⁾ Derimod ved man ikke, hvor den Kirke ved Kgs. Nytorv, Kongen i 1680'erne havde givet de hollandske Lutheranere Tilladelse til at bygge, skulde have rejst sig.⁴³⁾

Men Følelsen af at den store, ret uformelige Plads maatte have noget midtsamlende, var stadig levende. Men hvorledes? Kongen, der aabenbart paa enhver Maade vilde gøre sit nye Torv til Stadens fornemste, mest repræsentative Plads, besluttede sig til, vist ved Aar 1685, at lade sin egen lueforgyldte Rytterstatue rejse. I romersk Imperatordragt vilde han ride hen over „Misundelsen“, omgivet af Visdommen (Minerva), Heltemodet (Alexander den Store), Styrken (Herkules) og Æren (Artemisia). Kunstneren, der var udset til Opgaven, var Franskmanden Abraham Cesar Lamoureux, og 1688 var Statuen færdig til Opstilling, omgivet af et Gitterværk for at holde Folk i passende og ærbødig Afstand. Udenom dette plantedes Træer i en stor Kres, „Krindsen“, som foreslaaet paa et samtidigt Kort (Ktvk. 1942, T. XXI).⁴⁴⁾

⁴²⁾ Vilh. Lorenzen: *Kbhv.ske Palæer*, pass. — Samme: *Lamb. v. Haven*, 51. — K. D. VI, Nr. 724, 730, 779, 856.

⁴³⁾ Vilh. Lorenzen: *Reformert Kirke*, 1914, p. 8.

⁴⁴⁾ Hj. Friis: *Rytterstatuens Historie*, p. 377 ff. — E. Marquard: *A. C. L. i Fra Arkiv og Museum*, Serie 2, Bd. 1, p. 237 ff. — K. D. VII, Nr. 82.

Christian V's Rytterstatue blev anbragt saa rigtigt, som Pladsens Form tillod det — nogenlunde i Skæringspunktet mellem Torvets Længdeakse og Gyldenløves Palæes Symmetriakse. Christian V rider følgelig i Torvets Længderetning ned mod sit Slot! Over det nye Torv var der nu kommet Samling og Holdning! Hvad man end vil sige om Statuen som Kunstværk — Opstillingen er, som den bør være, efter alle Kunstens Regler.

For alle, der huskede det tidligere „Hallandsaas“ og det Kaos, der havde hersket paa denne Plads, maa Forandringen have virket ganske overvældende og Lokalpatrioten Henrik Gerner synger 1691 begejstret:
 Hvor nu er Kongens Torv, der før var Grav og Volde
 om gammel København; hvor før var Hestestolde,
 Morads og ringe Værk, der nu staar Hus og Mur,
 opbygte regelret, foruden Bod og Skur.

Med Kgs. Nytorv naaedes allerede i Christian V's Tid en endelig Ordning og fraregnet, at Arrangementet omkring Rytterstatuen, og Bebyggelsen har skiftet, har „Kongetorvet“ holdt sig i alt væsentligt uforandret til vore Dage.

Med Kongens Nytorvs Forløb sydpaa mod Holmens Bro skete en mindre Forandring i Forbindelse med en Oprensning af Kanalen. 1685 blev dennes yderste Ende, lige ud for Gethuset, opfyldt til Udvidelse af Torvet og Lettelse for Kørselen. Foran Arealet blev en Grund afsat til et Kommandanthus.⁴⁵⁾ Men den saaledes indvundne Grund blev, da det kom til Stykket, anvendt paa anden Maade, idet der her til Udvidelse af Gethuset 1698 blev opført en grundmuret, ganske enkelt holdt Bygning — det saakaldte *Lille Gethus* — efter Tegning af Oberstløjtnant Blauenstein. Denne Bygningens Tilblivelse giver

⁴⁵⁾ H. D. Lind i Hist. Medd. om Kbh., 1. Rk., IV, p. 179. — Om Bebyggelsen langs Kanalen se H. D. Lind s. St. V, p. 430 f.: De tidligere Regeringsbygninger ved Holmens Kanal.

et interessant Indblik i, hvorledes Datiden arbejdede æstetisk med Byplanspørgsmaalet — et af de saare faa Tilfælde, hvor man kender de Overvejelser, der gik forud for en offentlig Bygnings Opførelse. Da det drejede sig om en militær Bygning, forespurgte man Søetatens Generalkommissariat, om man skulde lade den nye Bygnings Vestside flugte med Gadehusene nede i Størrestræde, nu Holmens Kanal, eller lægge den parallelt med det ligeoverfor liggende Bjelkeske Palæ, nu Magasin du Nord. Spørgsmaalet er interessant, men om Svaret kunde der egentlig ikke være Tvivl og Resultatet blev da ogsaa, at man lod lille Gethus' Vestfacade rette sig efter Palæet.⁴⁶⁾ Der skabtes derved en lille regulær Plads her, ligesom afsondret fra det store, uregelrette Kgs. Nytorv og dog som en naturlig Fortsættelse af dette i Syd. Man nærmede sig Begrebet Pladsgruppe!

Bag Kgs. Nytorv og Holmens Kanal laa Bremerholm, med Orlogsværftets travle og nyttige Virksomhed, levende skildret af Jens Sehested i Begyndelsen af Christian V's Regering:

Paa Holmens Stabler bygger man
de Slot, som Bølgen bryder
og over Vilden Sø og Strand
med Last og Tyngsel flyder.

For Kendskabet til Omraadet Nord for Nyhavns Kanal op mod Sofie Amalienborg er disse tre Kort af megen Værdi. Betydningsfuld er den omtalte Projektering af en ny Toldbodgade og af Kvæsthusgade i Forbindelse med Ordningen af to Karréer her Øst for Lille Strandstræde. Begge Karréer blev udformede efter Planen, men det krævede besværlige Opfyldninger i det lave Terrain, der endnu i 1670'erne tildels

⁴⁶⁾ C. Elling i Hist. Medd. om Staden Kbh. og dens Borgere, 3. Rk., IV, p. 291 ff.

stod under Vand. Paa de to af Kortene er indtegnet Navnene paa daværende Lodsejere, der havde sikret sig Grunde, bl. a. Oberst Marq. Rodsteen, Admiral Jens Rodsteen og Gotfred Hoffmann.⁴⁷⁾ De skævt forløbende gamle Strandstræder havde man nu helt opgivet at faa Bugt med — og har som bekendt heller ikke faaet det siden!

I dette Kvarter besluttedes det at anbringe *Søkvæsthuset*, der havde ført en saare omtumlet Tilværelse og 1682 lader Admiralitetet Kongen vide, at det har købt Admiral Jens Rodsteens Hus og Plads „ud mod Vejen til Toldboden“ (jvf. Ktvk. 1942, T. VIII). Der skulde en ny Bygning med tilhørende Have, for kvæstede Søfolk, opføres. Ejendommen omfattede paa det Tidspunkt hele Grunden mellem Toldbodgade og Lille Strandstræde og Bygningen skulde ligge Nord for Gotfred Hoffmanns Plads, ud mod Stranden. Arbejdet stod paa 1684—86. Det blev en anselig, ganske statelig Bygning, der gav Kvarteret her en vis Holdning.⁴⁸⁾ Opførelsen af Søkvæsthuset medførte *Anlæggelsen af Kvæsthusgade 1688*, og samme Aar begynder Bebyggelsen af den nye Toldbodgade.⁴⁹⁾

De tre Kortarbejder fra c. 1673—1688 danner et naturligt Supplement til Kortarbejder, der oplyser om den øvrige og langt den største Del af N y K ø b e n h a v n.

Her laa Henrik Ruses Bebyggelsesplan fra 1660'erne fast (Ktvk. 1942, T. V) og skulde end Idéer fra Generalplanen af 1674 af og til gaa igen, kom de dog aldrig længere end til Papiret. Thi i hele Resten af Aarhundredet skete kun mindre Ændringer i Gadenættet. Saa-

47) K. D. VI, Nr. 889, 918.

48) H. D. Lind: *Søkvæsthusets Historie* i Hist. Medd. om Kbh., 1. Rk., I, p. 449 ff. — Vilh. Lorenzen: *Lambert v. Haven*, p. 10, 50.

49) K. D. VII, Nr. 373. — Jvf. Nr. 374, 476.

ledes faldt „Palmaillepartiet“ ud mod Kongens Have bort. Derimod bibeholdt Nyboder i Christian V's Tid saa nogenlunde sit gamle Omfang og sit gamle Gadenæt med den Ændring, der var sket allerede i hans Faders Tid ved østre Skraagades Bortfald.⁵⁰⁾ Mindre væsentligt var, at „Guldhuset“, tidligere bygget for Æventyren Borri paa St. Annæ Kirkegaard, 1670 var blevet nedbrudt.⁵¹⁾

I det ubebyggede Omraade mellem Nyboder og Kastellet fandt derimod en indgribende Forandring Sted, idet de langvarige Overvejelser om *Østerports* rette Plads endelig afløstes af Handling, da det 1685 bestemtes, at den „til bedre Magelighed og Bekvemmelighed for denne By skal forfærdiges og aabnes“. ⁵²⁾ Meningen var nu, at den skulde flyttes til den Plads tæt ved Kastellet, hvor Ruse forlængst havde anbefalet det, hvilket selvsagt maatte medføre en Omlægning af den tidligere Vej til Porten. Men forøvrigt var det hele Omraade endnu til op i 1690'erne mærkelig forsømt og laa hen saa temmeligt øde og forladt, uden endnu at have været Genstand for rationel Behandling. Sump og Morads opfyldte stadig Dele af Terrainet mellem Haverne og Kastellet og Adgangen til Toldboden fra Bredgade og St. Kongensgade maa have været mer end besværlig. Reelle Veje var her stærkt paakrævet, men fordrede ikke ringe Arbejde, Besvær og Bekostning!

At faa sat ret Skik paa *de egentlige Bolikvarterer* var heller ikke under denne Konge helt let — selvom det nu voldte langt mindre Vanskelighed at faa Grundene bebyggede. Men med de kongelige Tordenbreve er det ingenlunde forbi. Regeringen kendte dog ogsaa an-

⁵⁰⁾ Om de nye Boder i Aarene omkring 1690 se H. D. Lind i Hist. Medd. om Kbh., 2. Rk., I, p. 345 ff.

⁵¹⁾ K. D. Nr. 757, 766.

⁵²⁾ Maanedlige Relationer, April 1685.

dre Midler end Trusler og meget forstandigt stræbte den — og ikke mindst i de nye Kvarterer — at lokke Folk til at bygge smukke og solide Huse „Staden til Zirat“. Midlet var Skattefrihed for kortere eller længere Tid. Det var et virkeligt klogt Træk af Regeringen paa den Maade at faa et sundt Boligbyggeri fremmet og Midlet blev anvendt saavel overfor store som smaa Bygherrer — forøvrigt ikke alene i de nye Bydele, men over hele Staden. Samme Fordringer som til Bebyggelsen af Kgs. Nytorv 1672 skulde ogsaa gælde St. Kongensgade, Dronningens Tværgade og Bredgade. Tre Aar efter er Kongen helt tilfreds med Resultatet af Boligbyggeriet. Da har han „med sær Fornøjelse og Velbehag fornummet, hvorledes en Del af vores kære og tro Borgerskab her i Staden, uanset disse Tidens Vanskelighed, dog haver sig af yderste Ævne været angelegen, denne vores Residensstad København med god og grundmuret Bygning paa nogle øde Steder at zire!“

Ogsaa i Ny København saa man gjerne statelige Privatboliger rejse sig, men det var foreløbig kun enkelte af Rigets Stormænd, der slog sig ned. I 1680'erne byggedes det Plessenske Palæ, nu indgaaet i Hotel Fønix, og 1699 Gyldenløves lille Palæ, nu indgaaet i det Moltkeske.⁵³⁾

Af *offentlige Bygninger* laa der her fra tidligere Tid Bremerholms Admiralgaard ved Helsingørgade — en ganske anelig Bygning, dog kun i Bindingsværk.⁵⁴⁾ Men en Kirke manglede stadig. Betydende nok skulde den første Kirkebygning, der er Tale om i Ny København, efter at St. Anna Rotunda var blevet opgivet, blive de Reformertes, opført 1688—89 i Gothersgade ud for Ro-

⁵³⁾ Vilh. Lorenzen: Kbhv.ske Palæer, II, p. 36, 56. Jvf. Samme i Hist. Medd. om Kbh., 2. Rk., II, p. 393. — K. D. VI, Nr. 856.

⁵⁴⁾ Chr. Ax. Jensen og Aage Mathiesen i: Fra Arkiv og Museum I, p. 191.

senborg Have.⁵⁵⁾ Samtidig var der Tale om, at Kirken for den hollandske Lutherske Menighed, der til at begynde med skulde have ligget ved Kgs. Nytorv, nu skulde opføres i denne Bydel. Menigheden fik 1689 af Kongen overladt en Grund paa Hjørnet af Adelgade og Dr. Tværgade. Men da man ikke havde Midler til at bygge, blev Grunden overladt til en Kirke for Garnisonen, der dog tilslut, 1703—06, blev opført andetsteds og paa sin nuværende Plads.⁵⁶⁾ Et andet offentligt Byggeforetagende af helt anden Art var i Christian V's Dage projekteret i denne Bydel — et Comediehus — men det blev ligeledes først virkeliggjort i hans Søns første Regeringsaar som Operabygning, nu Østre Landsrets Bygning. Den er afsat paa et Kort over Amalienborgkvarteret fra sidst i 1690'erne (Ktvk. 1942, T. XX, 1), men allerede Gotfred Hoffmann har en Tegning af det imellem de Prospekter, der indrammer Kortet af 1687.

Alt er omtalt Karréerne Nord for Nyhavns Kanal og Kongens Nytorv, der hører med til det store Omraade af Ny København Øst for St. Kongensgade, hvor igen den Del, der ligger mellem Bredgade (Norgesgade) og Havnen, har sin egen, ganske særlige Interesse.

Her fandtes op mod Kastellet de tidligere omtalte Haver og ud mod Kysten havde Ruses Arbejder med Voldanlægget og „Vejen til Toldboden“ foreløbig lagt Forholdene til Rette. Men først i Christian V's senere Aar skulde her ske Forandringer og det endda af saare radikal Art. Disse Forandringer staar atter i Forbindelse med al den Forstyrrelse af hele Kvarteret, *Sofie Amalienborgs Brand 1689* forvoldte. Den medførte omfattende

⁵⁵⁾ Vilh. Lorenzen: Reformert Kirke, 1914.

⁵⁶⁾ K. D. VII, Nr. 771—75. — Fr. Weilbach: Garnisons Kirke, 1929. — Rigsarkivet: Sch. 4, 51, 3.

de og stadig skiftende Planer for Ordningen af hele denne Bydel, til den endelig langt om længe i Midten af 18. Aarhundrede paa Frederik V's Initiativ fik sin nuværende Form og Skikkelse med den efter denne Konge benævnte „Frederiksstad“.

Baade byplanmæssigt og bygningsmæssigt er hele dette store Omraade Øst for St. Kongensgade, men navnlig Øst for Bredgade, et af Københavns interessanteste. Indenfor denne højvigtige Side af Byens Historie repræsenterer Bydelen, helt fra Sofie Amalienborgs og til Frederiksstadens Anlæggelse, mange og varierende Ordninger med Projekter baade af den ene og den anden Art til Udnyttelse af Terrainet. Men hvadenten disse Projekter blev virkeliggjorte eller ikke, er *Bydelen ubetinget den mest levende og omskiftelige indenfor vor gamle Hovedstad*. Man stifter her et intimt Bekendskab med Barokkens voksende Indflydelse.

En Række Kortarbejder giver gode Oplysninger om Bydelens vekslende og begivenhedsrige Historie i Christian V's sidste Tiaar, fra Slotsbranden 1689 til hans Død 1699.

Det er, foruden de 3 Kort over Kgs. Nytorv og Omgivelser, det alt nævnte Projekt af 1691 til Ny-Christianshavn, samt Projekter fra Midten af 1690'erne til et nyt Slotsanlæg, og endelig et Kort over Kvarteret fra sidst i 1690'erne. Dertil kommer Kortarbejder over Toldboden med Omgivelser.

Som naturligt er, kommer Kortet af 1691 (Ktvk. 1942, T. XVIII) først i Betragtning. Det fortæller klart og tydeligt om en projekteret Regulering af Kystlinien; den skulde bestaa i en *Opfyldning ud i Stranden*, saa der Øst for Amalienborgomraadet blev Plads til 3 Karréer mellem Toldbodgaden og den nu definitivt opgivne „Dronningens Kanal“ og Nord derfor nok en Karré ud for Dronningens Have. Den Del af den planlagte Nybe-

byggelse, der ligger ud for Amalienborgomraadet, korresponderer — som alt omtalt — paa smukkeste Maade med den tilsvarende Bydel i Ny-Christianshavn. Men det gik med dette Reguleringsarbejde som med Ny-Christianshavn. Det blev ved fromme Ønsker! Kun *Toldbodgade* er tilbage som Resultatet af Overvejelserne — denne faste Linie i alle de mange Projekter og paatænkt allerede i Generalplanen af 1674 under Navnet af „Grevegade“.

Toldbodgade har sin egen Historie. Den smalle Vejdæmning, der alt fra Henrik Ruses Dage — i 1660'erne — bugtede sig nordpaa op mod Toldboden, ses afsat paa Kortet af 1670 (Ktvk. 1942, T. V). Men vistnok først i 1680'erne arbejdes der paa at modernisere den og trække den op efter den allerede 1674 planlagte lige Linie, og som allerede nævnt, begyndte Bebyggelsen her først 1688.⁵⁷⁾

Mærkeligt nok er der i Projektet af 1691 ikke Tale om at fortsætte denne Gade helt op til *Toldboden*, der bibeholdt sin isolerede Beliggenhed, med sin lille Toldbodbro. Et Kort fra 1690 viser den stadig liggende fast forankret paa sin lille Halvø (Ktvk. 1942, T. XV, 1).⁵⁸⁾ De mindre Byggearbejder, der Tid efter anden foretoges her, ændrede ikke Stedets almindelige Karakter.

Højst interessante er de forskellige *Slotsprojekter*, ikke mindst fordi de beskæftiger sig med hele Kvartaret. De har tidligere været behandlede udførligt af Ragnar Josephson.⁵⁹⁾

⁵⁷⁾ H. D. Lind i Hist. Medd. om Kbh., 1. Rk., IV, p. 187 f. — 1690 kaldes den „den ganske ny Toldbodvej“. Maanedlige Relationer 1690, (Decbr.). — Jvf. K. D. VI, Nr. 1134.

⁵⁸⁾ Rigsarkivet. — Jvf. tilsvarende Kort fra 1688 s. St. — Se nærmere H. D. Lind i Hist. Medd. om Kbh., 1. Rk., IV, p. 192 f.

⁵⁹⁾ Ragnar Josephson: Tessin i Danmark, 1924, p. 25 ff. To af Projekterne findes i Nationalmuseum i Stockholm, to i Det kgl. Bibl. i Kbh., hvoraf det ene er gengivet i Kortværket.

Opgaven, der forelaa, var at faa anbragt det Kæmpeslot, Christian V vilde opføre her, efter at han først havde syslet med Tanken om en Nybygning paa det gamle Københavns Grund paa den historiske Slotsholm. Generalbygmester Lambert v. Haven havde leveret et Udkast — indtegnet paa et Kort over København fra 1690'erne (Ktvk. 1942, T. XXII, 1) — men det blev kaseret og Kongen henvendte sig i Stedet for ved Aar 1693 til Stockholm Slots berømte Bygmester, Nicodemus Tessin d. Y., for at faa denne til at bygge det nye Slot, der nu skulde ligge i Sofie Amalienborgkvarteret.⁶⁰⁾ Af de forskellige Projekter er eet særligt gennearbejdet. Det er øjensynlig sket i Danmark, men i Forstaaelse med Tessin, og det er bedst i Stand til at anskueliggøre, hvorledes Opgaven var tænkt løst (Ktvk. 1942, T. XXI, 2).

Slotsomraadet skulde omfatte hele det store Terrain mellem Strandstrædepartiet og Kastellet og indrammes af Kanaler i Syd, i Vest langs Bredgade, og i Nord. I Øst løber Toldbodgade, men her som en *Strandpromenade* i Ligeløb op mod Toldboden. I det nye Slots Beliggenhed ud mod Havet var der for saa vidt noget symbolsk, som Kongen, der herskede over havomflydte Lande og havde en stor Sømagt til Raadighed, virkelig kunde siges „at staa ved højen Mast“. Men naar det nye Kæmpeslot blev lagt her, er det maaske ogsaa for at give det en Placering, som det ærværdige Louvres ved Seinen!

Det brændte Sofie Amalienborgs særlige Slotsomraade, med Haveanlægget foran, kom til at bestemme Pladsen for *det nye trefløjede Slot med den lave Fjerdefløj mod Nord*. Slottet kom til at ligge midt i det nye mægtige Slotsomraade og saaledes, at Hovedtilkørselen blev Syd fra gennem det af en Mur omgivne og lukkede

⁶⁰⁾ Alt fra sin Regerings Begyndelse havde Chr. V syslet med Tanken om et nyt Kongeslot „til denne souveraine kongelige Regerings Ære og Anseelse“ (Chr. V's Testamente).

Haveanlæg og videre ad den tredelte Portal i Hovedfløjen ind i selve Slotsgaarden. Omraadet Nord derfor var indrettet som en af Alléer omgivet og lukket Plads — en Slags *Ridebane* — gennem hvilken der var Tilkørsel til Slottet gennem den lave Nordfløj ad en mindre Port her. Saaledes var da Tessins Slot komponeret efter en nord-sydgaaende Hovedakse og efter de bedste Mønstre. Men ogsaa en Tværakse var betonet ved monumentale Portgennemkørseler i de to Sidefløje. Ad den i østre Fløj var Tilkørsel fra Staldlængerne, der var tænkt anbragt til denne Side. Til Porten i Vestfløjen førte en Bro over Bredgadekanalen og det kunde paa Planen se ud, som om der var tænkt udsparet en Plads i Bylegemet ud for denne Fløj — en Slags *Slotsplads*. Men ved dette Tessinske Slot er der den Ejendommelighed, at det, som Følge af sin Beliggenhed, umuligt lod sig passe organisk ind i det tilhørende Bylegeme, modsat Stockholm Slot. Det har ingen monumental Relation til de omgivende Bydele og R. Josephson har Ret i, at Tessin resolut tog Konsekvenserne heraf og lagde det som en *isoleret Helhed* mellem de hver for sig tillukkede Anlæg: Have og Ridebane. Pompøst og storladent som dette Slot var tænkt, i kraftig italiensk-fransk Barok, med Hovedfløjen ud mod et Haveanlæg, er det nok saa meget Versailles, Bygmesteren kan have haft i Tankerne. Det er i al Fald ud fra fransk Slotsanlægskunst, han har arbejdet.⁶¹⁾

Nu har ogsaa dette Projekt, som saa mange andre, kun historisk Interesse, men som Vidnesbyrd om de store Idéer og Planer, Tiden var saa opfyldt af, taler det sit stærke og tydelige Sprog. Mange Forhold og navnlig Pengemangel tvang Christian V til at opgive Slotstanken, men han troede selv paa Muligheden af dens Gennem-

⁶¹⁾ R. Josephson: Anf. V., p. 47.

førelse og anbefalede kraftigt sin Søn og Efterfølger at faa Tanken virkeliggjort. Det skete først under hans Sønesøn og da paa Slotsholmen. Men Christian VI's Christiansborg staar i Gæld til Tessins Slot.⁶²⁾

Det store Sofie Amalienborgomraade fik altsaa Lov til foreløbig at ligge hen, som det efterhaanden blev formet i Aarene efter det tidligere Slots Brand 1689 og det er saa heldigt, at vi fra Slutningen af 1690'erne, Christian V's allersidste Aar, har bevaret et overmaade oplysende Kort over det hele Omraade (Ktvk. 1942, T. XX).

Da det lille Slot var brændt 1689, blev det overdraget Ole Rømer at fremsætte Forslag til en Nyordning og 1690 var han færdig med sine Overvejelser. De gik ud paa, at en Gade fra Kvæsthuset skulde føres videre forbi nybyggede Møller, langs Graven for Enden af Amalienborg Have og ud til Bredgade. Det blev Begyndelsen til nuværende *St. Annæ Plads*, hvis Bredde skyldes, at Ole Rømer anbefalede en *Kanal* langs Havens Sydside, foruden en *Kanal* langs Bredgade, begge 30 Alen brede — og begge blev udgravede. Det lave og fugtige Terrain gjorde dem næsten nødvendige. Selve Haven skulde helt nyomlægges, med Adgang over Broer fra Syd og fra Vest fra Bredgade, ligeud for Dr. Tværgade. Kongen bifaldt Forslaget med den Bemærkning: „Direktionen skal Rømer selv have“!⁶³⁾

Det er følgelig ogsaa under hans Ledelse, Haven har faaet den Form og Skikkelse, Kortet angiver og nærmest som en aksefast *Parterrehave*.

Det er den endelige Ordning, Rømer traf, der er gengivet paa det omtalte Kort. Men dette fortæller langt mere og er værdifuldt, fordi det hviler paa en virkelig Opmaaling af hele denne Bydel. Det viser for det første,

⁶²⁾ R. Josephson: Anf. V., p. 77 ff.

⁶³⁾ Fr. Schiött: Blade af St. Annæ Kvarters Hist. i Architekten IX, p. 281 f. — Jvf. K. D. VII, Nr. 558.

regnet fra Nord, Udvidelsen af Nyboder ud mod den nu ligeløbende Borgergade, dernæst gør det ypperligt Rede for det sumpede, lavtliggende Omraade Syd for Kastellet. Her ligger over for Nyboder en stor vinkelformet Grund; derefter følger Dronningens, Charlotte Amalies, Have indenfor Ruses Vold og Bastion. I Syd er der nordligst i Karréen mellem St. Kongensgade og Bredgade afsat, „projecteret“, Plads til det omtalte Comediehus. Tæt herved, ud mod Bredgade er afsat Plads til „neues Modelhaus“, der skulde rumme Tessins omhyggeligt udarbejdede Slotsmodel, bragt hertil 1697. Kortet bekræfter tillige, at der ikke mere tænkes paa en „Dronningens Kanal“ og at Toldbodvejen ligger fast her, tænkt ført helt ud til Toldboden.

Saaledes laa Forholdene ved Kongens Død — endnu ufærdige, trods alle højtflyvende Planer — og den videre Udvikling var forbeholdt følgende Aarhundrede.

For den, der havde kendt København ved Christian V's Overtagelse af Regeringen og som havde haft Lejlighed til at lære den at kende i hans senere Aar, maatte Forandringen i Byens almindelige Udseende være højst paa-faldende og da ganske særligt, naar han tænkte paa de nye Bydele, med alt, hvad her var arbejdet og virket. Ikke for intet kunde Henrik Gerner ved Aar 1690 juble:

Hvad om En vaagned op, som var for faa Aar siden bortsovet, og nu saa, hvor alting var med Tiden saa ganske plat omvendt, han vilde undre sig og tvivle, hvor han var; han ikke kendte sig!

V

SLOTSHOLMEN MED FREDERIKSHOLM.

I det gamle Kongeslot havde Slotsholmen sin alt beherskende Dominand. Maleriske, men forvirret grupperede Bygningsmasser, holdt sammen af det svære Blaa-taarn med det høje Spir, løftede sig op over mindre og lavere Bygninger paa selve Slotsholmen. I Kanalerne fyldte alskens Skibe og Smaaskuder op —“ en vældig Lund af Takkel, Tove og Master“, som Digteren Jens Sehested skildrer det i Begyndelsen af 1670'erne.

Bagved Slotsholmen rejste sig langsomt op af Havet den helt nye Bydel, Frederiksholm, værnet af stærke Værker.

Frederiksholms endelige Bebyggelsesplan var i Orden allerede ved Frederik III's Død 1670. Kortmaterialet for dette og de følgende Aar viser, at her laa Forholdene fra Henrik Ruses Tid fast. Noget andet er, at det endnu tog mange Aar, inden Bebyggelsen blev blot nogenlunde sammenhængende — endda der synes i dette Kvarter, nær Kongeslottet, at have været ikke ringe Rift om Byggepladser. Længst varede det, inden Bebyggelsen mod Havnen og ind mod den gamle By — om Løngangstræde og Vandkunsten — kom rigtig i Gang.

Kongen interesserede sig personlig for dette Kvarter og ønskede, at det skulde præges af fornemme Bygninger. Der opførtes ogsaa enkelte saadanne — i Kanal-gaden Wigandt Mickelbechers anselige Borgergaard, se-

ner indgaaet i Prinsens Palæ og i Stormgade det Lüt-zowske Palæ, nu Landbygningernes Brandforsikrings Bygning, fra sidst i 1680'erne.⁶⁴⁾ Sikkert for yderligere at stemple Kvarteret som fornemt, var det Tanken at opføre en ny Bygning her for det 1691 stiftede *ridderlige Akademi*, hvilket fremgaar af et bevaret Projekt af 1695, approberet af Kongen (Ktvk. 1942, T. XXII). Tanken blev imidlertid opgivet.⁶⁵⁾ De faa Aar, Akademiet virkede, var det til Huse i en Bygning paa Nytorvs Vestside — en tidligere Adelsgaard.

Tid tog det ogsaa, inden *Forbindelsen med Slotsholmen* var helt i Orden og Stormbroen ud for Stormgade og Prinsens Bro ud for Ny Kongensgade kunde tages i Brug. Længe havde man klaret sig med let byggede Broer, der idelig trængte til Reparationer.⁶⁶⁾ Men i Forbindelse med den endelige Færdiggørelse af Kanalen her 1684, da det første Skib kunde føres til Frederiksholm gennem Broerne, blev de begge fornyede i Sten og forsynede med Broklapper. Arbejdet med Stormbroen var paabegyndt senest i 1682.⁶⁷⁾

Frederiksholms *Tilknytning til og Indarbejdelse i den gamle By*, forberedt allerede i Frederik III's sidste Aar, gik — som alt antydet — kun langsomt for sig. Først sidst i 1670'erne blev Møllegraven opfyldt og 1679 befaledes, at *Løngangstræde* skulde indrettes.

At det varede saa længe, inden Møllegraven blev opfyldt, forbavser. Thi allerede 1670 havde Borgere, der boede ved Møllegraven, efter Ansøgning faaet Tilladelse

⁶⁴⁾ Vilh. Lorenzen: Kbh.ske Palæer, II, p. 21 ff.

⁶⁵⁾ W. Norvin: Det ridderlige Akademi i Kbh. i Hist. Medd. om Kbh., 2. Rk., V, p. 105 ff.

⁶⁶⁾ Hist. Medd. om Kbh., 1. Rk., VI, p. 29. — D. H. Lind har s. St. IV, i: Bidrag til Kbh.s Hist. i Chr. V's Tid, p. 161 ff., ogsaa skildret „Slotskanalerne“ (p. 171 ff.).

⁶⁷⁾ K. D. VI, Nr. 1083, 1085.

til at opfylde den „til deres Fordel“, dog paa den Betingelse, at „den store Kanal“ — Frederiksholms — beholdt sin tilbørlige Bredde af 42 Alen, hvilken Bredde skulde fortsættes for Kanalpartiet helt op til Vejerhuset. Derved vilde opnaas, at der foran Vejerhuset kunde indvindes Plads til Gadeudvidelse, hvilket vilde være til stor Fordel. v. d. Osten giver disse Oplysninger i en Skrivelse til Krigskollegiet, hvori han stærkt anbefaler, at „Borgerskabets“ Ønske fremmes. Det var jo i disse Aar, denne Mand varetog den ingeniørmæssige Side af Københavns Nyordning.⁶⁸⁾

Hvad Krigskollegiet svarede, vides ikke. Men med Møllegravens Opfyldning havde det altsaa dengang endnu lange Udsigter.

Meget interessant er det at se, hvorledes *Bebyggelsesplanen for Frederiksholm viser Tilbøjelighed til at trække en Omregulering af Slotsholmen efter sig* — om det end foreløbig i Christian V's Tid kun blev ved Tilløb.

Selve Slotsholmen har stadig frembudt et mærkeligt Syn, med Slottet paa temmelig uværdig Maade indrammet af en tilfældig og uregelret Bebyggelse — dels af offentlig, dels af privat Karakter. Det ser heller ikke godt ud, at Slotspladsen var fyldt med Kramboder og at der foran Børsen og Boldhuset laa Stalde. Alt dette blev dog fjærnet 1671.⁶⁹⁾ Ellers skete, helt til Midten af 1690'erne, kun faa og mindre Ændringer i Slotsholmens Bebyggelse med Stalde og Ridehuse. Blandt Privathygningerne gjorde en enkelt sig ret anseligt gældende — det Knuthske Palæ.⁷⁰⁾

Imellem de mange Bygninger, der hørte Slottet til, var udsparret en stor, uregelmæssig Plads — *Ridebanen*, hvor

⁶⁸⁾ Rigsarkivet: Indkomne Breve til Krigskollegiet.

⁶⁹⁾ K. D. VI, Nr. 803, 710, 711.

⁷⁰⁾ Vilh. Lorenzen: Anf. V., II, p. 34.

Jens Sehested fryder sig over at se den unge Christian V tumle sin Hest ved Ringrending. Men forøvrigt —

paa Ridebanen ved enhver
 den kaade Hest at ride,
 naar den ej gør, som de begær,
 staar Sporen i hans Side.
 Den ene sætter Fod for Fod,
 den anden traver stærker',
 den tredj' løfter sig af Mod,
 som man paa Tøjlen mærker.
 Den fjerde tumler uden Tvang,
 den femte staar og stryger,
 det Sand og Grus saa mange Gang
 om Folkets Øren ryger.
 Ret højlefast, med fravendt Hæl
 beholder hver sit Sæde,
 som gennem Livet stod en Pæl
 — det er sin Hest at klæde!

Kongen var dog langtfra tilfreds med Slottet og den uordentlige Tilstand, hvori hele Slotsholmen henlaa. Alt her var jo ogsaa saa fjærnt som muligt fra Barokkens Ordensbegreb og Krav om Klarhed, Overskuelighed og Monumentalitet i Bybygning. Allerede ved 1680, umiddelbart efter Afslutningen af Skaanske Krig, omgikkes Christian V med Planer om i Stedet for det gamle, noget skumle og utidssvarende Københavns Slot, at opføre en mere moderne Slotsbygning i Tidens Stil. Lambert v. Haven havde i de følgende Aar nok at gøre med at udarbejde Udkast til det store Foretagende. Som alt anført gengiver et Kort fra disse Aar, nu i Kongens Haandbibliotek, dets Beliggenhed paa Slotsholmen — et mægtigt Anlæg, symmetrisk orienteret efter en vest-øst-gaaende Akse (Ktvk. 1942, T. XXII). Naar den tidligere, af Christian IV i hans Søarsenal anslaaede Akse i Nord-

Syd ikke blev fulgt, skyldes det selvsagt Frederik III's Anlæggelse af Frederiksholm. Denne ny Bydel tvang Lambert v. Havens Slot til at følge den nye Akse, der flugter med Ny-Vestergade. Slotsanlægget bestod af et mægtigt firfløjet Hovedslot med Vest derfor liggende underordnede Bygninger, arrangerede om to Gaarde — en lukket, nærmest Hovedslottet og en aaben ud imod Frederiksholm.⁷¹⁾ Al Privatbebyggelse er tænkt fjærnet.

Vel blev dette Slotsprojekt ikke til noget, men det slog den Tone an, der senere skulde klinge videre i Christian V's Christiansborg, med den endeligt gennemførte organiske Forbindelse mellem Slotsholmen og Frederiksholmskvarteret om den af Lambert v. Haven anbefalede Akse.

Et Kort over Slotsholmen fra Christian V's senere Aar (Ktvk. 1942, T. X) giver et udmærket Billede af den og antyder en haardt tiltrængt Regulering af Bebyggelsen, bl. a. med en ny Gade fra Stormbroen og parallel med Tøjhusgaden. Reguleringen forudsætter Fjærnelse af Privatbebyggelsen her, men der skulde endnu hengaa en Menneskealder, inden dette skete.

⁷¹⁾ Vilh. Lorenzen: Lambert v. Haven, p. 40 ff.

VI

DEN GAMLE BY.

Haardnakket forankret i sin hævdvundne Form og Skikkelse forholdt den gamle By sig overordentlig konservativt, hvad Gader og Pladser angaar. Og dog kom ogsaa den ærværdige Bykærne i nogen Grad under Forvandlingens Lov, idet der hist og her skabtes Nyt og visse Ændringer fandt Sted — kun til det bedre. Hensigten var at *forbedre Trafikforholdene*, hvad mange Steder i høj Grad tiltrængtes!

Saaledes Trafikken fra Nørreport til Købmagergade. Her var *Frederiksborggade* hidtil kun ført igennem til Rosenborggade. Den blev 1680 forlænget og direkte fortsat til Købmagergade ved Nedbrydelse af talrige Ejendomme, hvis Ejere og Beboere dog fik en vis Erstatning og tillige fik anvist Boliger andetsteds.⁷²⁾ Det var Mikkel Vibes Gade, det her gik haardt ud over!

Særligt tiltrængt var den Gennembrydning, hvorved Nygade blev skabt og bragte en bekvemmere, mere direkte Forbindelse til Veje mellem Vimmelskiftet og Torvene. En Brand havde 1685 ødelagt 40 Gaarde i Vimmelskiftet, Badstuestræde og den blindt løbende Endeløsestræde. Aaret efter fik Gotfred Hoffmann Ordre til at foretage en Omregulering og efter den approberede Tegning „afstikke og afpæle“ de paagældende Pladser og Gaarde. To ret skitse-mæssige Kort, begge sene Kopier, giver — det ene Opmaalingen af det nedbrændte Om-

⁷²⁾ K. D. VI, Nr. 1139.

raade, det andet et Reguleringsforslag, der dog ikke blev fulgt.⁷³⁾ Der blev udarbejdet et nyt Forslag, sikkert atter af Gotfred Hoffmann, approberet af Kongen 14. Marts 1686. Efter dette skulde en ny Gade — *Nygade* — anlægges og den afbrændte Del af Badstuestræde gøres bredere.⁷⁴⁾ Men man forhastede sig øjensynligt ikke! Følgende Aar er man atter optaget af Tanken om Nygades Anlæg, der endelig blev virkeliggjort 1691.⁷⁵⁾ Badstuestræde forblev uforandret. Det var tillige Meningen, at en ny Gade skulde fortsætte Endeløsestræde op til Vimmelskaflet, men heller ikke dette skete. Man er aabenbart vejet tilbage for Modstand fra Grundejerners Side!

Foruden Nygade blev ogsaa en anden Gade til i disse Aar, idet *Nybrogade* blev anlagt 1684,⁷⁶⁾ og endelig kan nævnes, at Løngangsstræde, som alt omtalt, var kommet endeligt i Orden i Løbet af 1679 og nærmest følgende Aar.⁷⁷⁾

For de nye Bydele var alt fra Christian IV's Dage Principperne for moderne Bybygning bragt i Anvendelse. Under Enevælden havde disse Principper faaet øget Styrke i Barokkens særlige Syn paa, hvorledes en By burde udformes baade rumligt og plastisk og hvorledes den tillige kunde blive renlig og sund at leve og færdes i. Alt dette søgte man nu, saa godt det lod sig gøre, at overføre til de gamle Bydele. Men let var det ikke, og endnu i Frederik III's Dage havde den gamle Bykærne ikke forandret sig synderligt. En Omformning af denne i moderne Aand maatte nødvendigvis ogsaa tage Slægt-

⁷³⁾ K. D. VII, Nr. 179, 202.

⁷⁴⁾ Rigsarkivet: Sch. 2328, a.

⁷⁵⁾ K. D. VII, Nr. 276, 290, 454, 483, 486, 507, 513, 569.

⁷⁶⁾ K. D. VII, Nr. 90.

⁷⁷⁾ K. D. VI, Nr. 1085.

leds Arbejde. Men man lod sig ikke skræmme og samlede sig i Christian V's Dage sammen til en virkelig Kraftanstrængelse. København, særlig det gamle København, var ganske vist en Augiasstald og, trods alt — Christian V var ingen Herakles, i al Fald ikke overfor den mærkelige borgerlige Ligegyldighed for et fælles Gode — Renlighed og Orden i Gaderne. Da den skaanske Krig var til Ende og Kongen og hans Mænd atter kunde beskæftige sig med Hovedstadens Anliggender, tog man fat med megen Energi for at klare de nærmest foreliggende og mest paakrævede Anliggender. 1680 kom en Forordning om Gaderne, deres Renholdelse (Renovation) og — hvad stod i nøje Forbindelse hermed — deres forsvarlige Brolægning. Heri blev visse Grundprincipper fastslaaet. Det bliver saaledes her forlangt, at alle Gader og Stræder skal „optages“ og omlægges efter Vaterpas og at det snarest muligt kan ske, skal en dertil tilforordnet „Fabrikmester og Ingeniør“ sørge for, sammen med en af Byens Kæmnerne. Den Fabrikmester og Ingeniør, der fik Hvervet overdraget, synes at have været Christian Steenwinkel.⁷⁸⁾ Samme Aar saa en supplerende Kommission Lyset. Den skulde arbejde baade med Gaderne og Brolægningen, men tillige med Vandvæsenet. Naar Trafikforholdene efterhaanden bedredes noget i de bestaaende Gader, skyldtes det denne Kommission, hvor Ole Rømer var en ledende Kraft. Især var det Strøgene fra Nørre- og Vesterport, man tog sig af, samt Højbro- og Færgestræde. Hensigten var Lettelse for Kørselen og „Zirlighed for Staden“ — ikke mindst, fordi det var ad disse Strøg, „fremmede Ambassadeurs igennem Nørre- eller Vesterport op til vores kgl. Residens skal føres“, som det udtrykkeligt fremhæves i den kgl. Forordning af 1681.⁷⁹⁾

⁷⁸⁾ K. D. VI, Nr. 1115, 1132.

⁷⁹⁾ K. D. VI, Nr. 1191.

Trods al den Uorden, for ikke at sige Svinagtighed, der efter god gammel hævdvunden Skik endnu i Christian V's første Aar stødte Syn og angreb Lugtesans i Stadens — overvejende dog i den gamle Stads — Gader, maa en Vandring gennem den ikke desto mindre have givet højst brogede og pittoreske Indtryk. Gaderne bugtede sig frem gennem Bylegemet, snart bredende sig ud, snart trækkende sig sammen til snævre Passer og de indrammedes af en Bebyggelse saa uensartet som vel tænkeligt. Kun enkelte af vore gamle Provinsbygader formaar nu at give en endda kun ringe og svag Afglans af, hvad det gamle København kunde byde paa i Retning af interessante, for ikke at sige rent æventyrlige Gade- og Pladsbilleder!

Husenes Højde og Bredde mod Gaden varierede og ikke alle Steder var Gadebebyggelsen ubrudt. Hist og her laa Husene endda tilbagetrukne paa Grunden, med „Stakitter“, Plankeværk eller Bindingsværksmure, de saakaldte „Lergaarde“ ud mod Gaden.⁸⁰⁾ Og der var stadig, som i Frederik III's Dage, den samme morsomme Vekslen af grundmurede Huse og Gaarde og Bygninger i Bindingsværk, hvis knægtbyggede Facader lod de øvre Stokværk hælde ud over Gaden, Genbohusene i Møde. Mærkeligt nok savnes Billeder — Malerier og Tegninger — af københavnske Gader, som de var i 17. Aarh. Ad andre Veje maa man danne sig en Forestilling om Gade- og Pladsbebyggelsens Art og særlig for de gamle Bydeles Vedkommende er dette ret vanskeligt. Saa meget er dog klart, at afvekslende og malerisk over al Maade har disse gamle københavnske Gader og Stræder virket — og hvilken Modsætning til de relativt brede, „i Snor og Vinkel“ bebyggede Gader i de efterhaanden opvoksende nye Kvarterer!

⁸⁰⁾ Jvf. R. Mejborg: *Borgerlige Huse, særlig Københavns Professor-Residentser 1540—1630, 1881.*

Hist og her, især paa Torve og Hovedgader, fangedes Øjet af Huse og Gaarde, grundmurede, med kamtakke, blændingsprydede Gavle, Lævn af det middelalderlige København. Ret talrige var Bygninger i gotisk Renaissance. De kunde knejse med spirprydede Trappeaarne og deres Facader prange med Sandstensforsiringer, muntre Portaler og ikke sjældent Gavle og Kviste, hvis svungne Konturer paa lang Afstand livede op i Gaden. Hist og her gjorde vel ogsaa et nyt grundmuret Hus sig bemærket ved sin regelrette Byggemaade — et Barn af den nye Tids Stilførelse. Men langt de fleste Gaarde og Huse var stadig byggede i Bindingsværk fra forskellige Tider. Overalt, hvor man gik og stod, havde man Udsigt til glimtende Taarnspir — Slottets, Kirkerne, Børsens — og, modsat nu, gjorde Kirkernes store, massive Bygningsmasser sig ganske anderledes gældende, løftende sig med brede Tage og høje Taarnes Spir op over de forholdsvis lave Huse. Den gamle By var ikke blot i sit uregelrette Gadenæt, men stadig ogsaa i sin Bebyggelse gotisk — funktionalistisk — præget og Kirkerne, fraregnet Holmens, stod endnu i deres fulde gotiske Pragt, Renaissancetidens Om- og Tilbygninger til Trods! Ja selv Trinitatis Kirke er traditionel gotisk!

Det maleriske, men urolige og forvirrede blev endnu mere uroligt og forvirret, fordi Husene bredte sig, ja ligesom voksede ud over selve Gaden med deres Karnapper og „Udvinduer“, deres Trapper, Bislag og allehaande Skur, som ingen Regering hidtil havde kunnet faa Bugt med.⁸¹⁾ Kongernes — sidst Frederik III's — evindelige Kamp for at rydde op og rense ud paa Gader

⁸¹⁾ Om dette Forhold for Østergades Vedkommende i 1670'erne se: Villads Christensen i Hist. Medd. om Kbh., 1. Rk., VI, p. 20. — Frederik III havde 1668 aabnet en Krig mod Karnapperne, men uden Held (K. D. VII, Nr. 42). Og 1681 var man draget til Felts mod alle Udbygninger og Skur (K. D. VI, Nr. 1153).

og Stræder toges op med Kraft af Christian V og Regeringens højst prisværdige Bestræbelser kulminerede sluttelig 27. Februar 1683 med Udstedelsen af *Københavns første Byggeslov*, hvormed endelig blev gjort op med megen bygningsmæssig Uskik og Slendrian.⁸²⁾ Denne bemærkelsesværdige Forordning tilsigtede „Gadernes skikkelige Indrettelse og Husenes Danlighed, samt en zirlig Proportion i Gaderne“. Den behandlede hele den kgl. Residensstad, men dens Bestemmelser rammer ganske overvejende de gamle Bydele. Loven staar dog paa det Standpunkt, at den i Almindelighed respekterer den bestaaende Tilstand og kun tager Sigte paa Nybygninger. Men den gaar haandfast til Værks — med store Bøder for Ulydighed. Radikalt forbydes Karnapper og man mærker *Barokkens klassisk betonede Ordenssans* i Fordømmelse af dem, som „vanheldende Husenes Zirlighed“. At de samtidig er Naboer til Præjudits, siges ganske vist ogsaa. Alle Fremspring paa selve Gaden blev straks forbudt undtagen ved Gl. Strand, med dens brede Fortov. Trapper turde man dog ikke helt forbyde, da man uden dem „ikke uden stor Umage kan komme ind i Husene“. Men de skulde have en vis beskeden Størrelse. Barokkens Synspunkter kommer ogsaa frem i Forbudet mod knægthyggede Facader. Alle Bindingsværkshuse skulde staa pæne, og korrekte, i glat Stramhed. Det, man inderligt ønskede, var Gadevægge med ubrudt Facadeflugt. Men ligefrem paabyde det, vovede man dog ikke. Ej heller dristede man sig til at forlange en strængt gennemført, helt ensartet Bebyggelse, ud over, at der i Hovedstrøgene ikke maa bygges under to Stokværks Højde. Skønt Hensigten at hindre Ildebrande med Rette spiller en stor Rolle i Forordningen, fordrer man kun fuld Grundmur i Hovedgaderne,

⁸²⁾ K. D. VII, Nr. 42.

men tillader ellers Bindingsværk fra „Overgangsfoden opefter“ — ja aabner endog en Mulighed for at kunne bygge helt i Bindingsværk.

Det er tillige Forordningens Mening at gøre København til *en renlig og sund By*. Og navnlig dette sidste var det gamle København tilvisse langt fra! Derfor gentages de tidligere Forordningers Paabud, at alle Gader skal brolægges og særlig har Forordningen et godt Øje til de talløse smaa Gader, Stræder og Gange, der var fyldt til Randen af alskens Urenlighed. Det skal undersøges — af Ole Rømer og Stadsbygmesteren — hvorledes de kan tillukkes og afskaffes eller udvides saa meget, „at der magelig kan køre Vogne til hver Mands Dør“. Politimesteren blev det 1691 paalagt at holde Gader og Torve smukt rene og vel vedligeholdte, saa de paagældende Forordninger virkelig blev adlydt.⁸³⁾

Alt er omtalt, hvorledes Regeringen bestandig søgte at fremme et solidt Boligbyggeri ogsaa i den gamle By, særlig naar det, der byggedes, var Staden „til Zirat“.⁸⁴⁾ Men næppe mange Borgerhuse er nu tilbage fra Christian V's Dage — dertil har de store Brande ryddet for stærkt op. Tidens nye Borgerhuse havde sikkert kunnet give et interessant Bidrag til den dengang standende Kamp mellem ældre og nyere Bygningstyper. Eet enkelt, nu nedrevet, men velkendt Hus er Nikolay Boye Bartskeers Bindingsværkhus paa Hjørnet af Gothersgade og Regnegade fra c. 1683, men nærmest repræsenterende et forældet Planskema.⁸⁵⁾ Datidens Adel forsmaaede at opføre Palæer i den gamle By og af anseligere offentlige Bygninger maatte den stadig nøjes med Raadhuset mellem Gl. og Nytorv. Til de ældre Bydele hørte jo og-

⁸³⁾ K. D. VII, Nr. 518.

⁸⁴⁾ Jvf. K. D. VII, Nr. 115, 198.

⁸⁵⁾ Vilh. Lorenzen: Kbh.ske Palæer, I, p. 52, ff. — Chr. Ax. Jensen i Architekten VIII, p. 117 ff.

saa Christianshavn. Den trivedes øjensynlig ganske godt i 17. Aarhundredes sidste Aartier — at dømme efter de ret anselige Bygninger, der opførtes i Strandgade, hvor fremtrædende Mænd som Joakim Irgens og Cort Adeler slog sig ned.⁸⁶⁾

Saa meget kan dog sikkert siges, at fra og med Bygge-
loven af 1683 erstattedes en hel Del Bygninger, udeluk-
kende i Bindingsværk, med Bygninger helt eller delvis i
Grundmur — særlig dog i „de store Gader“. Men om en
tydelig Barokisering af de ældre Bydele i Christian V's
Dage er der øjensynlig ikke Tale endnu!

I Byggeloven af 1683 er der forøvrigt ogsaa Tale om
Gadereguleringer og af og til hører man ogsaa om, at
saadanne fandt Sted. Allerede 1670 havde den alt om-
talte Regulering af Gertrudsstræde „i Snor og Vinkel“
fundet Sted. Og samtidig tog man fat paa Voldgaderne,
efter at der i Sommeren 1669 var udgaaet Ordre til en
Ingeniør straks at lade afpæle, hvor vid Plads inden
for Byens Volde det var nødvendigt at rydde og lade
forblive ubebygget og hvilke Huse, det vilde være nød-
vendigt at nedbryde. Næste Aar blev det paabudt at
fjerne en hel Del Huse mellem Vester- og Nørreport,
der laa ubekvemt for Færdselen bag den nylig ombyg-
gede Fæstningslinie. Hvervet var overdraget v. d. Osten.
Men en Kendsgærning er, at det varede mer end en halv
Snes Aar, inden der opnaedes et endeligt Resultat og
det er karakteristisk, at det først er efter Udstedelsen
af Byggeloven af 1683, der kom lidt Fart i dette som i
andre Reguleringstilfælde. Men det gik kun langsomt
— i Ryk — som med *Strækningen fra Nørre- til Vester-
port*, der skulde afrettes i Lighed med Østervoldgade.
1685 approberede Kongen et Forslag af Gotfred Hoff-

⁸⁶⁾ Vilh. Lorenzen: Christianshavns borgerlige Bygningskunst, 1914.

mann, der dog først blev helt gennemført 1700.⁸⁷⁾ (Ktvk. 1942, T. XVI, 3). Af andre Reguleringer til Fordel for Gaderne „i Lighed og Zirlighed“ efter Byggelovens Ikrafttræden omtales *Antoniestræde* 1689. Endelig skal nævnes, at *Frue Kirkegaard* 1699 udvides ved Nedbrydelse af nogle Huse i Dyrkøb.⁸⁸⁾

Men alt i alt synes det kun at være relativt faa Arbejder af denne Art, der fandt Sted. *I det Store og Hele beholdt den gamle By sit hævdvundne Gadenæt.*

Trods al Enevælde savnede Regeringen i Virkeligheden baade Magtmidler og økonomiske Midler til en virkelig radikal Omdannelse og Sanering af de forbyggede Dele af den gamle By. Thi hævdvunden Ejendomsret er svær at bryde og det er da ogsaa en almindelig Erfaring, at Grundejendomme, særlig i Byer, yder latent Modstand mod Forandringer af deres Omfang. De kan holde sig — og har ofte holdt sig — i Aarhundreder. Mærkeligt nok er det først i de begivenhedsrige Aar, i 1680'erne, København faar en Matrikel ved Udarbejdelse af Grundtaksten af 1689. Paa Grundlag af den har H. U. Ramsing i sit store Værk, Københavns Historie og Topografi i Middelalderen, i 3 Bind, udarbejdet et saare fortjenstfuldt *Matrikelkort over Grundene i den gamle By*. Dette Kort giver ogsaa Gadenættet, med Gadenavne som de var i dette Aar — saa meget mere lærerigt og anskueligt, som det nuværende Gadenæt er indtegnet paa Kortet.

De Bestræbelser, der i denne Konges Tid udfoldedes for at gøre særlig de gamle Bydele mere regelrette i Gadeføring og mere solide og moderne i Byggemaade, blev, hvad Resultaterne angaar, saare beskedne. Og dog var der gjort energiske og gode Begyndelser. I Bygge-loven af 1683 var der tilmed givet Myndighederne et

⁸⁷⁾ K. D. VI, Nr. 656, 702, 707, 731; VII, Nr. 173, 329, 857, 913.

⁸⁸⁾ K. D. VI, Nr. 429, VII, Nr. 864. — Jvf. s. St. Nr. 26.

dog nogenlunde brugbart Værktøj til Fremme af Udviklingen paa en god Maade.

Men trods alle Forsøg paa at fremme Renlighed i Byen, havde det ikke været muligt at finde en tilstrækkelig virksom Maade at ordne Renovationsspørgsmaalet paa. Dette var forbeholdt den følgende Konge og hans Regering.

VII

UDENFOR VOLDENE.

Glaciet skulde jo holdes fri for Bebyggelse, men dette Paabud var aabenbart ikke blevet strængt overholdt. Atter her betegner Christian V's Regeringsovertagelse en skrappere Kurs og 1672 befaledes det, at alle Huse, der var opført mellem Fæstningernes Grave og Søerne, øjeblikkelig skulde fjærnes.⁸⁹⁾

Fra da af maa man regne med, at egentlig Bebyggelse kun kunde finde Sted udenfor Demarkationslinierne.

Henover Glaciets grønne Flader løb *Vejene til og fra Staden*.

Hvad fortæller nu Kortmaterialet om disse Veje?

Sikkert af militære Grunde er Kortene længe meget tavse paa dette Punkt. Saalidt som de for Aarene før 1660 giver synderlig Oplysning om Vejene, gælder dette ogsaa for de følgende Aartier. Egentlig først med Gotfred Hoffmanns Kort af 1687 (Ktvk. 1942, T. XII), faar man paalideligere Besked. Ret nøje sammenfaldende med dette Kort er et Par andre i udenlandske Arkiver fra c. 1690. Det ene i Det kgl. Bibliotek i Berlin, det andet i Krigsarkivet i Stockholm.

Langvejs fra, ude fra Sjællands forskellige Egne, stiledede Veje frem mod København, hvor de lukkedes ind i Byen gennem Vester-, Nørre- og Østerport. Fra Amager søgte Øens Beboere frem mod Amagerport. Og gennem

⁸⁹⁾ K. D. VI, Nr. 843.

Byens Porte søgte man i alle Verdenshjørner ud mod Omverdenen.

Interessant er *Vejnættet udenfor Vesterport*.

Umiddelbart ud for Skraabroen, der fra Ravelinen hen over Graven fører ud gennem Contrescarpen, udgaar et Knippe af 3 Veje. Een til Højre, udenom Fæstningsværkerne og frem mod Nørreport. Fra denne Vej, der foregriber den senere Farimagsgade her, løber en Sidevej ud over den mellem St. Jørgens Sø og Peblingsøen lagte Dæmning (ad den senere Gyldenløvesgade) og forbi Ladegaarden videre ud i Oplandet til denne Side. Den anden Vej søger vestpaa, tangerende St. Jørgens Sø, formentlig Gl. Kongevej, anlagt allerede i Christian IV's Dage. Og endelig er der den tredje Vej, der løber ud til Venstre og efter et kort Sving ligeledes stiler vestpaa. I sit Stræk falder den nogenlunde sammen med den senere Vesterbrogade.

Ud for Nørreport er Vejen fra Ravelinen her ført ovenpaa Voldanlægget, og umiddelbart nedenfor dette deler ogsaa den sig i et Treknippe. Den ene, længst til Venstre, er den altomtalte Vej fra Vesterport langs Fæstningslinien. Den anden og midterste søger i et stort Sving frem mellem Sortedamssøen og Peblingsøen og videre nordpaa, mellem — som det kaldes paa et svensk Kort — „Gyldenløves Garten“ (senere Blaagaard) til Venstre og „Ravnsborg“ til Højre, begge med anselige Haveanlæg.⁹⁰⁾ Hinsides Søerne svarer denne Vej til Nørrebrogade. Den tredje Vej løber mellem Fæstningsværkerne og Sortedamssøen — foregribende den senere Farimagsgade paa denne Strækning.

Ud for den nye Østerport lader Hoffmann Vejen over Ravelinen her søge ud i Forterrainet, hvor to parallelte løbende Veje stiler ned mod Sortedamssøen; her forener

⁹⁰⁾ Om det tidligere Fort Ravnsborg se K. D. III, Nr. 918.

de sig med den omtalte Vej fra Nørreport. Meget muligt er sydligste Parallelvej Vejen fra den tidligere Østerport, der har faaet Lov til at blive liggende i al Fald foreløbig. Den nordligste af de to Parallelveje løber forbi Holmens Kirkegaard og svarer formentlig til den senere Østre Allé. Forbi Sortedamssøen fører Vejen videre, til den ud for Resterne af Christian IV's Vartov deler sig i tre Veje — den til Højre, stort set svarende til den senere Strandvej til Helsingør, den midterste søgende ad Frederiksborg til og Vejen til Venstre løbende bag om Sortedamssøen.

Men fra Østerport gik tillige en Vej stik i Nord, op mod de kongelige Fiskedamme, mellem disse og private Grunde.

Endelig skal gøres opmærksom paa, at en Vej fra Norgesporten i Kastellet udenfor Fæstningen deler sig i to — den ene som Strandpromenade langs Sundet ud forbi og bagved Fiskedammene, den anden ført op til den før omtalte nordgaaende Vej fra Østerport. Strandvejen kan her kun være projekteret, thi først 19. April 1690 approberer Kongen dens Anlæggeses.⁹¹⁾

Saaledes kan man da — omend kun i ret grove Træk — følge de gamle sjællandske Hovedindfaldsveje til København — fra Helsingør, Frederiksborg, Roskilde og Køge — og tillige den Vej for Lokaltrafikken, der fra Oplandsbyerne løb forbi Ladegaarden og videre ad Dæmningen her til Vesterport.⁹²⁾

Amagerboerne tyede ind til Hovedstaden ad *Amagerport*. Udenfor denne gik Vejen over de to Ravelinbroer, og efter et Stykke udenfor den dækkede Vej at have naaet fast Land delte den sig i to Veje.

⁹¹⁾ Kort i Rigsarkivet.

⁹²⁾ Jvf. Vilh. Lorenzen: Christian IV's Byanlæg, 1937, p. 92 ff.

Sammensat af to ulige Dele — Gammel- og Ny-København — som den sjællandske Del af Hovedstaden var, kunde der her kun vanskeligt blive Tale om et rationelt Ringgadesystem. Det regnedes heller ikke for paakrævet efter Datidens beskedne Trafikfrekvens. *Afgørende i Københavns Trafik var Radialgaderne* — Fortsættelse af Landevejen — der i Sving og Knæk banede sig Vej frem mod Byens centrale Dele — først og fremmest ned mod Havneløbene. København ligger jo yderst paa et Næs — som Toppunkt i en Vinkel.

Men udenfor Voldene laa Forholdene anderledes. Her søgte Landevejene i en Vifteform ind mod Byens Porte og herude, hvor Afstandene mellem Vinkelens Ben er voksende udefter, maatte man have *Ringveje*.

En saadan — og meget nyttig — var Vejen udenfor Fæstningsværkerne fra Vesterport til Sortedamssøens østligste Bred, i det Store og Hele følgende nuværende Farimagsgade. En anden, men kun delvis gennemført Ringvej var Vejen fra Vartov bag om Sortedamssøen til nuværende Nørrebrogade, som Hoffmanns Kort gengiver den. Det blev til den senere Blegdamsvej.

Overmaade interessant er den virkelig stort tænkte Plan, der gik ud paa at lægge en allébeplantet Ringvej fra Øresund til Køge Bugt. Projekt til en saadan Vej blev approberet af Kongen 1685 (Ktvk. 1942, T. XI, 2). Denne storartede Ringvej skulde i 4 Knæk løbe et godt Stykke uden for Søterrænet, meget betimeligt med Kroer, hvor Alléer skar Hovedvejene.

Desværre blev dette smukke og helt rigtige Projekt ikke gennemført.

Og hvad beretter Kortmaterialet om Forstadsbebyggelsen?

Atter her giver 2 Kort, fra 1680'erne, begge i Krigsarkivet i Stockholm, bedst og tidligst Besked. Det frem-

gaar af dem, hvad ogsaa er at vente, at der kun, og i passende Afstand fra Vesterport og Østerport, findes Bygninger. *Vesterbro* er angivet som en svag og spredt Bebyggelse mellem Gl. Kongevej og Vesterbrogade ud for St. Jørgens Sø, men kun indenfor Christian IV's gamle Retranchement fra Torstensonfejdens Tid. Bebyggelsen er fortsat, men kun langs Vesterbrogade, til ud imod Ny Hollænderby, nu Frederiksberg. Ud for eneste angivne Forbindelsesvej mellem de to nævnte Veje, nu Værnedamsvej, er antydet den Skydebane, hvortil Frederik III 1661 havde skænket en anselig Grund. Her kunde „Borgerskabet sammensteds og andre, som dertil Lyst haver, sig udi Skyden desbedre exercere og øve“. ⁹³⁾

Et vordende *Østerbro* begynder først mellem Sortedamssø og Sundet, tildels paa Resterne af Christian IV's Retranchement her. Allerede ved 1660 var de kgl. Fiske-damme anlagt (Ktvk. 1942, T. I), og Grundene mellem dem og Vejen forbi Sortedamssøen blev efterhaanden overladt til fremstaaende Borgere og Embedsmænd, der her indrettede sig Lystgaarde med store Haver. Det ældste *Østerbro* fik saaledes straks Karakter af Villaforstad. ⁹⁴⁾

Om en Forstadsbebyggelse *Nørrebro* — ud over de to alt nævnte store Haveejendomme — er der foreløbig ikke Tale.

Glaciet laa som et grønt Bælte udenom Stadens Værker, der med deres store Masser og stærke Linier dannede den monumentale Ramme om Tvillingrigets Hovedstad og stærkeste Fæstning. Tusinde røde Tage, baade her og der Kirker og andre anselige Bygninger, og overalt Taarne med glimtende Spir, trængtes bag de grønne

⁹³⁾ K. D. III, Nr. 856.

⁹⁴⁾ Vilh. Lorenzen: Landgaarde og Lyststeder, II, p. 59 ff.

Voldkroner. Festligt maa Synet have været, og baade muntert og alvorligt har det virket paa hver den, der nærmede sig København ude fra. Gotfred Hoffmann, der kendte sin By som faa, har følt det, og han har ledsaget sit ofte omtalte Kort med to Profiltegninger af Staden som Helhed, set fra Nordvest og Sydvest.

Det giver mer end en Anelse om Christian V's København, som det tog sig ud fra Sjællandssiden.

MILITÆRHISTORIKEREN,
KAPTAJN K. C. ROCKSTROH.

2. DECEMBER 1860 — 1. OKTOBER 1942.

Af CARL v. KOHL.

Kaptajn Rockstroh's Liv har været et Liv i Arbejde, — først Døden har kunnet sætte Punktum for hans Virkestrang. Man kunde ikke tænke sig ham som en af dem, der lægger op og søger at hygge sig i et frivilligt Otium. Lige til sit sidste Aandedrag var han fuldt optaget af *de* militærhistoriske Studier, der gennem et langt Liv har holdt hans utrættelige Interesse fangen og været det Middel, hvorved hans usædvanlige Arbejdsevne og Forskerstrang søgte at naa frem mod det Maal,

han satte sig: det, der for ham var den historiske Sandhed, selv om den saa ikke stemte med den almene Opfattelse! Thi fremfor alt var Kaptajn Rockstroh en frygtløs Mand med selvstændige Meninger, og han veg ikke tilbage for at gaa mod Strømmen, naar det gjaldt Forhold, Personer eller Tildragelser, som havde vakt hans Interesse.

Knud Christian Rockstroh er født i Nykøbing, Mors, den 2. December 1860, hvor han henlevede sin Barndom under meget smaa Kaar. Da han var 6—7 Aar, mistede han sin Fader og har gennem Barndoms- og Ungdomsaarene ved sin Energi, Flid, Nøjsomhed og Pligtopfyldelse selv smedet de Vaaben, hvorved han kunde arbejde sig frem til det, han blev. Efter at have været i Boghandlerlære blev han 1880 Rekrut i Viborg, blev 1882 Sekondløjtnant og 1887 Premierløjtnant i Fodfolket, gennemgik Officersskolens Stabsafdeling 1894—96, blev Kaptajn 1902 og gik 1912 over i Reserven, hvor han stod til sin endelige Afsked af Krigstjenesten i 1920.

Allerede som ung Premierløjtnant tog Interessen for Militærhistorie ham fangen, og mangfoldige fortræffelige Afhandlinger i den videnskabelige Tidsskriftspresse med værdifulde Bidrag af tids- og kulturhistorisk Betydning gjorde snart hans Navn kendt. I 1895 udgav han sit første større militærhistoriske Værk: „Et dansk Korps's Historie“, hvori han efter omfangsrige Studier fortæller om de danske Auxiliærtroppers Liv og Kampe i Italien og Ungarn i Kejserlig Tjeneste 1701—09. I 1907 udgav han „Kongens Livjægerkorps 1807“ og s. A. „Fortællinger af 2. Bataillons Historie“.

I „Historiske Meddelelser om København“ var han en flittig og velset Medarbejder. Blandt Afhandlinger her fra hans Haand skal blot nævnes: „Lidt om Frederiksbergene mellem 1650 og 1700“ (1913), „Lidt om Københavns Brønde i ældre Tid“ (1923), samt „Køben-

havns Garnisonsjournaler 1663—69 og 1671“ (1934, 1938, 1939), til hvilke han har skrevet et fuldstændigt Seddelregister, hvoraf en Afskrift findes i Stadsarkivet, en anden i Hærens Arkiv.

Paa forskellig Maade blev der i Tjenesten lagt Beslag paa hans praktiske Sans og videnskabelige Indsats. Han havde selv uddannet sig i det tyske Sprog og ansattes som Lærer i Tysk ved Officersskolen 1901 til 1929. Fra 1911 til 1928 var han Medlem af den historiske Vaabenkommission og beordredes fra 1913 til Tjeneste i Krigsministeriets Arkiv, for hvilket han i 1915 blev Chef. Fra samme Tid var han Medlem af Kommissionen til Ændring af de militære Biblioteker og Konsulent i mil. Bibliotekssager. Da Krigsministeriets Arkiv 1917 blev til Hærens Arkiv, var han dets Chef og Hærarkivar, indtil han med sit 70. Aar 1930 faldt for Aldersgrænsen.

I 1909 havde han paabegyndt Udgivelsen af sit gigantiske Arbejde, der til sene Tider vil staa som et solidt og næsten uudtømmeligt Grundlag for kommende Slægters Forskninger: „Udviklingen af den nationale Hær i det 17. og 18. Aarhundrede“. Ved aarelang Granskning i Arkiverne er det uhyre Stof indsamlet, hvorpaa Fremstillingen hviler. Med Jernflid og mesterligt Overblik er det lykkedes ham i dette Kæmpeværk, hvis tredie og sidste Bind udkom i 1926, at sammenarbejde disse Tusinder af værdifulde Enkeltheder, der hver for sig er Resultatet af anspændt Forskning, til et Hele, som belyser det danske Samfunds — og navnlig Bondestandens — Udvikling og Vilkaar i disse Aarhundreder, da Soldatertjenesten var et landøkonomisk Spørgsmaal, og da Hensynet til Landbruget havde saa stor en Indflydelse paa den nationale Hærs Organisation og Udvikling. Intet Under, at Indsamlingen af det vældige Stof tog henved 30 Aar af hans Liv.

Trods denne Kraftanspændelse udkom allerede 1928

og 1930 de værdifulde Bøger om General de Meza: hans „Krigsdagbøger 1849—51“ med en smuk Biografi af Generalen, og „General de Meza og Dannevirkes Rømning“. — Efter General A. P. Tuxens Død var Kaptajn Rockstroh selvskreven til at overtage Udarbejdelsen af Bd. IX „Norges Forsvar 1717—18“ og Bd. X „Krigens Afslutning 1719—20“ af Generalstabens store og udmærkede „Bidrag til Den store Nordiske Krigs Historie“, og hans fortjenstfulde Arbejde her fastslog yderligere hans store Betydning for dansk Militærlitteratur. — Efter Fulddendelsen af sit mangeaarige Medarbejderskab ved Dansk Biografisk Leksikon var den flittige Forsker utrættet begyndt paa Studierne til et Værk om Danmarks Ryttergodser, da Døden brat afbrød hans Løbebane.

Det er blevet fremhævet, at han i sine mangfoldige historiske Arbejder altid har søgt at leve sig ind i det Tidehverv, han skildrer, og at anvende dets specielle Maalestok for Personer og Forhold. Derved kunde hans Syn paa visse historiske Personligheder til Tider blive et væsentligt andet end det alment fremherskende, og han har da faaet Prædikat af „paradoksalt ensidig“ hæftet paa sig. Men hvordan det nu end forholder sig, har ingen med Rette kunnet benægte hans oprigtige Sandhedsvilje, og ingen har kunnet bebrejde ham, at han ikke — og endda i udpræget Grad — havde sine Meningers Mod. Og hvor ubehageligt det end kan være at indrømme det, er det nu engang ikke altid Flertallet, der har Retten paa sin Side, selv om det jo er et utaknemmeligt Hverv at forfægte et upopulært Særstandpunkt.

Kaptajn Rockstroh var en udpræget Personlighed, djærv og frisk med en smittende Humor, der dog undertiden kunde nærme sig til bidende Ironi. Sit i Virkeligheden følsomme Sind skjulte han gerne bag sin sarka-

stiske Form, men alligevel trængte det ofte igennem, f. Eks. naar han kom til at vise sin store Dyrekærlighed eller sin altid rede Sympati for „the under dog“, og fremfor alt ved den rørende Trofasthed, hvormed han gennem Aarene fulgte de Mennesker, som han ved Forholdene var kommet i Berøring med, — f. Eks. tidligere Elever —, glædede sig over atter at træffe dem og vide sig mindet af dem, — glædede sig, naar det gik det dem godt, og følte Sorg, naar Verden gik dem imod.

Den, der skriver disse Mindelinier og i en lang Aarrække har haft den Lykke at have Kaptajn Rockstroh som Chef, har i ham fundet en Foresat, der altid var ligevægtig, altid veloplagt, fuld af Velvilje, altid rede til at hjælpe, aldrig sur, — og som sikkert aldrig nogen Sinde har søgt at skade en Undergiven ved at skrive ilde om ham bag hans Ryg! For Arkivgæsterne, der søgte Raad og Bistand i Hærens Arkiv, var han altid den ud-søgt hjælpsomme Arkivar.

Den 25/6 1941 hædredes han af sin Konge ved at ud-nævnes til Kommandør af Dannebroke, en smuk og vel-fortjent Udmærkelse og Anerkendelse, som dybt glædede den gamle Officer.

KRIGSMINISTER TSCHERNING OG KØBENHAVNS BØRGERVÆBNING 1848.

Af K. C. ROCKSTROH (†).

Københavns Borgervæbning bestod fra gammel Tid af et Infanterikorps og et Artillerikorps, hvis menige forrettede et vist Antal Aars Pligttjeneste.¹⁾ Da Frederik den Sjette 1808 reorganiserede den egentlige Hær og Landeværnet, fik ogsaa Københavns Borgervæbning, der vel ikke henhørte under Hæren, men dog var en Slags Appendix til denne, den 1. Juni en længe tiltrængt, fastere reglementsbundet Organisation.²⁾ I Lighed med det almindelige Landeværn hørte Væbningen under Danske Kancelli og kun i visse egentlig militære Forhold som Inspiceringer, Bevæbning o. l. i Krigs- og Fredstid tillige under den kommanderende General paa Sjælland samt Generalinspektørerne for Infanteriet og Artilleriet.

Det var endnu indtil 1848 langt overvejende et virkeligt *Borgerkorps*, da ifølge Reglementet „enhver Borger [i Alder 20—50 Aar] og enhver anden Stadens [fast bosiddende] Indvaaner af borgerlig Stand“, som ikke af Svagelighed, Embedsstilling m. m. var forhindret, var *pligtig* til Tjeneste i Væbningen. Tjenestetiden for de

¹⁾ I Modsætning til Kongens Livjægerkorps og Kronprinsens Livkorps, der bestod af frivillige.

²⁾ J. C. Hedegaards Milt. Forordninger 1806—08, S. 118—54, hvortil senere kom yderligere Anordninger, navnlig 1825, 1840 og 1843.

menige var seks Aar, for Officererne næsten ubegrænset. Ved Nytaar 1848 talte hvert af de to Korps omtrent 2000 Md. Stadshauptmanden rangerede med Oberster i Hæren og var Chef for det samlede Korps. Han indstillede Officersudnævnelser og -forfremmelser til Kongen. I Løjtnantsklasserne skulde Forfremmelse ske efter Anciennitet blandt de egnede, i de højere Klasser efter særlig Dygtighed, Tjenstiver, borgerlig Anseelse m. m. Hvert Kompagnis Personale havde langt overvejende fast Bopæl i et bestemt Bykvarter.

Efter Edsaflæggelsen Januar 1848 til den nye Konge befalede denne, at et Kompagi af det „borgerlige Infanteri“ indtil 1. Febr. skulde afløse Garden til Fods som Vagt paa Christiansborg Slot (Residensen) og besætte Kongevagten dør.

Paa Kasinomødet 20. Marts om fri Forfatning og Røret i Hertugdømmerne var Tscherning en af Talerne og den, hvis yderst alvorlige, manende og opflammende Ord, efter flere samtidiges Vidnesbyrd, var det magtfuldeste, mest gribende, de nogen Sinde havde hørt, og den 22. overtog han som Krigsminister „den vigtigste Post i Danmark“ paa dette Tidspunkt, som det hed.

Den 77aarige Stadshauptmand Conradt³⁾ har været stærkt grebet af disse Dages Begivenheder og udstedte et høj-patriotisk, trykt Opraab til hvert enkelt Medlem af Væbningen, dateret Onsdag Form. d. 22., hvori forekom bl. a.: „Tidens Alvor gør store Krav til alle Danske“ ... „Ingen vil glemme sin Pligt mod Konge og Fædreland!“ ... „Værer beredte, saasnart Kongens og Fædrelandets Kald maatte komme“ ... „Nu, Medborgere! For Kongen! For Lovlighed og Orden!“ ... „Da, Medborgere! Om Kongen! For Kongen og Fædrelandet!“ osv. Han lod sam-

³⁾ Jørgen Conradt, f. 1771, d. 1851. Han havde været „Kobber-tøjsfabrikant og Metallakerer“ og havde staaet i Borgervæbningen siden 1793.

tidig Opraabet indrykke i de vigtigste Aviser i Staden. Efter at have været i Audiens hos Tscherning nogle Dage senere søgte han Afsked paa Grund af Alder og Svagelighed fra 28. Marts, og samtidig skete det meget opsigt-

A. F. Tscherning.
Maleri af C. A. Jensen. Frederiksborg.

vækkende, at en Officer af Linien, Oberst af Generalstabens, E. P. Bruhn,⁴⁾ Kommandør for Kongens Livjægerkorps, udnævntes, *beordredes*, til at tage Komman-

⁴⁾ Ernst Poul Bruhn (1787—1868), karakt. Generalløjtnant 1860, afskediget 1866. Se i øvr. Dsk. biogr. Leksikon, IV, S. 195 f. Han udtalte senere sin Misstemning over at være taget ud af Linien.

doen over samtlige Borgerkorps i København. I April udnævntes han til Generalmajor.

Det er bekendt, at Tscherning i mange Aar havde virket energisk i Skrift og Tale for Indførelse af Almenvæbning, Militz, til Afløsning af den staaende Hær.⁵⁾ Som Leder af Krigsføringen 1848 maatte han i ethvert Fald indtil videre lade sine Yndlingsplaner fare og virke med den Hær, der eksisterede, og kun nølende foretog han nogle Skridt omkring i Landet til almindelig Folke-rejsning for ikke lige med eet helt at svigte sin Fortid, men blæste hurtigt Retræte til de for Formaalet udsendte Generaler m. fl. Til Gengæld kastede han sig øjeblikkelig, ved sin Overtagelse af Krigsministeriet, over Københavns Borgervæbning med en saa glødende Iver og Vedholdenhed, at man fristes til at tro, at denne Virksomhed fremfor noget andet har tiltrukket ham, og at Omdannelse af Væbningen, navnlig Officerskorpsets Rekruttering gennem de meniges Valg, har skullet være det praktiske Bevis for hans Væbningsystems Fortræffelighed.⁶⁾

Allerede den 24. Marts havde Tscherning et Sammenstød med Danske Kancelli (Justitsministeriet) om Københavns Borgervæbning. For at beskytte de slesvigholstenske Deputerede „imod en paatænkt Demonstration“ ved deres Afrejse fra København nævnte Dag beordrede han Conradt til hurtigt at samle Væbningen under Gevær, og Livjægerkorpset fik lignende Ordre. Men endnu samme Dag ophævede han de to Befalinger, da „Deputationen er indskibet“. Københavns Politidirektør havde samme Dag besværet sig til Kancelliet over,

⁵⁾ Se bl. a. T. Jørgensen: Anthon Frederik Tscherning, 1938.

⁶⁾ Om Tschernings Motiver til hans Virksomhed med Kbh.s Borgervæbning se „Af Anthon Frederik Tschernings efterl. Papirer“, II, S. 286.

at Krigsministeren havde disponeret over Væbningen og derved hindret ham i at benytte denne i Medfør af Reskr. 28. Maj 1821 (ved Opløb, Tumulter o. l.). Tscherning foreslog i den Anledning Kancelliet, at Politiet

E. Bruhn.

Maleri af D. Monies 1848. Tilh. Livjægerskydeselskabet,
dep. i Bymuseet.

fremtidig for en Maaned ad Gangen fik anvist en bestemt Afdeling af Væbningen til Raadighed, medens det øvrige „betragtedes som hørende under Krigsministeriet“. Det gik Kancelliet dog ikke ind paa.

I denne Forbindelse skal allerede her nævnes, at da der nogle Maaneder senere blev rejst Spørgsmaal om at

stille Kompagnier af visse, bestemte Bykvarterer til Politiets særlige Raadighed, oplyste Væbningen, at dette meget vel kunde have været praktiseret tidligere, da de enkelte Kompagniers Personale var fast bosat inden for bestemte Omraader, og Kompagnierne havde Navn efter Bykvartererne. Men nu, efter den store Tilgang af nyt, mere eller mindre løst Mandskab, med Bopæl spredt rundt omkring i Staden eller uden fast Bopæl, var Samling af et enkelt eller nogle enkelte Kompagnier paa sædvanlig Vis ved Trommeslag vanskelig gennemførlig.

Om Forholdene i København i de urolige Martsdage fremsatte Tscherning den 3. August s. A. en udførlig, særdeles interessant Redegørelse til Kongen. Han indleder med at erindre Kongen om, at der, da han den 22. Marts overtog Stillingen som Krigsminister, „var stor Bevægelse i Befolkningen; især gjorde Krigsrygterne dybt Indtryk og bragte en stor Mængde Borgere til at fordre Vaaben; flere krævede Oprettelsen af en Nationalgarde,⁷⁾ Opløsning af Borgervæbningen osv.“. Han fortsætter: „Tilstrømningen til Væbningen var saa stor, at Byens højeste Myndighed, Overpræsidenten,⁸⁾ kom til mig og opfordrede mig til at tage hurtige Forholdsregler for at hindre farlige Følger af denne Gæring og især sørge for, at man ikke i et saa bevæget Øjeblik overgav Byens Sikkerhed i Hænderne paa en bevæbnet, raa, udisciplineret Hob. Byen, erklærede Overpræsidenten, var villig til at gøre Ofre for at naa en god Ordning af Forholdene, naar jeg kun kunde paavise en Vej, der i dette Øjeblik lod sig betræde uden Fare for at overgive Byen

⁷⁾ Det var navnlig den bekendte „Finérskærer“ Hans Peter Frederiksen (1810—91), senere Bankdirektør m. m. Se Dsk. biogr. Leksikon, VII, S. 329 f.

⁸⁾ Michael Lange (1788—1856). Se Dsk. biogr. Leksikon. XIII, S. 579—82.

til Lidenskabernes Herredømme og Anarki.⁹⁾ — Jeg tilraadede dengang straks at beholde Borgervæbningen nogenlunde i sin hidtilværende Skikkelse, deri optage hele den nye Tilgang og foryngte Officerspersonalet ved at lade Officererne fremgaa ved en Forbindelse af Valg og [kgl.] Udnævnelse og kun udnævne dem for en vis Aarrække. — Da Overpræsidenten bifaldt disse Forslag, fremsatte jeg dem i de her vedlagte Punkter (se nedenfor), hvilke jeg dengang meddelte Overpræsidenten og personlig forelagde Deres Majestæt i et mundtligt Referat og vandt Deres Majestæts allerhøjeste Bifald. — For at afdrage den overivrige Del af Befolkningen fra at trænge sig ind i Borgervæbningen, hvormed denne ikke kunde være tjent, lod jeg med Deres Majestæts allerhøjeste Indvilling samtidig optage Frivillige i Armeen og oprette en egen Bataillon¹⁰⁾ af saakaldte Frivillige, hvilke paatog sig visse Tjenstaar“. Herefter beretter Tscherning udførligt om, hvad han har foretaget for og med Væbningen indtil 3. August, hvorom senere.

Den 26. Marts havde Tscherning foredraget Kongen sine Planer med Væbningen og faaet Kongens *mundtlige* Approbation, og samme Dag udarbejdede han et Forslag — de ovenfor nævnte „Punkter“ — om Væbningens Reorganisation efter Tidens formentlige Krav, og sendte s. D. Forslaget til Overpræsidenten, der omgaaende sendte det til Danske Kancelli, som lod det glide videre til Væbningen. Og allerede den 28. Marts, inden sin Fra-træden, satte gamle Conradt Navn under en Udtalelse om Forslaget. Udtalelsen er formentlig affattet og renskrevet af Væbningens Sekretær og Auditør Steen-

⁹⁾ Se bl. a. N. Neergaard: Under Junigrundloven, I, S. 147 f. En interessant Udtalelse findes i Johs. Steenstrup: Carl Jacobsen og hans Fader, 1921, S. 22.

¹⁰⁾ 1. Bataillon danske Frivillige oprettedes 1. April, men opløstes samme Aar, og en stor Del af Mandskabet hvervedes til Vestindien.

strup,¹¹⁾ der egentlig var den, der kommanderede Væbningen.

Tscherning var en yderst flittig og hurtig Arbejder, der helst omgaaende besørgede *de* skriftlige Forretninger, han personlig tog sig af i Ministeriet, navnlig alt vedrørende Folkevæbning, frivillige Korps o. l.,¹²⁾ men ganske særlig, hvad der vedrørte Københavns Borgervæbning. Og Tschernings Tempo i Forbindelse med Tidsomstændighederne satte Fart ogsaa i civile Styrelsesgrene. De militære Kontorer var allerede fra gammel Tid opøvet til Grundighed, Præcision og Hurtighed. Endnu den samme 28. Marts naaede Tscherning at tilstille Væbningen de nye Bestemmelser, affattet i ti „Punkter“. Af disse skal nævnes Pkt. 3: at Kompagnierne skal forstærkes til 200 Md. hver. [I Renskriften har Tscherning personlig overstreget Tallet 200 og ændret det til 250]. 4: Mandskabet deles i to Afdelinger saaledes, at de under 32 Aar kommer i den ene, de ældre i den anden; de første benævnes den „mobile“, den sidste „Reserve-Afdelingen“. Det vigtige Pkt. 5 lyder: Det nærværende Officerskorps reformeres ved Afskedigelse og Oprykning uden Anciennitetshensyn. Forslag til Oprykning sker ifølge Valg af Kompagnierne; Valget til en Grad gælder kun for fem Aar. 6. Der dannes ingen særskilte Korps. 7. Artilleriet forøges ikke. ...¹³⁾

¹¹⁾ Michael Wogelius Steenstrup, 1809—55. 1839 Auditor i Armeen, 1845 Overauditor, afgaaet fra Hæren 1850 til Byfoged og Byskriver i Frederikshavn m. m. Der bliver ogsaa senere Lejlighed til at omtale ham.

¹²⁾ Om Tschernings administrative Virksomhed 1848 se Milit. Tidsskr., Septemberheftet 1941. Om hans Forhold til Kongen samme Aar se Dsk. Mag. 7. Rk. IV, som antagelig vil udkomme i Løbet af et Aar.

¹³⁾ Krigsministeriets Kommandokontors udg. Sager 1848, Nr. 1337 (28. Marts), 1513 (31. Marts), 1602 (2. April) og 1636 (3. April).

Disse Bestemmelser, „Grundbestemmelserne“ for Væbningens Reorganisation, som Tscherning kaldte dem i sine mange senere Indlæg herom, indledtes lakonisk med Ordene: „Med Hensyn til Kjøbenhavns Borgervæbning bestemmes herved følgende“ — hvilket næppe kan forstaas anderledes, end at de betegnede en endelig Ordning. Men da navnlig Pkt. 5 efterhaanden i Væbningen rejste en mægtig Storm for og imod, og Virkningerne rakte op i de højeste civile Myndigheder, erklærede Tscherning Gang paa Gang, at Bestemmelserne kun var ment som provisoriske, indtil en endelig Ordning kunde fastslaas. Samtidig klyngede han sig dog fanatisk til, at Kongen havde godkendt, approberet dem — hvad der efter almindelig Opfattelse maatte medføre, at de netop *ikke* var provisoriske.

Kernepunktet i Sagen var imidlertid, at Tscherning ganske savnede Beføjelse til at gribe saaledes ind i Væbningens Forhold, thi vel havde Kongen den 22. Marts resolveret, at „Overbestyrelsen af Alt til Krigsvæsenet henhørende“¹⁴⁾ var overdraget Tscherning, men Københavns Borgervæbning henhørte jo ikke under „Krigsvæsenet“, var en civil Institution.

Den 29. Marts bemyndigede Tscherning Bruhn til at opfordre frivillige til at melde sig til Tjeneste og indrullere dem, enten fuldt ud til Krigsministeriets Raadighed, „hvor Faren truer“, eller til Indtræden enten i Livjægerne eller i det borgerlige Infanteri.¹⁵⁾ Hertil svarende trykte Lister blev offentlig fremlagt i Staden og vandt hurtig en saadan Tilslutning, navnlig i Haandværkerstanden, at Bruhn snart efter kunde begynde en Rekrutskole med omtrent 800 Md., fordelt i to Hold, henholdsvis til Morgen- eller Eftermiddagsexercits. Vaaben

¹⁴⁾ Kgl. Parølbefaling 23. Marts — den sidste „kongelige“, da Krigsministeren herefter udstedte Parolerne.

¹⁵⁾ Kommandokontorets udg. S. Nr. 1374.

havde Tscherning sørget for. Allerede forud havde Finérskærer Frederiksen fremlagt trykte Lister: A for frivillige til Indtræden i Borgervæbningen, B for de Medlemmer af de borgerlige Korps, der tiltraadte Ønsket om disse Korps' Omdannelse til en Nationalgarde. Ogsaa disse Lister fik betydelig Tilslutning.¹⁶⁾

Alligevel besværede en Del frivillige sig over, at det varede for længe, inden de „kom i Trøjen“.

Den 21. April styrtede Bruhn paa Kongens Nytorv med Hesten og brækkede en Arm. Et Par Uger efter kunde han dog atter overtage Kommandoen. I Begyndelsen af Juni afholdt han Inspicering af Rekrutskolen, hvorefter Justitsministeriet anordnede, at Infanterikorpset skulde forøges til 3000 Md., hvad der svarede godt til det Tal, som Tscherning havde bestemt 28. Marts, og til Rekrutskolens Styrke.

Før Bruhn styrtede med Hesten, havde han næsten daglig været i Ministeriet hos Tscherning for at forelægge det krævede Forslag om Gennemførelsen af de ti Punkter, „Grundbestemmelserne“, navnlig Fornyelsen af Officerskorpset. Den 3. April afleverede han til Tscherning Forslag herom. Paa Grundlag af dette forelagde Tscherning den 19. April Kongen en Indstilling,¹⁷⁾ der approberedes skriftligt „i Eet og Alt“, som Udtrykket var, den 22. s. M., og ifølge Tschernings senere Erklæring fik han samtidig Kongens „Indvilligelse til at sætte det i Værk, naar det findes belejligt“.¹⁸⁾ Herefter fik 18 Officerer Afsked, medens 55 nyudnævntes eller for-

¹⁶⁾ De findes i Kbh. Borgervæbnings Arkiv (Hærens Arkiv) 1848 osv., Pakke 8, og er af Interesse, navnlig fordi de frivillige personlig har indført sig i Skemaerne.

¹⁷⁾ Generaladjudantskabets Arkiv (Hærens Arkiv), indk. Sager 1848, II, Nr. 144.

¹⁸⁾ Avancementsbekendtgørelse for Hæren 1848.

fremmedes. Det trak imidlertid meget længe ud, inden Resolutionen offentliggjordes. At Krigsministeren ikke var rette Instans til at forelægge denne Indstilling, fremgaar af det tidligere udviklede; men foreløbig tav Justitsministeriet (Bardenfleth) elskværdigt: Det var jo ekstraordinære Tider, — Krigsbegivenhederne i Slesvig i denne Maaned — og Forholdene var endnu i mange Henseender flydende. Generaladjutant Schöller havde endnu ikke ret samlet sig til Opposition mod Tscherning efter dennes overraskende „Erscheinen“ i Generaladjutanten paa Amalienborg den 22. Marts, da Tscherning detroniserede Schöller fra dennes særdeles betydningsfulde Stilling til Hæren.¹⁹⁾ Men det kom inden længe, og det fik Følger, der var meget ubehagelige for Tscherning.

At det var gaaet saa glat med denne omfattende Resolution, der fylder flere Sider i Avancementsbekendtgørelsen, kan maaske forklares ved, at Kongen, efter den heldige Dag ved Bov 9. April og Indtoget i Flensborg, af Tscherning, som forudsaa den nær forestaaende haarde Kamp med Preusserne og Slesvig Holstenerne (23. April ved Slesvig), var blevet overtalt til at rejse til Jylland. Her indfandt Tscherning sig og traf Kongen i dennes elskede By Fredericia — utilpas og i Sengen, saa at Sagen kan være blevet hurtigt afgjort.

Den 8. Juni modtog Tscherning fra Justitsministeriet dets og Københavns Kommunalbestyrelses Betænkninger over et af ham udarbejdet Forslag til „provisoriske Bestemmelser“ om Valg af Befalingsmænd til Væbningen. Paa Grundlag heraf udarbejdede han disse Bestemmelser i endelig Form og sendte dem til Væbningen den 17. Juli.²⁰⁾ Allerede den 10. Maj havde han — for an-

¹⁹⁾ Se nærmere Milt. Tidsskr. 1941, Septemberheftet.

²⁰⁾ De er trykt i Milt. Reskriptsaml. 1848, S. 228 f. og 396—400 samt Anhang A.

den Gang — presset paa Væbningen for at faa denne til selv at sætte Valgene i Gang. Næste Dag havde Væbningen svaret, at naar Krigsministeriet havde meddelt Afgørelse paa, hvilke Officerer der skulde afgaa, og officielt meddelt Valgbestemmelserne, kunde Valghandlingerne sættes i Værk. I Begyndelsen af Juni vilde Infanterirekrutternes Uddannelse være saa vidt fremme, at disse kunde deltage i Valgene, medens derimod Artilleriets Rekrutter ikke før i Juli kunde være saa vidt. *Men endnu den 17. Juli hemmeligholdt Tscherning Afskedigelserne og Forfremmelserne.*

De „provisoriske Bestemmelser“ for Valg til Besættelse af „ledigblevne“ Officers- og Underofficerspladser er meget vidtløftige — fire Foliosider. Her skal kun nævnes, at Grundbetingelsen for al Udnævnelse til Befalingsmand i Væbningen herefter var at være valgt af Medborgerne i denne til Kandidat til den paagældende Grad. Underofficerskandidater *vælges* af Kompagniets menige, Underofficerer og Officerer og *ansættes* (udnævnes) af Væbningens Chef efter Forslag af Kompagnichef og Bataillonschef. Løjtnantskandidater *vælges* af Kompagniets menige og Underofficerer samt Bataljonens Officerskorps og *ansættes* af Krigsministeren efter Væbningschefens Forslag osv. osv. Kaptajnskandidater *vælges blandt* de efter Tur afgaaende Kaptajner og Korpssets Løjtnanter — *af* Korpssets Stabsofficerer, hele Bataillonens Officerskorps og det paagældende Kompagnis menige og Underofficerer. Til Majorsklassen og op efter *vælger alene* Befalingsmændene. Udnævnelse af Officerer kunde som hidtil kun ske ved kgl. Resolution. Sluttelig en lang Række Bestemmelser om, hvorledes Valgene i Praxis skulde iværksættes. Der skulde imidlertid hengaa Maaneder, inden man kom saa vidt.

Endelig, den 19. Juli, to Dage efter Valgbestemmelserne, kundgjorde Tscherning den lange Række Afske-

digelser og Forfremmelser. I Maaneder havde det været afventet med den største Spænding, thi det var selvfølgelig almindelig bekendt i Væbningen, at det var „paa Trapperne“. Der var jo her handlet ganske hensynsløst over for mange af Stadens bedste Mænd (og deres Damer); det vakte stærk Misstemning mod Tscherning og gav sig Udslag i, at et betydeligt Antal Officerer omgaaende protesterede ved at ansøge om Afsked. Dette kom Tscherning meget ubelejligt „i disse svære Tider“; han vilde ikke fremsende Ansøgningerne, men bad de paagældende tage dem tilbage, hvad langt de fleste ogsaa gjorde. En Maaned senere fremkom der imidlertid, i Forbindelse med Valgsagen, en skarp Klage til Kongen fra 81 af Væbningens Officerer over den saa sene Offentliggørelse.

Det er en Gaade, hvorfor Tscherning saaledes har trukket det ud. Man kunde forstaa, om han havde ventet med sin Indstilling, indtil Valgene havde givet fornøden Vejledning om Afgang og Forfremmelser, og han var jo allerede i Maj begyndt at presse paa Væbningen for at faa Valgene afholdt; men han kan umulig have tænkt sig, at Valgene skulde kunne medføre Ændringer i en ved kgl. Resolution afgjort Indstilling.

Af den foran citerede store Redegørelse af 3. August til Kongen fremgaar, at Tscherning har villet trække det endnu længere ud med Offentliggørelsen; men *da* General Bruhn pressede paa for at faa de til Væbningens Forøgelse nødvendige Officerer, *da* „nogle for Sagen ivrige Borgere“ var utaalmodige efter at se den nye Organisation i Kraft, og *da* der endog var dannet en „Væbnings Komité, som lod til at ville tiltage sig Indflydelse paa disse Forhold, hvorhos flere egennyttige Planer lod til at udklækkes i Tidens Fylde“ — havde han set sig nødt til at offentliggøre den kongelige Resolution.

Netop i de Dage først i August, da Tscherning stod paa Højdepunktet af sin krigsministerielle Bane: efter det heldigt afsluttede Felttog, den nære Udsigt til Vaabenstilstand, Inspicering af Armekorpset i Jylland, hvorved han havde overrakt Korpsets Chef, Generalmajor Hedemann, den af ham fremkaldte alle overraskende Afsked, modtog han et højst unaadigt kongeligt Reskript af 3. August. Hidtil havde han staaet i et godt Forhold til Kongen, men det synes at have forandret sig, og fra nu af indtog Generaladjutant Schöller en stedse mere uvenlig Holdning over for ham. „Vi have“, hedder det, „bragt i Erfaring, at Du, uden Vor dertil erhvervede allerhøjeste Bemyndigelse, under 17. f. M. har udgivet nogle saakaldte „Provisoriske Bestemmelser for Maaden, hvorpaa der herefter skal vælges Kandidater til at besætte de ledigblevne Officers- og Underofficerspladser ved Kjøbenhavns Borgervæbning m. m.““, „hvorved Borgervæbningens kongelig approberede Reglement tildels sættes ud af Kraft“ ... Kongen saa heri et Brud paa de kongelige Prærogativers Uforkrænkelighed²¹⁾ og affordrede Tscherning Redegørelse i den Anledning.

Det var ikke første Gang, at Tscherning — af Uagtsomhed — kom for nær til det farlige Skær: Prærogativerne, og blev ikke den sidste. I sin store Redegørelse 3. August fortsætter han, at da den ham paatvungne Offentliggørelse af Afskeder m. m. vilde medføre mange Vakancer, maatte han tilvejebringe Kandidater, blandt hvilke han kunde vælge de bedst egnede til at bringes i Forslag til Forfremmelse i Overensstemmelse med de af Kongen [mundtlig] bifaldte „Grundbestemmelser“ om Forfremmelse ved Valg. Han havde derefter med Hen-

²¹⁾ Da Kongen 22. og 23. Marts udnævnte Tscherning til Krigsminister, tog han skarpt Forbehold med Hensyn til „de Kongelige Prærogativers Uforkrænkelighed“, se den i Note 14 nævnte Parolbefaling.

hold til de af de forskellige Myndigheder fremsatte Udtalelser udarbejdet Valgbestemmelserne, som han opfattede som „en Udvikling af et allernaadigst antaget Grundprincip, kun til Udpegning af kvalificerede Subjekter“. Heri, mener han, kunde der næppe ses Indgreb i de kongelige Prærogativer.

I Reskriptet brugtes den Vending, at Kongen „har bragt i Erfaring“. Erfaringen var kommet fra Justitsministeriet — antagelig til dette gennem Overauditor Steenstrup²²⁾ — der 1. August havde opfordret Tscherning til at søge kongelig Approbation paa „de provisoriske“. I Vendinger noget lignende de i Svaret til Kongen 3. August afslog Tscherning imidlertid dette og nøjedes med at oversende Justitsministeriet de den 8. Juni modtagne Betænkninger (se S. 309). Justitsministeriet fastholdt imidlertid sin Opfattelse og forestillede den 13. s. M. til Kongens Afgørelse, at hvorvel man ikke fandt „noget videre“ at erindre imod, at Bestemmelserne foreløbig traadte i Kraft, behøvede de dog kongelig Sanktion. De indstilledes derfor til foreløbig Approbation, indtil de øvrige paatænkte Forandringer i Borgervæbningens Organisation af Justitsministeriet kunde forelægges til endelig, kongelig Afgørelse. Det tilføjedes, at det formentlig dog vilde være hensigtsmæssigt, at der ved Approbationen tilføjedes, at de „provisoriske Bestemmelser“ (altsaa Valgene) ikke fik Betydning for de nuværende Borgerofficerer, der havde kongelig Udnævnelse. — Og ved Reskript den 22. s. M. approberede Kon-

²²⁾ Han var en Broder til Japetus Steenstrup og var en yderst nidkær og stridbar Embedsmand, som ingen anden inde i Væbnings Forhold. Han bekæmpede alt, hvad han ansaa for Overgreb fra Tschernings Side. Og han ikke alene „skød sig bag Justitsministeriet“, som Tscherning udtrykker sig i sine Optegnelser, men paavirkede stedse større Kredse af Væbnings Officerer til Opposition mod Krigsministeren.

gen Ord for Ord, hvad Justitsministeriet havde forestillet.²³⁾ Da nu imidlertid samtlige Væbningens Officerer havde kongelig Udnævnelse, *var hermed Valgenes Betydning nærmest reduceret til Nul undtagen for Forfremmelse til Underofficer eller Sekondløjtnant!* Det maa have været en dyb Skuffelse for Tscherning.

Dagen efter skrev Justitsministeren privat til Generaladjudanten, med hvem han forud mundtlig havde drøftet denne Sag, at han ved den Form, han havde givet sin Forestilling, havde søgt „at forebygge, at der ikke i en — om end nok saa væsentlig — Formfejl“ [af Tscherning?] „skulde blive en næsten nødvendig Grund til et Brud“ [inden for det samlede Ministerium? eller mellem Kongen og Tscherning?] „som i saa mange Realitetsspørgsmaal omhyggeligen er undgaaet“. For en Sikkerheds Skyld, sluttede Justitsministeren, havde han først forebragt sin Forestilling i Statsraadet, der var enigt om, at Sagen blev afgjort paa denne Maade.

Striden om Valgene i Væbningen var altsaa nu naaet op i de højeste Regioner, var blevet af politisk Betydning. Den 25. August underrettede Justitsministeriet korrekt Krigsministeriet om Resolutionen af 22., og to Dage efter lod Krigsministeriet Underretningen gaa videre til Væbningen.²⁴⁾

Generaladjudanten har uden Tvivl noteret Afgørelsen med Tilfredshed. Den 10. s. M. havde han udvirket et kongeligt Reskript til Statsraadet (Ministerraadet?) om at udtale sig, om det ikke maatte anses fornødent, at *skriftlig* kongelig Resolution erhvervedes, før provisoriske Bestemmelser, der medførte Forandring i de bestaaende Anordninger, emaneredes gennem et Ministerium, selv om Sagen har nydt Hans Majestæts mundtlige Bifald. Hertil svarede Ministerpræsidenten den 17. s. M.,

²³⁾ Generaladjudantens indk. Sager, 1848, II, Nr. 120. Findes ogsaa i den milt. Reskriptsamling.

²⁴⁾ Væbningens Journal 1844—48, Nr. 469.

at „Statsraadet“ var af den Formening, at saavel med Hensyn til provisoriske Bestemmelser, der forandrede i Lovgivningen, „som overhovedet i Henseende til enhver Foranstaltning, hvortil allerhøjeste Resolution udfordres, bør af vedkommende Minister forud erhverves Deres Majestæts *skriftlige* Resolution, hvilket ogsaa stemmer med, hvad der tidligere ved kongelig Anordning har været paabudt“.²⁵⁾ — Man vil vistnok finde det mærkeligt, at Schöller har faaet Kongen til at sætte Navn under Reskriptet af 10. August.

Den 22. August skulde imidlertid yderligere blive „en sort Dag“ for Tscherning personlig, thi den Dag henvendte næsten samtlige Borgervæbningsofficerer — 81 — sig til Kongen med en meget skarp Protest mod Tschernings Valgbestemmelser og Forhalingen af Kundgørelsen d. 19. Juli. Den var underskrevet af Majorerne Rohmell og Lier²⁶⁾ paa egne og de andres Vegne og overrasktes Kongen personlig af de to Mænd.²⁷⁾ Korpscheferne og en Del andre har holdt sig tilbage. Da Protesten er et interessant Vidnesbyrd om, hvad der i „det mærkværdige Aar“ kunde skrives til Kongen, skal den gengives i noget forkortet Form:

Til Kongen.

Under 17. Juli d. A. er fra Krigsministeriet udgaet provisoriske Bestemmelser for Maaden, hvorpaa de ledigblivende Officers- og Underofficersposter ved Kjøbenhavns Borgervæbning fremtidig skal besættes ved Valg, hvad der aldeles omstøder Bestemmelserne

²⁵⁾ Generaladjutantstabens indk. Sager, 1848, II, Nr. 120, der er en Samling Dokumenter vedrørende de provisoriske Bestemmelser.

²⁶⁾ Peter Frederik R. var Fabrikant (Tændstikker), blev Oberstløjtnant i Væbningen, født 1798, død Dec. 1870. Carl Frederik Lier var Skomagermester med meget stor Forretning, blev Oberst i Væbningen, født 1806, død Okt. 1880.

²⁷⁾ Borgervæbningens Arkiv (Hærens Arkiv), Nr. 8.

i Reglementet af 1. Juni 1808, navnlig § 50, der udtrykkelig siger, at al Forfremmelse i Løjtnantsklasserne skal ske efter Anciennitet, i de højere efter udvist Duelighed og Konduite ...

Da de nuværende Officerer ved begge Korps, som er udnævnt af Deres Majestæt og sal. Forgængere, har underkastet sig de Forpligtelser, som nævnte Reglement paabyder, under den Forudsætning, at deres Rettigheder skal overholdes, „kan de ikke stiltiende lade disse vederfares en saadan Krænkelse, som nu ved de nævnte provisoriske Bestemmelser har fundet Sted, thi vel billiger vi, at Borgerne selv paa en hensigtsmæssig Maade vælger deres Befalingsmænd, men disse bør, hvis de ikke ved efterfølgende Valg avancerer op til højere Charger, forblive i den Grad, hvortil de er valgt, men ingensinde uden Brøde, uden Lov og Dom degraderes til Menige og betages Rang og Titel“. — Vi kan ikke underkaste os den Eventualitet og maa derfor for vort og Medofficerers Vedkommende nedlægge vor allerunderdanigste Protest overfor Deres Majestæt mod, at Krigsministerens provisoriske Bestemmelser, der gør Indgreb i vore personlige Rettigheder, kommer til praktisk Anvendelse, „forinden de ere blevne forelagte en forestaaende Rigsforsamling, der, i Forbindelse med Planen til almindelig Værnepligt eller Almeenvæbning, kan ventes at ville tage Borgerkorpsernes fremtidige Organisation under Overvejelse“.

Som frie Borgere ligeoverfor vor folkekære Konge tror vi ved denne Lejlighed heller ikke at burde tilbageholde Ytringen af vor Forundring over, at det af Deres Majestæt besluttede og den 22. April underskrevne Avancement, først under 17. [19.] Juli af Krigsministeren er offentliggjort og kommuniceret de Vedkommende.

Vi beder endvidere Deres Majestæt tillade os den Reservation, at de Officerer, der mulig ikke ønsker at indgaa paa en saadan forandret Organisation af Borgervæbningen, maa faa Afsked uden Hensyn til, om de har tjent de i det paagældende Reglement fastsatte 25 Aar. Vi fremsætter denne Fordring, fordi Krigsministeren har nægtet at forelægge Deres Majestæt de Ansøgninger om Afsked, der fra mange af Væbningens Officerer var indkomne paa Grund af Reglementets provisoriske Bestemmelser.

Paa egne og 79 Medofficerers Vegne henstiller vi allerunderdanigst denne Sag til allerhøjeste Overvejelse og Afgørelse.

Allerunderdanigst

P. Rohmell, Major.

C. F. Lier, Major.

Det ser ud til, at Steenstrup fuldt ud har sympatiseret med de 81 og har udfærdiget Aktstykket. Efter at Kongen havde affordret Justitsministeriet en Betænkning derom, udfærdigedes der kongelig Resolution den 5. Oktober, hvorom senere.

Blandt de Officerer, der ikke deltog i Protesten, var Kaptajn, Brygger J. C. Jacobsen, Chef for Rosenborg-Kompagniet ved Major Rohmells Bataillon. Han havde intet erfaret om, at der arbejdedes paa denne Protest, som han i en Skrivelse, en Klage, til Væbningschefen skarpt kritiserede. Han agtede at drage de to Majorer, der var Underskrivere, til Ansvar for at have villet give det Udseende af, at samtlige Væbningens Officerer, herunder altsaa Jacobsen, deltog i Protesten. Men Jacobsen var i Forvejen gaaet videre, og havde underrettet Væbningschefen om, at *han*, i Modsætning til Flertallet af Officererne, vilde stille sig som Valgkandidat. Jacobsens Opposition var Flertallet højst uvelkommen; hans Bataillonschef, Rohmell, trak det ud med at fremsende

hans første Skrivelse, og da Rohmell endelig fremsendte den, var det med saadanne spydige Udtalelser mod Jacobsen, at General Bruhn paatalte det i de skarpeste Udtryk.²⁸⁾ Som det senere vil ses, traadte Jacobsens Meningsfæller ogsaa frem med Indstilling til Kongen.

Et Par Uger efter Afgivelsen af Protesten af 22. August gav et Antal af Officererne denne forstærket Eftertryk ved at søge deres Afsked. For de flestes Vedkommende afslog Tscherning imidlertid at fremsende Ansøgningerne og gjorde — i Overensstemmelse med Reglementet af 1808 — Undtagelse alene i de Tilfælde, hvor Ansøgerne havde tjent over 25 Aar som Officer. For de øvriges Vedkommende henstillede han atter til deres Patriotisme i disse vanskelige Tider.

Samtidig trak det op til Konflikt mellem Tscherning og Væbningen om Opfattelsen af den kongelige Resolution af 22. August. Væbningen havde indstillet nogle Løjtnanter til Kaptajn, men Tscherning afslog at fremme Indstillingerne: „Det maatte skade Betydningen af Forfremmelse efter Valgkandidatur, om man i dette Øjeblik lod den blive uden Anvendelse“. Væbningen svarede, at den nu havde udstedt Parolbefaling om Sekondløjt-

²⁸⁾ Se navnlig Væbningens Reprimande til Rohmell i Kopibog Nr. 61, 25. Sept.

Som Kuriosum skal nævnes, at en Louis Melchior d'Olin-Hallberg, „Literatus og Journalist samt Lærer i de fleste europæiske Sprog“, som han skriver sig, født i Helsingør, der 1848 var blevet Bombardér (Korporal) i det borgerlige Artilleri, bad General Bruhn interessere sig for hans Udnævnelse til Løjtnant. Han havde forgæves forsøgt at sætte sig ind i de udførlige Valgbestemmelser, men mange af hans Medborgere havde lovet at stemme paa ham. En Løjtnantsstilling vilde passe ham udmærket „i mit daglige Fag og Beskæftigelse“, og han mente, at Væbningen jo maatte ønske at faa *videnskabeligt* dannede Mænd til Officerer. Væbningen svarede ham, at Afgørelsen afgang af Kammeraternes Valg og de foresattes Indstilling. — Han blev ikke Officer og søgte saa Afsked. Se Erslew Forf.lexikon, Suppl., I, S. 647.

nantskandidaturer og Valg af Underofficerer; at gaa videre med Valg [til de højere Grader], saaledes som Tscherning forlangte det, ansaa Væbningen for stridende mod Resolutionen af 22. August, „der aldeles nægter de provisoriske allerhøjst approberede Valgbestemmelser Indflydelse paa de ældre Officerer“. Men for at faa en Afgørelse paa Sagen henstillede Væbningen, at Krigsministeriet anmodede Justitsministeriet om dettes Skøn over den kongelige Resolutions „virkelige Mening“ — eventuelt at sidstnævnte Ministerium indstillede til Kongen, at der udstedtes en ny Resolution, der endeligt kunde afgøre Spørgsmaalet. Der vexledes herefter en Række vidtløftige Skrivelser mellem Tscherning og Væbningen herom. Væbningens Skrivelser var affattet af Steenstrup; de var vel tjenstlig-ærbødige i Formen, men i Realiteten overlegne og spydige. Blandt meget andet udtalte Væbningen, „at den Valgmaade, som i sine Grundtræk havde vunden Hans kongl. Majestæts Bifald, dog ikke skulde udstrækkes saa vidt“, at de omhandlede Løjtnanters „Stilling i Borgervæbningen blev afhængig af de provisorisk anordnede Valgs Udfald, og det skønnes ikke rettere, end at de provisoriske Valgbestemmelser ikke vilde forblive uden Indflydelse paa hine Officerer, naar disse Bestemmelser skulde anvendes paa dem, og deres Forfremmelse skulde betinges af deres Optagelse blandt Kandidater efter sket Afstemning ved Valgene“ ... Sagen interesserer et stort Antal Officerer, der „formentlig“ deler Væbningens Formening om Forstaaelsen af Resolutionen. Med ubegribelig Stædighed holdt Tscherning stadig fast ved, at Væbningen fuldstændig misforstod Resolutionen: Dennes sidste Punkt om, at Valgbestemmelserne ikke skulde have Indflydelse over for „de nuværende ansatte Officerer, der har faaet kongelig Udnævnelse“, var netop efter Tschernings egen Tilskyndelse optaget i Justitsministeriets Indstilling, for at

Tscherning ikke skulde være strængt bunden til at følge Valgkandidaturen. Dette gik aldeles ikke paa tværs af Valgbestemmelserne, hævdede Tscherning, Valgene af Kandidater til ledige Stillinger — disse Valg var ikke afgørende for Forfremmelser, men var dog af stor Betydning for Krigsministeren, der skal vælge og indstille de bedst egnede, og de er dobbelt vigtige for ham „i et Øjeblik, hvor en de vigtige Krigsmandsegenskaber modstræbende Korporationsaand har givet sig tilkende i en saadan Grad, at det vel er paa Tiden, at den modarbejdes ved at skaffe de Bestemmelser villig Efterlevelse“, som i flere Retninger er udarbejdet til Reform af Borgervæbningen.

Endelig affattede Steenstrup en vidtløftig Fremstilling til Justitsministeriet med Referat af nogle vexlede Skrivelser, Afskrift af andre, sluttende med Henstilling om at erholde Underretning, der var i Stand til paa officiel Maade at ophæve den rejste Tvivl om Betydningen af Resolutionen af 22. August, nemlig dennes sidste Passus [om de alt kongelig udnævnte Officerer]. Væbningens Chef maa imidlertid have ment, at der i Forvejen var flydt Blæk nok om denne Resolution, thi Fremstillingen blev ikke afsendt.

Dette var ej heller nødvendigt, thi i de samme Dage havde de „79“s (81s) Protest foranlediget Kongen til gennem Generaladjudanten at forelægge Justitsministeriet Protesten til Betænkning. Denne blev afgiven den 25. September, hvorefter Kongen resolverede, at de provisoriske Valgbestemmelser „allernaadigst approberedes til foreløbig at træde i Kraft“, dog saaledes, at de forblev uden Indflydelse med Hensyn til de nuværende Officerer med kongelig Udnævnelse, idet „disse ikke alene ikke kunne forpligtes til at træde tilbage i en ringere Stilling end den, hvortil de eengang er forfremmede, men endog fremdeles ville kunne forfremmes, om de end ikke

ved de foretagne Valg skal blive indbefattet i Kandidaturen til de højere Officersposter, og deres Adgang til at avancere, der ej tilforn var bunden til Anciennitet, saaledes ikke undergaar nogen Forandring ved de forehavende Valg“. Kongen paalagde samtidig Justitsministeren at meddele Væbningen, at han ikke fandt Anledning til at befale noget videre med Hensyn til Protestens to sidste Poster.²⁹⁾

Den 10. Oktober fremsendte en af Væbningens Majorer paa egne og en Del andre Officerers samt en menig ved Navn Moltke paa en Del Underofficerers og 235 meniges Vegne Andragende til Kongen om, at de provisoriske Bestemmelser om Valg etc. „snarest muligt og i deres hele Omfang maatte bringes til Udførelse“. Skønt disse Andragender var utvetydige Vidnesbyrd til Støtte for Valg, benyttede Generaladjudanten dem til et nyt Angreb paa Tschernings Yndlingsplaner og sendte dem til Justitsministeriet med den Udtalelse, at da Kongen af dem havde erfaret, at disse provisoriske Bestemmelser „langtfra at have fundet den forventede Genklang i Borgervæbningen, meget mere ere blevne en Kilde til Splid og Uenighed i denne“, imødesaa Kongen snarest Udtalelse fra Justitsministeren om, hvorvidt det maatte være „nødvendigt og gavnligt“ at sætte Bestemmelserne ud af Kraft, indtil en definitiv Bestemmelse om Væbningens fremtidige Organisation var tagen, og at der indtil da ved Officers- og Underofficersposters Besættelse forholdtes efter det gamle Reglement.³⁰⁾

Justitsministeriet, hvis Holdning over for Tscherning vedblivende var lige saa saglig, som den var hensynsfuld, sendte Reskriptet til denne og udbad sig hans Ytringer i Sagen. I en udførlig, personlig affattet Skrivelse sva-

²⁹⁾ Om den sene Offentliggørelse af Afskeder m. m. og eventuelle Afskedsbegæringer fra en Del Officerer.

³⁰⁾ Generaladjutantstabens Kopibog 1848, 13. Okt. Nr. 538.

rede Tscherning omgaaende, at han ikke saa mindste Grund til at forhale Gennemførelse af Valgene; han fandt det endog gavnligt, at Valgmaaden blev prøvet i Praxis, før det fuldstændige Regulativ for Væbningen udarbejdedes, og anbefalede, at man snarest tilendebrogte Reformerne, navnlig det vigtigste: Valgene. Dette vilde være det sikreste Middel til at tilvejebringe Enighed i Væbningen. Han havde udarbejdet Valgbestemmelserne i en Form, der i høj Grad sikrede de styrende Myndigheders Indflydelse paa Borgervæbningens Befalingsmandskorps — „i højere Grad end i andre Stater, der have undergaaet den seneste Tids Omvæltninger“. Hvis man nu standser Udviklingen, vil det sikkert fremkalde en farlig Gæring. Har Væbningen først faaet et Sæt yngre Officerer og Underofficerer, udgaaet af den nye Ansættelsesmaade, vil det styrke Institutionen, og de ældre vil forventelig underordne sig og opfylde deres Pligter, „naar de indser, at deres uberettigede Modstand intet Medhold finder“.³¹⁾

Tschernings Skrivelse var særdeles vel affattet, hans Argumentation rolig og overbevisende, og med fuld Ret kunde han hævde, at saaledes som Valgbestemmelserne var affattet, havde Befalingsmændene, navnlig de ældre, og „Myndighederne“ fuldt tilstrækkelig virkelig Indflydelse. Justitsministeriet har herefter tilraadet Kongen i Overensstemmelse med Tschernings Udtalelser, og der foretoges ikke videre i Sagen.

Et sidste Forsøg fra Generaladjutantens Side paa at lægge sig paa tværs af Tschernings Væbningsplaner er formentlig den udaterede Koncept til „Resolution“ paa en Betænkning fra Krigsministeriet om den „Indflydelse, som Emanationen af den Rigsforsamlingen nu i Udkast forelagte Anordning om Værnepligts Indførelse vil kunne

³¹⁾ Kommandokontorets udg. S. 1848, 19. Okt., Nr. 10. 144.

have paa Borgervæbningens fremtidige Organisation“ samt om Stemningen i Væbningen, særlig Artilleriet, og om de provisoriske Bestemmelser —: At det findes rigtigst, at disse provisoriske Bestemmelser foreløbig stilles i Bero. Men Koncepten har faaet Paategningen: Denne Resolution er *ikke* bleven udfærdiget.

Midt i Oktober indberettede Tscherning til Kongen, at der til Krigsministeriet var indkommen Forespørgsel om, hvilken Stilling Officerer i de borgerlige Korps i København vilde faa i Hæren, hvis de blev udskrevet til Tjeneste i denne efter Anordningen af 23. Sept. s. A. [„Septemberloven“]. Tscherning havde meddelt Forespørggerne, at de, efter at være øvet og prøvet i en Exercerskole ved Hæren, vilde blive betragtet som Officerer af Krigsreserven. En yderligere „Ikke afsendt“ Koncept til kongelig Resolution i den Anledning indeholder en anden Elskværdighed til Tscherning: At Kongen ikke kunde tilbageholde at tilkendegive ham, at en Bestemmelse om disse Officerers fremtidige Stilling kun kunde være given af Kongen, og at Tscherning altsaa i Forvejen burde have nedlagt allerunderdanigst Indstilling.

Ligefrem upassende, fornærmelig og i Modstrid med almindelig Tjenestegang var Generaladjutantens Svar paa Indstilling 19. Okt. fra Tscherning til Kongen om nogle Officerers Afgang fra Væbningen: At inden Resolution udfærdigedes, forventede Kongen at faa forelagt selve Ansøgningerne med tilhørende Bilag. Det var et udtalt Mistillidsvotum, hvis der virkelig stod en kongelig Villiesytring bagved.

Det er aabenbart, at Generaladjudanten netop i disse Dage, da der var akut Ministerkrise, endende med Tschernings og Meningsfællers Afgang, har gjort sit bedste for at gøre Tscherning ked af Stillingen. Kongen selv synes dog at have holdt sig noget tilbage. I denne Sammenhæng skal nævnes, at Tscherning i de samme

Dage var under skarpeste, mest nærgaaende Behandling fra Kongens (Generaladjutantens) Side i Anledning af nogle Forhold ved Landkadetkorpset, og denne Sag trak ud lige til den 16. November, Dagen efter Martsministeriets Opløsning og Tschernings m. fl.s Afgang som Minister.

De sidste Maaneder af Tschernings Ministertid var han stærkt optagen af de politiske Forhold, og ved Borgervæbningen stod kun tilbage at foretage Valgene. Tscherning mente, at Bruhn ikke var ivrig nok med at fremme disse; han stillede en Kaptajn af Hæren til Raadighed i den Anledning og gav Anvisning paa blandt andre Husarernes Ridehus (ude ved Kastelsgraven) og Ridehuset ved Artillerikasernen i Baadsmadsstræde. I Begyndelsen af November var de to Korpschefer Hellenes og Eberlin³²⁾ med Bataillonskommandørerne ude for at se paa de anviste Lokalteter og diskuterede derefter om disse og Valghandlerne. De fandt, at Husarernes Ridehus var for skummelt og mørkt for de betydelige skriftlige Arbejder ved Valgene og Adgangene dertil et rent Morads, og indstillede til Bruhn at søge Valghandleren udsat til en gunstigere Aarstid paa Grund af den kolde, mørke Efteraarstid, og fordi Borgerne i denne Krigstid havde haft saa megen militær Tjeneste, at de nødvendig yderligere en Dag holdtes borte fra deres Forretninger — navnlig da de skønnede, at Sagen ikke var „saa særdeles paatrængende nødvendig“.

Bruhn var dog for loyal over for Tscherning til at følge denne Opfordring, og i Dagene 15., 17., 20., 22., 24. og 27. Nov. gennemførte da Væbningens seks Batailloner i

³²⁾ Claus Bernt Hellenes, 1781—1865. Johan Frederik Eberlin, 1787—1868. Han var Garvermester.

al Fredsommelighed disse Valg, der Maaneder igennem havde vakt saa meget Røre.

Der var fremlagt trykte Lister over de Underofficerer, Løjtnanter og Kaptajner, der skulde *afgaa* efter seks Aars Tjeneste, over samtlige *valgbare* Underofficerer og Løjtnanter o.s.v. og over samtlige Vælgere, fra de menige til Korpscheferne.³³⁾ — Det blev en praktisk Prøve for de kommende politiske Valg, men mere kompliceret end disse, og de mange trykte Lister kostede en smuk Sum.

Kort efter indstillede Væbningen til kongelig Resolution nogle Forfremmelser til Kaptajn og Løjtnant, hvorved der var taget skyldigt Hensyn til Udfaldet af Valgene. Indstillingen passerede gennem Krigsministeriet, der nu, under C. F. Hansens Ledelse, næsten ganske undlod at beskæftige sig med Væbningens Anliggender. Dog rettede det Forespørgsel til Væbningen angaaende et Par Avancementer fra Sekond- til Premierløjtnant, som Væbningen besvarede meget fyndigt med Henviisning til, at Reglementet af 1808 gav de indstillede Sekondløjtnanter „ubetinget Ret til at avancere ... efter Anciennitet“, hvad Krigsministeriet ganske godkendte.

Det kan ikke betvivles, at Tschernings hurtige Indgriben i Røret i Hovedstaden Dagene omkring 20. Marts har været paakrævet, og at navnlig Bestemmelsen om, at Væbningens Befalingsmænd skulde vælges af deres „Medborgere“, af den almindelige Borger er blevet modtaget med stor Tilslutning. Og Tschernings Valgbestemmelser var saa indviklede, saa fyldt med Kauteler, at der ikke var Fare for Misbrug. Befalingsmandskorpset trængte i høj Grad til den Fornyelse med yngre Kræfter, som Klikevæsen hidtil havde hindret.

Tschernings provisoriske Bestemmelser kom i øvrigt

³³⁾ De er meget oplysende og findes i Væbningens Arkiv Pk. 8.

aldrig ud over det provisoriske, foranledigede ikke yderligere kongelige Resolutioner, og Valg af Befalingsmænd ses kun at være afholdt denne ene Gang.

I Lov af 1849 om almindelig Værnepligt § 40 hedder det, at Borgervæbningen, Brandkorps o. l. skal alene staa under den civile Øvrigheds Overbefaling ... „Dog skulle de borgerlige Korpser i Kjøbenhavn og øvrige faste Pladser ... fremdeles i Krigstid under Krigsbestyrelsens Befaling kunne anvendes til Byens Forsvar og skulle derfor ogsaa i Fredstid staa under Krigsbestyrelsens Tilsyn“.

Det kan vel være rigtigt, at Grundene til Tschernings Tilbagetræden som Minister navnlig var hans særlige Opfattelse af den ydre og indre Politik og stærk Skepsis over for fortsat Krigsføring; men det tør alligevel antages, at den Modgang, de Skuffelser, han mødte, den Uvillie, han paadrog sig i vide Kredse i København, ved sit Arbejde med Borgervæbningen, sammen med de skarpe Misbilligelser, han gentagne Gange paadrog sig fra Kongen for Overtrædelser af de kongelige „Prærogativer“ paa særlige Omraader, kan have medvirket betydeligt til hans Beslutning om Afgang.

Forfatteren har øjensynlig ikke benyttet den i Stadsarkivet beroende Pakke „Borgervæbningen i København 1785—1854“. Derimod ses Æmnet ikke berørt i Pakken „Familien Tschernings Papirer 1743—1848“, som ogsaa findes i Stadsarkivet.

KASTELLETS VAGTFORHOLD GENNEM 250 AAR.

Af VICTOR KROHN.

INDLEDNING.

Paa den Tid, da Kastelet var under Opførelse, og et godt Stykke frem i Tiden derefter var Vagttjeneste og Fæstningsarbejde noget af det, hvortil der udkrævedes de største Styrker; blev der saa lidt Tid til overs, anvendtes den til Eksercits og Evolering; Felttjeneste endsige Gymnastik var ukendte Begreber, og hvad Skarpskydning angik, afholdtes Øvelserne for Kastelets Vedkommende i Faussebraien mellem to Bastioner, hvor Afstanden højst var c. 120 m.

Et Aar før Kastelet blev taget i Brug, laa der kun to Regimenter i Byen: Kongens Livregiment til Fods Livg.) og Ruses Regiment (2. Batl.) samt noget Ryteri, og d. 9. Marts 1663 erfarer man, at det første af disse Regimenter daglig maatte afgive 108 Mand til Vagt og 504 til Fæstningsarbejde, medens det andet maatte afgive 131. Hertil kom 4 Ryttervagter med 41 Mand, og naar Befalingsmændene medregnes, blev det en daglig Afgivelse af 787 Personer. Da den samlede Styrke vel næppe kan have været større, end at Vagtturen faldt hver tredie Dag, maa det have været en opslidende og trist Tilværelse.

Den 8. September 1667 var der i selve Byen ikke mindre end 18 Vagter med ialt 329 Personer, medens der paa Christianshavn var 6 med 83 og i Kastellet 8 med 180.¹⁾

Kastellet Frederikshavn.

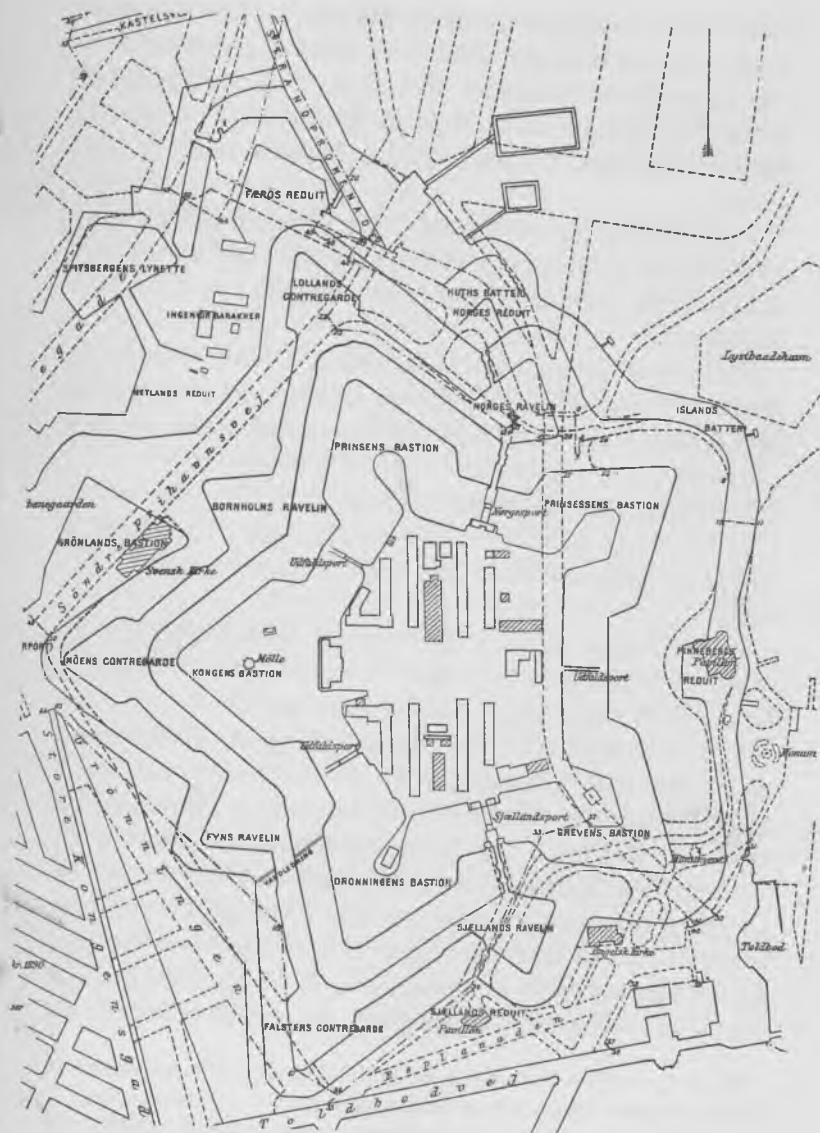
I Modsætning til, hvad Tilfældet er i vor Tid, hørte der den Gang 4 Mand til hver Post; den enkelte Mand stod kun paa Post en Time ad Gangen og var fri i 3 Timer. Desuden var der paa alle Kasteslets Vagter et Antal Mand „tilovers“; man faar intet at vide om, hvortil disse overkomplette er blevet anvendt; men man tager vel næppe meget fejl, naar man gaar ud fra, at de er blevet anvendt som Patrouillemandskab, og i saa Fald er der saavel i den Retning som i Retning af den kortere Posttid blevet taget mere Hensyn til Mandskabets Ydeevne, end Tilfældet har været senere, hvor Vagtstyrken tilnærmelsesvis har været den samme, men hvor Posttiden var dobbelt saa lang, samtidig med at det postfri Mandskab maatte udføre en ofte meget anstrengende Patrouilleringstjeneste.

Idet der for Orienteringens Skyld henvises til det led-sagende Kort over Kastellet, skal det i Korthed berettes, hvorledes Kastelsvagternes Placering, Styrkeforhold og Antal Poster m. m. var i September 1667.

Paa Hovedvagten, der havde til Huse i Norgesportens to Portbygninger, var der 1 Kaptajn, 1 Sergent, 1 Korporal, 3 Gefrejtere og 33 Mand til 7 Poster ved Corps de Garden (Post for Gevær), Kommandanten og paa Kongens, Prinsessens og Prinsens Bolværker (Bastioner), 2 Natposter ved Provianthuset og lige over for Pinneberg samt 5 „tilovers“.

I Sjællands Ravelinsvagt: 1 Sergent, 1 Gefrejter og 17

¹⁾ Oberstløjtnant G. V. J. Smith's Optegnelser paa Københavns Kommandantskabs Kontor; nu tillige i Afskrift i Hærens Arkiv.

Kastellet Frederikshavn, som det har været, og som det er.

Mand til 4 Poster ved Corps de Garden, Broen, paa Kongens²⁾ og paa Grevens Bolværker samt 1 „tilovers“.

I Fyns Ravelinsvagt: 1 Korporal, 1 Gefrejter og 18 Mand til 4 Poster ved Corps de Garden, i Falster, paa Linien hen imod Falster og imod Møen samt 2 „tilovers“.

I Bornholms Ravelinsvagt: 1 Korporal, 1 Gefrejter og 17 Mand til 4 Poster i Ravelinen, ved Corps de Garden, paa Broen³⁾ og paa Linien hen imod Lolland samt 1 „tilovers“.

I Møens Kontregarde: 1 Korporal, 1 Gefrejter og 17 Mand til 4 Poster ved Corps de Garden, i Ravelinen og paa Linien hen imod Fyn og imod Bornholm samt 1 „tilovers“.

I Norges Ravelinsvagt: 1 Sergent, 1 Gefrejter og 17 Mand til 4 Poster ved Corps de Garden, i Ravelinen, i Lolland, og paa Linien hen imod Lolland samt 1 „tilovers“.

I Pinnebergs Reduit: 1 Sergent, 1 Gefrejter og 17 Mand til 4 Poster i Ravelinen 1, paa Faussebraien(?) 2 og paa Batteriet 1 samt 1 Mand „tilovers“.

I Toldbodvagten: 1 Fændrik, 1 Sergent, 2 Gefrejtere og 22 Mand til 5 Poster ved Corps de Garden, ved Bommen, i Reduiten, paa Batteriet hen imod Pinneberg og uden for Batteriet hen imod Byen samt 2 „tilovers“.⁴⁾

Kastellets Vagtstyrker vekslede i det uendelige, og „Vagtdetaillerne“ er legio gennem Tiderne, hvorfor der her kun vil blive fremdraget de enkelte, hvor der gør sig særlige Forhold gældende, som f. Eks. d. 28. December 1668, hvor der var afgivet en saa stor Styrke til

²⁾ „Kongens“ er formentlig en Fejlskrift, da det forekommer to Steder, medens Dronningens Bastion mangler.

³⁾ Hvilken Bro? Ved Gravens grundige Udrensning i 1939 fandtes der ikke Spor af nogen Bro her.

⁴⁾ Oberstlt. G. V. J. Smith's Optegnelser. (Se Fodnote 1).

Fæstningsarbejde, at Kommandanten maatte give Ordre til at trække Broerne op og holde Portene lukkede;⁵⁾ ligesom han d. 18. Juli 1669 maatte lade Hovedvagten forstærke med 16 Roder i Anledning af, at der blev fejret et større Bryllup i Byen, ved hvilket et betydeligt Antal af Adelen var til Stede.⁶⁾

Det var ikke helt ualmindeligt, at Skildvagterne til Trods for den relativt korte Posttid i meget kolde Vintre frøs ihjel paa deres Post, naar de havde givet efter for Sønnen; saaledes berettes der d. 24. Januar 1670: „Igaar Nat fandtes 4 Soldater døde paa deres Poster“; at dette kunde ske, vil bedre forstaas, naar man senere hører om det Overmaal af Drukkenskab, der til Stadighed fandt Sted, ikke mindst paa Vagterne.

Selv om Vagtlokalerne endnu i vor Tid just ikke bærer Præg af en særlig Hygge, lader det dog til, at de har været langt under Lavmaalet i hine Tider, og naar det i November 1671 hedder, at der findes Vagter, der endog blev sammenlignet med Svinestier,⁷⁾ og paa hvilke der hverken fandtes Borde, Bænke eller Kakkellovne, skulde man tro, at de maatte være umulige som Opholdsrum i hvert Fald om Vinteren, tilmed da de som oftest samtidig blev anvendt som Arrestlokaler saavel for Vare-tægts- som for Krumslutningsarrestanter, ja endog for Statsfanger. I 1694 klager Officererne paa Toldbodvagen over, at der mangler Brændsel, og at Vagtbygningen er fuldstændig utæt.⁸⁾

I September 1716 blev der givet Ordre til, at Vagterne skulde forstærkes, at Norgesporten skulde være lukket baade Dag og Nat, og at Konstablerne skulde være paa

⁵⁾ Løvenskjold: Efterretninger om den kgl. Livg. t. F. 33.

⁶⁾ Meidell: Militarismen i Danmark 59.

⁷⁾ Meidell: Bille Ættens Hist. II, 103.

⁸⁾ Hist. Medd. o. Kbhvn. 1, IV, 193.

deres Poster paa Batterierne saavel mod Staden som mod Landsiden, medens Resten skulde opholde sig paa Vagterne om Natten.⁹⁾ Alt dette var en Følge af, at Czar Peter den Store med Planen om en dansk-russisk Landgang i Skaane for Øje laa med en Styrke af 30000 Mand i to Lejre Nord for København, medens den danske Hær kun raadede over 23000 Mand.¹⁰⁾

Efter en Ordre af 18. November 1729 skulde der til hver Officersvagt udleveres to Lys à 9 lyb. Sk. pr. Pund og til de Gemene hver Nat et Maal Tran, ligesom der til samtlige Vagter aarlig blev bevilget 166 Favne Brænde.¹¹⁾

Medens Skilderhuse havde været anvendt fra 1663, skal det ikke med afgjort Sikkerhed kunne siges, hvorvidt Skildvagterne før 1732 har været forsynet med Skilderkapper; men i August sidstnævnte Aar blev der fra det kgl. Manufaktur udleveret 180 Alen rødt Klæde til Kastellet til Forfærdigelse af 36 Skilderkapper, om hvilke det hedder, at de var forsynet med 10 Knapper foran og 2 paa Kraven.

Vagtforseelser blev straffet meget strengt; hvis en Soldat sov paa sin Post eller forlod den i Utide uden at være blevet afløst, skulde han skydes; det var Tidens militære hurtige Retsforfølgning. Mødte en Soldat beruset paa Vagten, eller berusede han sig paa denne i en saadan Grad, at han ikke var i Stand til at forrette sin Tjeneste, skulde han de to første Gange ikendes høje arbitrære Straffe; men skete det tredie Gang, blev han straffet paa Livet.¹²⁾

⁹⁾ Kgl. Res. og Kollbr. (NB. Hvor intet særligt er anført, er Talen om Kastellets Kommandantskabs Arkiv).

¹⁰⁾ Hist. Tidsskr. 5, III, 78.

¹¹⁾ Kgl. Res. og Kollbr. 18/11 1729.

¹²⁾ Chr. V's Krigsretsbev. Pkt. 77 og 78.

Fra 1739 skulde der ved enhver Vagt findes en Ammunitionsbeholdning af 3 Patroner pr. Mand.¹³⁾

Naar man andetsteds under Omtalen af Stokkene har hørt, at endog Beboelseslejlighederne i den underste Etage endnu i 1798 havde brolagte Gulve, vil det ikke kunne undre, at ogsaa Gulvene i Vagtstuerne var brolagte i Tiden omkring 1740, hvilket man netop ved den af Nationalmuseet i Sommeren 1941 foretagne Udgravning af Kongeporten har faaet Bevis for.¹⁴⁾

Af en Formular til en Rapport af 12. August 1754 for „Der Königs Thor Wache“ ses det bl. a., at der daglig var 6 Ronder, nemlig en Hovedronde, Kaptajn, der skulde inspicere fra Kl. 10—12½ Form., en Natronde, Vagtkommandøren, fra Kl. 12½—2 og en Dagronde, Løjtnant, fra Kl. 2—10 Em.; men ikke til bestemte Tider; fremdeles tre Visitérronder, ligesom der fra Vagten skulde udsendes „Barakke-Patrouiller“ hver halve Time fra Kl. 8¼—4½.¹⁵⁾

I Anledning af Frederik V's 33 Aars Fødselsdag i 1755 blev det d. 26. Marts befaleet, at Vagtparaden, til Forherligelse af Dagen, for første Gang skulde trække op med paasat Bajonet. Denne Befaling fik nogle ret mærkelige og til Dels blivende Følger. For det første maatte Oberst Kleist indberette, at af de to i Kastellet indkvarterede Batailloner var kun den hvervede forsynet med Sidegeværer; Ordren blev desuagtet fastholdt med den Tilføjelse, at Sagen vilde blive forelagt for Kongen.¹⁶⁾ For det andet gav det Anledning til, at der for Fremtiden skulde anbringes Fouchetter af godt Egetræ foran Vagterne; ligeledes skulde der nedgraves Træblokke med de fornødne Huller i til Anbringelse af Esponton og Kors-

13) Milit. Reskrss. 712.

14) Hist. Medd. o. Kbhvn. 3, III, 214, og Ingk. Arkiv, Nr. 2.

15) Genm. C. F. Krabbe, Notitser.

16) Kgl. Res. og Kollbr. 8. Marts.

gevær, ligesom der til Trommen skulde anskaffes en Buk. Bajonetterne skulde paasættes om Morgen, naar Mandskabet blev opstillet, og forblive paa indtil Vagtens Afløsning. Endelig d. 3 April, Fødselsdagen havde været den 31. Marts, resolverede Kongen, at Manglen af Sidegeværer „med Tiden kan blive afhjulpen“. ¹⁷⁾

Da alt dette var blevet bragt i Orden, og Geværerne stod smukt paa Række lænede til Fourchetterne, viste det sig, at dette praktiske Arrangement kom til at gaa ud over Mandskabets Frihed fra Vagten; thi efter Dattidens militære Begreber var det en Utænkelighed, at Vagtens Styrke, naar den blev kaldt til Gevær, var mindre end Antallet af Fourchetter, og det blev derfor befalet, at der ikke maatte gives flere Orlov, end at alle Fourchetterne kunde besættes med Mandskab, eventuelt, hedder det, „maa Stuegefrejteren“ træde med til Gevær. ¹⁸⁾

I September 1756 blev det indskærpet at lade træde til Gevær en Time efter Reveille og før Tappenstreg, da Bedetimerne var geraadet i Forglemmelse.

Oftere, end man skulde tro det nødvendigt, blev det indskærpet at lade Vagtafløsningerne foregaa paa reglementeret Maade, samt at Mandskabet blev ordentligt instrueret, forinden det gik paa Post, da det stadig viste sig, at „naar de blive inspicerede, vide de ikke, hvad de have at gøre eller skal passe paa“; i det hele taget faar man det Indtryk, at Vagtkommandørerne for ofte har taget sig deres Pligter lidt for overlegent.

Naar der skulde foretages Mønstring med de i Kastellet indkvarterede Afdelinger, maatte de københavnske Afdelinger overtage deres Poster saa længe. ¹⁹⁾ Indtraf det Tilfælde, at begge Garnisoner samtidig skulde møn-

¹⁷⁾ Kbhvn.s Knudtsk.: Kgl. Ordrer og Skr. 16.

¹⁸⁾ Ordrebog Nr. 31.

¹⁹⁾ Kgl. Res. og Kollbr. 28/3 1732.

stres som f. Eks. d. 28. Maj 1757, hvor Mønstringen foregik paa Slotspladsen og i Ridehuset paa Slottet, maatte Borgerskabet besætte samtlige Vagter i begge Fæstninger, medens det til daglig Brug kun besatte Byens Hovedvagt.²⁰⁾

Man havde dengang og helt ned til Midten af det 19. Aarhundrede den mærkelige Skik, at der skulde ekserceres og evoleres med Vagtstyrken nogen Tid, før den skulde trække op. Den 23. April 1757 hedder det mærkeligt overbærende, at da den nye Infanteri-Eksercits skal indføres fra d. 30. d. M. med Vagterne i Kastellet, maa der ikke, indtil Eksercitsen er lært, ses for nøje paa Haandgrebene.²¹⁾

Tidligere havde Piberne ved Vagtens Optrækning maattet bære deres Geværer overhængt over Skulderen: dette blev de fritaget for d. 27. August 1757.²²⁾

I 1758 var det blevet henstillet til Kongen at fritage Stabsofficererne og de ældre Kaptajner for at forrette Tjeneste som Ronder, saa længe Garnisonen var saa lille, men det fandt ikke Kongens Bifald, derimod befalede Kongen personlig d. 22. August Aaret efter, at der kun skulde udgaa Hoved- og Dagronde under saadanne Forhold.²³⁾

Den 13. Oktober 1763 foreligger der en kgl. Ordre,²⁴⁾ der er af en saadan Karakter, at man kunde fristes til at drage den i Tvivl, om den ikke forelaa paa Tryk. Det hedder deri: „I Officersvagterne maa ikke findes Vagstole, Brikse eller Hvilebænke, endnu mindre Madrasser, fordi saadanne magelige Sager give Anledning til megen Dovenskab“.

²⁰⁾ Kgl. Res. og Kollbr.

²¹⁾ Kgl. Res. og Kollbr.

²²⁾ Kgl. Res. og Kollbr.

²³⁾ Milit. Reskrs. 1758, 196 og 1759, 208.

²⁴⁾ Milit. Reskrs. 1763, 45.

I 1764 blev Vagten i Arresthuset bag Kirken ændret fra en Officers- til en Underofficersvagt. Naar der ikke ses at foreligge Klager om Utæthed fra denne Vagt som tidligere fra Toldbodvagten, skyldes det sikkert, at Officeren indtil da havde siddet forholdsvis lunt i den første Arrest paa venstre Haand, hvor Struensee 8 Aar senere kom til at sidde, medens den øvrige Vagtstyrke var anbragt i Indgangsentréen, hvor der om Vinteren maa have været en ulidelig Kulde.

Det var stadig galt med det umaadelige Drikkeri paa Vagterne, og til Trods for, at Straffen herfor i 1770 var blevet sat op til 4 Gange Spidsrod allerede for første Gang, viser det sig dog, at der gennemsnitlig blev straffet 50 % af Garnisonen for Drukkenskab.²⁵⁾

I sin i 1771 udgivne Bog: „Tanker om Krigsstanden og dens Forbedring“ skriver Infanterikaptajn W. H. F. Abrahamson følgende:

„Sig mig kære Landsmænd, I som kender det danske Klima, begynder Vinteren og de lange Aftener kun for Civilister saa tidlig og varer saa længe? Eller har Soldaten mere end vi andre Jernhud og Muldvarpeøjne? Soldaten bør være haardfør, men han er og bliver dog et Menneske. Hvis dette blev forandret, vilde det blive lettere for vore stakkels Soldater hver 3. Døgn at leve en urolig Nat og besværlig Dag, hver 3. Nat sove en idelig afbrudt Søvn i Klæderne paa den haarde Briks og hver 3. Dag staa 2 Timer ad Gangen i det gyseligste Vejr, i den kolde Vinter under aaben Himmel paa en høj Vold udsat for alle Vinde og intet at skjule deres Legeme med uden en stumpet Mundering, en Smule Hat og en traadløs forreven Skilderkappe“.

Han anbefalede, at der blev indrettet en lille Forstue paa Vagterne, saa at Vinden og Kulden ikke kunde fare

²⁵⁾ Generalmajor C. F. Krabbe's Notitser.

lige ind, hvortil dog skal bemærkes, at der for Kastellet's Portvagtens Vedkommende i hvert Fald fra 1754 havde været saadanne. Lignende modige Udtalelser, dobbelt modige i hine Tider, hørtes ogsaa fra andre Sider; men alt vedblev at gaa i den gamle Gænge.

I 1779 blev Pinnebergvagten flyttet til „Tørvehuset“ (?), fordi Vagten skulde anvendes som Krudtmagasin; i 1808 blev den flyttet tilbage; men d. 3. Januar Aaret efter blev den omdannet som Officersvagt med 2 Underofficerer, 1 Tambur og 24 Mand af det Københavnske borgerlige Artilleri, hvorefter der i nogen Tid veksledes med kongeligt og borgerligt Artilleri,²⁶⁾ indtil Vagten d. 30. November s. A. blev reduceret til en Underofficersvagt med 3 Poster;²⁷⁾ i Aarene 1800—13 var den igen Officersvagt, for saa i 1814 paany at blive Underofficersvagt med 17 Mand.²⁸⁾ Omsider bortfaldt Vagten helt, og Huset blev anvendt som Bolig for en Underofficer, indtil det i 1884 blev nedrevet for at give Plads for Langeliniepavillonen.

For at forekomme Toldsvig og for at „opmuntre *Skildvagterne*“ til Paapasselighed i Retning af at hindre dette, blev der d. 7. Februar 1781 udlovet de *Poster*, der var udstillet paa Langelinie, at de ikke alene skulde have den indsmuglede Vares fulde Værdi, efter at de fornødne Omkostninger var fradraget, men at de tillige, saafremt Ejeren udfandtes, skulde have den denne idømte Mulkt. Dette lød jo unægtelig i høj Grad ansprorende, men naar man saa senere læser, hvorledes denne Belønning til „*Skildvagterne*“ blev fordelt, taber den en Del af sin Glans. Det hedder nemlig, at hvis den paagældende *Skildvagt* staar ved eller henhører til en fra en

²⁶⁾ Kristensen: Optegnelser ang. det kbhvn.ske Artillerikorps 112—13.

²⁷⁾ Korrespondanceprotokol.

²⁸⁾ Paroljournal 26. Juni.

Officersvagt detacheret Vagt, skulde dennes Vagtkommandør have en Fjerdedel, den eller de, der havde foretaget Konfiskationen, en Fjerdedel, medens Resten blev ligeligt delt mellem hele Vagtstyrken, dog saaledes at en Underofficer fik dobbelt saa meget som en Gemen. Noget lignende gjaldt for en Underofficersvagt, dog at det her drejede sig om Tredie- i Stedet for Fjerdedele. Befalingsmændene og den største Del af Mandskabet fik saaledes — ofte endog sovende — deres rigelige Andel af det, der skulde tjene til at „opmuntre Skildvagterne“.²⁹⁾

I November 1801 findes der et Forbud mod „al Samling og Traktering“ paa Vagterne, og det viser sig at stamme fra, at Officererne fejrede deres første og sidste Vagt ved Afholdelsen af festlige Sammenkomster paa selve Vagten.³⁰⁾

I Skilderhusene var der for længst blevet anbragt Aabninger i Siderne, for at Skildvagten ogsaa i Regnvejr kunde holde Øje med, hvem der nærmede sig hans Post. Det tyder paa en for Tiden ikke helt almindelig Omsorg for Mandskabet, naar disse Huller i December 1803 blev forsynet med Skydeklapper for at undgaa Træk.³¹⁾

I Aarene 1804—05 blev Vagternes gamle Ligge- eller Svedebænke ombyttede med de siden da anvendte ret umagelige Trælænestole. Liggebænkene bestod af to i passende Højde over hinanden anbragte Hylder, der havde en Dybde svarende til et Menneskes Højde og skraanede ganske svagt nedad ind imod Stuen, saaledes at Mandskabet kunde indtage en efter Omstændighederne ret god liggende Hvilestilling med Hovedet mod Væggen og Fødderne ind mod Stuen, hvor en opstaaende Kant hindrede Udskridning. Det viste sig da ogsaa, at Motiveringingen for Ændringen ingeniunde var Mandskabets

²⁹⁾ Milit. Reskrs. 7/2 1781.

³⁰⁾ Milit. Reskrs. 106.

³¹⁾ Milit. Reskrs. 463.

større Behagelighed, men — Hensynet til Munderingsstykkernes bedre Bevaring.³²⁾ Allerede i 1740 hedder det, at naar Mandskabet fik et Sæt nyt Tøj, skulde det straks anvendes bl. a. ved al Vagt, uagtet intet er saa ødelæggende for et Sæt nyt Tøj som at blive benyttet til Vagt.

Vagttjenesten i Kastellet lagde stadig stærkt Beslag paa Mandskabets Kræfter, saa at Kommandanten efterhaanden saa sig nødsaget til at indskrænke sine „Vagtdetailler“, i hvert Fald saa meget, at Mandskabet, der længe havde maattet trække paa Vagt hver anden Dag, nu kunde nøjes med hver fjerde. Rent galt var det at vedligeholde Vagtstandarden jævnsides med de store Afgivelser og Udkommandoer, af hvilke flere i vore Dage vilde have ligget Militæretaten ret fjernt. Her skal blot eksempelvis nævnes Afgivelser i Anledning af Kvægepest, til Talotteriet, til det kgl. Teater og til Flaadens Skibe og Søetaten i det hele taget. Ofte maatte Styrken saavel for Befalingsmænd som for Mandskabet suppleres fra Byens Garnison, saaledes f. Eks. i 1809. Ved saadanne Lejligheder er det ganske ejendommeligt, at der specielt for Officerer Gang paa Gang stilles Krav om, at de maatte være „tilforladelige“.

Som et lille Solstrejf skal anføres, at til Trods for de store Afgivelser vedblev man dog endnu at fastholde en smuk gammel — nu for længst desværre bortfaldet — Skik at udstille en „Fanevagt“ ud for det Sted, vel som Regel Chefens Kvarter, hvor Afdelingens Fane blev opbevaret, dog er det mærkeligt, at man intetsteds kan se, hvorfra denne Post er blevet udstillet.

Hidtil havde hvert Regiment selv medført sine Skilderkjoler i et Antal af 14 pr. Regiment; men fra d. 8. Marts 1814 blev samtlige Skilderkapper henlagt under Københavns Kommandantskab.³³⁾

³²⁾ Milit. Reskrs. 1801—02, 527.

³³⁾ Milit. Reskrs. 1813—14, 500.

Med Hensyn til Tidspunktet for, hvornaar Kastellets Vagtparade for første Gang stillede paa og afmarcherede fra Kirkepladsen, findes der en lille Uoverensstemmelse; thi i Paroljournalen for Maj 1815 hedder det, at „Vagtparaden stiller paa den straks ved Kirken planerede Plads“, medens det d. 29. August 1817 hedder, at den stiller *for første Gang* paa Kirkepladsen. Om Vinteren og i daarligt Vejr stillede den efter d. 23. November 1832 i det gamle Eksercerhus, og, hedder det i denne Forbindelse, „Forgatteringen“ blev da blæst paa Stedet. Det er det eneste Sted, hvor man hører denne Ceremoni omtalt i Forbindelse med Kastellet.³⁴⁾ Da den nævnte Bygning endnu i 80erne i forrige Aarhundrede havde store Porte saavel mod Nord som mod Syd, og da Paradens Maal paa den Tid var Hovedvagten ved Norgesporten, taler Sandsynligheden for, at den er marcheret ud ad den nordre Port for straks at svinge højre. Fra 1818 trak den om Søndagen op med fuld Musik, hvorimod den om Hverdagen maatte nøjes med 4 Musikere.

Foruden de mange lovbefalede Inspiceringer af Vagter og Poster havde Frederik VI indført den Bestemmelse, at ogsaa han kunde lade foretage Inspiceringer gennem en Officer, der da skulde angive sig som „A jour hos Kongen“. Gennem en Rapport af 21. Oktober 1815³⁵⁾ hører man, at en saadan Inspicering har fundet Sted om Natten, og Rapporten gaar ud paa, „at Underofficersvagten i Sjællands Ravelin var i temmelig Orden; men det varede noget længe, inden Mandskabet kom til Gevær. I Hovedvagten var Officeren ikke tilstede; men Underofficeren foregav, at han var paa Vandhuset, hvilket Angivende Vi ville antage for rigtigt“.

³⁴⁾ Hist. Medd. o. Kbhvn. 2, V, 554, og Musikhistorisk Arkiv I, 218.

³⁵⁾ Kgl. Res. og Kollbr.

En anden morsommere Inspicering, der tilmed blev foretaget af Majestæten i egen høje Person, resulterede i følgende Rapport: „Hans Majestæt Kongen har ved de fra Vagterne i Kastellet udsatte Skildvagter fundet, at de Skilderkjoler, som de havde paa, var i en saa yderst slet Forfatning, at det grænsede til Uanstændighed, at bære slige Kjoler paa Post. I Gaar (Rapporten er dateret 5. November 1815) har Hans Majestæt fundet en Skarpskytte paa Post med en Skilderkjole, der var saa forlappet og saa forslidt, at man kunde tælle Traadene, og paa den venstre Skulder var der store Huller. Hans Majestæt har befalet mig at bekendtgøre Hr. Obersten dette og ønsker imorgen ved Parolen at modtage Rapport om, naar disse Skilderkjoler er leverede, og om ej deres slette Tilstand er indmeldt til Generalkommissariatet, samt nye rekvirerede“.³⁶⁾

Skilderkjolerne, der oprindeligt havde været røde, blev fra d. 8. Marts 1831 grønne;³⁷⁾ men allerede d. 31. Marts 1853 kom den røde Farve igen til Ære. Antallet var 17.³⁸⁾

Undtagelsesvis skal det anføres, at Kastellet's Vagtstyrke i 1816 var paa 45 med Befalingsmænd; men paa samme Tid krævedes der til Byens Vagter en Styrke af i alt 2152 Mand foruden Befalingsmænd; heraf var endda 232 afgivet til Kastellet, hvad der tyder paa, at Indkvarteringen her maa have været meget ringe.

Værre blev det endda Aaret efter som en Følge af det store Oprør i Børnehuset paa Christianshavn; thi 48 af de værste Slaver blev anbragt i de to store Krudttaarne i Dronningens og Grevens Bastioner. Hovedvagten blev i den Anledning forstærket med 1 Overjæger og 12 Mand, hvilke sidste altid stod paa Post med ladte Ge-

³⁶⁾ Kgl. Res. og Kollbr.

³⁷⁾ Indk. Skr.

³⁸⁾ Regnskabsbog.

værer. Disse farlige Slaver sad i Kastellet indtil d. 30. December 1847.

En Soldat, der var paa Vagt, maatte ikke bære Byrder, medmindre han forinden havde aftaget sin Patronstaske og sit Gehæng samt sin ... Pompon.

Fra Foraaret 1821 blev Norges Ravelinsvagt nedlagt.

Endnu i 1822 var der ikke anbragt Knager i Skilderhusene, og da Skildvagterne dog ikke til Stadighed kunde være iført den tunge og varme Kappe, havde de hidtil hjulpet sig med at stikke et Ærme ud af hvert af de to Kighuller; at dette ophævede Nyttens af disse, er en Sag for sig; men mærkeligere er det, at ingen tidligere fik Øjet op for det lidet pyntelige Syn; først d. 22. Januar 1822 fik Ingeniørkorpset Ordre til at lade opsætte Knager og Kroge.³⁹⁾

Da Vagttjenesten stadig stillede saa store Krav til den forholdsvis lille Fodfolksindkvartering, saa man sig fra 1825 til 1863 nødsaget til at lade ogsaa den indkvarterede Styrke af Ingeniører deltage i denne, hvad der kun skete under stor Protest fra Korpsets Side. Det blev ordnet saaledes, at Ingeniørerne besatte en Del af Vagterne hver 3., 4. eller 5. Dag; men da det blev betragtet som under en Ingeniørs Værdighed at staa paa Post, blev de under denne Tjeneste iført Jægerkorpsets Uniformer.

Som vi har set, havde der været Tider, hvor der havde været hele fire Officersvagter i Kastellet: Hovedvagten, Sjællandsvagten, Arresthusvagten og Toldbodvagten, ja, endog saa smaa Vagter som Pinneberg og den uanselige Brændehusvagt havde periodevis været Officersvagter. I Aarenes Løb reduceredes Antallet til en eneste: Hovedvagten; men fra d. 1. November 1829 bortfaldt ogsaa denne som Officersvagt, idet der dog daglig ved Vag-

³⁹⁾ Milit. Reskrs.

ternes Afløsning skulde være en Officer til Stede, som saa tre Gange i Løbet af Døgnet skulde inspicere samtlige Vagter. En Overjæger blev nu Vagtkommandør, og man kunde nu have tænkt sig, at han havde faaet overladt Vagtkommandørens Lokale paa den anden Side Porten, om ikke just for at forskaffe ham større Behageligheder, saa dog for at give lidt bedre Plads i den Stue, hvor Mandskab og Arrestanter m. m. var pakket sammen, og hvor Atmosfæren sikkert maa have været noget trykkende; men nej, man strakte sig kun saa vidt, at han fik Lov til at skrive sin Rapport *der*, men selv denne lille Begunstigelse bortfaldt faa Dage senere, fordi Lokalet skulde anvendes som Forhørs- og Krigsretslokale.⁴⁰⁾ Det var derfor ikke saa mærkeligt, at der atter d. 18. December s. A. lød Klager over Pladsforholdene i den østre Vagtbygning; men der høres intet om, at der blev taget Hensyn til Klagerne, tværtimod blev der den paafølgende Sommer yderligere anbragt en Briks med Plads for indtil 2 Krumslutningsarrestanter.⁴¹⁾

Ogsaa i Sjællandsvagten sad der Arrestanter, men her var der dog tre særlige Arrester, af hvilke den ene betegnedes som „Studentearrest“, fordi den fortrinsvis var forbeholdt Studenterne fra Kongens Livkorps.⁴²⁾

I 1830 blev det befalet, at Eksercitsen med Vagtparaden før dens Afmarch skulde ophøre fra nu af „og indtil videre“:⁴³⁾ men ikke desto mindre hedder det d. 12. Juli Aaret efter, at Vagtparadens Eksercits særlig paa varme Dage maa afholdes under Træerne paa Kongens Bastion.⁴⁴⁾

⁴⁰⁾ Parolbefaling af 26/10 1829.

⁴¹⁾ Hovedvagtens Journal.

⁴²⁾ Ingk. hist. Korts. II, 2, 9.

⁴³⁾ Indk. Skr.

⁴⁴⁾ Befalingsbog.

Mellem Retræte og Reveille skulde Skildvagterne, med Undtagelse af Honnørposterne, hvert Kvarter tilraabe hverandre: „Skildvagt! Giv Agt!“ for at overbevise sig om, „at de ere muntre og paa deres Poster“. — Ingen Skildvagt maatte understaa sig i at slaa Tobakspiben ud af Munden paa nogen, som maatte passere hans Post; men han skulde advare den paagældende om enten ikke at nærme sig Posten og Vagten, eller at gemme Piben. — Fra d. 19. Februar 1831 skulde Skildvagten staa paa Post med paasat Bajonet. — Skildvagten paa Kongens Bastion, der havde det dobbelte Hverv at holde Folk borte fra Stubmøllens Vinger, fordi disse naaede omtrent ned til Jorden, og samtidig at holde Øje med de farlige Forbrydere, der den Gang sad i den nordlige Ende af Arresthuset, havde i den sidste Anledning en Kasse Patroner staaende i sit Skilderhus; da Forbryderne i 1854 blev fjernet, blev ogsaa Posten inddraget, saa meget mere som den nuværende Mølle i 1848 havde afløst den sidste Stubmølle. — Som en Kuriositet hedder det, at naar en Skildvagt ser, at nogen falder gennem Isen, skal det være ham tilladt at forlade sin Post for at underrette Vagten derom(!); naturligere vilde det have været, om man havde „tilladt“ ham at foretage Forsøg paa at redde den druknende. — Posten foran Kommandantboligen maatte fra Kl. 7 Eft. til Kl. 5 Morgen opholde sig inde i Gaarden, og hvis Vejret var daarligt, endog i Forstuen inden for Hoveddøren. — „Da det er bemærket, at Posterne ved Smedelinien lader civilklædte Personer passere ind uden Tegn, blot fordi de have Knebelsbarter og derfor antages for Officerer, saa paalægges det Skildvagterne at bortvise slige, naar de ikke forevise de gældende Passertegn“.

Medens man i 1763 havde faaet at vide, hvad der *ikke* maatte findes paa en Vagt, faar man først d. 3. Juni 1832 at vide, hvad der absolut skulde være der til Brug

for Vagtkommandøren, idet det dog først meddeles, at der alt tidligere har været udleveret et Bord med Skuffe. Derefter nævnes 1 Træstol, 1 Jernskrivetøj, 1 Papirsaks, 1 Jernlysestage, 1 Jernfyrtøj med Staal, 1 Jernlineal samt 1 Tællelys.⁴⁵⁾

En Vagtkommandør var endnu berettiget til paa Stedet at straffe de Gemene paa Vagten med indtil 6 Slag Stokkeprygl, og var det en Officer, kunde han tildele en Underofficer nogle enkelte Fugtel. — Man vedblev med at træde an til „Bøn“ paa Vagterne, hvilket nu blev udført efter et Trommesignal.⁴⁶⁾ — Naar Kulden var 8 Grader og derunder, skulde der for Mandskabet paa Pinnebergvagten serveres et Maaltid varm Mad, der skulde bestaa af en Pot Søbemad med 6 Lod Kød eller Flæsk uden Ben og et godt Stykke Brød.⁴⁷⁾

Der begyndte at vise sig lidt større Omsorg for Mandskabets Vel paa Vagterne, og d. 12. December 1835 hedder det, at Varmegraden paa Vagterne om Foraaret og Efteraaret ikke maatte være under 11 Gr.(!); men at Ilden om Vinteren burde vedligeholdes saaledes, at den efter Omstændighederne kunde forøges til 13 à 15 Gr., i hvilken Anledning der vilde blive anskaffet Termometre, der skulde anbringes i en passende Højde og omtrent lige langt fra Kakkelovn og Vinduer.⁴⁸⁾

Under Trearskrigen forrettede det nu saa sørgeligt ophævede Livjægerkorps samt Kongens Livkorps delvis Kastelsvagterne. Det første overtog dem fra d. 1. Juli til d. 13. November 1848, da det afløstes af 1. Reservejægerkorps, der d. 28. Maj 1849 afløstes af Københavns Eksercerskole og et Garnisonskompagni, der atter i Sommeren 1849 blev afløst af Kongens Livkorps, indtil

⁴⁵⁾ Hovedvagtens Journal.

⁴⁶⁾ Instrukt. for Vagterne af 19/2 1631.

⁴⁷⁾ Instrukt. for Pinneberg Vagt, 8/1 1842.

⁴⁸⁾ Milit. Reskrs.

1. Jægerkorps paany overtog Vagterne d. 10. Februar 1851.

Fra gammel Tid var Rengøringen af Vagterne altid blevet udført af Slaver; thi hvor lidt man end regnede en Gemen for, passede det sig dog ikke for en vagthavende Soldat at udføre et saadant Arbejde, og det er derfor sikkert blevet betragtet som noget af en Degradation, da dette Arbejde blev paalagt Vagtmandskabet, da Slavestraffen bortfaldt d. 1. April 1851.

I Aarene 1853 og 1854 blev der foretaget nogle haardt tiltrængte Forbedringer af Kastelets Vagter. Brostensgulvene blev endelig afløst af Trægulve, Trækrør blev anbragt over de osende Tranlamper, og Vinduerne blev gjort større. Imidlertid havde netop nu Mandskabet beklaget sig over den ulidelige Stank fra Trannen, og med en rent ud sagt forbløffende Hurtighed blev Trannen afløst af Olie, idet det endog blev ændret paa forud forventet Billigelse fra Intendanturens Side.

Den 21. Marts 1854 hører man ganske en passant om en gammel og smuk Skik, der mulig kan have haft sin Oprindelse fra Tiden omkring 1725; men som formentlig maa være forsvundet paa den for Kastelets Selvstændighed saa skæbnesvangre Dag d. 1. Juli 1856. Skikken bestod i, at ligesom alle de til Kastelet hørende Vagter maa være trukket op samlede, saaledes opmarcherede de en for en, efterhaanden som de vendte tilbage, foran Kommandantboligen for at træde af paa samme Tid. Hvad enten det nu er sket efter en Ordre, som ikke har kunnet findes, eller det har ligget i en impulsiv Handling, som har skabt Tradition, ligger der en smuk Tanke bag den beskedne Ceremoni.

Der blev nu indført den Ordning, at Vagterne i København og Kastelet, der indtil den sidstnævnte Dato hver for sig havde besat sine Vagter uafhængigt af hinanden, fremtidig skulde udføres af en Afdeling afveks-

lende fra Byen og fra Kastellet, medens en anden Afdeling samtidig skulde konsignereres paa sin Kaserne for i paakommende Tilfælde at være til Raadighed. Brandvagterne skulde dog vedblivende afgives af de respektive Kaserne.⁴⁹⁾ Som en Følge heraf blev Kastellets tre daværende Vagter: Hoved-, Sjællands- og Pinnebergvagten inddraget, og der blev i deres Sted kun udstillet tre Poster, nemlig ved hvert af de to Krudttaarne og ved Lejren og Ammunitionshuset paa Kongens Bastion.⁵⁰⁾ Den nyoprettede Brand- eller Kasernevagt blev stationeret i Norgesportens vestre Portbygning.

Medens Fæstningen Christianshavns Inddragelse i København 1674 var foregaaet aldeles smertefrit, var dette saa langt fra Tilfældet for Fæstningen Frederikshavns Vedkommende i 1856, dertil havde Selvstændighedsfølelsen groet sig for fast gennem de mange Aar, og der opstod i den Anledning en meget skarp Korrespondance mellem de overordnede Myndigheder, der resulterede i, at den endelige Ordning først opnaaede at træde i Kraft nominelt d. 20. November 1856, reelt fra d. 1. Marts 1859.

Den 5. September 1856 bortfaldt endelig den gamle Skik med Morgen- og Aftenbøn paa Vagterne, og det var godt det samme; thi Gudsfrygt paa Kommando vil ofte faa den stik modsatte Virkning.⁵¹⁾

Fra d. 7. December 1856 blev Brandvagten reduceret fra 9 til 6 Mand, halvt af 1. Jægerkorps og halvt af Ingeniører.

Atter under den 2. slesvigske Krig deltog Livjægerkorpset trofast i Kastellets Vagttjeneste.⁵²⁾

⁴⁹⁾ Kbhvns. Kmdtsk. Ordrebog for 30/6 1856.

⁵⁰⁾ Kopibog.

⁵¹⁾ Instrukt. for Garnisonsvagterne Pkt. 78.

⁵²⁾ Kongens Livjægerkorps, 51.

Fra Toldbodvagten blev der fra d. 3. August 1865 udstillet to Skildvagter ved Indgangene til Langelinie og fra d. 24. April 1870 ligeledes to for Smedelinens Vedkommende.⁵³⁾

Brandvagten blev forstærket, naar der om Vinteren fandt offentligt Skøjteløb Sted paa Kastelsgraven. Vagten havde i øvrigt endnu i 1872 sine Fourchetter, og fra Maj s. A. blev den forstærket med 1 Officer, 1 Underofficer, 1 Spillemand og 20 menige, der trak op med Remington-Rifler og var forsynet med 10 Patroner pr. Mand.⁵⁴⁾

Byens gamle karakteristiske Hovedvagt paa Kongens Nytorv maatte desværre lade sit Liv, og Pladsen til den nye blev valgt i den sydlige Del af den kommanderende Generals Have tæt inden for Kongeporten. Opførelsen blev paabegyndt 1873, Bygningen stod færdig Aaret efter, og d. 28. August 1874 Kl. 8 Fm. tog det første Vagthold den i Besiddelse. Vagtparaden, der i Aarene forinden havde stillet i og var afmarcheret fra det i 1929 nedbrudte Gymnastikhus i Gothersgade, stillede og afmarcherede nu regimentsvis fra hver sin Kaserne, hver tredie Dag fra Kastellet, og altid med fuld Musik.

Ligesom der foran den gamle Hovedvagt paa Kongens Nytorv havde været to Poster for Gevær, der skulde gaa hver for sig og bevæge sig saaledes, at de til enhver Tid havde Oversigt over hver sin Halvdel af Torvet, saaledes var der i en Aarrække ogsaa to Poster for Gevær ved Byens Hovedvagt i Kastellet; af disse stod den ene, hvor den nuværende staar, medens den anden stod mellem Bygningen og Fourchetterne. Samtidig var der den Bestemmelse, at hvis der mellem Vagtmandskabet var en Mand med „sort Kokarde“, skulde han være paa Hovedvagten og være Post for Gevær inden for Gitteret, for-

⁵³⁾ Kasernekmdtsk. Indk. Skr.

⁵⁴⁾ Kasernekmdtsk. Indk. Skr.

mentlig for at man kunde have ham under stadig Opsigt.

For de Skildvagter, der stod paa Post i fri Luft, blev det d. 24. Juni 1880 bestemt, at deres Skilderkapper om Vinteren skulde være forede med Lammeskind.⁵⁵⁾

Selv om den daværende Vagtstyrke ikke i det store og hele var saa uløseligt knyttet til Kastellet som tidligere — af 3. og 4. Regiments Afgivelser naaede jo kun selve Hovedvagten inden for Kastellets Porte — vil det dog være paa sin Plads at fortælle om det, der allerede nu tilhører Historien.

I 1880 fandtes der endnu en mindre Del af de gamle Sjakoer, der derfor maatte gaa paa Tur mellem Kompagnierne inden for Regimenterne. De var høje og havde vel en Gang i Tidernes Morgen været sorte; med den store Stjerne med Regimentsnummeret i Midten og de med Metalringe besatte Hagesjupper kunde de tage sig ret godt ud, naar de blev pudsede; men Filtets Farve havde i Aarenes Løb unægtelig changeret lidt rigeligt som Følge af en ofte ret ublid Behandling, og naar Sjakoerne blev stillet op paa Kirkepladsen foran Vagtmandskabet, opstod der smaa Kampe om Erobringen af det Minimum, der endnu havde bevaret noget af den sorte Farve. Var de for store, hjalp man sig med et Par Aviser; værre var det, hvis de var for smaa.

Efter et yderst detailleret Eftersyn paa Kompagniets Stilleplads rykkede Stabssergenten med sin Styrke hen paa Kirkepladsen, hvor den tog Opstilling foran Kirken og omtrent i Højde med Magasinbygningernes østre Facade, hvor Vagtingspektøren foretog et sidste endnu mere detailleret Eftersyn af Styrken.

Saaledes som Paraden nu stod opstillet, havde man paa højre Fløj Regimentets store og faste Musikkorps,

⁵⁵⁾ Kasernekmdtsk. Indk. Skr.

der paa et Vink af Vagtinspektøren udførte tre Musiknumre; derefter fulgte Hovedvagten med 1 Premier- eller Sekondløjtnant, 2 Underofficerer, 1 Reservehornblæser, 2—3 Underkorporaler og en Styrke, der varierede mellem 20 og 30 Mand; Toldbod- og Rosenborgvagten hver med 1 Underofficer og 9 Mand, for den førstes Vedkommende tillige med 1 Underkorporal; Skydebane- og Krudttaarnsvagten begge til Amager og hver med 1 Underofficer og 6 Mand og endelig Kasernevagten (uden Gevær) med 1 Underofficer og 6 Mand. Hertil kom i Provisorieaarene de beredne og uberedne Gendarmvagter, der strakte sig ud over Kirkepladsens nordre Trærække.

Lidt før Kirkeuret faldt i Slag, gav Vagtinspektøren et diskret Vink til Vagtkommandøren for Krudttaarnsvagten, hvorpaa denne lod rette, skuldre (et nu ukendt Honnørgreb) og satte sig i March med sin Vagt, idet han aflagde Honnør for Vagtinspektøren. Aarsagen hertil var, at denne Vagt havde en Times March ofte ad plørede Veje, før den naaede sit Maal paa Østkysten af Amager, hvorfor den skulde stille med opsmøgede Benklæder og Fedtlædersstøvler, og endnu saa sent var man indgroet i gamle Fordomme om, at det var uforeneligt med en Vagtparades Værdighed, at Dele af den trak op i slig Mondur. Ofte fik ogsaa Kasernevagten et lignende Vink, hvad der var mere Mening i, idet den jo skulde svinge venstre for ad Hovedgaden at naa hen til *sit* Maal ved Norgesporten.

Paa Slaget trak Vagtinspektøren sin Sabel, og saa faldt de reglementerede Kommandoer fra: „Formér Paradet!“ til: „Parade March!“, og medens Musikken smeldede en taktfast March ud, modtog Vagtinspektøren med sænket Sabel de respektive Vagters Honnør under Forbimarchen.

Man kan sige, hvad man vil, om disse nu snart glemte Skikke; men nægtes kan det ikke, at der var Stil, Høj-

tid og Stemning over dem, og karakteristisk var det, at Kastellet's Beboere, der kendte det hele fra Ende til anden, dog absolut maatte overvære Vagtparadens Afmarch; alt Arbejde og al Øvelse standsede automatisk, alle maatte med; Kasteldrengene strøg Huen, Pigerne kniksede, Familierne stod i Vinduer og Døre, og da der paa den Tid af Dagen ofte var Masser af ledige Soldater, og da man den Gang heldigvis ikke kendte til at se en Soldat i fri Luft uden Hovedbeklædning, stod de i lange Rækker og aflagde Honnør, indtil den sidste Sektion var svinget ind i Hovedgaden. Det var som en sidste Rest af den Glorie, der fra Tidernes Morgen havde staaet om alt, hvad der kom ind under Begrebet: Vagtparade, og — har man i Grunden Raad til at give Afkald paa denne højtidelige Stimulans?

Naaet til Hovedvagten rykkede dens Mandskab i Rode-march ind bag Vagtens Gitter, medens de øvrige Vagter marcherede videre ud ad Kongeporten, hver stilende mod *sit* Maal.

Medens Afløsningen af Hovedvagtens Poster stod paa, hvilket som Regel tog $\frac{1}{2}$ Time, blev der atter spillet tre Stykker, og — — — saa gik Musikken hjem og lod den afløste, trætte, forvaagede og udasede Vagt traske hjem til dens egen Kaserne *uden* Musik.

Paa den Tid, som her navnlig er skildret, sidste Femtedel af det 19. Aarhundrede, blev der fra Hovedvagten udstillet 13 Poster (39 Mand), medens der fra Kasernevagten blev udstillet 2 patrouillerende Poster, en i den nordre og en i den søndre Halvdel af Kastellet; men siden da er Vagtstyrken stadig gaaet ned ad Bakke. Ogsaa Kasernevagtposterne blev inddraget i 1881, idet der blev indført Kontrolure. I en Tid udstilledes herfra ogsaa Poster i Grevens og Dronningens Bastioner; disse lykkedes det først efter flere forgæves Forsøg at faa inddraget i 1898, skønt intet Menneske anede, hvorfor de

stod der. At der igen under Verdenskrigen 1914—18 blev udstillet en Post her, er en Sag for sig.

I April 1886 var Hovedvagtens Styrke kun paa 22 Mand; men samtidig blev der sat et Patrouillesystem i Gang, der var i den Grad omstændeligt, at der næsten ikke kunde blive Tale om Hvile eller Orlov for Mandskabet, og som satte Underofficer Nr. 1 mange graa Haar i Hovedet; ja, selv han skulde, ledsaget af en Mand, „fra Tid til anden“ gaa Volden rundt. Først da nogle matematisk begavede Underofficerer fik udarbejdet en Normalrapport over, hvilke Postnumre der til et hvilket som helst Tidspunkt kunde disponeres over til disse Patrouiller, lykkedes det at komme gennem Vagten med en nogenlunde frelst Samvittighed.⁵⁶⁾

For at de Befalingsmænd og menige, der førte Polititilsynet i Kastellet, kunde legitimere sig, blev der i 1901 anskaffet 4 Messingskilte, der skulde bæres i en Kæde om Halsen.⁵⁷⁾

Den 3. August 1914 blev 2. Bataillon med Standkvarter paa Sølvgades Kaserne beordret til at udstille et Piket Nr. 3 paa et Kompagni med Alarmkvarter i Kastellet, hvor det besatte Hovedvagten med 1 Officer, 2 Underofficerer, 1 Spillemand, 2 Patrouilleførere og 16 Mand og Kasernevagten med 1 Underofficer og 12 Mand. Pikettet skulde desuden udstille de fornødne ydre Poster.⁵⁸⁾ Den 24. August blev Pikettet lagt ud i Kastellet, og d. 15. Oktober atter tilbage til Kasernen, samtidig med, at Kasernevagten blev besat af Kystartilleriregimentet.⁵⁹⁾

⁵⁶⁾ Særlig Instrukt. for Kbhvns. Hovedvagt.

⁵⁷⁾ Kasernekommandtsk. Indk. Skr. 9/8 1901.

⁵⁸⁾ Kbhvns. Bykommandtsk. Nr. 1, Pkt. 3, II.

⁵⁹⁾ Kbhvns. Bykommandtsk. Nr. 61, Pkt. 3.

TVANGSUDSKRIVNING OG PRESNING AF MANDSKAB TIL FLAADEN OG DEFENSIONEN.

(1800—07).

Af AXEL NØRLIT.

Fra Slutningen af det femtende til Slutningen af det syttende Aarhundrede bestod Hærene næsten udelukkende af Lejetropper, som hvervedes — der holdtes ikke Hære i Fredstid.¹⁾

Betragter vi i store Træk Udviklingen af den danske Krigsmagt, vil vi se, at hurtigt paa hinanden følgende Hærordninger — især i det syttende Aarhundrede — snart udvider, snart indskrænker Udskrivningen af nationale Tropper eller lader disse helt eller delvis erstatte af hvervet Mandskab.

Der blev dog allerede 1614 gjort Foranstaltninger til Oprettelse af en national Hær paa 4000 Mand, der skulde udtages af „Kongens og Kronens“ Bønder, og det kan nok antages, at Kongen særlig har set paa den finansielle Side af Sagen.²⁾ Nogen bestemt Regel med Hensyn til

¹⁾ O. Vaupell: Den dansk-norske Hærs Historie, Kbh. 1872. I, S. 2.

²⁾ K. C. Rockstroh: Udviklingen af den nationale Hær i Danmark, Kbh. 1909, I, S. 6, 9.

Tjenestetid blev der ikke straks givet, først 1620 udstedtes en Forordning om, at de udskrevne Soldater ligesom ogsaa de lejede Folk først maatte gives Afsked, naar de havde tjent i 4 Aar.³⁾

I Februar Maaned 1620 tilstiller Kongen Rigsraadet Proposition angaaende en Nyordning af Militzen. Han vil have Midler til at underholde en staaende hvervet Styrke paa 4000 Mand, men Rigsraadet, der ikke var stemt for denne Ordning, foreslog, at samtlige Kronens og Gejstlighedens Bønder over hele Landet skulde lægges i Lægd, saa at 9 Bønder holder en Soldat — 4000 Mand ialt. Ved denne Ordning vilde der af Kongens Indtægt af Lenene i Nødsfald kunne hverves og lønnes nogle Kompagnier, og dette blev Grundlaget for den nye Krigsordinans af 12. April 1621.⁴⁾

1660—63 indrettes en staaende hvervet Hær, og den udskrevne Militz træder i Baggrunden, men allerede faa Aar efter udvides atter Udskrivningen af det nationale Mandskab. Saaledes gik Tiden til 1680, da hvervet Mandskab atter skal afløse det udskrevne, hvilket fandt Sted efterhaanden i de følgende Aar.⁵⁾

Den hidtil brugte Udskrivning af Mandskab til Flaadens Bemanning havde i næsten alle vore Krige vist sig uhensigtsmæssig, og man maatte ogsaa der ofte ty til den kostbare Hvervning og ikke sjældent endog til Presning.⁶⁾

I Foraaret 1700 lod Frederik den Fjerde en Hær rykke ind i Holsten, og Sømagten blev udrustet: 400 Tømmermænd antoges til at arbejde paa Holmen tilligemed de

³⁾ Rockstroh: I, S. 20.

⁴⁾ Rockstroh: I, S. 32 ff.

⁵⁾ Rockstroh: I, S. 406, II, S. 293.

⁶⁾ H. G. Garde: Den dansk-norske Sømagts Historie 1535—1700, Kbh. 1861, S. 321.

i fast Tjeneste staaende Haandværkere, og foruden de indrullerede Søfolk antoges saavel inden- som udenlands 75 Officerer og henimod 6500 Søfolk i Maanedstjeneste.⁷⁾

Krigstilstanden, der saaledes havde medført en stærk og meget kostbar Udvidelse af den hvervede Hær, gav Anledning til, at man forelagde Kongen et Projekt, der viste, at en udelukkende hvervet Hær paa omtrent 23000 Mand vilde koste det samme som en dels hvervet, dels udskreven Hær af omtrent den dobbelte Styrke,⁸⁾ og 22. Februar 1701 kommer saa Forordningen om Landmilitsens Indrettelse i Danmark, efter hvilken der af hver 20 Tdr. Hartkorn indrettes et Lægd, hvoraf en Karl indføres i Rullen, og den, som har tjent i 6 Aar, er fri for videre Udskrivning.⁹⁾ Denne Landmilit bestod i de følgende 30 Aar; men næppe var Kongen død, før Christian den Sjette befalede dens fuldstændige Ophævelse.¹⁰⁾

Der skulde dog ikke gaa lang Tid, før Landmilitsen atter indførtes ved en ny Forordning af 4. Februar 1733, efter hvilken Bondekarlen er bundet fra det 14. til det 36. Aar til det Gods, hvorpaa han er født. Det var en Klasselov, hvis Tyngde alene faldt paa Bondestanden og først hævedes ved Forordningen om Stavnsbaandets Løsning den 20. Juni 1788, der blev en ny Grundlov for Udviklingen af den nationale Hær.¹¹⁾

Ved Sammenslutningen af den udskrevne og den hvervede Hær i anden Halvdel af det 18. Aarhundrede og Overgangen til en udelukkende national Hær ved

7) H. G. Garde: Den dansk-norske Sømagts Historie 1700—1804, Kbh. 1852, S. 9.

8) Rockstroh: II, S. 69.

9) Schous Forordn.

10) Rockstroh: III, S. 88.

11) Rockstroh: III, S. 350.

Begyndelsen af det 19. Aarhundrede afsluttedes en næsten tohundredaarig Udvikling omfattende Tidsrummet fra Christian den Fjerde til Frederik den Sjette omtrent fra 1614 til 1808, da almindelig Hvervning ophørte.

Om Hvervning hedder det i en Forordning af 18. Dec. 1688, at Over- og Underofficerer samt gemene Soldater skulde afholde sig fra med Vold og Magt, samt paa anden usømmelig Maade at angribe nogen paa Gader eller alfare Veje, eller at udtage nogen af deres Huse eller Logementer, for at tvinge dem med haard Haand til at være Soldat; men at man ikke har holdt sig denne Forordning efterrettelig, viser talrige Eksempler, fremdraget i den omfattende Litteratur om Hær og Flaade.

Danmark havde Overenskomster med alle tyske Stater, Polen og Nederlandene, ifølge hvilke det var tilladt at hverve deres Undersaatter.¹²⁾ Og længe før Christian den Fjerdes Tid havde man, naar større Flaader skulde udrustes, skaffet sig Søfolk dels ved Hvervning af frivillige Kræfter, som oftest i Udlandet, dels ved Tvangsudskrivning, og dels endelig ved Presning; disse Folk lønnedes maanedsviis og kaldtes derfor „Maanedstjenere“.¹³⁾ Naar man ikke ligefrem benyttede Tvang, tog man List til Hjælp. Da der saaledes 1638 blev foretaget en Hvervning i Danmark og Norge for at udfylde Hullerne i Matrosernes Rækker, blev de udsendte Officerer og Lensmænd instruerede om ikke at give Baadsmændene noget bestemt Svar, naar disse i den Tro, at de kun skulde udtages som Maanedstjenere, gjorde Spørgsmaal om, hvor mange Maaneder de skulde tjene.¹⁴⁾

¹²⁾ Vaupell: I, S. 3.

¹³⁾ Fra Arkiv og Museum III, S. 178. H. D. Lind: Kristian den Fjerde og hans Baadsmændsboder.

¹⁴⁾ Fra Arkiv og Museum III, S. 198, 199.

Hverver-Plakater, som opfordrede det unge Mandskab til at melde sig, kunde have følgende Ordlyd:¹⁵⁾

„Die Junge Manschaft zu Copenhagen wird hiedurch benachrichtiget, dass Der oder Diejenige welche Lust

Hverveskilt. Maleri paa Rosenborg.

haben, Seiner Königl. Majestät i (sic) dem hochlöblichen¹⁶⁾ Leib-Regiment Dragoner, unter Commando des

¹⁵⁾ F. Krohn: Danske Kobberstik, Raderinger m. m., I, S. 48, Nr. 348. Plakaten er i Folio og foroven forsynet med en Radering forestillende „Ein Königl. Dänischer Leib-Draconer“, som i fuld Uniform rider i Galop. — Raderingen er udført af Kobberstikkeren Jonas Haas, f. 1720 i Nürnberg, d. 10. Apr. 1775 i Kbh.

¹⁶⁾ hochlöblich = højagt værdig (gl. Titulatur).

Herrn Kammerherrn, Obristen und General-Adjudanten Grafen Caspar Hermann Gottlob von Moltke, zu Dienen, sich bey dem Unter-Officier — logirend in dem Hause — Strasse — angeben, gute Capitulation¹⁷⁾ wie auch Handgeldt gewärtigen können: Auf Muth, Ansehen und Aufführung wird man bey der Anwerbung besonders reflectiren, auch allen Denenjenigen, welche dazu Lust haben, die Zusage halten, Sie beym Regiment in der Reit- und Fegtkunst unterrichten, und dann nach Verdienste avanciren zu lassen“.

Men ogsaa paa mange andre Maader blev Mandskabet lokket til at melde sig paa Hververkotoret, hvor et Skilt prangede med Kongens Navnetræk, og hvor Haandpengene blev udbetalte.

Den Overenskomst eller „Capitulation“, efter hvilken Soldaterne blev hvervede, kunde f. Eks. se saaledes ud:¹⁸⁾

Wan bey Ihro Majest. der Königin Leib-Regiment zu Fusz, unter Commando des N. N., und zwar der mir Allernädigst anbetrauten Compagnie, Vorzeiger dieses, Nahmens N. N., gebürtig aus N. N., in N. N. sich auf Acht Jahre, als Gemeiner zu dienen freywillig engagiret hat: So verspreche demselben hingegen, dasz, wenn er beregte Acht Jahre treu und ehrlich ausgedienet, und sodann länger zu bleiben keine Lust haben möchte, ihm sein Abschied, ohne Entgeld und Auffenthalt, ertheilet werden soll. Welches ich, zu desto mehrerer Versicherung, mit meiner eigenhändigen Unterschrift und beygedrucktem Petschafft¹⁹⁾ hierdurch bekräftigte. Glück-

¹⁷⁾ Capitulation dvs. Overenskomst med Hververen.

¹⁸⁾ Reglement „für Geworbene und National-Infanterie“, Dritter Theil, Tab. 37.

¹⁹⁾ Petschaft = Signet.

stadt, den Neunzehnden Junii, Ein Tausend, Sieben Hundert, Sechs und Viertzig.

Ihro Königl.

Majst. zu Dänne-
marck, Norwegen etc. etc.

bey obgedachtem Regi-
mente bestalter CAPI-
TAINÉ.

N. N.

(L. S.)

Capitulationen lød som Regel altid paa 8 Aar, og deraf kommer de senere for Underofficererne oprettede 8 og 16 Aars Hæderstegn, som de opnaaede, naar de ikke havde været straffede i de nævnte Tidsrum, hvad i ældre Tid sjældent skete.

Hvervningssummen for en Mand, der forpligtede sig til otte Aars Tjeneste, var ved Fodfolket, for Aarene 1725—1797, fra 29 til 80 Rigsdaler. Heraf fik i Reglen Rekrutten knap Halvdelen, da Resten medgik til forskellige Omkostninger ved Hvervningen. Enhver Rekrut skulde, naar han var hvervet, snarest stilles for Hvervningskommissionen, hvor han blev spurgt, om han var frivillig hvervet. Svarede han Nej, blev han ofte ført udenfor og pryglet saa længe, at han, naar han atter førtes for Kommissionen, var tvungen til at sige, at han var frivillig hvervet.²⁰⁾

I Krigsartiklerne 1683 paabydes det vel, at der kun maa leveres „tapre, ærlige og ej til anden Tjeneste forbundne og ikke heller tvungne Soldater; og maa her ved ingen Svig eller Underfundighed bruges“; men dette blev saa godt som aldrig overholdt. „Ingen maa hverves med Magt“, siger Reglementet, „men naar nogen godvillig tager mod Haandpenge, er han hvervet; kun i det Tilfælde, at han til velfortjent Straf for en Forbrydelse bliver afleveret til Regimentet af sin Øvrighed

²⁰⁾ Vaupell: II, S. 6; jvfr. Forordn. af 7/8 1705.

og sit Herskab, behøves ikke hans Samtykke“. Ja, selv Regeringen tog det ikke saa nøje; naar den trængte til Folk, slog den straks af paa Fordringerne.

Den egentlige Skueplads for Hvervningen her i Landet laa i Hertugdømmerne. Paa Grænserne og paa selve Altonas Gader pressede Hververne i 1684 Folk med Magt og brød ind i Husene og ombord paa Skibene i Havnen og røvede Folk.²¹⁾ Hvervning har til alle Tider været forbundet med Uærlighed og Brutalitet, men blev dog ikke af den Grund anset som noget uærligt Haandværk. Man slog sig til Taals med, at anderledes kunde det vel ikke være, naar der skulde skaffes tilstrækkeligt med Soldater, og enkelte paastod endogsaa, at den for Samfundet var en Kloak, gennem hvilken det skilte sig af med de daarligste Elementer, der i Tjenesten dog kom under nogen Tugt og Opdragelse. At det mere end hundrede Aar senere ikke stod stort bedre til, skal vi se af det følgende; thi ogsaa i København arresteredes Folk paa Gaden eller blev med Vold og Magt hentet ud af deres Huse og imod deres Vilje sendt til Arbejde paa Holmen; og Godsejeren, der skulde stille Soldater, benyttede sig af sin Magt til at tvinge Bønderkarlene, dersom de ikke vilde fæste Gaard paa de Vilkaar, han foreskrev dem.

For Generalkommissionen, der berejste hele Landet i Anledning af en Omlægning af Udskrivningsvæsenet efter Stavnsbaandets Opløsning, blev det gentagne Gange fremført, at Godsejerne „imod Forordningen havde afgivet Karle imod deres Villie til Regimenterne som geworbne“, og Gang paa Gang fremstod en Karl for Kommissionen og erklærede at være blevet solgt af sin Husbond.²²⁾

Aar 1800 finder der en omfattende Tvangsudskrivning

²¹⁾ P. Fr. Rist: *Fra Støvlet Tiden*, Kbh. 1884, S. 20, 30.

²²⁾ Rockstroh, III, S. 360 ff.

og Presning af Mandskab til Flaaden Sted; det er den, der her nærmere skal omtales, hvorledes den fandt Sted, og hvorledes Befolkningen stillede sig dertil.²³⁾

Til at møde midt i April Maaned 1800 var af de Indrullerede beordret 5101 Mand, og da de politiske Forhold til Storbritannien i August Maaned gjorde det nødvendigt at udruste flere Skibe, og der til Kystforsvaret skulde udlægges Defensionsskibe foran alle Indløb og Havne og ved Strandbatterierne i Land, beordredes Indrulleringscheferne til straks at udskrive til den Kongl. Orlogstjeneste alle Matroser paa hjemkomne danske og norske Skibe, samt fratage fremmede Skibe, undtagen dem, der var fragtede for kejserlig russisk Regning, de danske og norske Matroser, som maatte findes ombord paa dem, og sende dem til Hvervning.

Det flydende Forsvar dannedes, som foran nævnt, af Defensionsskibe, som var ældre Skibe, der berøvet deres Master og Takkelads og fastgjorte ved 4 Ankre var henlagt dels i en Linie over Indløbet til København, dels i en Linie fra Trekroner langs Kongedybet til Pladsen for Prøvestens Fortet. Det var til disse Skibe og til Holmene, der blev presset Mandskab, og til at forstærke Arbejdskraften paa Holmen forlangtes gennem Kancelliet alle de private Tømmermænd i Byen.²⁴⁾

25. August 1800 sender Danske Kancelli til Amtmændene et saalydende Pro Memoria: „I Følge allerhøjest Befaling, skulle man tjenstligst anmode Deres Excellence, at ville, paa Landet udi de under Dem sorterende Amter, lade eftersøge alle arbejdsføre voxne Mandfolk,

²³⁾ Oplysningerne om Presningen 1800 hidrører, naar intet andet er anført, fra en Samling Dokumenter i Politidirektørens Arkiv (Landsarkivet f. Sjælland) betegnet „Forskellige Foranstaltninger, C. II, 1800“, og for 1801 og 1807 hovedsagelig fra Sammes Korrespondance Protokoller og Kancellibreve.

²⁴⁾ Meddelelser fra Krigsarkiverne I, S. 52.

der hverken som Dagleiere, eller paa anden Maade have nogen stadig Næringsvei, og at indsende disse til hans Mayestæts Tieneste paa Flaaden. — I Henseende til disse Personers Transport hertil, da forventer man samme iværksat paa den beqvemteste, sikkreste og mindst bekvemmelige Maade; og blive de indsendte at aflevere paa Holmen, hvor der af Ober Eqvipage Mesteren, Commandeur Kierulff,²⁵⁾ er føyet Anstalt til deres Modtagelse. — Hvad Omkostningerne paa Indbringelsen betreffen, da vil samme efter Aftale med det Kongelige Rentekammer, paa Deres Excellences Forlangende forskudt blive udredede af hvilken Oppebørsels Betient De maatte behage at henvende Dem til“.

Udskrivningen paa Landet skete ved Fogderne, og af en Indberetning fra Amtsforvalter og Regimentskriver Balslev, dat. Kronborg Amtstue den 1. September 1880, til Amtmanden over Kronborg Amt, ses, at der blev udskrevet Løsgængere, Daglejere, som ikke havde fast Arbejde og som ikke havde Hus — hvad enten de var gifte eller ej, og Husmænds Sønner, der var hjemme hos Forældrene. Han skriver saaledes: „Paa mine Forestillinger vare Mængden af dem selv villig til at indstille sig til Arbejde i Nødsfald, og jeg maa derfor undertanigst bede, at Deres Excellence vil saa snart mueligt udvirke, at disse Folk, hvis Tieneste Bonden endnu trænger til, maae, naar den højeste Nødvendighed ikke længere fordrer deres Arbejde til Landets Forsvar, strax gives Tilladelse til at afgaa, da jeg endog for Sædelighedens Skyld ønskede, at disse Folk, der ingenlunde maae betragtes som Løsgængere i egentlig Forstand,

²⁵⁾ Ole Andreas Kierulff, f. 20/3 1743, Søn af Komkapt. Anders K. og Hustru Anna Cathrine f. Boye, var 9/3 1792 blevet udnævnt til Overekvipagemester paa Holmen og Chef for Haandværkerstokken. Død 6/3 1822 i Kbh.; jvfr. T. A. Topsøe-Jensen og E. Marquard: Den dansk-norske Søetat 1660—1814, Kbh. 1935, I, S. 725.

ikke længere end Nøden fordrer det, skulle opholde sig imellem S sammenskrabet af usædelige Løsgængere“. ²⁶⁾

I København var det overladt Politimesteren Hans Haagen²⁷⁾ ved sine Betjente og Vægttere at foretage Presningen, der tog sin Begyndelse Natten mellem den 24. og 25. August, hvorefter den fortsattes de følgende Dage, saaledes, at der allerede den 28. August var opbragt næsten 500 Personer. At man ikke har taget det saa nøje med, hvem der blev presset, faar man et Indtryk af, naar man erfarer, at Alderen laa mellem 13 og 73 Aar. Adskillige af dem har vel næppe heller været egentlig arbejdsføre. Først og fremmest gik det naturligvis ud over Løsgængere og arbejdsledige Personer, men ogsaa talrige Haandværkssvende, som stod i Arbejde, blev udsat for Arrestation paa Gaden eller blev taget paa Værkstedet, hvor de sad og passede deres Arbejde. Kroer, Kaffehuse eller andre Tilholdssteder for Haandværkere eller Arbejdere blev gjort til Genstand for en Razzia, og ung eller gammel, hvad enten han havde lavet Klammeri paa Gaden, været beruset eller

²⁶⁾ Fr.borg—Kr.borg Amtsarkiv; Kongl. Reskr., Resol. samt Kancellibreve, 1800, Nr. 252 Kb. (Landsarkivet).

²⁷⁾ Politimester Hans Haagen var selv Københavner, født 19. Decbr. 1754 paa Christianshavn, hvor hans Fader var islandsk Købmand og Brygger. 24. Januar 1800 blev han udnævnt til Politimester og gik dermed ind til et stort og byrdefuldt Arbejde. Han var anset som en meget kundskabsrig Mand, retskaffen og redelig i alle Forhold. Under selve Bombardementet var han paa Færde fra tidlig Morgen til sen Aften for at vaage over sine Medborgeres Ejendomme. 13. Januar 1809 tog han sin Afsked. Som Grund angiver han „Ærgrelse over Opdigtelser og Usandheder“ og et svagt Helbred, men i sin Selvbiografi omtaler han desuden „Sorg over Fædrelandets Skæbne 1807 og de næsten for et Menneske umulige, mangfoldige og byrdefulde Forretninger“. 1814 overtager han dog atter Stillingen, der nu hedder Politidirektør, men døde allerede 3. Juli 1815; jvfr. Kjøbenhavns Politimestre og Politidirektører 1682—1863, Kbh. 1881.

blot var ude i lovligt Ærinde, risikerede i de Dage at blive slæbt af Sted til Holmen, for straks derefter at blive sat ombord paa Blokskibene. Paa denne Maade ligefrem forsvandt Familiefædre eller andre Forsørgere, uden at deres Paarørende fik nogen Meddelelse derom, hvad adskillige Breve til Politidirektøren tilstrækkeligt vidner om.

At Politiet ikke har staaet helt uden Vejledning om, hvor de kunde finde arbejdsløse Svende, viser en Del Skrivelser fra forskellige Oldermænd, der angiver de Steder, hvor Svendene sædvanligvis holder til. Snedkernes Oldermænd meddeler saaledes ved en Skrivelse, dat. 24. August, at de ledige Svende opholder sig om Aftenen paa følgende Steder: Gothersgade Nr. 4 i Kælderen, samme Gade Nr. 208, Adelgade i den saakaldte Skomager Kro, Store Grønnegade hos en Værtshusholder og i Brøndstræde i den saakaldte Jødekælder. En lignende Skrivelse findes fra Skræderne, og for Tobakspindernes Vedkommende findes en Fortegnelse over Mestrene med Angivelse af Bopæl og med Oplysning om, hvor mange Svende de beskæftiger.

Ankommen til Holmen mønstredes Mandskabet de følgende Dage, og det viste sig ved denne Mønstring, at adskillige var syge eller paa anden Maade uskikkede til Arbejde, hvorfor de snarest blev permitterede.

At afregne med de frigivne blev ligeledes overladt til Københavns Politimester, og Betalingen var 24 Skilling, for Haandværkere dog 32 Skilling om Dagen. Af en udateret Liste fremgaar det, at der allerede efter faa Dages Forløb blev hjemsendt talrige Haandværkssvende, saaledes ikke mindre end 23 Snedkersvende, 10 Væversvende, 11 Skomagersvende, 10 Skrædersvende og mange andre — ialt ca. 100 Mand. De allerfleste havde kun været borte tre til seks Dage, og deres Frigivelse skyldtes vistnok i de allerfleste Tilfælde, at de paagældende

Svendes Mestre havde henvendt sig til, eller tilskrevet Politimesteren om at faa dem frigivet, da de ellers, som det i adskillige Breve anføres, var udsat for at lide Afbræk i deres Næring.

Hans Haagen, Politimester 1800—09, 1814—15.

Efter „Kjøbenhavns Politimestre og Politidirektører 1682—1863“.

Det var dog ikke alene Københavnerne, Politimesteren skulde tage sig af, ogsaa med de fra Provinsen indsendte, som efterhaanden blev frigivne, skulde han afregne, førend de blev hjemsendt paa Amtmandens Foranstaltning. Der tilgik i denne Anledning, den 4. Sep-

tember, Politimesteren i København følgende Skrivelse fra Danske Kancelli: „Efterat det Kongelige Admiraltets og Commissariats Collegium havde tilmeldt Cancelliet, at endeel af de Folk, som man herfra har besørget udtaget i Byerne her i Sjælland og hidsendte til den Kongelige Tieniste, ere befundne uduelige, og derhos begiert, at de maatte foranstaltes afhentede og igien afsendte til de Steder, hvortil de høre, har man fra bemeldte Collegio modtaget den derhos følgende Fortegnelse over disse saaledes uduelige befundne med Forklaring over, fra hvad Sted de ere indsendte. — I Anledning heraf skulde man herved tjenstlig anmode Hr. Justits Raaden behageligen at ville lade afhente og imodtage de paa fornævnte Fortegnelse anførte Personer, samt betyde dem, at de strax maatte begive sig til de Steder, hvorfra de ere komne, da de, ifald de derefter her findes, maa vente at blive anseete som Løsgængere. — Iøvrigt skulde man tillige melde, at Admiraltetet har foranstaltet, at disse Folk, naar de afhentes, blive betalte for hver Dag, de have været tilstede, 24 Skilling, og for Haandværkere 32 Skilling, samt isteden for Reysepenge gives en Dags Løn til Forflegning paa Hiemveyen“.

Iøvrigt blev de af Politimesteren indsendte Folk fordelt saaledes: Til hvert af de paa Reden liggende 4 Orlogsskibe 30 Mand, ialt 120 Mand — til hvert af Blokskibene 80 Mand, ialt 160 Mand — til hver Kavalleri Pram 20 Mand, ialt 60 Mand — til Fregatten Friderichsværn 20 Mand og til Vagtskibet Sundet 30 Mand, til sammen 390 Mand.²⁸⁾

Kun faa havde meldt sig frivilligt, og man kan vist roligt gaa ud fra, at der ikke har hersket synderlig Glæde blandt de øvrige ved pludselig at blive sat under

²⁸⁾ Admiraltets og Cómmissariats Collegie Copie Bog 1800, 1067 (Rigsarkivet).

militær Kommando. Med de pressede Løsgængeres og Dagdriveres Arbejdskraft har det næppe været stort bevendt, og den Haandværkssvend, der ikke netop var ledig, men stod i Arbejde hos en Mester, har sikkert kun tænkt paa ved første Lejlighed at slippe fri.

Som allerede nævnt, var der stor Misfornøjelse blandt de Haandværksmestre, der ved Presning havde mistet deres Svende og derved var blevet sat i Forlegenhed. Men ogsaa andre Næringsdrivende, der ved Presningen havde mistet deres Arbejds- eller Gaardskarle, beklager sig til Politimesteren og beder ham udvirke, at deres Folk snarest frigives, da de ved det skete var sat i stor Forlegenhed.

En Nürnberger Urmager Johan Lütz, boende paa Hjørnet af Store Kongensgade og Tværgade, klager sin Nød saaledes: „Under Dato 26. August arriverede 3 af Politiets Betiendte ind til mig, hvoriblandt Betiendt Johansen var denne som førde Ordet og fordrede min Svend Johan Hermann fra sit Arbejde, som hand trygt sad hos og reparerede et Nürnberger Uhr, og maatte hand uden nogen Modsigelse følge med, uagtet jeg lod mig forstaae med, at jeg ikke derved vederfahrede hvad Ret var, mens Johansen svarte, at dette var efter dend ham givne Ordre, hvorved jeg ei kunde sætte mig imod samme, og liigeledes var i samme Øyeblik een god Ven af mig navnlig Jacob Rombach, som og er Nürnberger Urmager ariveret ind til mig i Henseende til noget Værktøyg, som vi havde laant hværandre, som og maatte følge med, og da hand nyeligen var traad ud af det Sælskab hvori hand til Dato havde været og sadt sig ned for sig selv, og boer paa Ulfældts Plads, og havde berammet Borgerskab, samt er et meget skikkeligt Menneske og ernærer sig lovlig og vel, skønner jeg ikke heller, at ifald Deres Vellbaarenhed blev oplyst om saadant i det heele, at Deres Ædelmodighed tillod at riive sliig en

Persohn ud fra sin Nærings-Vei. Overalt dette troer jeg ei at mig er vederfahret Rett i dend Henseende ...“.

Som Nürnberger-Urmageren klager talrige andre. Borger og Snedker Esman i Vingaardsstræde Nr. 138 skriver, at Søndag den 24. August om Aftenen blev 9 af hans Svende ved Politiet borttaget paa Vandkunsten i Kaffehuset hos Harboe og derefter afleveret til den Kongelige Tjeneste paa Holmen. Og om 2 Svende, der ligeledes blev taget til Arbejde paa Holmen, faar man at vide, at de formodes at have været paa Værtshus over den bestemte Tid om Aftenen.²⁹⁾ Den 27. August ansøger en Christoph Dobel om at faa frigivet sin Brodersøn Johan Georg Dobel, som bor i Admiralgade i Lysestøber Alminds Huskælder, hvor han skal betale 60 Rigsdaler i Husleje. „Han er en ung Anfænger, der nyligen har sadt sig ned og ansøgt om Borgerskab“. Altgesellen hos Murerne protesterer mod, at en Del Murer-svende skal være tagne af Politiet, dels paa Gaderne og dels i Husene. Nogle var i Arbejde, og andre havde hos Oldermændene faaet „Kundskab“³⁰⁾ og vilde rejse, men blev arresteret og sat i Arrest, da de vilde hente Pas, og — tilføjes der i Skrivelsen —: „Da ingen Kongelig Forordning er bekendtgiort at optage Handverks Svende eller andre paa Gaderne, saalænge de føre sig roelig og stille op, troer vi, at denne Optagelse allene

29) I Politiforordningen 1701 var der bestemt Straf for Drik paa Søn- og Helligdage samt Hverdage efter Kl. 10 Aften. Og efter en kgl. Befaling af 16. Jan. 1713 skulde de, der opholdt sig paa Kroer og Værtshuse samt Kældere længere end til Tappenstreg, føres til Arresthuset; jvfr. O. Nielsen: Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse, Kbh. 1892, VI, S. 74.

30) „Kundschaft“ var en Art Vidnesbyrd eller Legitimation, som enhver Haandværkssvend, der vilde begive sig paa Rejsen, maatte være i Besiddelse af, dersom han vilde søge fremmede Lav og anses for en ærlig Haandværker og ikke antages for en Fusker; jvfr. C. Nyrop: Haandværksskik i Danmark, Kbh. 1903.

sigter til Løsgængere og saadanne, der ei kan forevise noget Bevis, hvor de henhører Slige Folk, der staaer i Arbejde hos Mesteren og har Beviis, hvor de henhører, staaer altid færdig, naar Kongen kræver og Nøden udfordrer det, uden paa sliig Maade at vorde angrebne“.

Fra General-Postamtet foreligger en Skrivelse, dat. 28. August og sendt til Politimesteren, i hvilken det hedder, at „Administrationen over Porcellains Fabriken³¹⁾ har tilmeldt General Postamtet, som er anfortroet Directionen over bemeldte Fabriker, at da en af Fabrikens Arbejdere navnlig Hansen er for 4 Dage siden optaget til at arbejde paa en af de Kongelige Holmer eller deslige Værksteder uden endnu at være løsladt, saa har dette givet Fabrikens samtlige Arbejdere Anledning til at yttre Frygt, at de ligeledes paa deres Vey til eller fra Fabriken eller i anden Forretning kunde vorde optagne, og at begiære, at der maatte træffes nogen Foranstaltning til at forekomme dette. — I Anledning deraf har Administrationen yttret, at da Fabrikens Arbejdere ere givet et Tegn, som i Tilfælde af Ildsvaade giver dem uhindret Adgang til Fabriken, saa synes dette Tegn ogsaa ved denne Lejlighed at kunne tiene dem til Beviis for, at de staaer i Fabrikens Tieneste. — Ved tjenst: at tilstille Hr. Justits Raad og Politimesteren et af dette Slags Tegn udbedes, at denne Anstalt maatte vorde føyet, at de som ere forsynede med dette Tegn ikke i forommeldte Henseende af Politiet vorde optagne“.

For Udlændinge tager Konsulerne Affære; saaledes

³¹⁾ Porcellænsfabrikken var oprettet af Kemikeren Franz Heinrich Müller og havde fra 1775 til Huse i en General-Postamtet paa Købmagergade tilhørende Ejendom, nuv. Nr. 50. Senere udvidedes Fabrikken med et Hus paa Christianshavn og fik 1779 Navn af „Den kongelige danske Porcellainsfabrik“; jvfr. Trap: Danmark, 4. Udg., S. 742.

for en preussisk Skipper, hvis Styrmand er blevet presset og endnu ikke den 30. August er løsladt; og samme Dag anmoder den svenske Chargé d'affaires om at faa 13 Svenskere fri.

Men ogsaa fra højere Sted fandt man Anledning til Klage. Det hedder saaledes i en Skrivelse fra Over-Hofmarskal Hauch, dat. Frederichsberg den 27. August, i Anledning af, at en af de kongelige Arbejdskarle er blevet optaget: „Saa giver jeg mig den Ære i Anledning heraf, og i Følge Hans Kongelige Høyhed Kronprindsens mig tillagde Befaling, herved at udbede mig af Deres Velbyrdighed: at samtlige i Kongens Tieneste ved Hofet værende Arbejdskarle; saavel de som ere i Livrèet, som de der ere uden Livrèe, behagelig maatte fritages for at opbringes til andet Arbejde“.

At det har været en højst broget Forsamling, der saaledes var opbragt, faar man et Indtryk af, naar der blandt de pressede var en Murer med kongelig Fæstehus, en Arbejder ved Brolægningsvæsenet med Kone og 7 Børn, en Mand, der har en Bondegaard paa Bonderup Gods, en Skriver ved Holmen, en Rottejæger og flere Dreng; saaledes en Dreng, der søgte Konfirmationsforberedelse og andre to „usle smaa, som ei kand være til Nytte“. For disse sidste havde Forældrene henvendt sig til Amtmanden om deres Frigivelse, men denne henviste dem til Kiærulff, „og enhver svarer, at han icke vilde have hermed at bestille“.

Ja, selv en af Veterinær Skolens Stifts-Lærlinge³²⁾

³²⁾ Veterinærskolen laa paa Christianshavn, lige overfor Vor Frelzers Kirke, og blev grundlagt i 1773 af Lægen Peter Christian Abildgaard. De første Elever var Officerer og Korporaler af Kavalleriet og Beridere fra de kongelige Stalde, senere var det Underofficerer og Fanesmede, fra 1792 endvidere civile Lærlinge, en fra hvert Stift i Danmark — heraf Navnet „Stiftslærling“; jvfr. Carl Bruun: Kjøbenhavn, III, S. 580.

maatte lide den Tort at blive presset, nemlig Andreas Wiborg, som var taget ombord paa Blokskibet „Den Prægtige“. En Skrivelse fra Holmens Kommandokontor, dat. 27. August, til Generalitetet staar sikkert i Forbindelse hermed, da der i Skrivelsen er indlagt en Seddel med Andreas Wiborgs Navn. Ved denne Skrivelse lægges Ansvaret for Presningen paa Politimester Haagen, „den Mand som er overdraget denne Forretning ... og mig aldeles uvedkommende uden forsaavidt, naar de af bemeldte Hr. Justits Raaden leveres, beordrer jeg dem til Blokskibene. — Skulde det Kongelige Collegie befale nogen Forandring desangaaende, vil Politimesteren upaatvivlelig opfylde saadant“.

Ogsaa Generalitetet har travlt med at værne om sine egne Folk, thi allerede den 26. August sendes til Politimesteren en Skrivelse, der indledes saaledes: „Til en Tid da der til Statens Tarv kræves Arbejdere, er det enhvers Pligt at fremme de i den Anledning truffne Foranstaltninger og icke lægge mindste Hindring i Veyen derfor, men et Tilfælde herved er dog mødt, og til dette Collegium indberettet, som foranlediger os til at andrage paa en Undtagelse“. Undtagelsen angik Arbejderne ved det militære Bageri Citadellet, og Kongl. Hofbager og Brødbagnings Entreprenør for Militær Etaten C. Henrichsen sender da ogsaa omgaaende en Fortegnelse over de ved Bageriet beskæftigede Personer.

I Begyndelsen af September Maaned finder der jævnlig Hjemsendelser Sted, og af talrige Lister fremgaar det, hvorledes Mandskabet efterhaanden bliver frigivet fra de enkelte Skibe eller Batterier. De seneste Lister er dateret den 12. Oktober, og med disse slutter Oplysningerne om den i 1800 foretagne Presning, forsaavidt angaar den i Københavns Politidirektørs Arkiv be-

varede Samling Dokumenter under Betegnelsen „Dokumenter betreffende Præsningen i Aaret 1800“. ³³⁾

Men ogsaa efter den Tid er der blevet presset Mandskab til Flaaden eller til Arbejde paa Fæstningsværkerne, thi da Situationen hen paa Foraaret 1801 bliver mere kritisk, efter den politiske Spænding, der i længere Tid havde bestaaet mellem Storbritannien og Danmark, udsendtes den 18. Marts en Plakat, hvorved alt arbejdsført Mandskab i Danmarks Købstæder opfordres til at melde sig til Kongens Tjeneste ved „Forsvars Anstalterne“, og i hvilken det hedder: „Saa befale Vi herved, at Magistraten, i Kiøbenhavn, og de vedkommende Øvrigheder, i de andre Købstæder, skulle i Vort Navn, opfordre alt det arbejdsføre Mandskab, som opholder sig under deres Jurisdiktioner, og ei, formedelst andre undersaatlige Pligter, eller nyttige og uundværlige Haandteringer, have lovligt Forfald, at de anmelde sig, til ovenanførte Vor Tieneste, inden fire Dages Forløb. Mandskabet her i Byen melder sig hos Politimesteren, og, paa de øvrige Steder hos Stiftamtmandene og Amtmændene, samt, hvor disse selv ei boe, hos Magistraterne, eller Byefogderne. Vi tilsige herved saadanne Frievillige, at de, foruden fri Underholdning, og den Betaling, som er bestemt for Vore indrullerede Søfolk, skulle strax, ved deres Antagelse, hver nyde en Gave af 15 Rigsdaler; ³⁴⁾ Saa skulle de og, i Sygdomstilfælde nyde frie Lægemidler og Pleie“. — Og der trues med Presning, dersom der ikke melder sig et tilstrækkeligt Antal til Landets Forsvar. ³⁵⁾

Det maa dog have været lidt smaat med Tilgang af

³³⁾ Politidirekt.: „Forskellige Foranstaltninger, C. II, 1800“ (Landsarkivet).

³⁴⁾ De saaledes antagne kaldtes „Femtendalers Karle“.

³⁵⁾ Rigsarkivet, D. K. 4. Dep. Reg. Nr. 74 (Orig. Fordn. m. v. 1800—05).

Haandværkssvende, thi den 29. Marts finder Politimesteren sig foranlediget til at tilskrive Oldermænden for Tømmerlavet saaledes: „At Tømmerlauget i Følge den

Femtendalers Karl hveres.
Efter Victor Hansen: Vore Søjhelte.

Kongelige allernaadigste Indbydelse havde leveret et forholdsmæssigt Antal lige med de andre Lauge, var min Forventning. — Jeg har feylet i samme, da et aldeles ringe Tal have meldt sig. — For saaledes at undgaa en

Presning, ligesaa ubehagelig for Lauget som for mig er det, at ieg efter Befaling har den Ære at tilkiendegive Herr Oldermænden, at 100 arbejdsføre Mand skal leveres af Tømmerlauget til i Morgen Kl. 8 her paa Kammeret. Uden at foreskrive Maaden mener ieg det bedst til at opfylde dette Øyemed, at Herr Oldermænden kalder øjeblikkelig alle Laugets Mestere og forestiller dem, at enhver maa levere et forholdsmæssigt Antal, og at disse igien ved Lodtrækning afgjør, hvem der skal gaae, med Hensyn til, at gifte og de som ere ansatte som faste ved Sprøyterne eller Brand Anstalterne, saavidt muligt skaanes. — Herr Oldermænden tillige med heele Lauget maae være ansvarlig for Opfyldelsen af dette, derimod lover ieg, at saa snart Omstændighederne føyer sig saaledes, at disse Folk kan undværes, skal den fornødne Foranstaltning herfra skeep, da ieg haaber og beder, at Lauget vil være overbevist om mine ivrigste Bestræbelser for at opretholde enhver lovlig Næringsvey“.

En ligelydende Skrivelse blev sendt til Oldermænden for Murerlavet.

Der var saaledes ingen Vej udenom, Svendene maatte til Arbejde paa Holmen eller andet Steds, hvor der var Brug for dem, hvad enten de vilde eller ej. Trods Skrivelsens bestemte Form — det var jo en Ordre — ønsker Politimesteren dog at bevare et godt Forhold til Lavene ved at love Frigivelse snarest muligt, naar Forholdene tillader det.

Helt ad Frivillighedens Vej gik det dog ikke, trods Udsigten til de 15 Rigsdaler. Efter den 25. Marts blev der foretaget Tvangsudskrivning, og for dem, der saaledes maatte presses, blev den lovede Pengegave nedsat til 7 Rigsdaler 3 Mark, men Vilkaarene var ellers de samme som for de Frivillige.

Studenten kom til at spille samme Rolle som vore Dages C. B.-Betjent; dog blev der ikke her Tale om Pres-

ning, „de Herrer Studenter“ skulde paase, at Ild og Lys saa vidt muligt var slukket, naar Bombardementet paa Byen begyndte, og iøvrigt have Tilsyn med, at der var fri Passage i Gader og Porte.

Oldermændene fører en stadig Kamp for at faa deres Svende frigivne; men ogsaa andre, der havde mistet Arbejdskarle, søgte at overbevise Politimesteren om, at de vilde lide betydelige Tab i deres Næring, dersom de ikke fik deres Folk frigivne. Men det gik ikke altid efter Ønske. Da Oldemanden for Strømpevæverlavet havde indsendt Ansøgning til Kancelliet om Fritagelse for Udskrivning af Lavets Svende, fraraades dette af Politimesteren. „Det er Sandhed“, skriver han, at „faa eller ingen af Svendene due til dette Brug, men en Resolution, hvorved Fritagelse blev tilstaaet, vilde have en skadelig Virkning paa de andre Lav“. ³⁶⁾

Det er stadig Politimesteren, der er Mellemlæddet mellem Borgerne og Admiralitetet, thi ikke alene var det hans Opgave at levere Mandskab, naar det tiltrængtes, men han tager sig ogsaa flittigt af deres Frigivelse, naar Lejlighed gives. Den 27. Marts tilskriver han Admiralitetet om at faa frigivet 28 Personer, der alle er i Tjeneste, da der samme Dag vil blive afgivet omtrent et lige saa stort Antal andre Personer fra Politikammeret til samme Arbejde. ³⁷⁾

Nogle af de Personer, der havde meldt sig frivilligt, maa senere have fortrudt det og under Foregivende af at være blevet presset søgt at slippe løs igen. Herom vidner en Korrespondance mellem Finans Kollegiet og Politimesteren, hvori sidstnævnte skriver, at det er et urigtigt Foregivende, at Hans Peter Dely skulde være borttaget af Politiet, hvorimod der under Løbe Nr. 1023

³⁶⁾ Politidirekt.: Correspondance Prot. Nr. 7, 1799—1801, 340/1801.

³⁷⁾ Samme Prot. 336/1801.

findes en Bødkersvend af samme Navn, der har meldt sig frivilligt, og som han paa Grund af Plakaten ikke kunde nægte at modtage. I samme Skrivelse omtales ogsaa en Person fra Mønten, der havde meldt sig for at ville have Tegn til Arbejderne, hvilket var blevet ham nægtet for at forebygge Misbrug ved Udlaan til andre. Politimesteren er irriteret over, at hans Dispositioner kritiseres, thi Skrivelsen slutter saaledes: „og udbeder jeg mig blot, at det høye Collegium vil fæste Lid til Foranstaltningerne herfra, som saavidt det er Menne-sker mueligt ikke skal komme i Strid med andre offentlige Indretninger“.³⁸⁾

At Politimesteren sikkert har haft sine gode Grunde til ikke at uddele eller autorisere noget Tegn til Fritagelse for Presning, er uden al Tvivl. Men man vidste ogsaa at hjælpe sig paa anden Maade, og Misbrug fandt sikkert ogsaa Sted i adskillige Tilfælde. Overskou anfører i sine Erindringer om Bombardementet i 1807, hvorledes Folk paa forskellig Maade søgte at gardere sig, da man begyndte at presse dem, der ikke var i det Offentliges Tjeneste. Voksne Mænd gik saaledes ikke paa Volden eller paa Gaderne uden at have et, i det mindste laant Tegn paa sig. Han fortæller om, hvorledes hans egen Fader en Søndag var med Familien paa Volden og ved denne Lejlighed bar et laant Brandskilt synligt paa Brystet. Vægterne havde deres gule Kobbelt om Livet eller spadserede i Vægterkjolen med Kone og Børn; Borgerskabet, som Borgervæbningen kaldtes, gik i et eller andet Stykke af Uniformen eller med den opkrampede Militærhat til den sædvanlige Dragt, Studenterne i korte mørkeblaa Trøjer med hvide Lidser, eller i sorte Kjoler med en paaheftet rød Krave; nogle civile Embedsmænd, for hvem der ikke var reglementeret

³⁸⁾ Samme Prot. 338/1801.

Dragt, havde deres Bestalling heftet paa Hatten, og Møllere og Bagere hævdede deres Fritagelse fra Militærtjeneste ved hvide Trøjer over den almindelige Paaklædning.³⁹⁾

Af Frivillige og Pressede blev der, efter Politimesterens Opgørelse, i Marts og April Maaned 1801 antaget i København ialt 1269 Personer til Defensionen, hvoraf dels udeblev, dels kasseredes 145. Fordelt efter Haandværk, gav det følgende Resultat:

1. Bager Svende	19	
do. Dreng	1	
		20
2. Bogbinder Svende	2	
3. Brændevinsbrænder Karle	73	
4. Brygger Karle	62	
5. Bundtmagersvend	1	
6. Bødker Svende	24	
do. Dreng	25	
		49
7. Drejer Dreng	1	
8. Dugmager Svende	6	
do. Dreng	1	
		7
9. Glarmesterdreng	1	
10. Garversvend	1	
11. Smede Svende	43	
do. Dreng	29	
		72
12. Guldsmed Svende	12	
do. Dreng	6	
		18

³⁹⁾ Th. Overskou: Af mit Liv og min Tid, 1798—1818. Udg. af Rob. Neiiendam, Kbh. 1915, S. 39.

13.	Hattemager Svende	5	
	do. Dreng	1	
			6
14.	Hjulmands Svende	3	
	do. Dreng	2	
			5
15.	Urtekræmmerdreng	3	
16.	Kandestøberdreng	2	
17.	Kobbersmedsvend	1	
18.	Blikkenslager Svend	1	
	do. Dreng	2	
			3
19.	Murer- og Stenhugger	30	
	do. Dreng	11	
			41
20.	Møllersvend og Dreng	6	
21.	Parykmager	14	
22.	Possementmager	2	
23.	Pramlavets Folk	16	
24.	Rebslager Svend	17	
	do. Dreng	11	
			28
25.	Skomager Svend	47	
	do. Dreng	15	
			62
26.	Skorstensfejerdreng	2	
27.	Skrædder Svend	19	
	do. Dreng	3	
			22
28.	Slagter Svend	17	
	do. Dreng	3	
			20
29.	Snedker Svend	25	
	do. Dreng	15	
			40

30.	Stolemagersvende og Dreng	6
31.	Tobaksspinder Dreng	2
32.	Tømmer Svende	11
	do. Dreng	3
		— 14
33.	Urmagersvend	1
34.	Væversvende og Dreng	9
35.	Bogtrykkesvende og Dreng	10
36.	Kattuntrykkesvende og Dreng	15
37.	Sukkerhus Karle	59
38.	Arbejdsmand eller Daglejere	452
39.	Jøder	6
		—————
		1299

Til Søetaten blev der endvidere ved Politiets Hjælp leveret 20 Mand.⁴⁰⁾

Som Bidrag til de Haandpenge, de Frivillige havde faaet, indsamlede en Del af Byens Grosserere og Handlende en Sum af 4155 Rigsdaler, der leveredes til Politimesteren. Men ogsaa Enkeltpersoner ydede deres Bidrag. Om et Tilfælde indberettes til Danske Kancelli den 5. April saaledes: „Torsdagen den 2. April i det Øieblik Canonaden ophørte, kom 2de Franskmænd paa Politikammeret og navngave sig Louis Gerad l'ainé, Dansk Borger og Modehandler og Francois Raimond de St. Germain, Katholsk Præst og Fransk Lærer boende hos fornævnte, samt tiltalede mig saaledes „Vi ere franske og have nydt saa meget godt under den Danske Regjering, at vi med inderlig Veemod have seet og hørt de Gienvordigheder, de Danske i disse Timer have lidt for den gode Sag. — Vi ønskede, at Evner kunde opfylde Villiens Forlangende, men antag disse 70 Rd. og understøt hermed deres Saarede; Vi bede endelig at vort Navn

⁴⁰⁾ Politidirekt.: Correspondance Prot. Nr. 7, 391/1801.

ey i noget offentlig eller trykt Blad maae vorde bekiendt“⁴¹⁾)

Ser vi nøjere paa de Foranstaltninger, der af Københavns Politimester blev foretaget i Forbindelse med denne Indkaldelse og Tvangsudskrivning til Byens Forsvar, vil vi se, at der paa mange Punkter er stor Lighed med de Foranstaltninger, der under lignende Forhold træffes i vore Dage.

Det var — i hvert Fald ved den sidste Udskrivning — blevet paaset, at Mandskabet var forsynet med det nødvendige „til Renligheds Holdelse“, men ellers gik nok enhver i sin egen Mundering.

Naar der ikke var blevet presset Kuske og Tjenere, var det af Hensyn til de mange Familier, der i deres Husførelse var afhængig af denne Medhjælp, og fordi deres Borttagelse kun vilde have vakt Uvilje. De vilde ogsaa i paakommende Tilfælde kunne være til Nytte ved Flytning, ligesom man i højere Grad regnede med deres frivillige Hjælp, dersom det skulde blive nødvendigt.

For at undgaa Klager over Næringsvejes Standsning blev paa Forlangende frigivet 23 Mand til Bryggere og Brændevinsbrændere. Paa Øl og Brændevin, der i de Tider blev konsumeret i store Mængder, maatte der altsaa under ingen Omstændigheder være nogen Mangel. Og at de pressede Arbejdere ogsaa fik deres Andel af de vaade Varer, derfor sørgede Politimesteren, idet han søgte Kancelliets Samtykke til at maatte disponere over et Beløb af 2000 Rigsdaler til saadanne Udgifter, der ikke kunde beregnes, f. Eks. til Forfriskning til Arbejderne; hvilket blev ham tilstaaet.

Tyve af Rentekamrets Betjente kom til at assistere Politiet med Meldinger og Ordre, for at disse kunde udbringes saa hurtigt som muligt, og til Slukning og Pump-

⁴¹⁾ Samme Prot. 365/1801.

ning havde alle Skrædersvende, Seminarister samt alle ved Veterinær Skolen tilbudt sig, og hele Vægterkorpset var befalet dertil. For saa vidt muligt at undgaa Ildløs blev der i alle Byens Kvarterer uddelt en Plakat med Anvisning paa de anvendeligste Forholdsregler; men da det var Politiet umuligt alene at føre Tilsyn med Overholdelsen af disse Sikkerhedsforanstaltninger, blev det, som tidligere anført, Studenterne overdraget at føre dette Tilsyn, hvortil de dog havde meldt sig frivilligt. De fordeltes i St. Anna Øster-, St. Anna Vester- og Christianshavns Kvarter, og hver fik Tilsyn med 5 Huse og Gaarde. De skulde paase, at der var Vand i alle Etager og paa Loftterne, og at Gaderne i disse Kvarterer holdtes ryddelige i Tilfælde af, at Flytning fandt Sted. Skibskaptajnerne skulde have Vagt og Tilsyn ved Skibene, og som Grund anføres ikke alene, at de ansatte Havnefogders Antal var alt for ringe; men, hedder det i Politimesterens Indberetning til Kancelliet, „de ere desuden aldeles ukyndige i alt hvad der hedder Søvæsen“. Naar Havnefogderne kun i ringe Grad havde Kendskab til Søvæsen, skyldtes det, at disse Stillinger i de fleste Tilfælde blev besatte med forhenværende Tjenere eller Kuske.

Uden for alle Huse skulde der være fyldte Vandkar, og alle Tagrender skulde være tilstoppede. „Frivillige“ Vogne mødte den 2. April paa Kongens Nytorv, hvor de blev brugt til Transport af Saarede og til Hjælp for Hospitalerne; Rosenborg Have og Eksercerhus var bestemt til det bjærgede Flyttegods, i hvilken Anledning der var ophængt Lygter, og Godset havde Studenterne paataget sig at bevogte. Skulde et eller flere Hospitaler være nødsaget til at flytte, var de kongelige Stalde med flere andre Steder bestemt til at modtage Patienterne. Og endelig skulde der i alle Kirketaarne være Vand og Sprøjter, og Signal for Ildebrand maatte ikke derfra gives med Lygter eller ved Ringning med Klokker, saaledes som det

ellers var Skik, for ikke at give Fjenden noget Kendemærke af Taarnene.⁴²⁾

Sluttelig finder 1807 en Presning Sted for at skaffe Mandskab til Besættelse af Defensionen omkring København, hvortil der behøvedes 10 à 1200 Mand. Det var dog ikke alene i København, men ogsaa i Københavns Amt, at Presningen skulde foregaa, og Folkene skulde snarest muligt af Københavns Politimester afleveres paa Gammel- og Nyholm. I Ordren, der fra Kancelliet tilgik Politimesteren den 11. August, og i hvilken det paalægges ham straks at udgive en Plakat og i Kongens Navn tilbyde enhver, der frivilligt tager Tjeneste, 15 Rigsdaler i Dusør, tilføjes det, „At Krig med Engeland her ei maa nævnes forstaaer sig selv“.⁴³⁾

Krigens Tid havde saaledes stillet Københavns Politimester og hans Folk mangeartede Opgaver i Anledning af Byens Forsvar, og at disse Opgaver var blevet løst paa en for Regeringen tilfredsstillende Maade, fandt Udtryk i en Skrivelse fra Kancelliet, dat. 24. December 1807, i hvilken Hans Majestæt Kongen udtaler „Vor allerhøieste Tilfredshed med den Aarvaagenhed og umiskienkelige Virksomhed, der fra Politiets Side er vist, imedens Kiøbenhavns Beleyring og Bombardement“.⁴⁴⁾

⁴²⁾ Samme Prot. 391/1801 (Politid. Indberetn. til D. K.).

⁴³⁾ Politidirekt.: Kancelli Skr., 1800—07, 52/1807.

⁴⁴⁾ Samme Prot. 1800—10, 137/1807.

BEMÆRKNINGER TIL
DR. EILER NYSTRØMS „PROBLEMER
I KØBENHAVNS HISTORIE“.

Af H. U. RAMSING.

Under denne Overskrift retter Dr. phil. *Eiler Nystrom* i *Festskrift til Hugo Matthiessen* et Angreb paa min Fremstilling af *Vester Fælleds* og omliggende Lokaliteters Historie. Hans lange Udviklings Resultater kan sammenfattes kortelig saaledes: *St. Jørgens Gaard* er udflyttet efter 1377, *Hammerstrup* er opstaaet omtrent 1532 og nedlagt kort efter, *Vester Fælled* er opstaaet som *Nyby Fang* og overdraget Byen 1539.

Da jeg ikke kan give hans Paastande min Tilslutning, maa jeg tillade mig at behandle disse Problemer endnu en Gang.

Problemerne kan ikke løses ved Dokumenterne alene, thi disse er for sparsomt bevarede, men ogsaa Udgravningsresultaterne maa tages i Betragtning for at komme til et Resultat.

LADEGAARDSAAEN OG GJEVEAAEN.

Bispeengen nævnes tidligst 15. Juni 1560 som *Gieffueholmen*. 22. August 1623 omtales den for anden og sidste Gang og kaldes nu *Grefueholmen*.¹⁾

Dr. *Nystrom* kan ikke lide det første Navn og vil hellere bruge det sidste. Jeg tillader mig fremdeles at fast-

¹⁾ Kronens Skøder I, p. 64, 418.

holde *H. F. Rørdams* Læsemaade *Gieffueholmen* og kalder derfor dens naturlige Afløb mod Øst og Syd for *Gjeveaaen*. Den var oprindeligt Skellet mellem *Serreslevs* og *Solbjergs Jord*. Jordbundsundersøgelserne viser, at *Ladegaardsaaen* er en gravet Rende, som grener sig ud fra det naturlige Løb ved *Bülowsvej*, og som ligger paa Højlandets Sydkraaning, der sænker sig mod *Gjeveaaen*. Hvor *Ladegaardsaaen* løber ud i *Peblingsøens* Engdrag, er der bygget en *Dæmning*, som hindrer det udstrømmende Vand i at løbe mod Syd, og som bevirker, at *Peblingsøen* og *Sortedamssøen* opstemmes i Engdraget. Denne Opstemning har sit Afløb mod Øst gennem en gravet Rende. Umiddelbart Nord for *Jarmers Taarn* bøjer den mod Syd og danner *Voldgrav* for *Byens Vester Vold*. I *Voldgraven* ligger *Vester Mølle* Nord for *Vestergade* og *Vester Port*, og *Graven* har et lavvandet *Overløb* mod Øst Nord for *Grundene* paa *Vestergades* Nordside. Vandet i dette *Overløb* fører til en langstrakt, kunstig udgravet *Dam* paa *Ejendommen Centrums Grund* og fordeles derfra til de to *Møllegrave*, *St. Clemens Kirkes Grav* og *Øster Grav*, som løber mod Syd til *Stranden*.

Om *Ejendommen Matr. Nr. 217—219 V. Kvt.* siges, at den før var en *Mølle*, fuit molendinum,²⁾ men det maa have været før *Lübeckerødellæggelsen* i 1368, thi i *Jordebogen* af 1377 siges *Ejeren* at være Nr. 166 *Ysik sartor*, (*Skræder*).

Af disse Forhold kan vi udlede, at *Rendeanlægget* og *Opstemningen* af *Peblingsøen* er samtidig med *Anlægget* af *Københavns ældste Vold*, altsaa ældre end *Københavns ældste Stadsret* fra 1254, der omtaler den. Vi tager derfor næppe fejl ved at henhøre det til *Absalons Dage*. Dette bekræftes i nogen Grad ved, at *Brugen* af *Overløbet* er ophørt før 1368.

²⁾ Prot. Nr. 141 UA.

VESTER FÆLLED.

Ved Gravningen af *Ladegaardsaaen* blev den sydligste Snip af *Serreslevs* Jord afskaaret, og rimeligvis blev den nye, kunstigt gravede Rende *Serreslevs Sydgrænse*. Men hvem fik Snippen, *Solbjerg* eller *København*? Da Renden og *Peblingesøen* i egentligste Forstand angik *København*, er det rimeligt, at ogsaa *Serreslevs* afskaarne Jord straks fra første Færd tilfaldt denne By. Men samtidig med denne Jord er rimeligvis ogsaa *Solbjergs* og *Valbys* vestlige Overdrev blevet overgivet til *København*, og *Vester Fælled* opstaaet. Paa den ligger *St. Jørgens Mark*, *Byens Del* af *Hammerstrup* og *Kalvehaven*.

ST. JØRGENS GAARD.

St. Jørgens Gaard nævnes tidligst 1261 som *hospitale in Hafn*. Der var paa det Tidspunkt intet andet Hospital i *Byen*, idet *Helligaandshus* først blev oprettet i 1295. Det kan ikke ses af Betegnelsen, om Hospitalet har ligget i *Byen* selv eller paa *Byens* Jord. Dr. *Nystrøm* formoder, at det laa i *Byen* endnu i 1377 og først er udflyttet senest 1415, da det omtales som *conventus infirmorum* apud *S. Georgium* penes *Hafn*. Dette er næppe rigtigt. Der kan ikke paavises nogen Grund i *Byen*, paa hvilken det laa i 1377, og heller ikke senere nogen Jordskyldsgrund, hvorfra det kunde være udflyttet. Det er rimeligere, at Hospitalet fra sin Oprettelse har ligget paa det Sted ved *St. Jørgens Sø*, hvor vi siden kender det. Det var bygget paa *Byens* Jord, og dette bekræfter den Antagelse, at *Solbjergs* Jord allerede paa *Absalons* Tid er afgivet til *København* som *Vester Fælled*. Det er endvidere paafaldende, at *St. Jørgens* Jords Nordgrænse ikke ligger langs *Gjeveaaens Løb*, men sønden for dette langs *Kalvehavens* Sydgrænse, hvilket viser, at *St. Jørgens Gaard* sikkert er bygget efter denne Aas Afdæmning og *Ladegaardsaaens* Gravning.

Mod Øst grænsede *St. Jørgens Jord* til den opstemmede *St. Jørgens Sø*, der i 1587 var *Byens Fiskevand*. 18. April 1582 beskikkedes *Peder Holst* til Forstander for *Det almindelige Hospital*, hvorunder *St. Jørgen* hørte,³⁾ og den følgende Vinter opstemmede han Vandet i Søen saa højt, at det gik over Vejdæmningen paa *Vester Landevej* Syd for Søen, og næste Sommer tørlagde han Søen ved at grave en Grøft og lade Vandet løbe ud gennem Slusen. Derved vilde han forøge Hospitalets Eng. Byen klagede derover og beviste, at den i Mands Minde havde haft Brugsret til Jorden og til Søen. Der blev ikke i Sagen fremlagt Dokumenter vedrørende Byens Adkomst til *Vester Fælled*, men bevilget Byen Ret til at „indgrave“ dens Jord fra Hospitalets.⁴⁾

HAMMERSTRUP.

I 1694—95 var der Rettergang mellem *Københavns* Magistrat og *Valby* Bymænd om disses Færdsel og Brug af *Vester Fælled*. Flere Vidner forklarede da for Retten, at de havde hørt, at i gamle Dage laa der ned imod *Kongens Enghave* to Gaarde, kaldet *Hammerstrup* eller *Hammelstrup*, som skal have haft Sædeland og Fælled sammen med *Valby*, og Amtsforvalterens Sagfører tilføjer, at noget af Jorden kom til *Valby*, noget til *Kongens Enghave* og noget til *København*. Men skønt det var om Færdselen paa Fælleden, at Sagen drejede sig, véd ingen, om *Vester Fælled* laa under denne lille By, eller om, hvorledes *København* har erhvervet Fælleden. Denne Sag erindres sikkert af Raadmand *Jens Rostgaard*, der i 1720 anonymt udgav sin Bog: *Kjøbenhavns Beskrivelse 1168—1711*, hvori han siger, at der uden for *Vester Port* (d. v. s. i *Enghaven*) har ligget en liden Landsby, som

³⁾ KD. II Nr. 530.

⁴⁾ KD. I Nr. 373.

hed *Himmelstrup*.⁵⁾ Den Oplysning har givet Anledning til megen Forvirring.

Hammerstrup nævnes aldrig i de bevarede middelalderlige Dokumenter, hverken i Absalons Pavebreve af 1186 og senere, eller i Roskilde Biskops Jordebog af 1377, i Præbendelisten af 1436, i Lenets Jordebog af 1492 eller i Claus Gjords søns Fortegnelser over Landsbyerne fra 1525; men i Valbys Markbog for 1682 omtales i den sydlige Del af dens Omraade en Mark, kaldet *Hammerstrupaas*, som paa et Udskiftningskort fra 1781 over Valby og Kongens Enghave kaldes *Hammerstrup Eng*.

Dr. *Nystrøm* taler affejende om Værdien af disse Opgivelser af Marknavne og mener, at det er en ualmindelig dristig Tanke, at Bønder i de traditionsfattige Egne omkring København har kunnet bevare Mindet om de to Gaarde fra det 12. Aarhundrede. Han tror derfor, at Landsbyen maa være bygget mellem 1532 og 1539 af *Fadder Bøssestøber* og nedlagt mellem 1539 og 1548 af *Københavns Magistrat*. Det maa dog indvendes, at de urolige Aar 1532—39 var en ret usandsynlig Tid for Udflytningen af en Landsby, og at det er paafaldende, at kun den og ikke Vester Fælleds Overdragelse huskes, ligesom det er urimeligt at henlægge Valbys Torp *Hammerstrup* til Solbjergs Torp Nybys Jord.

Som fremhævet af *Oluf Nielsen* er det utænkeligt, at saa vigtige Dokumenter fra saa sen en Tid ikke er bevarede i Original eller i alt Fald i Afskrift.⁶⁾ Noget anderledes stiller Sagen sig, dersom Overdragelsen er sket i den tidlige Middelalder, hvor Dokumenter var sjældne.

Hvad enten Bønderne har været trofaste Vogtere af Traditionen i al Almindelighed eller ikke, har dog i alt Fald i dette Tilfælde Marknavnet *Hammerstrupaas* væ-

⁵⁾ Den ggl. Residentz og Stabelstad Kjøbenhavns Beskrivelse 1168—1711.

⁶⁾ Danske Saml. VI, p. 311.

ret Bærer af Traditionen, og jeg ser ikke, at der er noget til Hinder for, at det kan have høj Ælde. Fordelingen af Jorden mellem Jorddrotten, Biskoppen, Adelbyen, Valby og Arvtageren, København, der fik *Vester Fælled* fra Valby, tyder paa, at Nedlæggelsen af Hammerstrup er sket samtidig med Enghavens Oprettelse af dens Jord, og at der intet er til Hinder for at sætte dette Tidspunkt til *Absalons Tid*.

KALVEHAVEN.

Kalvehavens Jord og Eng, sønden ud med Peblingsøs Dæmning er ifølge Jordebogen af 1. Maj 1620 forandret og under eet inddiget med *St. Jørgens Sø*, som tilforn efter gamle Breve laa til Raadstuen. Kalvehaven nævnes første Gang 4. Juli 1580, da Borgerskabet klager over, at Magistraten har indhegnet den til sit eget Brug uden Borgernes Bevilling.⁷⁾

Der har i Nutiden været adskillig Tvivl om Kalvehavens Beliggenhed og Udstrækning, og dette har ogsaa gjort sig gældende hos Dr. *Nystrøm*. Det er en Udtalelse i Byens Jordebog af 1746, som har voldt Forvirringen. Den siger, at Dronningens Enghave var den gamle Kalvehave, og har som eneste mulige Hjemmel *Jens Rostgaards*: *Kjøbenhavns Beskrivelse*, der nævner Himmelstrup i Dronningens Enge. Den Grund kaldes sædvanligt Kongens Enghave, og den er forvekslet med *Dronningens Have*, der laa ved Stranden mellem *Vester Vold* og nuværende *Colbjørnsensgade*. Derefter har Topograferne tankeløst indhegnet Kalvehaven i Dronningens Have under eet med *St. Jørgens Sø* og Kalvehaven ved Ladegaarden og har derved fremstillet en Grund af enorme Dimensioner. Kalvene kan ikke have haft deres Løbeplads over al Byens Jord. Københavns Kalvehave kan ikke have givet *Kalvebodstrand* Navn, men derimod er der jo

⁷⁾ KD. I Nr. 425, 428. KD. II Nr. 496, 497, 502.

intet til Hinder for, at andre Kalveboder, f. Eks. i Kongens Enghave, har været Navnegiveren.

Christian IV erhvervede sig omkring 1619—21 Københavns *Kalvehave*, og de til Købet knyttede Skøder og Opmaalinger siger tilstrækkelig tydeligt, hvor Kalvehaven laa, og hvor stor den var.⁸⁾

14. April 1619 mageskiftede *Kongen* med *Magistraten* Brugsretten til de tre Søer Peblingsøen, St. Jørgens Sø og Sorte Dam med Kalvehaven.⁹⁾ Hvorvidt St. Jørgens Sø var vandfyldt, er usikkert, thi 2. September 1606 befalede *Kongen* ganske vist Borgmestre og Raad ikke mere at bruge den til Ager og Eng, men at fylde den med Vand; men 3. Oktober 1606 androg *Magistraten* om, at den maatte slippe derfor, thi Byen havde ikke Raad dertil, og Søen havde været tør, siden Peder Holst udgrøftede den før 1587.¹⁰⁾ Det vides ikke, om Fyldningen af Søen er sket i Aarene 1606—19, men den Omstændighed, at Kalvehaven var indhegnet sammen med Søen i 1620, tyder ikke derpaa.

Saalænge Søen eksisterede, grænsede Kalvehaven til den paa Strækningen fra *St. Jørgens Mark* i Syd til *Borgmesters Blegdam* i Øst; men medens Søen var tørlagt, er Kalvehaven sikkert blevet udvidet, ikke paa dens Agerjord, men i alt Fald over en Del af dens Eng, maa-ske helt ned til *Vester Landevej* Syd for Søen. Denne Udvidelse af Kalvehaven fik *Kongen*, da han mageskiftede sig Søerne til.

1. Januar 1621 skødede *Vartov St. Jørgens Mark* til *Kongen*, og under samme Dato mageskiftede *Kongen* et Stykke af *Gentoftes* Jord til Byen imod Resten af *Kalvehaven*.¹¹⁾

⁸⁾ Hist. Medd., 2. Rk., IV, p. 277 ff.

⁹⁾ KD. I Nr. 422, 423.

¹⁰⁾ KD. I Nr. 392, 395.

¹¹⁾ KD. I Nr. 427, 428.

7. Januar 1621 opmaalte Ingeniøren *Paulus Buysser* Resten af Kalvehaven.¹²⁾ Opmaalingsens Overskrift læses af *Nystrøm* som *Kalhaegen*. Ved Indtegnning paa Kortet viser det sig, at den opmaalte Polygon mod Øst ligger langs Christian IV's Trenchementsgrav og mod Vest til Ladegaardsaaens Sammenstød med Gjeveaaen.

Kongens Mageskiftebrev i Overensstemmelse med Opmaalingsen blev udstedt 8. Februar 1621, men blev tilbagekaldt og findes endnu i Rigsarkivet. Kongen besluttede sig til at inddrage *Solbjergs* Jord under *Ladegaarden* og krævede yderligere Afstaaelse af København, nemlig den Stribe af *Vester Fælled*, som laa mellem St. Jørgens Mark og Solbjerg, sønden for Kalvehaven og norden for Vester Landevej. Opmaalingsen blev foretaget af Voldmester *Abraham de la Haye* 21. Februar 1622.¹³⁾ Ved Sagen ligger en Koncept til et kongeligt Skøde til Staden, dateret Maj 1622, hvorefter *Kongen* skøder *Staden* Vederlag af *Gentofte Mark* for den Jord, som denne har givet ham, nemlig Resten af *Kalvehave Mark* og *Københavns Bys Overdrev* mellem Kalvehave Mark, Ladegaards Mark (d. v. s. Nyby Mark), Solbjerg Mark og den almindelige Adelvej fra Valby til København. Dette Skøde vides dog ikke at være udstedt, men det er opfyldt i Overensstemmelse med Opmaalingsen.

Kalvehaven grænser altsaa mod Vest til Nyby Ladegaards Mark, og Grænsen mellem København og Solbjerg løb som en svagt buet Linie fra Kalvehavens Sydvesthjørne ned til den kendte Grænse for Valby. Det er den eneste kendte Angivelse af *Vester Fælleds Vestgrænse*. *St. Jørgens Mark* var altsaa en Enklave i Københavns Jord, hvilket ogsaa tyder paa, at den er udstykket af Vester Fælled.

¹²⁾ D. Kancelli Indk. S. 27. Marts 1622.

¹³⁾ KD. I Nr. 432.

NYBY.

Nyby blev udflyttet som Torp fra *Solbjerg* kort før 1377. Den var 3 Bol stor og delt i 12 Gaarde, hver paa 1 Fjerdingsbol. I 1377 rummede den 7 Gaarde, medens 5 var øde.¹⁴⁾ I 1416 er den fra *Biskoppens Haand* gaet over paa *Kronens*. I 1492 er Gaardenes Antal sunket til 2. Den 21. Marts 1532 giver *Kongen Fadder* Bøsestøber Livsbrev paa *Nybygaard* og *Kongens Enghave*.¹⁵⁾ Og da han er død, faar *Borgmestre* og *Raad* Brev ad gratiam paa *Nyby* og *Nyby Fang* samt *Enghaven*.¹⁶⁾ Magistraten fik 5. Juli 1548 udlagt *Emdrup*, øjensynlig i Erstatning for *Nybygaard* m. m.,¹⁷⁾ som Kongen samtidig lod afløse af *Nyby Ladegaard*,¹⁸⁾ der blev Slottets Ladegaard til 1620.

Nyby laa ifølge Kongens Konceptskøde af Maj 1622 vesten for Kalvehaven og Byens Jord mellem St. Jørgens Mark og Solbjerg, og dens Østgrænse gik fra Ladegaardsaaens Begyndelse ved Bülowsvej mod Syd til et ikke nærmere fastlagt Punkt syd for Kalvehaven. Der er intet, som tyder paa, at Grænsen nogen Sinde har været flyttet siden 1377. Dr. *Nystrøms* Tanke, at *Vester Fæll* har været *Nyby Fang*, synes uden Hjemmel og bestrides ogsaa af *Oluf Nielsen*. Nybys Jord har strakt sig fra Kalvehaven og Vest efter. Den har imod Nord grænset til Aaen, imod Syd til Solbjerg i en Linie Syd for Godthaabsvejen. Nøjere kan Grænserne ikke fastsættes.

Byen *Nyby* og *Nyby Ladegaard* har ikke, som Dr. *Nystrøm* tror, ligget ved Ørstedsvej og Sofievej, der var en Del af *Kalvehaven*, men derimod omtrent ved *Falkoner-gaarden*, hvor en Vej fra Solbjerg førte over Aaen paa en

¹⁴⁾ KD. I Nr. 77.

¹⁵⁾ KD. II Nr. 267.

¹⁶⁾ D. Saml. VI, p. 310.

¹⁷⁾ KD. II Nr. 326.

¹⁸⁾ KD. II Nr. 368.

Bro, som nævnes 8. Oktober 1613,¹⁹⁾ og som endnu findes paa *Pufendorfs* Kort fra omtrent 1658 og paa senere Kort.

RESUMÉ.

Ladegaardsaaen blev gravet for at skaffe Møllevand til *Absalonsbyen*. Ved *Hammerstrups* Deling er Kongens Enghave opstaaet, og København fik samtidig et Areal lagt til Vester Fælled; disse Grænseændringer er sket i *Absalons* Tid. *Vester Fælleds Vestgrænse* forløber i en svag Bue fra *Ladegaardsaaen* til Enghaven og har sikkert været til før *Nybys* Udflytning i 1377. *St. Jørgens Gaards* Tilstedeværelse paa Byens Jord i 1261 peger paa, at *Vester Fælled* er udlagt før *St. Jørgens Gaard*, som er bygget paa Byens Jord mellem 1254 og 1261.

¹⁹⁾ Rentem. R. 1613—14 Udgift. Bilag Tømrer Regnsk. 8. Oktober, 20. November 1613.

PROBLEMER I KØBENHAVNS HISTORIE 1660—1757

BELYST VED SAMTIDIGE KORT.

III

Af VILH. LORENZEN.

FREDERIK IV's REGERINGSTID

1699—1730.

I

INDLEDNING.

Frederik IV arvede 1699 fra sin Fader Forpligtelsen til at fuldføre, hvad endnu var ufuldendt af projekterede Bybygningsarbejder — fortrinsvis Ny-Christianshavn, hvor Udviklingen dog efterhaanden tog en anden Retning end den oprindelig paatænkte. Til de uløste Problemer hørte ogsaa det nye Kongeslot, hvad enten det nu skulde opføres i Sofie Amalienborgomraadet eller andetsteds. I sit Testamente havde Christian V bitterligt beklaget, at det ikke var lykkedes ham selv at faa et værdigt Residensslot rejst, og lagde sin Efterfølger alvorligt paa Sinde at fuldføre „samme vores Forehavende til denne souveræne kongelige Regerings Ære og Anseelse“. Den nye Konge nøjedes imidlertid med i sine sidste Aar at ombygge Københavns Slot og indskrænkede sig til en nødtørfvig Omregulering af Slotsholmen, idet han opgav at benytte Amalienborgomraadet til det nye Kongeslot. Derimod tilfaldt ham den Opgave at udnytte det store Areal her paa anden Vis og i Forbindelse hermed til-

stræbe en mere rationel og ordentlig Afgrænsning af Terrainet ud mod Sejlløbet — hvad stadig ikke var sket, trods de mange Projekter, der helt fra Christian IV's Dage var udarbejdede med dette Formaal for Øje.

Den store nordiske Krig — mindre dog Krigsaaret 1700 end dens lange alvorlige Periode 1709—20 — bortledte ganske naturligt i nogen Grad Opmærksomheden fra mere omfattende københavnske Bybygningsopgaver, bortset fra de dels paatænkte, dels ogsaa virkeliggjorte Forstærkninger af Københavns Befæstning. I Krigens lange Periode skulde imidlertid en frygtelig Ulykke ramme Staden. Det var Pesten 1711, der regnes at have formindsket Byens Befolkning, der 1710 skal have været paa 66,000, med 23,000 Sjæle, og adskilligt tyder paa, at mange Ejendomme efter denne onde Tid stod ubeboede og øde. Men forbavsende hurtigt kom Byen til Kræfter igen og kunde endda gaa frem i Indbyggertal, saa dette 1728 kunde anslaas til 76,000. Men igen kom Hovedstaden ud for en ny Ulykke — den store Ildebrand 1728. Dermed bringes den gamle By og dens bybygningsmæssige Problemer overvældende stærkt i Forgrunden.

I en stor By sker jo altid noget, saa her, saa der, og som i Frederik III's og Christian V's Dage er det ogsaa under denne Monark af Interesse at undersøge, *i hvilket Omfang Hovedstaden barokkiseres*, hvilket igen til en vis Grad er det samme som, at den moderniseres! At Genopførelsen efter den store Brand maatte fremme Udviklingen i denne Retning, er indlysende, selv om den først under hans to nærmeste Efterfølgere for Alvor kom til at sætte Præg baade paa Byens byplanmæssige Udformning og paa dens almindelige Bebyggelse.

Under de to første Enevoldskonger havde det kunnet knibe med Følgagtighed overfor Love og Forordninger. Direkte Ulydighed eller passiv Modstand var dog efterhaanden blevet sjældnere, og i Frederik IV's Regerings-

Kong Frederik IV. 1671—1730.
J. C. Sturmberg sculp. Frontonen over Kancellibygningen.

tid kunde det se ud, som om den enevældige Monarks Magt var godt paa Vej til ogsaa at blive Magten til at sætte sig i Respekt overfor Befolkningen og bedre faa Bugt med dens Træghed overfor Foranstaltninger, der faktisk var til dens eget sande Gavn.

Hvorledes var nu Frederik IV's Indstilling overfor København, og havde han Blik for dens materielle og skønhedsmæssige Muligheder?

Der er ikke Tvivl om, at Kong Frederik IV følte sig forpligtet overfor sin Hoved- og Residensstad. Hans tre Forgængere havde imidlertid gjort saa meget for den, at der for ham egentlig kun stod tilbage at udfylde Rammer, der alt var lagt af dem, sidst af Christian V.

Frederik IV's kunstneriske Indstilling var Barokkens, som denne Stilart i Begyndelsen af 18. Aarhundrede havde formet sig ude i Europa og da særlig i Italien — hans Længsler Land, hvor han havde rejst i sin Ungdom, og som han ogsaa senere tyede tilbage til. Frederik IV var en finere og mere kultiveret Aand end sin Fader, den robuste Christian V — det var vel Arven efter hans Moder, den højtannede, sympatiske Charlotte Amalie af Hessen. Stærkt følte han sig tiltrukket af Bygnings- og Havekunst — maaske allermest af den sidste eller rettere af begge i Forening. Derom vidner hans, forøvrigt ret beskedne, Slotsbygninger — Frederiksberg, Fredensborg og Frydendal. Derimod stod han aabenbart ret fremmed overfor Bybygningens tekniske og kunstneriske Problemer. Man ved kun lidet herom. En enkelt personlig Udtalelse fra Kongens Side er dog ikke helt uden Interesse i denne Sammenhæng. Der var 1722 Tale om en eventuel Omlægning af Holmens Bro, og denne ønsker Kongen udført saaledes, „at den midterste Linie, hvad Sigten angaar, støder paa det mellemste Vindue i vores Audiensgemak og følger lige med den Linie, som er i Midten i al den brede Gade forbi Hol-

mens Kirke, d. v. s. Holmens Kanal og Kommissariatet“. Det er Barokkens Akseprincip, Kongen her bekender sig til!¹⁾

Af de Teknikere — Ingeniører og Arkitekter — Frederik IV havde til sin Raadighed, træder de første i hans Regeringstid mere tilbage til Fordel for Mænd alene med Arkitektuddannelse — naar Talen da ikke er om rene Fortifikationsarbejder.

Af ledende ingeniøruddannede Officerer, der næsten alle var Udlændinge, hæfter man sig først og fremmest ved Chefen for Ingeniørkorpset, Tyskeren *H. E. v. d. Pfordten*, der tiltraadte Embedet 1694 og beholdt det til sin Død 1710, da han afløstes af sin Landsmand, *Marcus Heinsohn*, indtil denne 1723 blev forsat andetsteds hen. Efterfølgeren blev atter en Tysker, *Elias David Häusser*. Han beklædte Stillingen til 1738, og med ham begyndte den Række Ingeniørofficerer, der tillige var fremragende Arkitekter og skulde sætte deres stærke Spor ogsaa i vor civile Bygningskunst i midterste Trediedel af 18. Aarhundrede. En fremragende Fortifikationsekspert og Byplanlægger havde Kongen i Ruses Elev, Hollænderen *Jobst Scholten*, der i 1680'erne havde anlagt Rendsburgs Neuwerck og Kronværk og Byen Christiansburg i Oldenburg.²⁾ I Frederik IV's Regeringstid var han lige til sin Død 1721 optaget af store Kommandoposter hjemme og ude, i Fred som i Krig, men gjorde sig dog lejlighedsvis gældende som Ingeniør i større Stil og paa Planer for Københavns Befæstning i Frederik IV's Dage havde han en ikke helt ringe Indflydelse. En anden og meget duelig Ingeniørofficer var den danskfødte *Hans Henrik Scheel*, fra 1699 Ingeniørkaptajn, vel forfaren ogsaa i civil Bygningskunst og Kongens Raadgiver i Bygningssager.

1) K. D. VIII, Nr. 870.

2) Jvf. Vilh. Lorenzen: Christiansburg i Hist. Tidsskrift 10 R. V, p. 458 ff.

Af ganske særlig Betydning i denne Forbindelse var det selvsagt, hvilke Mænd Københavns bybygningsmæssige Skæbne var betroet. Her træffer man overvejende dansk- eller norskfødte Mænd. I Christian V's Dage var der kommet en vis Fasthed i Stadens tekniske Forvaltning. Stadskonduktørembedet var oprettet 1690, og Stadsbygmesterens Stilling var blevet konsolideret. Derimod savnedes stadig og stærkt en faglig uddannet Stadsingeniør. Som Københavns første *Stadskonduktor* fungerede Elovius Mangor fra 1690 til sin Død 1714, hvorefter Stillingen i nogle Aar indehavdes af hans Enke. Fra 1717—21 var den fremragende Matematiker J. F. Ramus Stadskonduktor, kendt ogsaa for sin Virksomhed som Arkitekt. Han afløstes af Søren P. Balle, i hvis Lod det faldt at medvirke til Stadens Genopbyggelse efter Branden 1728. Alle tre var Nordmænd.³⁾

Ved Frederik IV's Tronbestigelse var den 1693 udnævnte Bygmester, Københavneren Johan Conrad Ernst, tillige *Stadsbygmester* og beklædte Embedet til sin Forfremmelse til Generalbygmester 1716; fra 1693 var han tillige Søetatens Bygmester og besad formelt Stillingen til 1735. Ernsts Eftermand som Stadsbygmester blev Johan Albrecht Hiller.⁴⁾

Bag Stadsbygmesteren stod — som øverste Autoritet — *Generalbygmesteren*. Efter Lambert v. Havens Død 1695 havde dette høje og vigtige Embede imidlertid staaet ubesat, indtil det 1705 overdroges den arkitekturkyndige Brandenborger Wilh. Fr. v. Platen, der 1716 afløstes af J. C. Ernst.

Af mere *underordnede kgl. Bygmestre* var der de to 1703 ansatte kgl. Bygmestre, Hollænderen Christoph Marselis og den vistnok indvandrede Tysker, Ernst

³⁾ Stadskonduktøren 1690—1940. Geddes Kort 1940.

⁴⁾ Vilh. Lorenzen: Kbh.ske Palæer I, p. 37 f. — C. Elling: Holmens Bygningshistorie, 1932, p. 13.

Brandenburger. Den første forlod Danmark 1719, den sidste døde 1714 og afløstes fra 1715 af den alt omtalte Johan Albrecht Hiller, der imidlertid som Stadsbygmester fra det følgende Aar fik meget andet at tage Vare paa, saa Kongen 1722 udnævnte den oprindelig gartneruddannede Johan Cornelius Krieger, formentlig af hollandsk Afstamning, til kgl. Bygmester. Men tre Aar efter faar denne en mere omfattende Virksomhed som Overlandbygmester med Tilsyn med Landslottene udenfor København.⁵⁾

For vigtige Sider af Byens Velfærd havde stadig *Politimesteren* Ansvaret. I Frederik IV's første Aar fortsætter Claus Rasch, men efter hans Død overtages dette vigtige Embede af selve Ole Rømer, der beklædte det til sin Død 1710, da han efterfulgtes af Johan Bertram Ernst, en Broder til den kgl. Bygmester. Han døde 1722 og kun en kort Tid, til 1725, beklædtes Stillingen af Johan Filip Ratechen, der 1726 efterfulgtes af Hans Himmerich indtil Frederik IV's Død.

Det er mærkeligt at se, hvorledes Frederik IV's Politi-mestre, baade Ole Rømer og de følgende, i Kraft af deres Stilling ikke kunde undgaa at faa med utallige tekniske Problemer at gøre. De er Medlemmer af talrige Kommissioner og Direktioner af ren teknisk Art, og det er til dem, Kongen ofte henvender sig for at faa det ene eller det andet Arbejde, ligefra Renovation i forskellige Former til ren Byplanlægning udført. Man faar et levende Indtryk af, at *den haardt savnede Stadsingeniør i nogen Grad erstattes af Stadens Politimester*, idet denne

⁵⁾ Fr. Weilbach: Det 18. Aarhundredes Bygningskunst, p. 25 ff. — Jvf. Samme: Bygningsvæsenet under Frederik IV (indtil 1716) i Hist. Medd. om Kbh., 2. Rk., V, p. 469 ff. — Samme: Overlandbygmester Johan Cornelius Kriegers travle Aar. S. St. 2. Rk., II, p. 467 ff.

ganske vist ofte samarbejdede lykkeligt med Stadsbygmesteren og Stadskonduktøren.

Forøvrigt var der noget mærkeligt uafklaret ved Københavns Styrelse i Enevældens første Slægtled. Man havde eksperimenteret sig frem, og dette gør sig ogsaa gældende i Frederik IV's Dage. Stadig var Kancelliet det Kollegium, Københavns Magistrat havde at holde sig til. I Følge Frederik IV's Forordning om Politiets Administration 1701 oprettedes imidlertid en *Politiret* af højfornemme Folk, hvori ogsaa Bystyret var repræsenteret, og i hvis saglige Forhandlinger Politimesteren skulde tage Del. 1708 blev denne Politiret slaaet sammen med det 4 Aar i Forvejen oprettede *Commercekollegium* til Fremme af Handel og Manufaktur og blev nu til Politio- og Commercekollegiet, der bestod til 1731, da dets Forretninger overtoges af Bystyret. Hvor stor Indflydelse dette Dobbeltkollegium fik, er imidlertid et Spørgsmaal, men talrige Aktstykker viser i al Fald, at det blev en hel Del benyttet — ogsaa i Byens tekniske Forvaltning.⁶⁾

Det var kun naturligt, at Frederik IV og hans Mænd var optaget af, hvorledes Københavns Befæstning og hele Forsvarsberedskab kunde styrkes, saa længe den store nordiske Krig rasede — ogsaa i de Aar, Danmark—Norge stod udenfor. Først da Krigen var forbi — i hans sidste 10 Aar — kunde mere fredelige Bybygningsforetagender finde Sted. Det blev ganske vist en stor Katastrofe — Københavns Brand 1728 — der blev den store Prøve paa, hvad den enevældige Konge formaaede i Samarbejde med det offentlige Bygningsvæsen og da i første Linie selve Staden Københavns. Interessant er, at i denne Konges Tid Forstadsbebyggelsen udenfor Demarkationslinien er i stærk Vækst.

⁶⁾ O. Nielsen: Anf. V. VI, p. 282 ff.

II

KØBENHAVNS BEFÆSTNING MED KASTELLET.

Da Henrik Ruse 1665 havde færdiggjort Kastelet til Forsvar for Indsejlingen og da ved Christian V's Tronbestigelse Niels Rosenkrantz kunde aflevere Stadens Fortifikationsværker mod Landsiden, var baade Kastelet og Landbefæstning utvivlsomt saa gode, som nogen i Dattiden havde kunnet gøre dem. Ikke for intet var Henrik Ruse ogsaa Ophavsmanden til de sidstnævnte Arbejder. Dertil var i Christian V's senere Aar kommet Gotfred Hoffmanns „Christianshavns nye Værk“, det mægtige Voldanlæg, der lagde sin krummende Arm beskyttende om København mod Søsiden, korresponderende med Kastelet og i alt væsentligt færdigt ved Kongens Død 1699. Men at Landfrontens Udbygning ved Frederik IV's Overtagelse af Regeringsmagten en Menneskealder efter Afleveringen var i nogen Grad forældet, kan ikke undre. Fortifikationsvidenskaben havde ude i Europa ikke staaet stille. De to store Modstandere, Franskmanden Vauban († 1707) og Hollænderen Menno v. Cohorn († 1704) havde drevet denne Videnskab yderligere frem, og en Styrkelse af Hovedanlæggets Udenværker maatte blive Følgen — før eller senere.

Værre var, at det engelsk-hollandske Bombardement fra Søsiden under den kortvarige Krig 1700 ubarmhjerligt havde afsløret Mangler ved Stadens Søfront; Christian V's ellers saa imponerende Værk havde vist sig ikke at slaa til. Baade dette og Belejringen fra Land-

siden, som Karl XII's Landgang i Humlebæk muligjorde, manede Regeringen til at tage sig sammen til en Modernisering, eventuelt Udvidelse af Værkerne baade mod Land- og Søside.

Givet er, at man samme Aar og utvivlsomt under Indtrykket af den Fare, Hovedstaden havde været i, lod Jobst Scholten udarbejde Planer til en Forstærkning af Fæstningsforsvaret baade mod Land- og Søside. Umiddelbart efter Freden i Travendal maa han være gaaet i Gang med Overvejelserne. Han var da Chef for Fortifikationsetaten i Hertugdømmerne, men maa være kaldt til København for, som vor første Fortifikationsekspert, at yde sin Bistand ved dette højvigtige Foretagende. I to Kort er nedfældet de forskellige Tanker, man gjorde sig om den mest hensigtsmæssige Ordning af Københavns Forsvar.

Den mest radikale (Ktvk. 1942, T. XXIII) flytter Landforsvaret helt ud mod Søerne og antyder tillige, som Alternativ, en Forlængelse af Voldanlægget udenom Kastellet, først ud i det lave Vand her og — paa den anden Side Sejlløbet — korresponderende med en Forlængelse af „Christianshavns nye Værk“. Nordpaa over Refshalegrunden udfor denne Forlængelse og midt paa Refshalegrunden er projekteret et Fort i Form af et Hornværk. Unægtelig er dette Forslag interessant, det peger baade tilbage og fremad — tilbage, fordi det atter optager en Tanke fra Christian IV's Dage, idet *man inddrager Søterrænet i Fortifikationssystemet* (Ktvk. 1930, T. XII). Var dette sket, havde man undgaaet Englændernes Bombardement af Staden 1807. Og Forslaget peger fremefter, idet det foregriber Anlægget af Fortet Trekroner. Et Fort her havde forøvrigt været paatænkt allerede i Christian V's Tid.⁷⁾

⁷⁾ C. Elling: Holmens Bygningshistorie, p. 20.

Mindre radikalt, men paa sin Vis saare mærkeligt, er det andet Projekt, idet det *opløser Landforsvaret i to Linier*: fra Østenden af Sortedamssøen spærres af en Tobastionsfront, foran Søen 3 Skandser, den stærkeste ved Dæmningen til Ravnsborg. Disse Anlæg markerer en indre Linie. En ydre markeres af et overmaade stærkt firkantet Fort, omtrent af Kastellets Størrelse, tæt ved Sundets Kyst, en lille Skandse udenfor Ravnsborg, ved Landevejen her, en Udvidelse af det ældre Anlæg ved Ladegaarden og mellem St. Jørgens Sø og Kysten en Spærring ved en Tobastionsfront som Erstatning for de forfaldne Værker her fra Torstensonfejden.

Men ogsaa fra Amagersiden skulde Byen værnes; ved, eller rettere sagt paa Vejen mellem Amagerport og Sundbyerne placeres et stærkt Fort af samme Dimensioner som Fortet ved Sundet (Ktvk. 1942, T. XXIV).

Ingen af de to Projekter blev virkeliggjort. Regeringen kastede sin Omsorg paa det levende Værn ved Landmilitiets Oprettelse 1701. I de følgende Fredsaar til 1709 blev dog noget gjort, men ikke meget, idet man indskrænkede sig til nogle mindre Forbedringer. 1702 blev de to „Køkkenkurve“ — smalle Veje gennem Vand — anlagt i Kalveboderne, den ene paa Christianshavnsiden, den anden udenom Stadsgraven fra Vesterport til Langebro. To Aar efter blev Gravene mellem Nørreport og Kastellet lagt længere ud og uddybede, de havde tidligere været tørre, men kunde nu fyldes med Vand.⁸⁾ Disse mindre Arbejder maa være blevet til under Ledelse af Fortifikationschefen v. d. Pfordten. Endelig gav man 1708 den forlængst anlagte *Østerport* ved Kastellet en mere sømmelig Form og Skikkelse. Den blev et helt monumentalt lille Bygningsværk, saavel Ind- som Udfaldsiden i den markante Stil, en Fæstningsport nu engang

⁸⁾ Suhm: Nye Samlinger 11, p. 5 f.

skulde have. Den er utvivlsomt et Værk af en militær Bygmester.

Krigen — den store nordiske Krig — begyndte igen 1709 og varede i 11 Aar til 1720. Atter var der alvorlig Grund til at tænke paa Stadens Befæstning, og allerede 1709 er der Tale om nyanlagte Værker udenfor Nørre- og Østerport.⁹⁾ Af større Betydning for Forsvaret af Landsiden var et af Kongen 11. Juli 1710 approberet Projekt til en Forstærkning af Kastellets Yderværker fra Søsiden til Østerport, utvivlsomt udarbejdet af v. d. Pfordten, der ganske vist havde trukket sig tilbage fra sin Stilling et Par Maaneder før. At Projektet blev udført, fremgaar af senere Kortarbejder. Formaålet var, med ekstra Udenværker at vanskeliggøre en Storm paa dette udsatte Sted. Dette Arbejde var forøvrigt et Led i en allerede Aaret før paabegyndt Udvidelse og Modernisering af Landbefæstningens Udenværker med Contrecharper, et ret vidtløftigt Foretagende, der blev afsluttet 1714. Alle de her nævnte Arbejder blev fra 1710 udført i Marcus Heinssohns Embedstid som Chef for Fortifikationsetaten, medens den egentlige Leder, i al Fald til at begynde med var daværende Oberstløjtnant H. H. Scheel.¹⁰⁾

Søfronten havde man hidtil ladet skøtte sig selv, men da der 1713 frygtedes et Angreb af en forenet engelsk-hollandsk Flaade, sænkede man et Par Skibe paa Refshalegrundens lave Vand og paabegyndte Opførelsen af Fortet *Tre Kroner*, der fik Navn efter det ene af de sænkede Skibe. Paa samme Maade blev Fortet *Prøvestenen* til. Begge Forter er dog nærmest som Søbatterier at nævne. De sænkede Skibsskrog overbyggedes til Blokhuse, og Konstruktionen var unægtelig meget let og ustabil.

⁹⁾ K. D. VIII, Nr. 112.

¹⁰⁾ O. Nielsen: Kbh.'s Hist. og Beskrivelse VI, p. 248 ff.

Værdien af disse Værker var da ogsaa mere end ringe og tjener ikke til synderlig Ære for Holmens daværende Fabrikmester, den ellers dygtige Olaus Judichær, der har projekteret dem.¹¹⁾

Men paa højeste Sted var man ikke helt tilfreds med de 1714 afsluttede Fortifikationsarbejder, og 1717 lod Kongen General Jobst v. Scholten og Oberst H. H. Scheel udarbejde Forslag til et langt stærkere Forsvar for København mod Landsiden (Ktvk. 1942, T. XXVI). Projektet blev forelagt Kongen, samme Aar approberet, og aabenbart var det Majestætens alvorlige Hensigt, at der nu skulde gøres en Kraftanstrengelse for at faa det ført ud i Virkeligheden. Men der skete intet!

Projektet er imidlertid interessant, fordi det atter, men *for sidste Gang, arbejder med Tanken om Søterrains Inddragelse i Forsvarssystemet*. Det gik ud paa en mægtig Styrkelse af Udenværkerne, der trækkes næsten helt frem mod Søerne, idet de dog lader de to militære Kirkegaarde fri. Fra Kastellet skyder et stærkt Hornværk frem langs Sundet, og fra dette til gamle Vartovs Tomt krummer sig et stærkt, bastionært Udenværk — et Retranchement — der skulde spærre Hullet mellem Søerne og Sundet.

Østervoldanlægget spækkes nu helt med „Fleschen“ (Raveliner), med dækket Vej og Glacis og fra Ahlefeldts til Schacks Bastion anbringes ligeledes Raveliner, her med Contregarder til Beskyttelse for den farlige Vold-drejning her. Som Adgangen ad Østerport var blevet mer end besværliggjort, gælder dette ogsaa Vesterport, der skulde værnes af et Hornværk med Ravelin. Ogsaa fra Holcks til Rysenstens Bastioner placeres Raveliner, ligesom Christianshavns lange krumme Yderlinie tænkes forsynet med 10 Smaabastioner — „Lynetter“ (Redaner).

¹¹⁾ C. Elling: Anf. V., p. 33, 46.

Mest bemærkelsesværdigt er dog Moderniseringen og Forstærkningen — med et Retranchement — af de gamle Værker fra Torstensonfejden udenom Vesterbro, fortsat videre paa den anden Side St. Jørgens Sø, hvor det ender med en stærk Befæstning af Ladegaarden. Dermed vilde Søterrænet foran Vesterport være lukket med stærk Laas.

I sin bærende Tanke — Spærring af Omraadet mellem Søerne og henholdsvis Sundet og Kallebodstrand — viser Scholtens Projekt tilbage paa det ene af Projekterne fra 1700, men det er voldsommere og mere effektivt end dette. Imidlertid skulde heller ikke Planen af 1717 komme til Udførelse, hvad nu end Grunden kan have været. I al Fald var Statens Finanser efter de mange Krigsaar i en ussel Forfatning.¹²⁾ Faktisk skete der i Resten af Frederik IV's Regeringstid ingen væsentlige Ændringer ved Københavns Befæstning, som den var blevet 1714. Ja! den holdt sig saa temmelig uforandret lige til dens københavnske Del i Midten af forrige Aarhundrede blev sløjft.

Kastellets Bebyggelse havde i sin Tid været Genstand for store Planer. Det var, da Henrik Ruse havde tænkt sig et stort Slot og en anselig Kirke anbragt i Anlæggets Midtakse for Enderne af Paradepladsen (Ktvk. 1942, T. III). Ved Frederik IV's Tronbestigelse blev dette definitivt opgivet. Man bibeholdt Idéen med at bebygge de to Grunde, men Slotsgrunden udnyttedes nu, 1703—04 til en beskeden Kirke — *Citadelskirken* — og senere, 1725, opførtes paa den paatænkte Kirkes Plads en *Kommandantbolig*. Medens Kastelskirken antagelig er opført af en anonym Militærarkitekt, skyldes Kommandantboligen den daværende Chef for den danske Fortifikationsetat,

¹²⁾ E. Holm: Danmark—Norges indre Historie II, p. 200.

E. D. Häusser, der samtidig byggede Kastelsfængslet bag Kirken.¹³⁾

Den lille Soldaterby fik følgelig ikke den monumentale Pointe, der fra først af var den tiltænkt. Men *Anlæggets byplanmæssige Idé fik dog sin arkitektoniske Betoning*. Henrik Ruses Tanke med den lille Soldaterby sejrede, men rigtignok i forkrøblet Form.

¹³⁾ C. Elling i *Arkitekten* XXXI, p. 217 ff.

III

NY KØBENHAVN MED KONGENS NYTORV.

Hvor var der ikke gennem de sidste tre Fjerdedele af 17. Aarhundrede arbejdet med Udformningen af Ny København og Kgs. Nytorv. I Frederik IV's mere end 30aarige Regeringstid var disse Bydele dog faldet saa nogenlunde til Ro — bortset fra Omraadet Øst for St. Kongensgade og her navnlig det saakaldte Amalienborgkvarter, der stadig var under Forvandlingens Lov.

Vel fandt der *Vest for St. Kongensgade* ingen særlig indgribende Ændringer Sted, og dog skete ogsaa her et og andet af Interesse. Saaledes med Kongens Have og nærmeste Omgivelser. Hvordan denne havde udviklet sig, helt fra Christian IV's Dage (Ktvk. 1930, T. XV og T. XVI) og endelig var blevet 1718, med en efterhaanden fremvokset Randbebyggelse, viser et Kort fra dette Aar (Ktvk. 1942, T. XXVII). Ejendommeligt er de talrige Lysthuse. Indgange for almindelige Folk er kun faa — „Logens Indgang“ fra Gothersgade, samt Indgangen ud for Dr. Tværgades Udløb mod Haven.

Om den øvrige Del af Ny København oplyser Kortmaterialet adskilligt. *Mellem St. Kongensgade og Bredgade* var Kvarteret Nord for Dr. Tværgade kun saare svagt bebygget ved Aar 1700, og her skete Ændringer baade i selve Bebyggelsen og i Gadenættet. Store Omraader var her stadig udlagt til Haver. Om Resultatet af Udviklingen i Frederik IV's Dage giver et Kort fra c. 1728 (Kvtk. 1942, T. XXXIII) gode Oplysninger. Medens Kar-

réen mellem Kgs. Nytorv og „Dronningens Bredgade“ (nu Dr. Tværgade) var helt overladt „Particuliere“ til Bebyggelse, gjaldt dette for Resten af Omraadet kun Grunde ud mod St. Kongensgade, samt Nordsiden af Dr. Tværgade. Her paa „Grev Laurvig“s store Grund havde Hans høje Excellence, Ulrik Frederik Gyldenløve, ved Aar 1700 opført sit lille Palæ paa Hjørnet mod Bredgade. Grunden var af Sønnen, Grev F. A. Danneskiold Laurvigen udvidet betydeligt 1716, bl. a. med den saakaldte gamle Kgl. Pommeranshave. Palæet var kort efter blevet ombygget af J. C. Krieger, og i Frederik IV's sidste Aar færdigbyggedes endelig hele den store Grund ud mod Bredgade paa helt monumental Vis.¹⁴⁾ Umiddelbart Nord for Grev Laurvigs store Grund optoges et lige saa stort Omraade af Karréen af en anselig Have, tidligere Kongens Broder, Prins Carls, nu hans Datter, Charlotte Amalies. Helt fra Kgs. Nytorv og til Prinsessens Have var nu denne Side af Bredgade stærkt barokt betonet med tre anselige Bygninger, foruden Operahuset (nu Østre Landsret) og det Danneskiold-Laurvigske Palæ, det Plessenske lige overfor (nu Hotel Phoenix) og Niels Juels Palæ (nu det Thottske) paa Hjørnet af Kgs. Nytorv.

Nord for Prinsesse Charlotte Amalies Have er i Følge Kortet anlagt *to Tværgader* i nøje Tilslutning til Karré- og Gadesystemet i Nyboder. Efter Gotfred Hoffmanns Kort af 1687 (Ktvk. 1942, T. XII) var allerede da et nyt Operahus tænkt liggende i en smal Karré, indpasset i samme System, men dermed brød man, da Operahuset endelig blev opført her med en stor tilhørende Grund. Det skete ved Aar 1701 til Afløsning af det ældre paa Sofie Amalienborg, der var gaaet til Grunde ved Slotets Brand 1689. Hvem der har bygget Operahuset vides

14) Vilh. Lorenzen: Kbh.ske Palæer II, p. 47 ff.

forøvrigt ikke med Bestemthed, men at det er blevet til under v. Platens Ledelse er sikkert nok!¹⁵⁾ Senere, 1720, blev det overladt Landkadetakademiet og de to Gader kan først være blevet til, da der 1722 midt paa Pladsen anlagdes en „Porcellæns-Manufactur“ — en Porcelænsfabrik, med „Huuset“ ud mod St. Kongensgade.¹⁶⁾ Gaden nærmest Akademiet kaldtes Kadetgaden og Gaden nærmest Haven Prinsessegade. Nord for Kadetakademiet ejedes Resten af Omraadet ud mod Toldbodvejen af Magister Knud Tømmerup — fraregnet de „Particulieres“ Grunde mod St. Kongensgade.

Omraadet *mellem Nyhavns Kanal og den nyanlagte St. Annæ Plads med Kanalen* her var saa nogenlunde fastlagt og færdigbehandlet i Christian V's Dage. Som ofte nævnt, havde man set sig nødsaget til at beholde de to skraatløbende Strandstræder. Men op mod St. Annæ Plads skete dog visse Nyordninger kort efter Frederik IV's Tronbestigelse.

Først Opførelsen af den alt i nogen Tid paatænkte Garnisons Kirke, der nu skulde opføres umiddelbart Vest for Store Strandstrædes Udløb. Ved Anlægget af St. Annæ Plads med tilhørende Kanal henover sydligste Del af Amalienborg Have, var et lille Stykke af denne blevet afskaaret (Ktvk. 1942, T. XX og T. XXV). Det var denne Havestump og nogle tilstødende Grunde, der 1703 blev bestemt til Byggegrunde for den nye Kirke; den opførtes i de følgende Aar, til den 1706 stod færdig — i Hovedsagen efter Generalbygmester v. Platens Anvisning.

¹⁵⁾ Weilbach: Dansk Bygningskunst i 18. Aarh., 1930, p. 46. — Jvf. Schiøtt i Architekten IX, p. 283.

¹⁶⁾ A. Øigaard: Fajancefabrikken i St. Kongensgade. Tilskueren 1931, p. 141.

Senere 1711 og 16 udvidedes Grunden yderligere, særlig for den nyanlagte Kirkegaards Skyld.¹⁷⁾

Med Garnisons Kirke og det ældre Søk væsthus havde denne Bydel faaet to stærke Dominanter i Barokkens Aand.

Det var og blev dog Kvarteret Nord for St. Annæ Plads og Øst for Bredgade — *A m a l i e n b o r g k v a r t e r e t* — der i denne Konges Tid skulde undergaa den største Omdannelse — dette omtumlede Kvarter, med den dramatiske Anlægs- og Bebyggelseshistorie. Det havde helt fra Frederik III's Dage været Tumleplads for Barokkunstens Idéer om Byplanlægning, Bygnings- og Havekunst. At den Ordning, Frederik IV og hans Raadgivere traf, ikke blev den endelige, er en anden Sag.

Et af de vigtige Problemer, der stadig stod uløst ved Frederik IV's Tronbestigelse, var Reguleringen af Kvarteret ud mod Havnen. Her var den forlængst projekterede Toldbodgade kun paabegyndt. Det gjaldt om at faa den gennemført og derved en fast og klar Afgrænsning af det tidligere Slotsomraade. Men tillige laa den Op-gave for at faa de store uordentlige, sumpede Arealer op mod Kastellet regulerede indenfor en ligesaa fast og klar Ramme og med et hensigtsmæssigt Vejnæt. Store Opfyldninger var her nødvendige.

Alt dette staar igen i intimeste Forbindelse med Ordningen af selve det tidligere Slotsomraade.

Endnu i Frederik IV's første Aar var en gennemført *Regulering af Kvarterets Kystlinie* kun i sin Vorden. Toldbodgade, planlagt allerede 1674, var da næppe ført meget længere frem mod Toldboden end til St. Annæ Plads og vilde man videre, maatte man stadig følge den gamle, smalle og besværlige Vej og videre over Dæmningen frem forbi Henrik Ruses forfaldne Værker fra sidst

¹⁷⁾ F. Weillbach: Garnisons Kirke, 1929.

i 1660'erne. Ja! selv den agtværdige St. Annæ Bro var der endnu Rester af — en lang Tunge, der rakte ud mod Sejlløbet (Ktvk. 1942, T. XXVIII). At der endelig kom mere Fart i Tingene, skyldes Kravet om bedre beliggende Tømmerpladser i Stedet for de tidligere, langs Slotsholmskanalerne i den indre By, og at netop Amalienborgkvarteret valgtes dertil. Dertil kom, at Tilstandene mellem Kastellet og Amalienborgs Have i Sandhed var lidet lystelige. Terrainet var og blev sumpet og til dels vandfyldt, hvad Tidens Kortarbejder skildrer med megen Tydelighed. En Undtagelse var Kansler Peder Reedtz tidligere Have, senere Dronning Charlotte Amalies og efter hendes Død 1714 i Sønnen Prins Carls Eje. Kystlinien skar sig ind helt til, ja indover den projekterede Toldbodgade og en Regulering kunde nu ikke længere lade vente paa sig. Man har i ledende Krese øjensynlig regnet med her paa een Gang at kunne opnaa to Ting — faa Tømmerpladserne anbragt og faa det stadig svævende, men meget vigtige Problem: Kystliniens Regulering klarat.

Et af Kongen approberet Projekt fra Efteraaret 1706 viser, hvorledes man havde tænkt sig Sagen ordnet (Ktvk. 1942, T. XXVIII, 1). Hvem der har udarbejdet det, vides ikke, men man tænker uvilkaarligt paa Stadsbygmesteren, J. C. Ernst. Aaret i Forvejen havde Stadens Tømmerhandlere selv, paa Kongens Opfordring, fremsat Ønsker om at faa Pladser ved *Toldbodgade*, hvor Tømmeret let kunde sejles til. Efter Projektet skulde denne Gade nu endelig, langt om længe, føres i lige Linie, direkte løs paa Toldboden, der forøvrigt er foreslaaet flyttet et lille Stykke mod Syd. Ud for Toldbodgade er tænkt *opfyldt en 75 Al. bred Landbræmme beregnet til Tømmerpladser*, fraregnet et Areal, nærmest Kvæsthuset, der allernaadigst var overladt til Havnekommissionen efter dennes Ønske. To korte Kanaler er udsparet, den ene

mellem Kvæsthusets Have og Havnekommissionens Plads og den anden bredere tæt nedenfor Toldboden, i Folkemunde kaldet „det røde Hav“.¹⁸⁾ Den var bestemt for Skibe, der skulde fortolde og har følgelig fungeret som *Toldbodhavn* — en særdeles nyttig Foranstaltning!

Dette Projekt er unægtelig ganske ligetil i al sin nøgterne Klarhed, men opfylder ikke destomindre ypperligt det Dobbeltformaal, man havde sat sig. Dets Tilblivelse afspejler tillige et smukt Forhandlingsforhold mellem den enevældige Monark og en Gruppe af Stadens Borgere! Men ganske vist — da Projektet blev forelagt Tømmerhandlerne, var de fulde af Betæneligheder og kom med Masser af Undskyldninger. „Ingen af dem vilde sig til Pladserne der bekvemme!“ Ikke uden Grund blev Kongen meget forbitret og lod den 12. Marts 1707 de brave Tømmerhandlere vide, at saa kunde Pladsen overlades andre — med mindre de faldt til Føje. De kunde faa endnu nogen Tid til at betænke sig, men saa var det ogsaa forbi med Kongens Naade. Og forøvrigt gav han dem den Besked, at de gamle Tømmerpladser, der fyldte op ved Slotskanalerne, skulde være ryddede inden St. Hans! Men nu opgav Tømmerhandlerne Modstanden, dog ikke uden først at have gjort de tilbørlige Indvendinger og fordret visse Garantier.¹⁹⁾ Sikkert ret tidligt er Grundene mellem Toldbodgade og Havnen blevet fordelt til de forskellige Lodsejere — vel at mærke kun paa Papiret. Thi først 1708 blev der taget alvorligt fat paa Opfyldningsarbejder og de behørlige Bolværker.²⁰⁾ Imidlertid kom Tømmerhandlerne i Tanker om, at de gerne vilde have deres Grunde suppleret med tilsvarende paa den anden Side af Toldbodgade og 5. Aug. 1709 indsendte de en Ansøgning herom til Kongen, der bifaldt Tanken.

¹⁸⁾ Jvf. Thaarup: *Journal for Kbh.*, p. 51.

¹⁹⁾ K. D. VII, Nr. 1174, 1238, VIII, Nr. 6.

²⁰⁾ Suhm: *Nye Samling II*, p. 5 ff.

Man forhastede sig imidlertid ikke — de lovede Grunde stod endnu for en stor Del under Vand og 1711 fornyede Tømmerhandlerne deres Andragende om hver, paa den anden Side af Gaden, at faa en jævnbred, mindst 40 Alen dyb Grund, hvor de vilde bygge sig Vaaninger, „efter den derover forfattede Tegning“ — formentlig et Kort over det hele Foretagende. Endnu var der imidlertid langt til Enden og endnu i Efteraaret 1714 manglede Opfyldning af 11 Pladser. Men nu skulde der ogsaa sættes Fart paa og alt skulde være i Orden inden Mortensdag det følgende Aar 1715.²¹⁾ Og netop fra dette Aar foreligger et Kortarbejde, formentlig udarbejdet af Stadsbygmesteren, der giver klar Besked om, hvorledes Sagen tænkes ordnet.²²⁾ Det er tillige af en vis byplanmæssig Interesse, idet det foreslaar en „Gade fra St. Annæ Bro, forbi Amalienborg Slot paa den ene og Operahuset paa den anden Side og op til Kongens brede Gade“ — et Forslag, der fastholdes ogsaa i de følgende Aar, hvor Gaden benævnes Amalienborggade. Men om de nævnte 11 Pladser fortæller dette Kort ganske vist, at „de ere uopfyldte og aaben Sø.“ Endelig — 1718 — *kan man vistnok regne med, at hele Landbræmmen med de to Kanaler er i Orden.* Aaret efter er Toldbodgade brolagt og dermed helt færdig. Den prises som „den realeste og længste Gade i Staden“.

Henved 12 Aar havde det hele Foretagende varet og det synes en lang Tid, men var det næppe efter Datidens Forhold, hvor de tekniske Midler var ringe og Arbejdet skulde udføres af Stat og Private i Fællesskab, hvad ikke altid fremmer Tempoet. Man maa ogsaa erindre, at det faktisk var et mægtigt Ingeniørarbejde, der her stod for og ret beset var det noget af en Bedrift, der her var øvet. Christian IV's Drøm om en ef-

²¹⁾ K. D. VIII, Nr. 535.

²²⁾ Det kgl. Bibl. Ny kgl. Smglr. 371. C. Fol.

fektiv Udvidelse af Havnen fra Bremerholm og helt op til Toldboden var nu, omend sent, blevet virkeliggjort. For København som Søkøbstad var der vundet meget — i det lange Løb endda ganske overordentlig meget!

Man staar i al Fald her overfor den vigtigste blivende Indsats af samtlige Bybygningsarbejder fra Frederik IV's Tid.

Men endnu manglede den endelige Opfyldning af Grundene paa den anden Side Toldbodgade. Arbejdet var ganske vist i Gang, men da det endnu ikke var afsluttet i Efteraaret 1721, tabte Kongen Taalmodigheden og befaler 31. Oktober, at hvis det Offentlige skal fuldføre Arbejdet, vil Grundene her blive stillet til Auktion. Vil Lodsejerne selv gøre Arbejdet, maa de beholde dem. Faa Dage efter, i November, lader Politimesteren Ernst hele Terrainet opmaale og indleverer Opmaalingen til Kongen. En Kopi af dette vigtige Kortarbejde med Lodsøjernes Navn findes endnu (Ktvk. 1942, T. XXVIII, 2). Det er meget oplysende — og meget interessant, fordi det viser Tilstandene, som de endnu var paa det Tidspunkt og tillige afslører visse nye Byplanopgaver. Ved Toldboden angives *Toldbodpladsen* og den skraatløbende gamle *Toldbodvej*. Bag Pladsen ved „Amalienborgs Bygninger og Plads“ angives den alt tidligere projekterede Amalienborggade, der aabenbart i disse Aar var alvorlig ment, men desuden en *nyanlagt Gade* fra Amalienborgs Plads ligefrem Nordpaa til Toldbodvejen og aabenbart tænkt udlagt i Amalienborg Haves Midtakse. Medens dette Gadeprojekt aldrig blev til Virkelighed, er med *Amalienborggade* den senere *Fredericiagade* foregrebet.

Først, da Toldbodgade var ved at komme i Orden i Aarene 1715—18, synes man at være kommet i Tan-

ker om en Regulering af selve Amalienborgpartiet og det tilsvarende Areal Nord derfor, op mod Toldbodvej.

Forskellige Planer har været fremme!

Den Ordning, Ole Rømer havde truffet m. H. t. Amalienborgs Grund og Have (Ktvk. 1942, T. XX) stod stadig ved Magt op igennem Frederik IV's første Regeringsaar. Men flere Kort med projekterede Arbejder røber, at der dels kan være sket visse Ændringer, dels er gjort Udkast til endnu flere og at forskellige Former for Udnyttelse af det store Terrain har været drøftet paa højeste Sted. Dette Kvarter af Staden var jo stadig det eneste større Omaade, hvor der endnu var Plads til kunstnerisk Udfoldelse i den store Stil, idet der dog her ses bort fra Slotsholmen og dens Muligheder. Resterne af det nedbrændte Slot var endnu ikke helt fjærnet og først 1715—16 blev Grunden her planeret. Politimesteren kunde derefter meddele, at nu er der her blevet „en dejlig og stor Plads“ — kaldet „den nye Plads“.

4 Kortarbejder fortæller veltalende om selve *Amalienborg Have* (Ktvk. 1942, T. XXXIX). Det ældste (1) viser endnu Haven, som den var foreslaet i Rømers Projekt — den kun todelte Have. Visse Smaaændringer i det her gengivne Kortarbejde kunde antyde, at man her stod overfor en virkelig Opmaaling. Det medtager endelig „der alte Schlotz Platz, wo Amalienburg gestanden“. Næste Kortarbejde (2) stammer endnu fra Dronning Louises Tid, da Havens Parterrebede viser hendes og Frederik IV's Navnetræk i Blomsterslyng foran en projekteret Pavillonbebyggelse. Dronningen døde 1721. Dette Kort, et Projekt, arbejder med en Have, der er c. $\frac{1}{3}$ bredere end den ældre, idet Kongens Køkkenhave er tænkt inddraget, helt over mod Toldbodvej (Jvf. Ktvk. 1942, T. XXXVIII).²³⁾ Kompositionen har derved

²³⁾ O. Nielsen: Anf. V. VI, p. 260.

kunnet blive tredelt. Den projekterede Pavillonbebyggelse længst mod Nord viser tre indbyrdes forbundne mindre Bygninger. Her er endelig paatænkt en Kanal ogsaa ud mod Toldbodvejen, hvorved Haven til de tre Sider bliver fornemt isoleret fra Omgivelserne. Følgende Kortarbejde (3) bærer ligeledes Frederik IV's Navnetræk foruden andre kongelige Personers. Ogsaa det maa opfattes som et Projekt og arbejder som det foregaaende med en Tredeling af Haven og et Pavillonsystem, der nærmer sig det endelig virkeliggjorte. Formentlig er det fremkommet, kort før dette 1729 blev til. Endelig er der det sidste Kortarbejde (4), der giver en helt ny Løsning paa Opgaven. Det forlader helt Tredelingen af Haven med dens Opdeling i kvadratiske Kvarterer, der var en Arv helt fra Ole Rømers Dage. Det opdeler Størsteparten af Haven, med Pavilloner, i 4 Dele, med rektangulære Kvarterer, og med rigere Anvendelse af Vandbassinier af udpræget barokke Former. Det er i Sandhed en Have af en Frodighed og Fantasi, der søger sin Lige — et Stykke Havekunst som kun den modne Barokkunst, paa Grænsen af Rococcoen, kunde inventere den. Og i Parterrebedene foran Pavillonsystemet pranger Frederik IV's og Dronning Anna Sofies Navnetræk. Pavillonsystemet svarer nøje til det virkelige fra 1729 og det hele Arbejde maa aabenbart opfattes som et Forarbejde til den endelige Ordning, der dog aldrig blev gennemført for selve Haveanlæggets Vedkommende.

Alle de tre sidst behandlede Kortarbejder er det en Nydelse at se paa — usædvanlig fine i Tegningen og diskret farvelagt. Hvem har tegnet dem? De synes alle at skyldes samme Haand. Er det J. C. Krieger, der er deres Ophavsmand?

Til de 3 yngre Kortarbejder slutter sig et højst mærkeligt, alt tidligere omtalt Kort (Ktvk. 1942, T. XXXIII, 1), tegnet for at vise „de Pladser, som ligger mellem

Toldbodvejen og Nyhavn, samt de nye Tømmerpladser langs Toldbodvej“ paa begge Sider af en med denne Vej parallel Gade, og med en anselig Plads foran „den nye paatænkte Toldbod“. Dette Kort indeholder ogsaa andre projekterede Arbejder og giver en særdeles klar Forestilling om, hvorledes man i de nærmeste Aar før 1729 har tumlet med Problemet: Sofie Amalienborg Kvarters rette Udformning og Bebyggelse.

Nord for selve det kanalomgivne Amalienborgparti, hvis Have atter her er tredelt, men endnu har det fra Rømers Tid traditionelle Kvarterssystem, er angivet en kvadratisk Plads — „den Plads, Eders kgl. Maj. aller-naadigst behager at skulle indgrøftes, 400 Al. udi Quadrat“. I denne Plads indgik nu ogsaa Prins Carls Have, der da ejedes af Conrad Beckens. Det er den senere „Mønsterplads“ — Mønstringspladsen — *der her foregribes.*

Endnu mærkeligere er den „Slotsplads“, der er projekteret mellem „Mønsterpladsen“ og det „nye Slot“ i Havens Midtakse, tænkt som et trefløjet Anlæg, aabnende sig ud mod Slotspladsen og flankeret af to rektangulære Gaarde, indrammede af Bygninger og med Indgange fra Pladsen. Helt lille skulde dette Slot ikke være, idet Hovedfacaden havde en Længde af 100 Alen, Halvdelen af det senere Christiansborgs. Dertil kom de to underordnede Karréer til begge Sider, hvilket vilde give den samlede Facadelængde af over 400 Alen! Man aner, at Hovedbygningen har skullet løfte sig højt, med flere Stokværk, over lavere Bygninger til Siderne: mod Slotspladsen Officerskaserne og Stalde, mod Haven Orangerihuse.

Det er, som Traditionen fra det brændte Sofie Amalienborg gaar igen i dette Slotsanlæg, idet de begge folder sig ud efter Tværaksen og begge afslutter et foranliggende Haveanlæg — „Amalienborgs nye Have“. Broer

fra St. Anna Plads, lagt efter Anlægets Længdeakse og fra Bredgade efter en Tværakse gav Adgang til al Fornemheden. Om et Residensslot kan der her ikke være Tale — kun om et, ikke helt uanseligt Lystslot — af Sofie Amalienborgs Slags.

Kortet har imidlertid sin store Interesse ved at vise, hvor svært den byggelystne Konge havde ved helt at opgive Tanken om en Slotsbygning i dette Kvarter af Residensstaden. Men det blev ogsaa sidste Gang, et Slotsanlæg spøger paa det nedbrændte Sofie Amalienborgs Grund!

Slotsprojektet maa være indtegnet paa Kortet fra et originalt Slots- og Haveprojekt, der ikke mere kendes. Ej heller Ophavsmanden er kendt, men meget taler for, at det er Kongens Generalbygmester J. C. Ernst, der i 1720'erne var i Færd med at ombygge Københavns Slot.

Aar 1729 har Kongen helt skrinlagt Tanken om et nyt Amalienborg. De store Planer faldt ud til noget meget beskedent, hvad Arkitekturen angaar, noget ret stilfuldt, naar man ser paa Kvarteret som Helhed. Fra dette Aar maa skrive sig et Kort udarbejdet af E. D. Häusser (Ktvk. 1942, T. XXXIII, 2). Her har Amalienborg Have bibeholdt kvadratisk Form, med *en Række mindre Bygninger, der afslutter Haven mod Nord* — efter det snart hævdundne Princip — Placering efter Tvæракsen. I Midten en ottekantet Pavillon, til Siderne mindre og lavere Bygninger — Stalde, Køkkener og Orangeribygninger, til begge Sider midtpaa afbrudt af smaa kvadratiske Pavilloner. Fra Midtpavillonen kunde de høje Her-skaber baade nyde Udsigten over Haven og Militærparaderne paa den bagved liggende store rektangulære „*Mønsterplads*“. Det hele Dobbeltanlæg var omgivet af Kanaler, hvorover der førte forskellige Broer — men, mærkeligt nok, ingen efter Længdeaksen. Som Haven og det hele store Anlæg var i Christian VI's Dage, er den smukt

og omhyggeligt gengivet i et stort og pragtfuldt Kortarbejde (Ktvk. 1942, T. XXXVI).

Kan ogsaa denne lette Havearkitektur være et Værk af J. C. Krieger? Som den Havearkitekturens Mester han var, vilde meget tale for ham som Ophavsmanden. Men at Häusser er Ophavsmanden er vel heller ikke udelukket.

De to sidst behandlede Kortarbejder fortæller ogsaa adskilligt om Terrainet *mellem den nye „Mønsterplads“ og Kastellet*. Det var endog overmaade sumpet. Det ældre Kort angiver Udstykningen af det trekantede Areal op mod den skraatløbende Toldbodvej, med Parallelvejen fra Toldbodpladsen op mod „Møllerens Plads“ i Trekantens Spids, 1711 udvist Mølleren Svend Svendsen.²⁴⁾ Men Häussers Kort afslører ubarmhjertigt hele Resten af Arealet som een stor Sump med Sluseafløb i Havnen. Han giver imidlertid tillige en Trafikordning for Omraadet op mod Kastellet. Den ældre Toldbodvej, der i umindelige Tider havde været gjort saa temmelig ufarbar af Renovation, var langt om længe blevet „planeret“ 1718²⁵⁾ og Häusser lægger nu her skævt ud fra Bredgade en „Weg nachem Castell“ og midt imellem denne og Toldboden: „Zollbutheweg nachem Castell“. Ved disse Veje var Adgangen fra Byen til Kastellet lettet betydeligt.

Det blev Frederik IV's sidste Indsats i denne Bydel at give Amalienborgkvarteret Form og ligesom indlemme det i Byen og dens Liv paa mere virksom Maade end det hidtil havde været Tilfældet.

Kgs. Nytorv var født samtidig med Ny København og de hører bybygningsmæssigt sammen. Kgs. Nytorv dan-

²⁴⁾ Rigsarkivet: Rentekammerets Relations- og Resolutionsprotokoller. 11/5 1711.

²⁵⁾ K. D. VIII, Nr. 715. Jvf. O. Nielsen: Anf. V. VI, p. 258.

ner jo den naturlige Fortsættelse af Karrédannelsen mellem St. Kongensgade og Bredgade.

Vel havde „Kongens nye Torv“ alt i Christian V's Dage faaet den Form og Skikkelse, det skulde beholde helt til vore Dage. Pladsens sydlige Hjørner var endeligt fastlagt ved Opførelsen af „det lille Gæthus“ for Enden af Holmens Kanal i Forbindelse med en regulær Pladsdannelse her.

Derimod var Pladsmidstens Udformning aabenbart Genstand for Overvejelser. Fra Christian V's Dage var hans „Statua equestris“ omgivet af et Gitterværk og udenom dette i en stor Cirkel anlagt et Parterreparti med Kongens og Dronningens Navneslyng, som det ses paa Marselis Stik af Torvet c. 1716. Her er imidlertid udenom Parterrepartiet ogsaa angivet Beplantning af flere Trærækker i koncentriske Ringe omgivet af et Stakitværk (Jvf. Ktvk. 1942, T. XXI, 3). Saaledes er Pladsmidten „Krindsen“, som den kaldtes, ogsaa skildret i 18. Aarhundredes Begyndelse i en anonym Københavnsbeskrivelse. Højest besynderligt lyder det her, at den udmærkede Forfatter ikke aner, hvem Statuen forestiller. „Midt paa Torvet staar en støbt Blymand paa en Hest, som Kong Christian V haver ladet opstille — i hvad Henseende vides ikke“. ²⁶⁾ De døde rider hurtigt!

Men højest mærkeligt er det paa flere Planer at se en anden Form for Pladsmidstens Behandling. Allerede Gotfred Hoffmann (Ktvk. 1942, T. XII) lader Anlægget her spænde over næsten hele Torvet og giver det en flerkan-tet Form, der retter sig smidigt efter Torvets egen, og med 4 Gange ind til Statuen. Det kunde være et Projekt. Givet er imidlertid, at ogsaa paa senere Kortarbejder (bl. a. Ktvk. 1942, T. XXXIII) har Anlægget samme Form, kun med endnu flere Radialgange. Efter 1716 synes

²⁶⁾ Det kgl. Bibl. Ny kgl. Smlgr. 373, Fol.

Pladsmidten ændret, og hertil hentyder muligvis en Meddelelse om, at Frederik IV lod „Krindsen“ beplante.²⁷⁾ Men Forholdet ligger foreløbig ganske uklart.

En mindre Bygning, dog af monumental Karakter — en ny Hovedvagt — afløste 1724 den ældre og tarveligere. Ogsaa den ny Hovedvagt laa i Hugget for Enden af Ny Adelgade og gav Torvet en ny barokbetonet Tone. Og det fik tillige i det Holstein-Holsteinborgske Palæ fra 1721 et fornemt og interessant Bygningsværk.²⁸⁾

I denne Sammenhæng bør ogsaa nævnes, at Kgs. Nytorvs Fortsættelse i Størrestræde, nu Holmens Kanal, fik en særlig Barokpointe ved Opførelsen af Ernsts Generalkommissariat 1706 paa Gammelholmsiden. Samtidig skulde ogsaa Holmens Kirkes Kapel, ligeledes bygget af Ernst, give denne Side af Holmen et moderne Ansigt. Ikke mindst denne sidste Bygning bidrog til at give dette Parti af Byen arkitektonisk Holdning. Kapellet fik sin prydelige Pilasterfacade mod Kanalen med den rigtige Motivering, at den „er beliggende saa nær ved Slottet og paa saa skønt et Sted, der falder i Øjnene af alle Fremmede“.²⁹⁾

Det er aabenbart et typisk dansk Karaktertræk, at man gjerne vil vinde Fremmedes Agtelse og Beundring.

²⁷⁾ O. Nielsen: Anf. V. VI, p. 261.

²⁸⁾ Vilh. Lorenzen: Kbh.ske Palæer II, p. 51. — Jvf. s. St. p. 79 f.

²⁹⁾ Vilh. Lorenzen: Centraladministrationen, p. 23. — C. Elling: Holmens Bygningshistorie, 1932, p. 30 ff.

IV

SLOTSHOLMEN OG FREDERIKSHOLM KVARTERET.

Medens der ikke i Frederiksholm kvartereet skete bemærkelsesværdige Forandringer i Frederik IV's Tid, var det dog forstaaeligt, at der i dette Kvarter, saa nær det kgl. Slot byggedes ret monumentalt. Til de tidligere Lützouske, Edingers og muligt Plessenske Palæer kom nu det af Krieger for Kronprinsen opførte „kgl. Palæ i Kalveboderne“, den beskednere Forløber for det nuværende Prinsens Palæ.³⁰⁾

Byplanmæssigt nær tilknyttet Slotsholmen som Kvarteret var alt fra første Begyndelse, kom de dog ikke i Frederik IV's Dage i den intimere bebyggelsesmæssige Forbindelse indbyrdes, som det skete under hans Efterfølger — selvom en vis forsigtig Tilnærmelse fandt Sted, i Kraft af de Reguleringsarbejder Frederik IV lod foretage paa Slotsholmen.

Forbindelsen med Slotsholmen skete alt fra tidligere Tid ad de to Broer — Stormbroen og Prinsens Bro. Men forøvrigt hører Slotsholmen — ligesom Amalienborgskvarteret — til de Partier af Hovedstaden, hvor Frederik IV's Regeringstid kom til at sætte sig stærkest Spor. Noget andet er, at hans Virke ogsaa her mærkelig hurtigt skulde udlettes for mere blivende Ordninger. Men som tidsbetegnende har Kongens Omlægning af Bebyg-

³⁰⁾ C. Elling i Hist. Medd. om Kbh., 2. Rk., V, p. 430 f.

gelsen paa Slotsholmen sin historiske Betydning — lærerig paa mange Maader.

Kongen havde arvet den tidligere Bebyggelse her fra sin Forgænger og den var unægtelig af meget curios Karakter. I den østlige Del, ud mod Havnen, havde allerede Christian IV's stærke Haand bragt en storslaet Orden til Veje med Søarsenalet og dette havde igen holdt hans Søn og Sønnesøn til at respektere den faste Byggelinie nedover Slotsholmen, dannet af nuværende Tøjhusgades østlige Side. Langs denne førtes Færdselen ned mod Prinsens Bro og videre til Ny Kongensgade. Denne langstrakte Akseforbindelse i nord-sydlig Retning skulde faa afgørende Betydning for Frederik IV's og hans Bygmesters Ordning af den resterende nordlige Del af Slotsholmen. Denne laa ved Frederik IV's Tronbestigelse hen i største Forvirring — med det gamle Slot, med Stalde og Ridehuse og Remiser og dertil den private Bebyggelse — uden fjærneste Antydning af Orden og bybygningsmæssig Mening.

Kortet over Slotsholmen fra 1680'erne antyder et Forslag til en Regulering af denne (Ktvk. 1942, T. X) og Gotfred Hoffmanns ofte omtalte Kort (Ktvk. 1942, T. XII) angiver en noget lignende Ordning. I begge Tilfælde gjaldt det en klarere, mere overskuelig Form for denne Del af Slotsholmen — Staldgaarden med Ridebane. Mest radikalt er Kortet fra 1680'erne, der forudsætter hele Privatbebyggelsen fjærnet, lader Staldgaard og Ridebane omgive af Gader og ikke staar fremmed overfor en Nedrivelse af det gamle Slot. Hoffmann nøjes med at lade en rektangulær Ridebane Syd for Slottet omgive af Bygninger paa de 3 Sider — men lader Slottet og Privatbebyggelsen urørt.

Begge Kortarbejder viser, at man har været inde paa en Omlægning af Slotsholmens Bebyggelse og dette staar

aabenbart igen i en vis Forbindelse med Christian V's Slotsplaner, som de blev udformede af Lambert v. Haven i Begyndelsen af 1690'erne (Ktvk. 1942, T. XXII, 1). Men i denne Konges Tid skete intet i Retning af en saa radikal Omordning af Slotsholmen, som den her antydede. *Det blev Frederik IV, der tog disse Tanker op igen*, ganske vist i moderat Form og nærmest som Gotfred Hoffmann havde tænkt sig dem. Privatbebyggelsen vovede han ikke at røre ved, ej heller Slottet. Velkendt er hans Ytring om det forkastelige i at nedrive „den gamle Rede“, hvori alle hans Forfædre var opklækkede. At han ombyggede den, endda meget kraftigt, er en anden Sag! Og — om noget Sted — træder denne Konge paa Slotsholmen frem for os som den interesserede Bygherre. Et morsomt Vidnesbyrd om Kongens Byggeiver er en Udtalelse fra 1729 af Historikeren Hans Gram, der harcellerer over, at Hans Kgl. Majestæt hellere lader 14000 Rbdr. gaa ud af Landet til Sachsen til Sten, Kalk eller Marmor end til Bøger.³¹⁾

Kort efter sin Regeringstiltrædelse, 1701, begyndte han sine Byggeforetager paa Slotsholmen. Samtidig med at han erstattede den ældre Bindingsværkslængang, der fra Slottet førte over til Provianthuset, med en ny Stenbygning i traditionel Barokmanér — tog han fat paa Anlægget af *den nye Ridebane med omgivende Stalde*, et rektangulært Anlæg, der retter sig lydigt efter den forlængst fastlagte Tøjhusgadelinie, idet Længdeaksen forløber parallel med denne. Langs Tøjhusgade laa Ridestalden, forlænget helt op til Løngangen. Foran Slottet laa Kørestalden, over mod Privatbebyggelsen, Hestestaldene og mod Frederiksholms Kanal andre Bygninger, bl. a. Vognremiser.³²⁾ Disse Bygninger opførtes alle af

³¹⁾ H. Gram: Breve fra Hans Gram, 1907, p. 7.

³²⁾ Weilbach: Dansk Bygningskunst, p. 47 ff. — Jvf. Vilh. Lorenzen i Centraladministrationen, 1914, p. 30 ff.

J. C. Ernst. Kort efter — 1703—06 — blev det nye regulære Princip ogsaa fulgt ved Opførelsen af Staldmestergaarden paa Hjørnet af Tøjhusgade og Kanalen — i Hovedsagen et Værk af v. Platen. Dette er de væsentligste af de nye Byggeforetagender, der fandt Sted paa denne Del af Slotsholmen. En vis Orden og Overskuelighed var opnaaet, men heller ikke mere. Thi stadig laa det gamle Københavns Slot, pittoresk og morsomt i al sin Uregelmæssighed, men ganske umoderne og forældet — som en stor Herregaard flyttet ind i Byen og omgivet af Grave. Og da Frederik IV efter Krigens Afslutning bestemte sig til at modernisere sit Residensslot, blev det i Virkelighed kun til en utilfredsstillende barokkiserende Ombygning, der langt fra kom til at svare til Barokkens virkelige Idealer. Ombygningen foretoges af Ernst og Krieger og stod paa 1724—27.³³⁾

Paa et eller andet Tidspunkt er der mellem Ridebaneanlægget og Frederiksholms Kanal anlagt en lille Prydhave.

Som Slotsholmen var og saa ud ved Frederik IV's Død faar man en klar Forestilling om den af et Kort, udarbejdet umiddelbart efter de store Byggearbejders Afslutning (Ktvk. 1942, T. XXXI). Det fortæller i sit klare Sprog vidtløftigt og udførligt om hele Slotsholmen, med alle dens offentlige og private Bygninger, enkelte med interessante Haveanlæg. Af offentlige Bygninger var bl. a. den nye Kancellibygning, overfor Børsen, kommen til. Dens Facade med Slotspladsen fortsætter Tøjhusgades østlige Flugtlinie. Atter dette Bygningsværk skyldes Ernst.³⁴⁾

Men Frederik IV's bekostelige Arbejde paa det gamle Slotsterrain fik en krank Skæbne. For den forstaaende Samtid, opdraget som den var med Barokkens strænge

³³⁾ Weilbach: Anf. V., p. 73 ff.

³⁴⁾ Vilh. Lorenzen: Centraladministrationen, p. 28 ff.

Byplanlægning og Bygningskunst for Øje, var det Hele forfejlet og kun halvgjort Arbejde. Kongens stærke Pietet overfor „den gamle Rede“ havde sin store Andel heri. Det første, hans Søn gjorde, var da ogsaa at nedrive Faderens Værk og gennemføre en radikal Omregulering af hele denne Del af Slotsholmen — en Omregulering i den virkelige store og alvorlige Barokstil.

CHRISTIANSHAVN MED NY-CHRISTIANSHAVN.

Christianshavn laa saa temmelig urørt hen i Frederik IV's Regeringstid og dens Udvidelsesmuligheder mod Syd, ud mod den i Frederik III's Dage opførte nye Vold her, og mod Nord, indenfor „Christianshavns nye Værk“, blev ogsaa i denne Konges Tid kun langsomt udnyttede. Derimod viser Kortarbejder fra c. 1700 (Ktvk. 1942, T. XXIII, XXIV), at en Opfyldning foran Strandgade ud mod „Strømmen“ var godt i Gang paa begge Sider af Dæmningen, der førte til Knippelsbro; denne blev forøvrigt delvis fornyet i Frederik IV's Tid, første Gang efter en Model og Tegning af Ernst, approberet af Kongen 1712. Senere igen efter Forslag af Kongen 1728.³⁵⁾ Man havde ogsaa faaet anlagt enkelte Smaahavne³⁶⁾ og Brogade, samt en Forlængelse af Torvegade ned mod Broen, begynder at tage Form.

Størst Interesse knytter sig dog til de stadig tilbagevendende Planer for Udnyttelsen af det store Terrain, bestemt for et Ny-Christianshavn, Nord for Christian IV's gamle Stad.

I Christian V's Tid havde man længe haardnakket

³⁵⁾ Rigsarkivet. R. P. 67, 15 K. R. — Jvf. H. C. V. Møller i Hist. Medd. om Kbh., 1. Rk., V, p. 241 ff.

³⁶⁾ G. L. Grove: Kjøbenhavns Havn, 1908, p. 25 f.

holdt fast ved Tanken om en mægtig Byudvidelse til denne Side i Tilknytning til det nye Flaadeleje — og Nyholm mellem dette og Voldanlægget. Men Kongen døde, og intet var gjort for at realisere Tanken.

Hvad vilde Frederik IV og hans Mænd? Ønskede ogsaa de at se en helt ny Bydel rejse sig her op af det lave Vand?

I „Holmens Bygningshistorie“ har Chr. Elling givet en udførlig Skildring af de stadigt skiftende Planer for Udnyttelsen af det store Terrain. Det fremgaar heraf, at man i Frederik IV's Tid øjensynligt helt havde opgivet Tanken om et Ny-Christianshavn som en Borgerby. Arbejdede man overhovedet med Planer for en bymæssig Bebyggelse, lagt ud her, var det som en Marineby for Matroser og „Holmens faste Stok“ i Forbindelse med alskens Marineanlæg til Flaadens Tarv og Nytte, til Aflastning — helst til Overflødiggørelse — af Bremerholm (Gammelholm).

Mærkværdigt nok laa alle Planer saa godt som stille i de første 20 Aar af Frederik IV's Regeringstid, skønt Krigen 1700 og de mange Krigsaar 1709—20 skulde synes at stille sine Krav. Det var først ved Aar 1720 et kraftigt Initiativ kom til Orde. Flaadens dygtige Fabrikmester Olaus Judichær fremsatte i dette og det følgende Aar hele 3 Projekter til en fuldstændig Udnyttelse af Omraadet mellem Christianshavn og Nyholm. Kun de to yngste Projekter er kendt til Fulde og af disse er atter det næstnyngste særlig interessant. I dette Projekt har Judichær til Hensigt at bygge en Marineby, men kun paa den Del af Omraadet, der laa lige indenfor Voldanlægget, Resten af det store Areal vil han udlægge til Udvidelse af Nyholm med anselige Bygningsanlæg og til en Udvidelse ogsaa af Flaadens Leje — alt i alt et mægtigt Marineetablisement, der havde været den dansk-norske Orlogsflaade fuldt værdigt. Judichær maa

have haft en ikke helt ringe Forstaaelse af Principper for barok Byplanlægning. Med Rette siger Elling om hans Projekt, at det er „et Barokanlæg i vældig Maalestok og at det i enhver Henseende vilde kunne gøre sig gældende i Københavns Byplan med den største Vægt, ja! overhovedet blive det største barokke „Kvarter“ i Byen, vel ikke i Flademaal, men i lineær Udstrækning“.³⁷⁾ Interessant og vigtigt er, at Judichær — forøvrigt i Lighed med det tidligere Forslag — fastholder de aksiale Forbindelser ogsaa mellem dette nye „Ny-Christianshavn“ og Ny København og vil kæde de to Bydele sammen efter de lange Flugtliniers Princip.

Men det gik, som saa altfor ofte i hine Tider, at Misforholdet mellem Projektering og Virkelighed ogsaa her blev uhyggeligt stort. Der kom intetsomhelst ud af dette storladent formede Marineetablissement.

En vigtig Begyndelse til en senere Ordning blev Opførelsen af en Marinebygning paa den 1695 opfyldte, af Marinen 1723 erhvervede Motzmans Plads, senere Christiansholm, omtrent midt imellem Flaadens Leje og Christianshavn.

Først under de følgende Konger skulde Opfyldningen og Bebyggelsen paa mere omfattende Vis forberede det, der er blevet til det nuværende Orlogsværft.

³⁷⁾ Chr. Elling: Holmens Bygningshistorie, p. 37 f. De to omtalte Projekter er gengivet p. 38 og 39.

VI

DEN GAMLE BY.

En By skifter Udseende, hurtigere eller langsommere — naar da ikke store Katastrofer, som Ildebrande, pludselig fornyer hele Kvarterer. Under normale Forhold forsvinder altid gamle forfaldne Huse og nye opføres i deres Sted. Sligt vil altid ske! Men i hine Tider var Fornyelsestempoet saare langsomt og dog synes det, som om Tempoet i Frederik IV's Dage efterhaanden sættes noget op og at denne Forvandlingsproces bliver mere og mere iøjnefaldende. Byggeloven af 1683 virker med stadig øget Effektivitet og Ejendom efter Ejendom erstattes Bindingsværksbygninger med Bygninger i Grundmur, særlig naturligvis i de saakaldte „store“ Gader, ihvorvel Særtilladelse af og til giver Ret til at bygge i Bindingsværk, i al Fald delvis.³⁸⁾ *Den gamle Bykærne ændres gradvis fra Bindingsværk- til Stenby*, selvom Bindingsværket — endog i Facaderne — længe endnu beholdt Overtaget. I de kendte Tilfælde hedder det stadig, at Nybygninger skal være „Staden til Zirat“, og man tager ikke Fejl, naar man i dette Udtryk ogsaa lægger Betydningen: moderne, og det vil atter sige i Barokmanér, med regelrette, taktfast opdelte Facader. Af offentlige Bygninger i den gamle By opførtes i Aarene før Branden 1728 kun Arresthuset, omtrent paa det nuværendes Plads. Det skyldtes Ernst. Nævnes bør dog, at Vartov paabegyndtes 1724, vistnok af Krieger.

³⁸⁾ K. D. VIII, pass.

Saaledes ændrer da de gamle Bydele efterhaanden Karakter. De bliver *barokkiserede*.

Men ogsaa Byggelovens Krav om Udvidelse af altfor trange Gader og Stræder søgte man at imødekomme — ikke blot for at lette Færdselen, men ogsaa — og i god Overensstemmelse med Barokkens Ordenskrav — for at give dem den heftigt attraaede Regularitet. Men det var rigtignok en temmelig utilfredsstillende Maade, man gik frem paa, naar man vilde bort fra det snævre, altfor kringlede og krogede i Byens gamle middelalderlige Gadenæt — ogsaa for at Karosser, samt de fra Aarhundredets Begyndelse stadig talrige Portechaiser, bedre kunde komme frem. Modstanden var stærk, thi for det første er intet nu engang mere sejlivet end gamle Færdselslinier og endnu vanskeligere — og bekosteligere — var det at faa Magt over de til Gaderne knyttede Grundejendomme med deres hævdvundne Rettigheder. Derfor kunde der kun hist og her gøres noget for at udvide Gader og med „Regulariteten“ blev det rigtignok ofte saa som saa. Thi, ganske som i vor Tid, maatte man nøjes med at lade enkelte Bygninger, ved Nyopførelser, rykke tilbage fra bestaaende Facadelinier og derved opnaaede man kun, ganske som i vor Tid, at Gaderne kom til at se ud som om de aldrig blev færdige!

Kun i meget ringe Omfang fandt derfor Gadegennem-brydninger og radikale Reguleringer Sted i de mange Aar inden den store Brand 1728. Noget af det første, der skete i den nye Konges Tid, var den endelige Gennemførelse af Gotfred Hoffmanns Plan til Regulering af Voldgaden fra Nørregade til Vestergade. Det skete paa Politimesterens Initiativ (Ktvk. 1942, T. XVI, 3). Af mindre Betydning var, at *Trompetergangen* kort efter blev til det lille Stræde, der nogenlunde falder sammen med nuværende Niels Hemmingsensgade mellem Valkendorfs-gade og Skindergade. Færdselen i dette gamle Kloster-

omraade var i det hele taget meget besværlig og vanskelig. Særlig Tugthusporten var en meget snæver Passage og der var da ogsaa 1727 Planer fremme om en Forbedring. Først med Ildebranden aabnede sig helt nye Muligheder for dette Kwartér. Da Nellikestræde, nu *Asylgade*, var saa smal, at en Vogn ikke kunde køre igennem den, befalede Magistraten den 1724 gjort bredere — men om det skete, vides ganske vist ikke!³⁹⁾

Det Arbejde, der igennem Aarhundreder var gjort — Kongernes vedholdende Kamp — for at gøre København til en renlig, og dermed ogsaa til en sund By, førtes selv sagt videre ogsaa i Frederik IV's Tid. Det gjaldt hele Byen, men man tager ikke Fejl, naar man gaar ud fra, at det fortrinsvis var den gamle Bys Gader, der voldte Myndighederne størst Besvær. I Christian V's Dage var det trods alle Anstrængelser endnu langt fra lykkedes at klare denne Side af Byens tekniske Forvaltning tilfredsstillende. Frederik IV's Regering synes paa dette Punkt at have vist større Utaalmodighed, men næppe dog større Energi. Kritiken overfor Sløseriet var ganske vist bleven skarpere indenfor det førende Borgerskab, men Indbyggernes store Mængde var endnu længe forfærdende efterladende og uforstaaende. Flere Kommissioner til Forholdenes Forbedring nedsattes i de første Aar af Frederik IV's Regering, efter at Krigsurolighederne 1700 var overstaaet.

Der gøres meget for at holde Gaderne rene og for detes naturlige Forudsætning — ordentlig Brolægning.

Som alt nævnt viste det sig allerede 1701 nødvendigt at give en ny Instruks for Politiet — forøvrigt Christian V's fra 1691, men betydelig skærpet i Form og Indhold. Ogsaa denne Instruks omfattede Tilsyn med Torves og Gaders Renligholdelse i Overensstemmelse med de

³⁹⁾ O. Nielsen: Anf. V. VI, p. 256 f.

udstedte Forordninger.⁴⁰⁾ Men Aaret efter, 1702, overlades Renholdelsen for 7 Aar til en særlig Inspektør.⁴¹⁾ Derefter blev truffet andre Ordninger. Forholdene var ikke lystelige og kraftig Indgriben i Sandhed paakrævet. Regeringen bekender i Instruksen af 1701 selv, at „vi Dag for Dag ugærne maa fornemme stor Uskikkelighed her at gaa i Svang, med den megen Urenlighed, som overalt paa Torve, Gader og Stræder daglig tilsamles og ikke efter derom allernaadigst gjorte Anordning jævnlig bortføres, som det sig bør, men at den derimod paa mange Steder ikkun bliver sammenfejlet og i store Hobe og Møddinger henlagt, Staden ikke til ringe Vanheld, foruden den Vederstyggelighed, som saadan Uhumskhed ellers med sig fører“.

At Pesten 1711 ikke er uden Forbindelse med slige Forhold kan man gaa ud fra, og dette Ulykkesaar satte da ogsaa en ordentlig Skræk i Livet paa Myndighederne — mindre aabenbart paa den jævne Mand. Aaret efter griber Kongen energisk ind, netop med Pesten som Baggrund. Men der var stadig lang Vej frem og hele Resten af Kongens Regeringstid kan man møde drastiske Skildringer af Gadernes og Pladsernes svinagtige Tilstand.

1716 var det særlig galt med „Renovationen“ og man prøver sig frem med forskellige Ordninger. Problemet synes i det hele taget at have været meget vanskeligt at klare. Og dertil kom Besværlighederne med at finde Lossepladser. Ogsaa dette krævede talrige Forordninger og Kontrakter.

Og dog — trods alt faar man Indtryk af, at Klagerne i Kongens senere Aar mere gælder enkelte bestemte Steder end Byen i Almindelighed og man kan derfor gaa ud fra, at *Byen som Helhed virkelig i Frederik IV's senere Aar er blevet mere ren — og sund.*

⁴⁰⁾ K. D. VII, Nr. 990.

⁴¹⁾ K. D. VI, Nr. 1005, 1014, 1022.

Dertil har ogsaa en mere forsvarlig og gennemført *Brolægning* hidraget. 1705 ansættes en Brolægningsinspektør, men senere synes ganske vist ogsaa hans Virksomhed at være ordnet paa anden Maade.⁴²⁾ Saa sent som 1722 erfarer man forøvrigt, at der endnu findes ubrolagte Gader og Pladser.⁴³⁾ I Forbindelse med Brolægning stod selvsagt Nødvendigheden af at gøre denne saa rigtig og jævn, at Vand kunde faa tilbørlig Afløb. Samme Aar som den nye Politiiinstruks forelaa, nedsattes da ogsaa en Kommission, der skulde sørge for „Vandfaldet“ i Gaderne — at Vandet kunde afledes paa bedste Maade.

Christian V's Forordning af 1680, med Paabud om, at alle Gader skulde anlægges „efter Vaterpas“, var aldrig blevet strængt efterlevet, saa en Nyordning var højlig paakrævet. Idelig var der Klager over, at Borgerne „incommoderedes“ af Vandløb for deres Gaarde og Huse og 1726 og 27 maatte der udstedes nye Ordre til Afhjælpning af denne Ulempe.⁴⁴⁾

Et Renholdelsesspørgsmaal for sig frembød stadig Havnen og Kanaler og 1705 nedsattes en særlig Kommission til at klare denne, ikke mindst for Skibsfarten, vigtige Opgave. Senere igen — 1718 og 22 — blev truffet nye Ordninger.

Ogsaa ad disse Veje udrettedes aabenbart et godt Arbejde i Løbet af Frederik IV's Regeringstid — i Pagt med en voksende, men ganske vist langsomt voksende Almensans.

En enestaaende Lejlighed til Sanering af store Dele af den gamle By frembød sig med den uhyggelige Brand, der 1728, i Dagene fra den 20. til 23. Oktober, lagde en

⁴²⁾ K. D. VII, Nr. 1157.

⁴³⁾ K. D. VIII, Nr. 861.

⁴⁴⁾ K. D. VII, Nr. 1037, VIII, Nr. 1096, 1123. Jvf. O. Nielsen: Anf. V. VI, p. 325 ff.

stor Del af Byens Kvarterer i Aske. Det gik frygteligt ud over hele den sydvestlige Del af Staden — omtrent Halvdelen af den gamle By. Ca. 1670 Ejendomme, d. v. s. en Tredjedel af det daværende København gik op i Luer, og 12—15,000 Mennesker blev husvilde. Dertil kom, at mange Kirker og offentlige Bygninger var haardt medtagne af Branden.

Denne frygtelige Ulykke virkede i første Øjeblik ganske lammende paa Befolkningen og Myndighederne, men hurtigt tog Regeringen sig sammen, og det er interessant at se, hvorledes Enevældens Administrationsapparat, da det blev sat i Gang, trak sig sammen om den vældige Opgave, der saa pludselig var lagt paa Regeringens Skuldre. Der var først og fremmest Arbejdet med at bringe de mange husvilde Mennesker den nødvendige Hjælp og Tag over Hovedet, der var Arbejdet med at faa Næringslivet sat i Gang, og der var, hvad hér skal skildres, Arbejdet med at faa de nedbrændte Kvarterer bygget op igen paa ny og bedre Maade. At Kong Frederik IV tog energisk Del i dette Genopbygningsarbejde, ved man, og han mente at kunne gaa ud fra, at alle sande Patrioter „af alle Kræfter vilde tilstræbe, saavel til Publici som til deres egen Opkomst, at Stadens Opbyggelse, Handel og Vandel samt Næring og Bjærgning kunde fremdeles bringes i Flor og Velstand“. Han skulde dog, hvad dette Stadens „Retablisement“ angaar, lide en Del Skuffelser fra de sande Patrioters Side.

Allerede 5. November nedsætter Kongen en *Reguleringskommission*. Utvivlsomt var det de dertil bedst egnede Mænd, der fik Sæde i Kommissionen — af virkelige Fagmænd Generalbygmester Ernst, Overlandbygmester J. C. Krieger og Stadsbygmester Hiller, dertil kom saa som Pennens Mand Hofretssekretær Joachim Richard Paulli.

Kommissionens Opgave var at tage „det gamle Kort“

over København for sig og overveje, hvorledes Gaderne i de afbrændte Kvarterer kunde gøres mere *regulære*, end de tilforn havde været. De skal derfor udvides til begge Sider. Dette vil ogsaa blive til større *Commodité* — Bekvemmelighed — for Indbyggerne. I de to Udtryk — Regularité og *Commodité* ligger afgjort Ønsket om at omskabe det gamle, middelalderlige Gadenæt efter Barokkens Ordensbegreb med brede og lige Gader.

Til den Ende skal Kommissionen udarbejde „et nyt Kort“ over de afbrændte Kvarterer og paa det indtegne, hvorledes Gaderne burde lægges. Kommissionen skal ogsaa tildele hver sin Grund, „som ham proportionaliter kan tilkomme“. Kortet skal, med tilhørende Forklaring og Betænkning snarest muligt indleveres til Kongen.

Har end et æstetisk Hensyn betydet en Del i denne Sag, er det dog givet, at Nedsættelsen af Kommissionen først og fremmest har en rent praktisk Begrundelse — Forringelse af fremtidig Brandfare. Derfor siges udtrykkeligt, at der „til mere Sikkerhed for Indvaanerne og Betyggelse skulde herefterdags sættes grundmurede Bygninger i Stedet for de forhen opførte Bindingsværksbygninger, hvormed oftest Ulykke og Fare er foraarsaget“.

Kort efter afgik et af Kommissionens Medlemmer ved Døden — Stadsbygmester Hiller. Han erstattedes 12. November af Assessor Nicolaus Banner Mathiesen, der ogsaa som Stadsbygmester kom til at afløse Hiller. Samme Dag blev Stadskonduktør Søren Balle tilforordnet Kommissionen. Han skulde, „naar og hvor det forlangtes gaa til Haande med Maalebrev og al anden Oplysning“. ⁴⁵⁾

Man maa lade Kommissionsherrerne, at de arbejdede hurtigt. Men Sagen hastede jo ogsaa! Det „nye Kort“

⁴⁵⁾ Rigsarkivet: Sjæll. Tegnelser.

med Betænkning blev 7. December færdigt og indleveret til Kongen. Ophavsmændene fik endda Lejlighed til at demonstrere deres Planer og Hensigter for Majestæten selv. Frederik IV var tilfreds og giver 18. December i en Skrivelse til Kommissionen, indeholdende Approbationen, et Resumé af Betænkningen ud fra sin „Formening“ om, i hvilken Retning dens Tanker gaar.⁴⁶⁾

Unægtelig er Reguleringskommissionens Betænkning interessant. Det er den første udførlige, skriftlige Fremstilling af en stor Byplansag, vi overhovedet ejer. Skade kun, at Hoveddokumentet i Sagen, selve „det nye Kort“ ikke mere er til — i al Fald hidtil ikke er kommet for Dagen. Der foreligger kun det senere Kort af 1730 (Ktvk. 1942, T. XXX). Paa Grundlag af dette vil det dog ved Hjælp af Betænkningen og Approbationsskrivelsen være muligt at drage Slutninger tilbage til Kortet af 1728.

Om Gadebredder bestemmer Betænkningen, at de store Gader bør have en Bredde af 24 eller 20 Alen, medens de mindre, „Nebengaderne“, kan nøjes med 16.

Vigtigt er, hvad oplyses om selve Reguleringsplanerne.

Betænkningen deler de afbrændte Kvarterer i 3 Sær-omraader.

1. Det sydvestlige Omraade *Vest for Nørregade og Gammel og Nytorv*. Her foreslaar Betænkningen et kraftigt Gadekryds i Midten af Københavns allerældste Bykærne, Kvarteret Vest for de to Torve, dannet af 2 Gader — een paa 24 Al. Bredde, „saa den omtrent faar Flugten med Nygade“ — og een, der lægges saaledes, at den fra Krydset løber op mod Lars Bjørnsstræde og videre ad Teglgaaardsstræde, der lægges om i Flugt med den foregaaende. Fra Krydset skulde Vejen kunne gaa direkte paa Kattesundet. De gamle smalle og krogede Gader her — Store og Lille St. Clemensstræde, Hellig

⁴⁶⁾ Rigsarkivet: s. St.

Korsstræde, Vognbadstuestræde og Antiquitetsstræde skulde radikalt nedlægges.

Sammenligner man Betænkningens Ord med *Kortet* af 1730, viser dette den 24 Alen brede „store Gade“, der blev til nuværende Frederiksberggade, og at Gaden Nordpaa, fortsat helt til Nørrevoldgade, er tænkt som en større Gade paa 20 Alens Bredde. Men desuden afslører *Kortet*, hvad Betænkningen ikke siger et Ord om, at samtlige Gader mellem Vestergade, Nørregade og Voldgaderne er tænkt udvidede og gjort ligeløbende — til større „Regularitet og Commoditet“.

2. *Omraadet Øst for Gl. og Nytorv og Nørregade til og med Fiolstræde.* Her var Betænkningens ledende Tanke at skabe 3 brede og lige Trafikaarer op igennem denne Del af Byen.

Den første af dem tilvejebragtes ved at lade en Gade paa 16 Alen løbe fra Knabrostræde „lige op i“ Klædeboderne (Skindergades vestligste Del) d. v. s. med en Gennemskæring af Karréen mellem Brolæggerstrædet og Nygade — Vimmelskiftet og videre gennem Skovbogade. Næste Trafikaare dannes af en Gade, der skulde „skære igennem“ (Karréen mellem Vimmelskiftet og Skindergade) lige for Badstuestræde, saa der kunde blive en lige Vej over Vor Frue Kirkegaard (østligste Del) op igennem Fiolstræde til Nørrevold. En stiplet Linie paa *Kortet* angiver tillige, at Pladsen ved Vor Frue Kirke skulde have en lige Byggelinie i Syd. Endelig skulde den tredje store Trafikaare løbe i lige Linie fra Stranden, gennem Naboløs, Hyskenstræde og Klosterstræde op til Skindergade. De 3 nævnte Gader skulde udvides til 20 Alens Bredde. Den lille Blindgade Endeløs nedlægges.

Hensigten med disse Omlægninger af Gadenættet var at skabe *gennemløbende* Trafiklinier — derfor de dristige Gennemskæringer af bestaaende Karréer mellem Kvarteret ved Stranden og den indre By — og navnlig

den direkte Forbindelse — den midterste af de tre Trafikaarer — helt til Nørreport.

Ser man nu paa *Kortet* af 1730, forbavses man over, at adskilligt flere end de i Betænkningen nævnte Gader er regulerede og udvidede. Det gælder Knabrostræderne, i ganske særlig Grad Badstuestræde og i noget mindre Grad Fiolstræde.

Et afgrænset Kvarter beskæftiger Betænkningen sig en Del med. Det er det gamle Klosteromraade, hvor Trafikforholdene fra gammel Tid var højst ubekvemme. I Stedet for det smalle Helliggejststræde skulde anlægges en 20 Alen bred Gade fra Amagertorv, „til hvilken den fra Købmagergade anviste Tværgade, forhen kaldet Store Helliggejststræde (nu Valkendorfs-gade) kunde udskyde og derfra ledes ud til Ulfeldts Plads (nu Graabrødretorv) og derover lige ind i Skindergade. *Kortet* viser ganske rigtigt det udvidede Store Helliggejststræde, tillige den udvidede Tugthusport og antyder som dennes Fortsættelse en Gennembrydning (den nuværende bredere Trompetergang) ud til Skindergade. Men *Kortet* viser tillige, hvad Betænkningen end ikke nævner — en Regulering af Graabrødretorvs Sydside som en ligeløbende Væg og desuden et bredt Udløb mod Klosterstræde. Man prøver paa at faa sat Skik paa denne uregelmæssige tilfældigt opstaaede Pladsdannelse. Den vilde faa regulær rektangulær Form, nogenlunde midtsamlet af Ulfeldtstøtten — et Forsøg paa Pladskunst, omend i den lille Stil! Endnu mere fremgaar af *Kortet* — og af det alene. Valkendorfs-gade er fortsat — men ganske vist ikke i Flugt — af Lille Tugthusgade eller Kokkegade, der i et Knæk udenom Helligaandsklosteret er ført ned mod Amagertorv. Denne knækkede Gade er angivet som ret bred, og takket være den, vilde Pladsen om Helligaandskirken faa en klar regelret Form.

3. *Omraadet mellem Fiolstræde og Gothersgade.* Ikke

mindst her har Betænkningen store Planer for! Skidenstræde (nu Krystalgade) skal — helt fra Nørregade — tilligemed Landemærket gøres til en Hovedgade paa 24 Alen. Tillige har man haft Øje for Nødvendigheden af at aflaste Trafikken fra Nørreport, „saasom gennem den om Torvedagene falder stor Kørsel“. I den Anledning skal „Stykker af Lille Købmagergade udlægges“, d. v. s. helt omlægges og erstattes af en kort bred Gade, der i et Knæk faar sin Fortsættelse i den ældre Frederiksborggade og ud til Nørrevold. Betænkningen beskæftiger sig ogsaa med andre Problemer. Blindgaden Store Brøndstræde — „Tværgaden fra Vognmagergade, den unyttige Arm, som den tilforn har haft“ — skal ganske bortfalde.

Endelig har man en rent bybygningsmæssig Sag for Øje. Kommissionen havde ladet den allerede vedtagne Byggelinie for Ejendommene „Ved Stranden“ urørt. Men Kongen bestemmer nu, at Gaardene her, der hidtil har haft deres Hovedbygninger vendt ud til Snaregaden og Magstrædet, herefter, „naar nogen dér vil opbygge (de afbrændte Gaarde) skal oprejses ud til Stranden“. Dette Gadestræk, nuværende *Nybrogade*, skal altsaa gøres mere præsentabelt som *en virkelig Kajgade* ud mod Kanalen.

Men atter fortæller *Kortet* adskilligt mere om dette specielle tredje Kvarter. Det udvider og regulerer Peder Huitfeldtsstræde. Særlig interessant er, at man af Karreerne midt paa Lille Købmagergade—Frederiksborggade Linien udsparer en regulær, kvadratisk Plads, hvilket medfører Nedlæggelse af Mikkell Wibesstræde og en Forkortelse med tilhørende Udvidelse af St. Gertrudstræde. Atter et Forsøg paa en regelret Pladsdannelse, her dog med Diagonaltrafik. Den blev til nuværende *Kultorv*, da Magistraten 1729 fik udvirket dets Anlæggelse, for at Bønderne her kunde holde med deres Vogne,

hvorfra der bl. a. solgtes Kul.⁴⁷⁾ Yderligere beretter Kortet om Udvidelser af hele Strøget omfattende Gammel mønt, Vognmagergade og Aabenraa samt Slippen (i Fortsættelse af Landemærket), ligeledes af Springgaden (nuværende Pilestræde mellem Clareboderne og Landemærket).

Man spejder i Betænkningen efter det kunstneriske Indslag — efter Forsøg paa at give disse Dele af København større Monumentalitet i Gadeformninger og i Pladsdannelser, som netop den store Barokkunst ude i Europa arbejdede saa intenst med. Der er ganske vist Tilløb i de paatænkte gennemløbende Gadestræk og i Regulering af visse Pladser. Betænkningen raader ogsaa indtrængende til at udvide Pladserne om Kirkerne, der hidtil havde ligget alt for indknebnede. Stenboderne ved Helligaandskirken skulde saaledes nedrives og Pladsen her for Fremtiden være helt fri for Bebyggelse. Men alt i alt maa siges, at *Forslaget overvejende er præget af Hensynet til lige og bekvemme Trafikforbindelser* op igennem den gamle Bykærne. Kommissionen beklager selv, at der var saa mange Hensyn at tage. „Vi have maattet tvinge denne vor Forretning efter Stedernes Lejlighed“, siger den med et Suk, „for ej at bedrøve dem for meget, som desuden er bedrøvede, eller afskrække dem fra at bygge, som dertil kunde inclinere“. Indvaanernes kostbare Grunde maatte ikke „fornærmes“. Det er Grundejerinteresser, man har maattet tage Hensyn til!

I Virkeligheden vilde Kommissionen overmaade gærne have benyttet Lejligheden til at gøre Byen statelig og smuk. *Man kunde have projekteret „store Desseins“* — naar blot Majestæten vilde tillade at se bort fra kostbare Grunde og den dyre Omlægning af Vandrenderne. Man

⁴⁷⁾ O. Nielsen: Anf. V. VI, p. 258.

kunde f. Eks. have skabt en Cirkelplads om Trinitatis Kirke, „hvor alle angrændsende Gader kunde møde hverandre“ — et af barok Pladskunsts Yndlingsmotiver. — Og man kunde føre den paatænkte „nye Vestergade“ — Frederiksborggade — igennem til Ulfeldts Plads og videre ligeud til Gothersgade. Dette Gadestræk kunde desuden tænkes krydset af en Tværgade fra Stranden til Nørrevold, saaledes „at man, paa Centro fra deres Kors staaende, kunde se til Vesterport og Gothersgade, til Stranden og Nørrevold“. Man havde haabet ogsaa derved at kunne skaffe Helligaandskirken „den herlige Situation“, at man fra Købmagergade kunde se lige ind paa dens Kirkegaard — „med andet mere som vi i denne Forretning for ommeldte Aarsags Skyld forbigaar“.

Kommissionsherrerne var dog ikke for intet Børn af Barokkens Forkærlighed for Stjernepladser og for langstrakte Vu'er. Men man *ansaa det for haabløst at ville ombygge den gamle Bispestad i den virkelig store Stil!* Med en mere hensynsløs Hersker end Frederik IV havde det maaske lettere kunnet lade sig gøre, men Kongen var — med sit gode Hjærte — ængstelig for at træde Indbyggernes Grundejerrettigheder for nær.

Selvsagt maatte Kommissionen ogsaa tænke over, hvorledes Gadeudvidelser og Gennembrydninger kunde gennemføres i Praksis. Man anbefaler den hævdvundne Fremgangsmaade ved Expropriation — de, der mister en Del af deres Grunde, maaske det Hele, skal man skaffe Erstatning andetsteds eller holde dem skadesløse med rede Penge. Den kgl. Approbation endte med følgende klare Ord: „Og naar vi saadan Eders allernaadigste Relation, samt de præcise Taxa over hver Grunds Værdi, som til Gadernes Udvidelser medtages, have bedømmet, ville vi allernaadigst være betænkt paa at anbefale Dig, Nicolaus Banner Mathiesen, og Dig, Søren Balle, enhver af Indvaanerne sin Grund at tildele“.

Dette kunde kort og godt betyde, at Kommissionsarbejdet nu regnedes for afsluttet, og at Stadsbygmester og Stadskonduktør fra nu af skulde være ene om Arbejdet. Men Kommissionen lever ikke destomindre videre — i al Fald foreløbig, og er snart i fuld Aktivitet med at afpæle de nye Gadelinier.⁴⁸⁾ Man var færdig hermed i Begyndelsen af 1729.

Imidlertid spørger man uvilkaarligt, hvad Grunden kan være til den mærkelige *Forskel paa Betænkningen og Kortets Tale*.

„Det nye Kort“, der fremlagdes for Majestæten maa have været i stort Maal. Thi Kommissionen skulde jo tildele hver sin Grund, „som ham proportionaliter kan tilkomme“. Man havde her haft Grundtaksten af 1689 at gaa efter.⁴⁹⁾ Men hvad det nye Gadenæt angaar, gaar Kortet af 1730 langt videre i sine Forslag, end Betænkningen. Det fremgaar direkte af den kgl. Skrivelses egne Ord: „Naar Gaderne ikkun saaledes bliver udvidede efter den af Eder udi Cartet anviste Bredde, faar det *i det øvrige* med den forrige Gadernes Krumhed have sit Forblivende. Derhos ville vi allernaadigst, at den af Eder udi Cartet med Prikker noterede Regularitet af Vedkommende allerunderdanigst *stricte* skal efterleves — og især de om Kirkerne udsatte Pladser, saaledes som Cartet viser, iagttages“. Ganske modsat, hvad man hidtil har været tilbøjelig til at mene, *synes Kravene til Regularité og Commodité skærpede i de nærmest følgende Aar*. Thi Paaskriften paa Kortet af 1730 er ikke til at tage fejl af: Plan paa de afbrente Pladser udi Kiøbenhafn med Gadernes Skickelse saaledes som de Her efter skal were. 1730. Hvad virkelig blev gennemført, vil

⁴⁸⁾ Rigsarkivet, Sjæll. Tegnelser 31/11 1728.

⁴⁹⁾ Rekonstruktion af H. U. Ramsing i hans Værk: Kbh.'s Historie og Topografi III, p. 245 ff.

det derfor være naturligt at behandle under Skildringen af København i Christian VI's Tid; thi da Frederik IV døde 12. Oktober, var man endnu ikke færdig med at ryddeliggøre og afstikke Gaderne.

Eet var Gadeplanen, et andet at faa de afbrændte Bydele genopførte. Ogsaa paa dette Omraade greb Regeringen energisk Sagen an. Men der var et Utal af Problemer at tumle med — ikke mindst Prioritetsspørgsmaalet, Afværgelse af usund Spekulation i Grunde, Fremskaffelse af Kapital til at bygge for, af Byggematerialer og af Haandværkerne.⁵⁰⁾ Og der maatte tages Hensyn til alle de Stridsspørgsmaal, der i en fattig og desperat Tid kunde opstaa mellem de Byggende og Haandværkerne. Med dette sidste Formaal for Øje nedsattes 19. Marts 1729 en *Bygningskommission*, bestaaende af Københavns Præsident, Etatsraad Johan Schrader, Generalbygmester Ernst, Stadshauptmand M. Fjeldsted, Paulli og I. C. Krieger. Stadsbygmesteren og Stadskonduktøren skulde gaa Kommissionen til Haande. Den 13. Juni erstattedes Paulli af den tidligere Stadskonduktør, Joakim Ramus.⁵¹⁾ Men da Kommissionen ingen Vegne kunde komme med de fattige fortvivlede Mennesker, var Kongens Svoger, Grev Christian Ditlev Reventlow, hvis Energi og Dygtighed tidligere havde genoprejt Altona af Ild og Aske, den 14. Maj bleven sat i Spidsen for den som „Oberdirektør“. Den fik forøvrigt andre Opgaver at beskæftige sig med. Samme Dag beordredes den til at tage sig af Bygningskontrakter og godkende alle Bygningstegninger; desuden skulde den have Opsyn med Materialer og — hvis det blev nødvendigt, hvad det snart blev — indforskrive fremmede Haandværkere. Man fejler næppe

⁵⁰⁾ Om alle dermed forbundne Vanskeligheder se C. Bruun: *Kjøbenhavn II*, p. 622 f.

⁵¹⁾ Rigsarkivet: Sjæll. Tegnelser.

ved at gaa ud fra, at det er Kommissionen, og vel navnlig dens Formand, der satte Krieger i Gang med at udarbejde sine Mønstertegninger for 3 Borgerhuse — et lille Hæfte, der udkom 1729 og tillige skulde mane til at bygge i Grundmur som kun ubetydeligt dyrere end Bindingsværk.

Da den værste Vintertid var forbi, var Regeringen 19. Marts, samtidig med Kommissionens Nedsættelse, rykket ud med sine Krav til de nye Bygninger, og de var ret vidtgaende. Alle Bygninger til Gaden skulde være i Grundmur, Gaardspladser skulde være rummelige og Portgennemkørsler brede. Brædegavle og Brædevægge forbydes, ligeledes Skure over Kældere eller Hustrapper, undtagen hvor „uomgængelig behøves saadanne over Butikker og Kramboder“, men i saa Fald efter en af Myndighederne givne Tegning (Model). Der er altsaa her Tale om en ret skarp Censur paa dette specielle Punkt, ligesom man heller ikke vil have Krambods- og Kældertrapper til at løbe for langt ud. Ogsaa for Fortovenes Bredde gives der nøje Regler.⁵²⁾ Disse Bestemmelser er at betragte som Tillæg og Skærpelse af Bygge-loven af 1683. Endelig forbødes Tagrender af Træ og Skorstene paa Træstole. Alle disse Bestemmelser var selvsagt rettet mod Brandfare.

Slige mindre Ting lod sig endda ordne. Men vanskeligt blev at faa Borgerne til at bygge i Grundmur, og Bystyret holdt med dem. Allerede 2. Maj maatte Regeringen opgive det første strænge Krav og nøjes med kun at forlange Grundmur til Gaden. Havde man ikke Raad til det — skønt man jo havde regnet med, at Bekostningen for Bygninger i Grundmur og Bygninger i Bindingsværk var saa nogenlunde den samme, fik Folk Lov til straks at bygge Baghuse i Bindingsværk mod senere at bygge

⁵²⁾ Fr. IV's Forordninger.

i Grundmur til Gaden. Desuden slap adskillige Gader for Udvidelser, og Gadebredden skulde nu for de 16 Alens Gader være 10 à 12, „saa to Kareter magelig kunne passere forbi hinanden“ og de „store Gader“ kunde indrettes saaledes, at „tre Karether kunde passere hinanden, uden at de Gaaende forulempes derved“. Man var unægtelig gaaet ned til et Minimum af Krav!⁵³)

Bygningskommissionens Virksomhed var anstrængende og besværlig, ogsaa fordi Samarbejdet mellem Overdirektøren og Medlemmerne ofte svigtede. Men Reventlow udfoldede al sin Energi og opnaaede ogsaa en Del i Retning af at fremme *det private Byggeri* — altid stærkt støttet af Kongens virksomme Interesse for snart at se sin Hovedstad rejse sig paa ny og paa anselig Vis. Derfor anbefaler Regeringen 1. Juni 1729 at anlægge Grunde til „store Huse“ til Gaden, hvilket vilde bidrage „til Gadernes Zirat og mere Regularitet“. Og det tilføjes, at de, der bygger saaledes og efter Kriegers Fortegninger, kan faa Hjælp dertil. Men smaat gik det alligevel med Byggeriet, og de Brandlidte nøjedes i udstrakt Grad med at opføre Baghusene i Bindingsværk og lod Gadegrunden ligge hen som Tomt. Disse Baghuse maatte kun være paa 2 Etager, men man byggede dem ikke desto mindre rask væk i 4 til 5 Etager —, disse „Svovlstikhuse, der vilde overspy hele Byen med Ild, naar der kom Brand i dem“, som Reventlow anklagende skrev til Kongen. Frederik IV lod sin Vrede gaa ud over Stadsbygmesteren, der beskyldes for ikke at have passet sit Embede, og der blev truffet skrappe Forholdsregler for at sikre Forordningers og Paabuds Efterlevelse, ikke mindst af Haandværkerne. Men alt blev alligevel som før.

Bedre gik det med *de offentlige Bygninger*. Et særligt Udvalg havde Opsyn med Kirkernes Genopførelse. Det

⁵³) Stads-konduktøren i Kbh. 1690—1940, p. 9. — Jvf. C. Bruun: *Kjøbenhavn II*, p. 615 ff.

bestod af Geheimeraad Vincent Lerche og Biskop Chr. Worm, med Generalbygmester Ernst som Tilforordnet.

Da Frederik IV døde, var Privatbyggeriet kun i sin Vorden. De afbrændte Bydele laa endnu hen i Ruiner. Men en vis Orden for Fremtiden var dog bragt til Veje. Den aldrende Konge kunde nok have fortjent at se større Resultater af sin Iver og Energi og af sit oprigtige Ønske om at hjælpe sine haardt ramte Undersaatter paa Fode igen — ikke mindst at kunne skaffe dem Hus og Hjem. Hans Efterfølger høstede Fordelen af det Grundlag, der var lagt; først i hans Tid fik de afbrændte Bydele deres bygningsmæssige Ansigt — og et helt nyt Ansigt!

VI

UDENFOR VOLDENE.

Kortmaterialet fra Frederik IV's sidste Dage viser, hvorledes der ikke blot efterhaanden er kommet mere Liv over Terrainet udenfor Voldene, Søomraadet indbefattet, men ogsaa en fastere Karakter.

Som *Vejnættet* er skildret paa Gotfred Hoffmanns Kort af 1687 (Ktvk. 1942, T. XII), er det ogsaa gengivet paa Kortet af c. 1700 (Ktvk. 1942, T. XXV), omend mere flygtigt og paa enklere Vis, idet en Del Veje ud for Østerport er udeladt og Farimagsvejen fra Vesterport til Dæmningen udfør Nørreport gledet ud af Hensyn til de her projekterede og 1709 udbyggede Fæstningsværker. Til Gengæld fortæller dette Kort klart og tydeligt om Veje hinsides Sortedamssøen, hvor nuværende Blegdamsvej og Østerallé er foregrebet, medens talrige Veje fører henover Øster Fælle mod Fuglestangen („Vogelstang“) ved Tagens Hus.

Forøvrigt medførte den store Udbygning af Forsvarsværkerne foran Fæstningslinien, der var afsluttet 1714, at den tidligere Vej udenom Byen maatte lægges længere ud. Det blev til den senere Farimagsvej, delvis, men kun delvis genopstaaet som nuværende Farimagsgade. Men endnu laa Søerne hen i deres gamle Skikkelse, med sumpede og moradsige Bredder. Det var derfor en Velgæring, da de i Aarene efter 1721 blev regulerede og oprensede. Den Form, de da fik, har de i det væsentlige beholdt.⁵⁴⁾ Ogsaa dette Arbejde fik Indflydelse paa Vejføringerne.

⁵⁴⁾ Jvf. O. Nielsen: Anf. V. VI, p. 251 f.

Bedst kendt er Vejnættet, med Bebyggelse og alskens Udnyttelse, i Terrainet udenfor Vesterport og Østerport, som dette var i 1728 — i Slutningen af Frederik IV's Regeringstid. To ypperlige Kortarbejder, tegnede med samme Haand (Ktvk. 1942, T. XXXII) giver god Besked. Forøvrigt antyder de, at adskillige Vejreguleringer maa have fundet Sted siden Aarhundredets Begyndelse.

Først Terrainet *udenfor Vesterport*.

Over Portens Ravelin, Bro og Forværker førte „Landevejen til Vesterport“ ud i Retningen af nuværende Vesterbrogade, til at begynde med mellem „Kongens Eng“ indenfor „de gamle, mesten dels ruinerende Værker“ fra Torstensonsfejdens Dage og „Andreas Berns tilhørende Tobaksplantage og Farveri“. Kongens Eng var gennemtrukket af Grøfter som forøvrigt det hele Omraade. Hvor Tobaksplantagen hørte op, førte en Vej vinkelret ud mod Nord — „Vejen til Nørreport“ — den nye Farimagsvej — forbi den saakaldte Sømølle — „Henrik Møllers Plads og Hus“ paa Hjørnet ud imod den regulerede St. Jørgens Sø, hvor „Kongens Vej“ — Gammel Kongevej — drejer af langs Søen og videre ud.

Først ud for St. Jørgens Sø begynder en Bebyggelse at brede sig. Her, Nord for Landevejen, laa Søren Petersens store Plads med (Fiske)damme foruden forskellige andre Ejendomme, bl. a. en Mølle. Her laa ogsaa „Kongens Accisebod“. Syd for Landevejen laa flere andre Ejendomme, og blandt den atter en Mølle, en stor Gaard, tilhørende Jens Pedersen Callundborgs Enke. Omtrent hvor de forfaldne Værker hørte op, standsede ogsaa Bebyggelsen paa Landevejens Nordside saa temmelig, her laa den „Karen Dietrichs tilhørende Plads“. Men ogsaa paa Sydsiden fulgte Bebyggelsen kun et kort Stykke, og bag denne strakte „Reberslagernes Pladser og Boder“ sig helt ned til „den salte Sø“. Noget længere ude, ved Værnedamsvej, der var anlagt i Forbindelse med Frederiks-

berg Allé Aar 1700, og langs denne korte Forbindelse mellem Vesterbrogade og Gl. Kongevej fandtes atter en Bebyggelse, ligesom paa nærmest liggende Dele af sidstnævnte Vej.⁵⁵⁾

En Vesterbro Forstad var følgelig stadig kun i sin Vorden; de strænge Bestemmelser om Glacis foran Fæstningen holdt den nede, og hvor en Bebyggelse havde faaet Fodfæste, skete det saa temmelig pletvis.

Ud for *Nørreport*, mellem denne og Sortedamssøen, førte Landevejen fra Porten, over Bro og Ravelin til Dæmningen over Søen. Her fandtes ved Aar 1700 ingen egentlig Bebyggelse; tæt ved Søen laa fra 1708 Acciseboden. Hinsides Dæmningen bredte sig c. 1700 (Ktvk. 1942, T. XXV) det anselige Ravnsborgomraade Nord for Landevejen, og Syd for den Blaagaard, der ejedes af Kongens Broder, Prins Carl og efterhaanden blev en meget anselig Lystejendom.⁵⁶⁾ Først længere ude traf man lidt spredt Bebyggelse, men om en Nørrebro Forstad er der faktisk endnu ikke Tale ved Aarhundredets Begyndelse. I Aarhundredets første Aartier vokser dog lidt efter lidt en Bebyggelse frem, der 1742 kunde berettigede til at tale om en „Norder Vorstadt“ (Ktvk. 1942, T. XXXVII, B).

Meget interessant og veltalende er ogsaa Kortet af 1728 over Terrainet *foran Østerport*, saa meget mere som Datidens Vejnæt afslører noget blivende.

„Vejen fra Østerport“ fører, ganske svarende til nuværende Østerbrogade, ned mod den regulerede Sortedamssø, hvor den ved Søens nordøstre Hjørne optager „Vejen fra Nørreport til Østerport“ (Farimagsvejen). Herfra løber den, som nu, videre som „Vejen til Gyldenlund“, efter at have optaget „Vejen til Blegdammen“ og „Kongevejen til Jægersborg“ — nu Østre Allé. Alle de

⁵⁵⁾ A. Sundbo i Hist. Medd. om Kbh., 2. Rk., III, p. 180.

⁵⁶⁾ Vilh. Lorenzen: Landgaarde og Lyststeder I, 1916, p. 51 f.

her omtalte Vejstræk er Hovedlinierne i Trafiknættet. Men ogsaa selve Glaciset foran Kastellet har flere, omend underordnede Veje. Allerede paa Hoffmanns Kort fra 1687 er antydnet den Vej, der paa Kortet af 1728 kaldes „Vejen til Fiskerhuset“ ved de gamle kongelige Fiske-damme. Til disse fører ogsaa „en gammel Kongevej“. Endelig er der, et Stykke langs Kysten, „Vejen til Cita-dellet“. Kommen til de „gamle ruinerede Værker“ eller den saakaldte „Baadsmændsskandse“ fra Christian IV's Tid, bøjer Vejen gennem denne bort fra Kysten og opta-ger Nordfra den „grønne Kongevej“. Mellem denne og Sundet angives en firkantet Plads — „Sekinder Kuhlen“ — utvivlsomt stammende fra Pesten 1711.⁵⁷⁾ Endelig er en navnløs Vej, nuværende Classensgade, afsat.

Store Dele af Omraadet er optaget af Enge, og overalt er det fugtige Terrain gennemskaaret af Grøfter og fyldt med Smaadamme.

Overmaade meget fortæller Kortet om Terrainets An-vendelse, saaledes om de to militære Kirkegaarde, om „Magistratens Eng“ mellem Farimagsvejen og Søen, og de gamle kgl. Fiskedamme med det ældre Fiskerhus og om Fællederne — „Magistratspladserne“. Men det er dog især de private Ejendomsforhold og Bebyggelsen, Kortet giver Oplysninger om. Mellem Søen og Blegdamsvejen laa „Peter Hermansens Plads og Tobaksplantage“ ud mod Hovedvejen, og bagved denne store Grund brede Bebyggelsen sig tæt ud mod Blegdamsvejen. Mærkelig er dog Udnyttelsen af det brede Bælte fra Hovedvejen mellem nuværende Lille Triangel og Triangelen ned til Sundet. Omgivet af mindre Besiddelser laa her, omtrent i Midten den store Ejendom „Grev (F. A. Danneskiold-) Laurwigs Have“, Grundstammen i den senere Classens

⁵⁷⁾ Hugo Matthiessen: Fra den store Pest 1711 i Hist. Medd. om Kbh., 2. Rk., I, p. 394 ff.

Have.⁵⁸⁾ Ejendommens Bygninger laa ud mod nuværende Classensgade, hvortil udefra Glaciset en særlig Vej førte. Mellem denne store Lystgaard, hvor Zar Peter den Store boede en Tid 1716, og Hovedvejen bredte sig Blegdamme og „(Fr.) Holmsteds Cattun Trykkeri Manufactur“. Ud mod Sundet ved Siden af Fiskedammene laa „Garveren N. W. Schmidts Hus og Limmageri“ med tilhørende Engstykke. Endelig bredte sig bag dette stærkt beslaglagte Bælte Overlandbygmester Kriegers Tobaksplantage og Eng med „tilhørende Bygninger“ — et helt lille barokt Anlæg ud mod Hovedvejen og med mindre Ejendomme til begge Sider.⁵⁹⁾

To Ting er paafaldende ved denne Østerbros Forstad — dels, at den som i forrige Konges Tid saa udpræget har Karakter af Villaforstad, dels at den tillige er saa stærkt industrielt betonet. Som Forstaden udviklede sig i de følgende 10 Aar, viser et Kortarbejde fra 1738 (Ktvk. 1942, T. XXXV, 1).

Endelig er der Terrainet ud *for Amagerport*, men her afslører Kortmaterialet, at ingen havde Lyst til at bosætte sig; her var ganske ubebygget indtil Sundbyerne.

For den, der nærmede sig Staden efter Branden 1728, har den frembudt et trist Syn. Forterrainet med Glacis og Volde var som før, men bag Voldene laa nu en delvis tom By, endnu i Ruiner. Og af de festlige Kirkespir manglede nogle af de mest markante. Kun fra Amager-siden tog Byen sig nogenlunde uforandret ud, selv om Byens Silhouet ogsaa set herfra var blevet ikke saa lidt tammere.

⁵⁸⁾ Vilh. Lorenzen: Anf. V, II, p. 55 ff.

⁵⁹⁾ Jvf. O. Nielsen: Anf. V., p. 271 ff.

CHRISTIAN VI's REGERINGSTID

1730—46.

København kom i denne Konges Regeringstid et godt Stykke frem mod den byplanmæssige og bybygningsmæssige Struktur, den længe skulde beholde, dog saaledes at forstaa, at hans Søn og Efterfølger føjede sit og sin Tids meget væsentlige og værdifulde Bidrag til.

Men allerede under Christian VI laa Forholdene saaledes, at Ændringerne i Stadens Struktur kun foregaar paa enkelte af dens Omraader. København var paa Vej til at blive færdig! Skildringen af Problemerne i Københavns Historie, som disse giver sig Udslag i samtidige Kortarbejder, maa derfor forme sig noget anderledes end de tilsvarende Skildringer af de tidligere Kongers Regeringstid. Den maa indskrænke sig til de af Byens Omraader, hvor der virkelig skete noget af Betydning for Københavns fremtidige Ordning og Udseende og uden den hidtil nødvendiggjorte skarpe Sondring i særlige Kapitler.

Et i høj Grad venligt Lys er af senere Tidens Historieforskning kastet over Christian VI som Personlighed. Man har, og med Rette, fremhævet hans gode Forstand, utrættelige Flid og hans ikke helt almindelige Samvittighedsfuldhed. Disse gode Egenskaber kom ogsaa København til Gode, og han har her paa forskellig Vis gjort

en varig Indsats. Det faldt i hans Lod at fortsætte det af Faderen paabegyndte Arbejde for at faa de afbrændte Bydele genopført. Men hans Hovedindsats blev dog den Nyordning af Slotsholmen, han gennemførte. Samtidig tog han levende Del i Arbejdet med det stadig svævende Problem: Udnyttelsen af Ny-Christianshavns Muligheder. Men udover disse Opgaver var der i hans Regeringstid ikke større Ting at gøre. Christianshavn kaldte ikke paa noget særligt Initiativ, ej heller Ny-København, om hvis Tilstand 1740 et udmærket oplysende Kort giver fyldestgørende Besked (Ktvk. 1942, T. XXXVI). Og Befæstningen med Kastellet var i det Store og Hele bragt paa en Form, man kunde blive staaende ved, ligesom Forterrainet udviklede sig stilfærdigt, saa temmeligt efter sine egne Love og udfra Trafiklinier, der allerede i tidligere Tider og sidst i Frederik IV's Dage var lagt godt fast (Ktvk. 1942, T. XXXVIII). Som sine Forgængere havde ogsaa Christian VI sine Embedsmænd som Hjælpere i alskens Bybygning. Der var først og fremmest E. D. Häusser († 1745), Chef for Fortifikationsstaten til 1738; han afløstes Aaret efter af Samuel Christoph Gedde. Häusser var tillige vel uddannet i civil Bygningskunst og fik 1735 betroet Stillingen som Generalbygmester efter Ernst, der da trak sig tilbage. En betydelig Kraft som Byplankyndig havde Kongen tillige i H. H. Scheel. Foruden Häusser havde Kongen arvet en udmærket Arkitekt i Krieger, men han fik i denne Konges Tid kun lidt at gøre, idet Christian VI havde faaet Erstatning i to unge Ingeniørofficerer, Nicolai Eigtved og Laurits Thura, begge fremragende Arkitekter, begge Danske og de første indfødte Bygmestre af virkeligt Talent. Thura blev Hofbygmester 1733, Eigtved 1735, og begge fik en straalende Fremtid. Foruden disse betydelige Mænd havde Kongen lejlighedsvis ogsaa andre, men fremmede Bygmestre, til sin Raadighed, bl. a. Carl Mar-

cus Tuscher. Som Søetatens Bygmester fungerede Stadsbygmesteren N. Banner Mathiesen fra 1733, da han afløste Ernst. Hans Stilling var dog nærmest en Inspektørs. Selv byggede han intet.⁶⁰⁾ En af de mest benyttede Bygmestre indenfor Marinen var Franskmanden Phillip de Lange, han blev dog først Aaret efter Christian VI's Død knyttet til Søetaten som dennes faste Arkitekt.

Endelig var der, og specielt bestemt for Københavns Bygningsvæsen Stadsbygmesteren, Banner Mathiesen, hvis Virksomhed var underlagt Generalbygmesteren. Den var forøvrigt ikke imponerende af Omfang. Stads-konduktør Søren Balle afløstes 1739 af Sønnen Peder Balle, der fungerede til 1765. Forøvrigt havde Københavns Politimester stadig betydelig Indflydelse paa alle tekniske Anliggender.

Imidlertid skete der 1742 en radikal Ændring i det offentlige Bygningsvæsen, idet Kongen dette Aar ophævede Generalbygmesterstillingen og i Stedet oprettede en Bygningskommission med Thura og Eigtved som de særlig Sagkyndige. Stadsbygmesteren var underordnet Kommissionen.⁶¹⁾

Siden Christian IV havde Danmark ikke haft en saa passioneret Elsker af Arkitekturen blandt sine Konger som Christian VI. Häusser havde været hans Lærer i civil og militær Arkitektur, og hele sit Liv igennem var Kongen overordentlig interesseret i Bygningskunsten, selv i dens mindste Detaljer. Ikke for intet er han en af vor Histories største Bygherrer.

I Christian VI's 16 Regeringsaar faar Barokken med Rococcoindslag endnu fastere Fod i København — ikke alene i det offentlige, men i stigende Grad ogsaa i det private Byggeri. Samtlige Bygmestre, særlig de yngre,

⁶⁰⁾ F. Weilbach: Dansk Bygningskunst i 18. Aarh. 1930, p. 76 ff.
— Jfr. C. Elling: Holmens Bygningshistorie, 1932, p. 50 f.

⁶¹⁾ Medd. fra Rentekammerarchivet 1873—76, p. 38.

Kong Christian VI. 1699—1746.
Kopi efter Maleri af J. S. Wahl. Frederiksborg.

Kongen benyttede, beherskede dygtigt denne Arkitekturretning — de yngre særlig dens fransk-sachsiske Form.

I den gamle Bys afbrændte Kvarterer havde Christian VI arvet den af Faderen paabegyndte, omfattende Saneringsproces, og den gav ham og hans Mænd nok at bestille. *Kortet af 1730 blev, som det synes, faktisk fulgt.* De største Forandringer skete ved Omdannelsen af ældste Bykærne, som Frederiksberggade nu skar lige igennem, samt ved Udlæggelsen af Kultorvet. Af mere monumentale Bygninger byggede J. C. Krieger Vaisenhuset paa Nytorv, hvor nu Domhuset ligger, men ellers prægedes Bebyggelsen af almindelige Borgerhuse, som oftest af den alt traditionelle Kvisthustype.⁶²⁾ De stateligste af de saakaldte „Ildebrandshuse“ er opførte efter Kriegers Tegninger. Paa ægte Barokmaner bestræbte man sig for, at Gaderummene skulde faa et ensartet Præg, helst ved at Gesimserne holdtes i samme eller nogenlunde samme Højde, hvad dog kun tildels lykkedes. Og dog faar man et levende Indtryk af, at der var en ikke ringe udtalt arkitektonisk Helhed over Gade- og Pladsbilleder i de nybyggede Kvarterer, efterhaanden som de rejste sig paa de øde Tomter. Men foreløbig gik det kun trægt med det private Byggeri, der sorterede under Magistraten. Modstanden mod de oprindelig givne Ordre var stadig stor, og baade Regering og Magistrat ynkedes over de arme Mennesker. For at faa sat Gang i Tingene benyttedes de sædvanlige Midler — Løfter om Frihed for Skatter, Afgifter og Byrder for en vis Aarrække. Der var dog navnlig to Ting, der ansporede Borgerskabet til at bygge. I Aaret 1731 blev der givet *Tilladelse til, hvorsomhelst i Staden, at bygge i Grundmur eller Bindingsværk, ganske som det behagede den Enkelte* — dog skulde han følge den udstukne Gadelinie.

⁶²⁾ Hugo Matthiessen: Kbhsk. Gader, 1924, p. 36 ff.

Med de stolte Planer om at gøre København til en grundmuret Stad var det forbi! Holbergs København var og blev en af Bindingsværk stærkt præget By. Nok saa afgørende for det hastige Byggeri, der nu tog fat, var dog Oprettelsen af Københavns Brandforsikring samme Aar. Ogsaa Arbejdet paa de offentlige Bygninger blev der nu sat større Fart paa. Den 10. Marts 1731 nedsattes en Kommission til de publique Bygningers Opførelse til Afløsning af den tidligere. Den bestod af Sjællands Biskop, Chr. Worm, Stadshauptmand M. Fjeldsted, Assessor Enevold Falsen og Ramus.

Først 1737 regnedes Byen for i det væsentligste genopført. Den var, trods det meget Bindingsværk, bedre bygget end før, og den var i visse Henseender blevet en renligere og sundere By — selv om alt endnu ikke paa disse Omraader var, som det burde være.⁶³)

Det er egentlig forbavsende, at Christian VI, samtidig med at han saa interesseret fulgte Genopførelsen af Byen, kunde samle sin — og Statens — Kraft om et Kæmpeforetagende som Christiansborg Slot med tilhørende fuldstændige Omregulering af Slotsholmen.

Den egentlige Leder og Ophavsmand til den nye Bebyggelse var E. D. Häusser, efterhaanden med Eigtved og Thura som Hjælpere og med Kongen selv som den stadig aarvaagne og interesserede Byherre. Häussers Plan for den nye Bebyggelse fulgte det alt af Lambert v. Haven fastslaaede Princip at *knytte Slotsholmen sammen med Frederiksholmskvarteret* — nu efter Ny Vestergadeaksen — hvilket, som tidligere nævnt, var et Brud med det Aksialprincip, Christian IV først havde slaaet fast med sit Søarsenal (Ktvk. 1942, T. XXXVII, A).

⁶³) C. Bruun: Anf. V, II, p. 637 ff. — Edv. Holm: Dmk.—Norges Historie 1720—1814, II, p. 546 f.

Resultatet af Christian VI's Værk blev storladent, men i een Henseende blev dette Barokslot ikke helt som Barokken i den virkelig store Stil maatte ønske det. Den Midtakse, hvorom det var komponeret, blev ikke trukket tilstrækkeligt langt ud til nogen af Siderne. At Sydaksen ikke blev det, var næppe Kongens Skyld, forsaavidt som han skal have haft Planer om at flytte Vesterport til Volden udfor Ny Vestergade og — formentlig — trække Landevejen i lige Linie løs paa den, saa alle, der nærmede sig Hovedstaden fra denne Side, vilde stile direkte mod Monarkens Residens. Og en Nordakse kom helt til at mangle. Den vilde kræve en ny Marmorbro over Kanalen ud for Hovedportalen og en Gennembrydning af Karréerne ligeoverfor med en anselig Gade op ad Kgs. Nytorv til.

Men trods alt blev Christiansborg et af barok Bygningstekunsts Hovedværker i Europa — Skade kun, at Hovedslottet er sunket i Grus.

Og gærne saa Kongen statelige Bygninger i Slottets Nærhed, særlig i Frederiksholmskvarteret, hvor Eigtveds Prinsens Palæ (1741—43) blev en fornem Genbo til det nye Slot. Havde der ligeoverfor i Ny Vestergade rejst sig et tilsvarende Palæ — en Tanke, der vitterlig har været fremme — havde Slottet fra denne Side faaet en fuldgyldig Introduktion i Barokkens Aand.

Udover den gamle By og Slotsholmen var der endnu et Sted, hvor der arbejdedes med Byplan og Bybygning i større Stil. Det var indenfor „Christianshavns Værk“. Her fandtes tilmed et meget stort Terrain, omend stadig under Vand, men med overordentlige Muligheder. Trods alle tidligere udarbejdede Planer og den bedste Hensigt laa det stadig ubenyttet hen. Man var ikke naaet videre end med Hugget — Flaadens Leje — og Nyholm. Med Fr. Danneskiold-Samsøe som Overkrigssekretær for Sø-

etaten fra 1735 var en Mand af europæisk Format kommet i Spidsen for vor Marines, her *H o l m e n s*, Videreudvikling. Og der var nok at gøre for en initiativrig Mand. Det begyndte med en bedre Befæstning af Nyholm med den 1744 færdigbyggede Bastion „Christianus Sextus“ (Ktvk. 1942, XXXIV). Men langt større Maal var i Sigte, og af overordentlig Interesse er den Helhedsplan, Danneskiold 1740 lod projektere, med en radikal Nyordning af det store Terrain til Marinens Brug og Nytte.⁶⁴) Maalet var en Udvidelse og Forlægning af Flaadens Leje langs Havneløbet helt ned til Motzmanns Plads. Desuden en Forlængelse af Nyholm med den lange Langø (senere Frederiksholm) med sine Magasinbygninger og fortsat i en kortere Holm, men af samme Bredde, bestemt til Arsenal. Bag disse Holme var planlagt en Matrosby af anseelige Dimensioner, rummende 3000 Mand og tænkt som Afløser af Nyboder.

C. Elling har i Holmens Bygningshistorie 1932 gjort Rede for denne Plan og dens Tilblivelse, marinetekniske Idéer, og hvad der kom ud af det Hele. Her skal kun peges paa, at den er *det tredje store Projekt til rationel, byplanmæssig Udnyttelse af dette store Terrain*, der saa Lyset. Og det fastholder en Grundtanke ogsaa fra de tidligere af Hoffmann og Judichær udarbejdede Projekter — den aksiale Tilknytning til Ny-Københavns Gadenæt. Men — unægtelig — det er her gjort paa en mere overlegen og klar Maade end i de tidligere og om et fastformet Midterparti — den udvidede Motzmanns Plads og Arsenaløen, med bagved liggende Bassin — i Fortsættelse af Blokken mellem St. Annæ Plads og Nyhavn. Bassinet deler atter Matrosbyen i to omtrent lige store Dele med nyboderagtig Bebyggelse efter regulære Planer

⁶⁴) To Planer — en Kopi 1746 af Planen af 1740 med visse Ændringer i denne og en senere Gengivelse af den oprindelige Plan af 1740 gengivet af C. Elling i Anf. V., p. 65 f.

og med Torve, komponerede om et Gadekryds. Der er Skønhed og Kraft i dette Stykke Byplanarbejdes Linieføringer, hvor den modne Barok endelig slaar helt igennem, samtidig med at Projektet er funktionelt rigtigt gennemtænkt. Ogsaa dette Projekt arbejder med de lange Perspektiver, men det havde været saa som saa med Virkningerne i Virkeligheden, da alene Skibene i Flaadens Leje har spærret for Udsigten. „Det funktionelle triumferer her, som overhovedet paa Holmen, over de ideale Tendenser“ (Elling). Men ikke desto mindre staar man her overfor et meget interessant Byplanforsøg. At Danneskiold har Hovedæren for Projektet som Helhed, tør man gaa ud fra, og med Rette har man givet det Navnet „Den Danneskioldske Plan“, men Udformningen af selve Marinebyen mener Elling mulig kan tilskrives Danneskiolds nære Medarbejder, den dygtige Fortifikationsofficer, Tyskeren Chr. E. D. v. Ötken, Chef for den holstenske Fortifikationsetat.

Saa storslaaet var den Danneskioldske Plan, at man ikke kan vente den fulgt i sin Helhed. Allerede tidligt kom et Ændringsforslag frem. Men i et Par Menneskealdre blev det dog denne Plan, der kom til at bestemme Holmens Udformning og dens Bygningshistorie. Endnu 1749 har man ikke helt opgivet Grundtrækkene i Planen af 1740 (Ktvk. 1942, T. XXXVIII).

Af de ikke faa Bygninger, der opførtes i de følgende Aar, bør nævnes Nyholms Hovedvagt 1744—45. Den skulde „gøre Front lige imod Indgangen paa Holmen“, og festligt har dens kroneprydede Spir kunnet hilse den Ankommende paa lang Afstand. Langt betydeligere var dog Arsenalbygningerne, med den pompøse Mellemport, et Værk af Fillip de Lange, der mulig ogsaa har haft med Hovedvagten at gøre. Da Danneskiold ved den nye Konges Tronbestigelse 1746 blev afskediget, havde han dog naaet at give Holmen et arkitektonisk Ansigt, med

tydelige barokke Træk — den Dag i Dag en Pryd for det ærværdige Marineanlæg.

Men med Danneskiolds Bortgang *skrinlagdes ret hurtigt Tanken om Matrosbyen.*

Ogsaa i andre Kvarterer af Byen end de her omtalte, gjorde Barokkisingen af København sig pletvis gældende gennem anselige Patricierhuse og fornemme Palæer.⁶⁵⁾ Og i Kgs. Nytorvs Fortsættelse mod Syd — Større Stræde — paabegyndte Phillip de Lange 1738 et monumentalt Bygningsværk paa Gammelholmsiden, Marinens Hovedmagasin med den høje Midtpavillon som Point de Vue for Enden af dette Stræde, der i Forvejen havde andre anselige Bygninger, hørende til Gammelholm. Atter her møder man Trangen til at give Slots- holmen værdige Omgivelser.

Tidens Forkærlighed for ved grandiose Monumenter at midtsamle Pladser gjorde sig ogsaa gældende i Christian VI's Dage og med Kongen selv som Ophavsmand — i al Fald til den Rytterstatue, han vilde rejse for sin Fader — hvor, vides ganske vist ikke.⁶⁶⁾ Heller ikke et andet Monument blev til Virkelighed. Det var Marcus Tuschers mærkelige, om den senere Frihedsstøtte min- dende Monument over Branden 1728; det skulde rejses paa „Mønsterpladsen“ i Amalienborgkvarteret.⁶⁷⁾

I Christian VI's København færdedes Ludvig Holberg i sine ældre Aar. Men denne store Stadssatyrikus, der ellers havde et skarpt Blik for Mangler og Ufuldkommenheder, lader aldrig et misfornøjet Ord falde om denne By, i hvilken han jo forøvrigt ogsaa befandt sig saa godt. Hans Indstilling var selvsagt Barokkens, han

⁶⁵⁾ C. Elling: Palæer og Patricierhuse fra Rococotiden, 1930.

⁶⁶⁾ Edv. Holm: Anf. V. II, p. 326.

⁶⁷⁾ Afbildet i Fr. Weillbach: Anf. V., p. 88.

sympatiserede med „det regulære“ i en Bys Anlæg og har sikkert syntes om de regulære nyere Bydele. Men han boede rigtignok hele sit Københavnerliv i den gamle By. Her glædede han sig over de nybyggede Kvarterer og priser „Ildebrandshusene“ som lysere, mageligere og bedre udnyttede end de gamle.

FREDERIK V's REGERINGSTID

1746 INDTIL 1757.

Ikke for intet var Frederik V vokset op med sin Faders mange Slotsbyggerier for Øje; fra Barnsben var han fortrolig med Bygningskunsten, som den udfoldede sig saa frodigt gennem hele hans Opvækst indtil han, kun 23 Aar gammel, overtog Regeringen. Hans Navn er knyttet til Kunstakademiets Oprettelse, og han var utvivlsomt en Kunstens Beskytter, omend støttet af trofaste Raadgivere som A. G. Moltke og J. H. E. Bernstorff. Saa meget er i al Fald givet, at han ogsaa var interesseret i Bygningskunst, mest vel nok i dens mere monumentale Form, der ret gav den stadig mere rococoprægede Barok frit Spillerum. Af nye Slotte havde hans Fader bygget tilstrækkeligt mange, selv om der endnu paa Christiansborg var meget, bl. a. Riddersalen, at bringe i Orden. Til Gengæld havde Frederik V Kirkerne tilbage. At han personligt nærede et stærkt Ønske om at faa Marmorkirken bygget — forøvrigt et altfor kostbart Foretagende for Rigernes svage Finanser — og at han lagde stor Interesse for Dagen, da Christianskirken paa Christianshavn var paa Tale, er ligeledes vel afhjemlet. Heller ikke her afskrækkede Omkostningerne ham, idet han valgte det, som var „det kostbareste og zirligste blandt hans, 3: Eigtveds Desseins“. Ogsaa Thuras Spir paa Frelsers Kirke og Spiret paa St. Petri Kirke var han ivrig for at faa rejst.⁶⁸⁾ Frederik V har *sin* An-

⁶⁸⁾ Edv. Holm: Anf. V. 3. Bd. II, p. 323 ff. — P. Helweg-Larsen: Christianskirken, 1934, p. 17.

del i „Byen med de skønne Taarne“. Lad gaa, at der bag alt dette ogsaa laa den enevældige Monarks Trang til at give Kongemagten kunstnerisk Relief, dette gjaldt ogsaa hans Fader og deres Standsfæller ude i Europa, men som hos mange af dem har det heller ikke hos Frederik V udelukket en virkelig Følelse for Arkitekturen i Tidens Rococcodragt. Han er forøvrigt i al sin Færd Rococcofyrrsten — baade paa Godt og Ondt!

Ogsaa for Arkitekturen i dens største Stil — Byplanlægning med dertil hørende Bybygning — havde han aabenbart en levende Forstaaelse. Det faldt i hans Lod at skabe „Frederiksstaden“, der med Amalienborg Plads blev et af Europas fornemste Barokanlæg — lige markant i Plan som i Opbygning.

Men det er karakteristisk for Tiden, at det ikke var de professionelle Fortifikationsteknikere, der fik denne som andre store Byggeopgaver betroet, skønt Kongen havde en saa dygtig Mand som S. C. Gedde († 1766) til Chef for Fortifikationsetaten, kendt bl. a. fra sine Planer til en Afløser af Nyborg ved Slipshavn.⁶⁹⁾ Ganske vist var ogsaa baade Eigtved († 1754) og Thura († 1759) Ingeniørofficerer, men det var i den civile Bygningskunst, de fortrinsvis blev brugt og gjorde saa fortrinlig Fyldest. Ogsaa disse to Mænd havde Frederik V arvet fra Faderen. Vel laa det offentlige Bygningsvæsen stadig under Bygningskommissionen af 1742, men de her behandlede første 11 Aar af Frederik V's Regering er fortrinsvis Eigtveds og Thuras. — Endelig bør i denne Forbindelse ogsaa nævnes, at Banner Mathiesen fortsatte som Stadsbygmester i disse Aar, med Peter Moldrup Balle som Stadskonduktør. Forøvrigt stod dygtige Bygmestre, foruden de kongeligt ansatte, til Raadighed for velhavende Bygherrer.

⁶⁹⁾ Vilh. Lorenzen i Kulturminster, 1943: Fra Baroktidens Byplanlægning i Danmark.

Kong Frederik V. 1723—66.
Maleri af C. G. Pilo. Frederiksborg.

Med „Frederiksstaden“ — den største Bedrift i og med København i denne Konges Tid, var Hovedstaden praktisk talt færdig for lang Tid fremefter. Den Struktur, Byen havde faaet i 1750'erne, beholdt den indtil den store Brand 1795.

Kun hist og her skete mindre Forandringer i Frederik V's første 11 Regeringsaar. Desværre fandt heller ikke store Forandringer Sted med Hensyn til Gadernes Renlighed og Brolægning. Stadig maa Myndighederne kæmpe for at faa Borgerne til at respektere Forordninger og Reglementer paa disse Omraader — og Forholdene blev ogsaa bedre, men langt fra som Myndighederne ønskede dem, selv om Følelsen for „Almenvellet“ var voksende indenfor Borgerskabet.

Blandt de mindre Ændringer, der fandt Sted, var en Omdannelse af *Kgs. Nytorv*, hvor Eigtveds Kgl. Theater rejste sig i Aarene efter 1748 paa det nuværende Theaters Plads og gav Torvets Hjørne mod Holmens Kanal monumental Betoning. I Aaret 1749 bestemtes, at Pladsen skulde bruges til Eksercerplads i Stedet for den da nedlagte Mønstringsplads i Amalienborgkvarteret. „Krindsens“ Træer blev taget op Aaret efter og udenfor Østerport sat paa den gamle Kongevej, som gaar fra bemeldte Port til Vibenshus — altsaa paa nuværende Østerbrogade og Østre Allé! „Københavnske danske Posttidender“ er 1756 meget begejstret: „Hvor prægtig en Zirat denne Hoved-Stad udi afvigte Vinter har erhholdet udi den store Kgs. Nytorv, falder nu først ret udi Øjnene, da denne magnifique Plads er bleven fuldkommen røddelig, et Torv, som der næppe findes Mage til udi nogen Stad i Europa. Fornemmelig præsenterer sig Kong Christian V's kostbare Statua Equestris, der ogsaa nu har hver Dag saa mange Beskuere, ligesom den nylig var bleven oprejst.“ Men Borgerne var mindre imponerede

og en af dem digtede følgende Vers i Anledning af, at „Krindsen blev ruineret“:⁷⁰⁾

„I kære Venner, som er vant til at spasere
den smukke Kreds omkring for der at promenerere,
hør her en Tidende, som jeg at bringe har:
De nøder os nu til, at vi der Afsked ta'r.
De har besluttet vist vor Kreds at ruinere,
Soldaterne de skal i vor Sted der spasere.
Vor Sorrig er saa stor, at vi maa sige her:
Men ak! hvad hjælper, naar vor Krinds den borte er.
Ja vi har Aarsag nu os selv at condolere,
thi vi kan derimod ej contra protestere.
Nu ønsker jeg os da til Bod for denne Skade,
at vi paa andet Sted maa faa ny Promenade.“
Det fromme Ønske gik ikke i Opfyldelse.

Paa *Holmen* arbejdedes der videre ogsaa efter Dannekiolds Fjærnelse — og i det Store og Hele ud fra hans Helhedsplan, som skildres i Elling: *Holmens Bygningshistorie* (Jvf. Ktvk. 1942, T. XL). Mærkeligt er, at Mastrobyen i ændret Form figurerer endnu saa sent som 1757 (Ktvk. 1942, T. XLI). Det var i disse Aar Mastekranen paa Nyholm og en tilsvarende paa Christianshavn blev til. Nu er Nyholms Kran ene om at markere Orlogsværftet paa saa eklatant Vis. Begge Kraner skyldes Phillip de Langes Virksomhed som Marinens Bygmester.⁷¹⁾

Paa *Christianshavn* udbyggedes Havnearealerne stadig længere mod Nord op mod Christiansholm, indtil de 1757 havde faaet den Skikkelse, de i alt væsentligt har beholdt (Ktvk. 1942, T. XLI).⁷²⁾

⁷⁰⁾ Stolpe: Dagspressen i Dmk. III, p. 159. — Hist. Medd. om Kbh., 1. Rk., V, p. 400.

⁷¹⁾ Chr. Elling: Anf. V., p. 92 ff.

⁷²⁾ G. L. Grove: Kbh. Havn, 1908, p. 25 ff.

„Frederiksstaden“s Tilblivelse er gennem de senere Aars ihærdige Studier blevet vel oplyst, og at alt, hvad vedrører denne nye Bydel og dens Bebyggelse, repræsenterer en straalende Periode i vor Bygningskunsts Historie, er forlængst fastslaaet. Her skal kun gives en Oversigt over, hvad moderne Forskning har klarlagt — i Tilknytning til Tidens Kortarbejder.⁷³⁾

Den ydre Anledning til Anlæggelse af den nye Bydel var det oldenborgske Kongehus 300 Aars Jubilæum 1748, og Kongen skænkede i denne festlige Anledning Magistraten det store Areal Øst for Bredgade, omfattende Amalienborg Have og tilstødende Del af Mønsterpladsen. Det er afgjort den største Byplan- og Bybygningsopgave, der siden Christian IV's Dage var stillet et Slægtled. Som Hofbygmester fik Eigtved fra første Færd den kunstneriske Overledelse af det hele Foretagende. Desværre er den først approberede Generalplan ikke mere til, men den har formentlig i sine Grundtræk, med en stor Centralplads mellem 4 Palæer, svaret til den endelige. Eigtved gik grundigt til Værks, thi ogsaa til Palæerne forelaa Udkast. Til disse Palæers Grundarealer havde Kongen forøvrigt forbeholdt sig Dispositionsret. Imidlertid fik ogsaa Tuscher og vistnok Thura Lejlighed til at fremkomme med Forslag, af hvilke Tuschers fik af-

⁷³⁾ Fr. Weilbach: Anf. V., p. 135 ff. Samme: Marcus Tuscher som Arkitekt. *Architekten* XXVI, p. 165. — Samme: Gabriel eller Jardin, s. St. XXII. — Samme: Frederiks Hospital s. St. (Maanedshæfte) XXIX. — Samme: Nic. Eigtved s. St., p. 159 ff. — Munthe af Morgenstjerne: *Odd-Fellow Palæet*, 1926. — Samme: Nicolai Eigtved, 1924. — M. Due: *Hofmaler og Hofbygmester Carl Marcus Tuscher*, 1916. — Elling og Hermansen: *Holbergtidens København*, 1932. — Hugo Matthiessen: *Københavnske Gader*, 1924. — Chr. Elling: *Palæer og Patricierhuse*, 1930. — Samme: *Documents inédits, concernant les projets de A. J. Gabriel et N. H. Jardin pour l'église Frédéric à Copenhague*, 1931.

gørende Betydning for Pladsens rytmiske, barokt bevægede Helhedsvirkning.

I Udformningen af selve den ottekantede Plads er der fransk Tradition, og som den er lagt i et Gadekryds, følger den en almindelig anerkendt barok Fremgangsmaade. Det samme kan siges om den Tanke, der tidligt var fremme, at rejse en Statue — her en Rytterstatue af Frederik V — midt paa Pladsen i Gadekrydssets Centrum. Men en Ejendommelighed er der ved den Eigtvedske Helhedsplan. Frederiksstadens Hovedakse blev ikke den lange Nord-Sydgaaende Amaliegade, men den langt kortere Tværgade — Frederiksgade. Thi allerede 1749 lagdes Grundstenen til Eigtveds Frederikskirke (Marmorkirken) paa vestre Side af Bredgade paa den Havegrund, der tilhørte Prinsesse Charlotte Amalie (Ktkv. 1942, T. XXXVI); Kirken skulde virke som Point de Vue for Enden af denne Gade. Og den Dag i Dag faar man bedst Indtryk af, hvad Planens Ophavsmand egentlig tilsigtede som Totalanlæggets kunstneriske og monumentalt mest afgørende Akse, naar man staar i Toldbodgade. Allerstærkest føles det, i de Sekunder, man ude i Havnen sejler forbi Amalienborg Plads. Da griebes man af dette Syns store Herlighed! Marmorkirkens dramatiske Historie skal ikke skildres her. Som bekendt blev Eigtveds Projekt senere kasseret, og to franske Arkitekter, først A. J. Gabriel og derefter N. H. Jardin, fik Opfordring til at fuldføre den; den sidste fik Arbejdet betroet, men Kirken blev kun en Torso!

Oprindeligt skulde — foruden Frederiksgade — 4 Tværgader føre fra Bredgade ned mod Havnen, thi den nye Bydel var tænkt bebygget af Storkøbmænd og Skibsredere. Man regnede ogsaa med Ejerne af Tømmerpladserne langs Havnen. Men Frygten for Brandfare fra disse Pladser og et Ønske om hellere at skabe et virke-

lig fornemt, aristokratisk Kvarter ændrede den oprindelige Hensigt, og af Tværgaderne blev til Slut kun een — Fredericiagade — til Virkelighed som Fortsættelse af Kadet- eller Akademigaden, og Tømmerpladserne blev nedlagt.

Hvordan det hele Amalienborgkvarter, tillige med dets Bebyggelse med Monumentalbygninger meget hurtigt formede sig, ses af Kortværket 1942, T. XXXIX. Dette Kort kan imidlertid ikke, som dér angivet, være fra c. 1749, men maa være noget yngre, tidligst fra 1752, da bl. a. Eigtveds Frederiks Hospital er afsat derpaa. Mærkeligt er forøvrigt, at hverken Kortet fra 1754 eller Geddes Kort fra 1757 gengiver Kvarteret helt korrekt, udover det store Gadekryds (Ktvk. 1942, T. XL og XLI).

Paa Planen er gjort Rede — foruden for Gadeplan, Pladsen med Palæbebyggelsen og Marmorkirken — tillige for Berckentins Palæ, det Bernstorffske og det Dehnske Palæ, samt Hospitalet med Anvendelsen af dets forskellige Bygninger, desuden for to Botaniske Have, anlagte paa begge Sider af Bredgade ud mod Toldbodvej, med „den Bygning i Haven, hvor botaniske Lektioner (af Botanikeren Oeder) gives“.⁷⁴⁾

Foruden til selve Amalienborgplads, med dens 4 Palæer, lægger man særlig Mærke til den fine Placering af Berckentins Palæ (nu Odd Fellow Palæet) som Point de Vue for Dr. Tværgade og den pompøse og elegante Markering af Frederiksgades Udløb i Bredgade med de to ensartede Palæer — det Bernstorffske og det Dehnske. Bag slige Træk sporer man Eigtveds ordnende Haand, saa meget mere som denne Mand havde faaet tildelt den misundelsesværdige Lod at skulle censurere alle Bygningstegninger, der indkom fra andre Arkitekter og tillige fik Magt til at paase, at ensartede Etage-

⁷⁴⁾ H. Hansen: Den botaniske Have ved Amalienborg i Hist. Medd. om Kbh., 1. Rk., III, p. 523 ff.

højder blev gennemført overalt. Sandt nok — det er Enevældens Princip, der her blev fulgt — men sandelig ikke til Kvarterets Skade!

Der var dog ogsaa andre Bybygningsopgaver, omend af beskednere Format, der optog de Ledende i 1750'erne. Geddes Kort af 1757 (Ktvk. 1942, T. XLI) afslører for det første, at de alt 1717 af Scholten projekterede Fæstningsværker — Retranchementer — til Dækning af Landfrontens svage Steder ved Sundet og Kallebodstrand ikke var opgivet endnu paa dette Tidspunkt. At de aldrig blev udførte, er en anden Sag. Men desuden genoptager Geddes Forslag Scholtens Projekt til Lynetter (Redaner) paa den dækkede Vej mod Amager, og disse Smaaværker blev virkelig byggede, om end først senere. Helt nyt, og nok saa interessant er imidlertid Geddes Projekt til hele 4 *Forstadsbebyggelser* — meget skematiske i Anlægsform med regulært Gadenæt, men det maa desværre siges — uden kunstnerisk Interesse! Anlægene udenfor Vester-, Nørre- og Østerport er tillige Omreguleringer af de ældre Bebyggelser. I Forstæderne *Vesterbro* og *Østerbro* skulde Karréerne, efter Paaskriften paa Kortet, bebygges med Huse i 2 Etager, med Kælder og i Grundmur eller Bindingsværk. Det ny *Nørrebro* hinsides Søerne og Nord for Landevejen skulde kun omfatte en enkelt stor Karré, med „Huse paa alle Sider“, paa een Etage uden Kælder. Endelig skulde en helt ny Forstadsbebyggelse opføres *ud for Blegdammen*, „paa hvilket Sted forhen ingen Huse have staaet“. Den er angivet som een eneste lang Husrække, og atter her skulde kun bygges i een Etage uden Kælder.

Der regnes med 276 Huse i to Etager, hvert Hus paa 21 Alens Gadefront og 144 Huse paa een Etage, af samme Bredde mod Gade — ialt 420 Huse. Det lyder ganske imponerende, men Sagen var, at Opførelsen af Retran-

chementerne og et 1500 Alens ubebygget Glacis foran disse krævede Nedbrydning af talrige allerede opførte Huse, der „var Defensionen til største Nakdel“. At den hede Omordning af Omraadet udenfor Voldene vilde blive særdeles kostbar, lægger Gedde ikke Skjul paa, og han anbefaler Nedsættelse af en særlig Tomands-Kommission. De mange Navne under Paaskriftens Udtalelse — 5 foruden Geddes — antyder forøvrigt, at allerede Projektet skyldes et Kommissionsarbejde.

Men ogsaa dette Geddes Forslag blev kun Papir. Forstadsbebyggelsen blev som den var, og København udenfor Voldene gennemgik ikke større Forandringer i Frederik V's Dage.

Det København, Geddes skønne, illuminerede Kvarterkort skildrer, var Resultatet af Aarhundreders Arbejde. Men de meget store Ændringer i Byens Struktur, med de store Udvidelser tager for Alvor først fat op i 17. Aarhundredes første Halvdel med Christian IV's imponerende Indsats, som skildret i Kortværket af 1930. Hvad skete efter 1660 og indtil 1757, er — som oftere fremhævet — for største Parten kun en Udfyldning indenfor Stadens indtil da lagte ydre Rammer — dog med to Undtagelser, Frederik III's Udvidelse af Byen med Frederiksholmskvarteret og Christian V's store Befæstningslinie „Christianshavns nye Værk“ med de Konsekvenser, det fik. Der arbejdedes, som Kortværket af 1942 viser det, i de mere end 100 Aar paa mangfoldig Vis med Bybyggningsproblemer. Det enkelte Slægtled satte sig sine Opgaver og Maal, og mange store Projekter saa Lyset — uden at blive realiserede — eller de gennemførtes kun i stærkt ændret Skikkelse; Magten havde man, desværre ikke Pengene! Men den gode Vilje er karakteristisk for de Mænd, der havde Ansvar for vor By, dens Trivsel

og Vækst og gærne vilde man, at det, der kom ud af alle Anstrængelserne, skulde blive „Staden til Zirat“.

I Arkitekturen afløste Stilretninger hinanden. Stort set blev det i hele det lange Tidsrum fra 1660 til 1757 Barokkens kunstneriske Synsmaader, der kom til at præge Byen, først langsomt og forsigtigt, men op igennem det 18. Aarhundrede med stadig større Styrke og bevidst Villen — stærkest i Periodens sidste Decennier og da i Barokkens sidste, spillevende Udtryksform — Rococcoen.

FORTEGNELSE
OVER DE I
„HAANDTEGNEDE KORT OVER KØBENHAVN
1660—1757“
GENGIVNE KORTARBEJDER OG DERES
OPBEVARINGSSTED.
Af VILH. LORENZEN.

- T. I: Kort over København og nærmeste Omegn c. 1660.
Det Kgl. Bibliotek, Kbh. Gl. Kgl. Smlgr. 716 Fol.
- T. II, 1: Fragment af Kort over de Kgl. Fiskedamme udenfor Østerport, med projekterede Arbejder c. 1660.
Det Kgl. Bibliotek, Kbh. Gl. Kgl. Smlgr. 717 Fol.
- T. II, 2: Kort over det gamle Vejnæt udenfor den gamle Østerport c. 1660.
Ingeniørkorpsets historiske Tegnearkiv, Mappe I, 1.
- T. II, 3: Kort over et Parti mellem Bredgade og Strandstræde, med projekterede Anlæg, c. 1660.
Det Kgl. Biblioteks Kort- og Billedsamling: Kbh. Enkelte Lokalteter.
- T. III, 1: Kort over Kastellet, med projekterede Arbejder, 1666, December.
Det Kgl. Bibliotek, Kbh. Gl. Kgl. Smlgr. 717 Fol.
- T. III, 2: Kort over Kastellet og nærmeste Omgivelser, med projekterede Arbejder 1666, December.
Det Kgl. Bibliotek. Gl. Kgl. Smlgr. 717 Fol.
- T. IV: Kort over Frederiksholmskvarteret og en Del af Slots-
holmen, med projekterede Arbejder c. 1668.
Det Kgl. Bibliotek. Gl. Kgl. Smlgr. 717 Fol.
- T. V: Kort over København og nærmeste Omegn 1670.
Det Kgl. Bibliotek. Gl. Kgl. Smlgr. 717 Fol.
- T. VI: Kort over København og Christianshavn, med projek-
terede Arbejder c. 1670.
Nationalmuseets Arkiv. Mappe: Christianshavn.

- T. VII: Kort over Bremerholm, Dele af det gamle København og Ny København, med projekterede Arbejder c. 1673.
Rigsarkivet: Krigsministeriets Afleveringer, Mappe 1.
- T. VIII: Kort over Bremerholm, Dele af det gamle København og Ny København, med projekterede Arbejder 1680.
Rigsarkivet: Krigsministeriets Afleveringer, Mappe 1.
- T. IX: Kort over Bremerholm, Dele af det gamle København og Ny København c. 1688.
Det Kgl. Bibliotek. Ny Kgl. Smlgr. 371 Fol.
- T. X: Kort over Slotsholmen 1680'erne.
Nationalmuseets Arkiv. Mappe: Slotsholmen.
- T. XI, 1: Kort over Del af Christianshavn, med projekterede Arbejder, 3. Febr. 1685.
Rigsarkivet: Krigsministeriets Afleveringer, Mappe 1.
- T. XI, 2: Kort over Søterrænet med Omgivelser, 3. Okt. 1685.
Rigsarkivet: Krigsministeriets Afleveringer, Mappe 1.
- T. XII: Kort over København og nærmeste Omegn (med projekterede Arbejder) 1687.
Københavns Bymuseum.
- T. XIII: Fragment af det af P. Resen 1674 udgivne kobberstukne Kort over København, med projekterede Arbejder. (Jfr. Kortet T. XIV).
- T. XIV: Det af P. Resen 1674 udgivne kobberstukne Kort over København med Rettelser i Tegning og Skrift c. 1689.
Krigsarkivet, Stockholm.
- T. XV, 1: Kort over Indsejlingen til København Nordfra, med Københavns Toldbod og Omgivelser 1690.
Rigsarkivet: Krigsministeriets Afleveringer, Mappe 1.
- T. XV, 2: Kort over Indsejlingen til København Sydfra 1690.
Rigsarkivet: Krigsministeriets Afleveringer, Mappe 1.
- T. XVI, 1: Kort over Dele af det gamle København c. 1691.
Det Kgl. Biblioteks Kort- og Billedsamling: Kbh. Generalkort 1200—1800.
- T. XVI, 2: Kort over Dele af det gamle København 29. April 1691.
Det Kgl. Biblioteks Kort- og Billedsamling: Kbh. Generalkort 1200—1800.
- T. XVI, 3: Fragment af Kort over Voldgaden mellem Nørre- og Vesterport 1685.
Rigsarkivet: Krigsministeriets Afleveringer, Mappe 1.

- T. XVII: Kort over Christianshavn 22. April 1691.
Det Kgl. Biblioteks Kort- og Billedsamling: Kbh. Generalkort 1200—1800.
- T. XVIII: Kort over Christianshavn og Dele af København, med projekterede Arbejder, 1691.
Universitetsbiblioteket, Oslo.
- T. XIX: Kort over København og nærmeste Omegn 1692.
Ingeniørkorpsets historiske Tegnearkiv, Mappe I, 1.
- T. XX, 1: Kort over Amalienborg Kvarteret med Omgivelser c. 1695.
Det Kgl. Bibliotek. Ny Kgl. Smlgr. 371, C, Fol.
- T. XX, 2: Kort over Partiet Syd for Nyhavns Kanal, med Gyldenløves Palæ, nu Charlottenborg, 1699.
Rigsarkivet: Top. Smlgr. paa Pergament. Københavns Gaarde og Huse. Suppl.
- T. XXI, 1: Kort over Amalienborg Kvarteret med Omgivelser og projekterede Arbejder 1694.
Det Kgl. Biblioteks Kort- og Billedsamling: Kbh. Enkelte Lokalteter.
- T. XXI, 2: Kort over Amalienborg Kvarteret med Omgivelser og Nicodemus Tessins Slotsprojekt indtegnet 1694.
Det Kgl. Biblioteks Kort- og Billedsamling: Kbh. Enkelte Lokalteter.
- T. XXI, 3: Kort over Kongens Nytorv med Omgivelser i 1690'erne.
Det Kgl. Biblioteks Kort- og Billedsamling: Kbh. Enkelte Lokalteter.
- T. XXII, 1: Fragment af Kort over København, der viser Slotsholmen med Omgivelser og det af Lambert v. Haven projekterede Slot, ca. 1690.
Kongens Haandbibliotek, G. K. M. 6.
- T. XXII, 2: Kort over Frederiksholmskvarteret, med Projekt til Det ridderlige Akademi, 1695.
Rigsarkivet: Krigsministeriets Afleveringer, Mappe 1.
- T. XXIII: Kort over København og nærmeste Omegn, med projekterede Arbejder, 1700.
Kongens Haandbibliotek, G. K. M. 6.
- T. XXIV: Kort over København og nærmeste Omegn, med projekterede Arbejder, 1700.
Ingeniørkorpsets historiske Tegnearkiv, Mappe I, 8.
- T. XXV: Kort over København og nærmeste Omegn c. 1700.

- Det Kgl. Biblioteks Kort- og Billedsamling: Kbh. Generalkort 1200—1800.
- T. XXVI: Kort over København 1744 med General Jobst v. Scholtens Forslag til Befæstningsarbejder af 1717. Ingeniørkorpsets historiske Tegnearkiv, Mappe I, 8.
- T. XXVII: Kort over Rosenborg Have 1718.
Det Kgl. Biblioteks Kort- og Billedsamling: Kbh. Enkelte Lokalteter.
- T. XXVIII, 1: Kort over Dele af St. Annæ østre Kvarter med Tømmerpladserne og projekterede Arbejder 1706.
Det Kgl. Bibliotek. Ny Kgl. Smlgr. 371, C, Fol.
- T. XXVIII, 2: Kort over Dele af St. Annæ østre Kvarter med Tømmerpladserne og projekterede Arbejder 1721.
Det Kgl. Bibliotek. Ny Kgl. Smlgr. 371, C, Fol.
- T. XXIX, 1: Kort over Amalienborg Have c. 1700.
Rigsarkivet: Krigsministeriets Afleveringer, Mappe 2, b.
- T. XXIX, 2: Kort over Amalienborg Have, med projekterede Arbejder, c. 1720.
Rigsarkivet: Krigsministeriets Afleveringer, Mappe 2, b.
- T. XXIX, 3: Kort over Amalienborg Have, med projekterede Arbejder, ca. 1728.
Rigsarkivet: Krigsministeriets Afleveringer, Mappe 2, b.
- T. XXIX, 4: Kort over Amalienborg Have, med projekterede Arbejder, ca. 1728.
Rigsarkivet: Krigsministeriets Afleveringer, Mappe 2, b.
- T. XXX: Kort over Del af København 1730 med planlagte Reguleringer efter Ildebranden 1728.
Københavns Stadsarkiv.
- T. XXXI: Kort over Slotsholmen c. 1729.
Nationalmuseets Arkiv: Slotsholmen.
- T. XXXII, 1: Kort over Østerbro 1728.
Ingeniørkorpsets historiske Tegnearkiv, Mappe I, 8.
- T. XXXII, 2: Kort over Vesterbro 1728.
Ingeniørkorpsets historiske Tegnearkiv, Mappe I, 8.
- T. XXXIII, 1: Kort over Amalienborgkvarteret, med Slotsprojekt c. 1728.
Det Kgl. Bibliotek: Frederik V's Atlas, T. 36.
- T. XXXIII, 2: Kort over Amalienborgkvarteret c. 1730.
Ingeniørkorpsets historiske Tegnearkiv.
Kopi i Det Kgl. Biblioteks Kort- og Billedsamling: Kbh. Enkelte Lokalteter.

- T. XXXIV: Kort over København 1737.
Krigsarkivet, Stockholm.
- T. XXXV, 1: Kort over Østerbro 1738.
Rigsarkivet: Krigsministeriets Afleveringer, Mappe 1.
- T. XXXV, 2: Kort over Rosenborg Have c. 1740.
Det Kgl. Bibliotek: Frederik V's Atlas, T. 36.
- T. XXXVI: Kort over Amalienborgkvarteret 1740 A og B.
Det Kgl. Bibliotek. Ny Kgl. Smlgr. 371, C, Fol.
- T. XXXVII: Kort over vestre Del af København og nærmeste Omegn 1742 A og B.
Ingeniørkorpsets historiske Tegnearkiv, Mappe I, 1.
- T. XXXVIII: Kort over København og nærmeste Omegn 1749.
Det Kgl. Bibliotek: Frederik V's Atlas, T. 36.
- T. XXXIX: Projekt til Amalienborgkvarteret c. 1749 (rettere Begyndelsen af 1750'erne) A og B.
Det Kgl. Bibliotek. Gl. Kgl. Smlgr. Fol. 728 III.
- T. XL: Kort over København og nærmeste Omegn 1754.
Ingeniørkorpsets historiske Tegnearkiv, Mappe I, 8.
- T. XLI: Kort over København og nærmeste Omegn, med projekterede Arbejder, 1757.
Det Kgl. Biblioteks Kort- og Billedsamling: Kbh. Generalkort 1200—1800.

TIVOLI OG VAUXHALL SAMT DETS UDEN- OG INDENLANDSKE FORLØBERE.

Af CARL C. CHRISTENSEN.

„Det torde saaledes allerede vise sig, tildeels vel ogsaa som Følge af den fremrykkede Aarstid, at dette Etablissement, uagtet alle Entrepreneurernes Anstrengelser, ikke vil være i Stand til for en længere Tid at sikre det den attraaede Betydning.“¹⁾

Der er nu forløbet 100 Aar, siden denne Profeti læstes i „Kjøbenhavnsposten“, men de svundne Aar har unægtelig gjort Bladets ildespaaende Udtalelse til Skamme, og Københavns verdensberømte Forlystelsesetablissement *Tivoli* staar den Dag i Dag lige saa friskt og lige saa straalende ungt, som paa hin minderige Tirsdag den 15. August 1843, da dets Port første Gang aabnedes for Publikum.

Da *Georg Carstensen* aabnede sin „Tryllehave“, var denne dog ikke det første *Tivoli*, der var blevet indrettet i Evropa, thi i flere af dettes Storbyer havde der forlængst eksisteret lignende Institutioner, dels med *Tivoli-*

¹⁾ „Kjøbenhavnsposten“ den 2. September 1843. Bladets Redaktør var A. P. Liunge, og dets Redaktionssekretær I. P. Grüne var Ven med „Corsaren“s Redaktør, Digteren M. A. Goldschmidt, *Georg Carstensens* Antagonist.

Navnet, dels med anden Betegnelse, men alle med store Haveanlæg, Vauxhall, Koncerter, Optræden af Kunstnere, Dansesale, Fyrværkerier etc.

De udenlandske Vauxhalls og Tivolihaver.

Det ældst kendte af disse Forlystelsessteder, og det, der var Forløberen for alle Tivoli-Etablissementer, var det engelske „*Vauxhall*“ (Fawkeshall, Foxhall),²⁾ der laa i London i Kvarteret Lambeth, Syd for Themsen.

Det første autentiske, der foreligger om denne i sin Tid saa berømte Have, er i et Retsdokument, udstedt i Hertugdømmet Cornwall ved Aaret 1615, i hvilket Ejendomsretten til Godset „*Vauxhall*“ efter *Jane*, Enke efter *John Vaux*, lovlig bliver tilkendt en af hendes Døtre, gift med *Barlow*, Biskop af Lincoln.³⁾ Det officielle Navn paa Ejendommens Grund var „*The Spring Gardens*“, d. v. s. Haven med de springende Kilder, men i Praksis var den kun kendt som „*Vauxhall Gardens*“ efter den oprindelige Ejer *John Vaux*.

„*Vauxhall*“ blev aabnet for Publikum ca. 1661, og det omtales af den engelske Dagbogsforfatter *John Evelyn*⁴⁾ i dennes „*Diary*“ for den 2. Juli 1661 som „the new Spring Garden at Lambeth, a prettycontrived plantation.“⁵⁾

I en Beskrivelse over London fra 1726⁶⁾ omtales „den

2) Londoneren udtaler Ordet Vauxhall med en let sløjfet F-Lyd.

3) „Old and New London. A Narrative of its History, its People, and its Places. Illustrated with Numerous Engravings from the most Authentic Sources“, London, Paris & New York 1873—78; 1898, Bd. XII, S. 447 [Værket er i 12 Dele, saaledes at 2 Dele er fortløbende pagineret og danner 1 Bind].

4) *John Evelyn*, f. 1620, d. 1676.

5) „Old and New London“, Bd. XII, S. 447—48.

6) I. B. Küchelbeckern: „Die nach Engelland reisende curieuse Passagier oder kurze Beschreibung der Stadt London etc.“, Hannover 1726, S. 120.

plaisante Promenade Foxhall“ som et Sted, „der daglig besøges af flere Tusind Mennesker“, uden at man dog faar at vide, hvorledes Stedet var indrettet. Dette faar man derimod at vide af en Beskrivelse fra 1783,⁷⁾ der oplyser, at „det berømte Vauxhall i Lambeth“ om Sommeren bliver meget besøgt af Londonerne, men at kun „det gode Selskab“ kan faa Adgang til Etablissementet mod Betaling af 1 shilling pro pers. Gennem hele Vauxhall-Haven gik en Hovedallé med høje Træer paa begge Sider; til højre for Alléen var en firkantet træbeplantet Plads, kaldet „Lunden“, i hvis Midte laa en stor Koncertsal i gotisk Stil og med et Orgel i Baggrunden. Koncerterne begyndte Kl. 18 med Instrumentalmusik, der vekslede med Vokal- og Klaverkoncerter indtil Kl. 22.

Endvidere var der en Rotunde samt Balsal med Orkester; rundt om var opstillet Statuer, bl. a. af Komponisten G. F. Händel. Ved Mørkets Frembrud blev Haven omkring Koncertsalen oplyst med 1500 Glaslamper.

Paa forskellige Steder fandtes Forfriskningsboder i Form af kinesiske Kiosker, og i den store Sal kunde indtages Souperer efter en Priskurant, ophængt ved Salens Indgang.⁸⁾

I Aaret 1733 var „Vauxhall“ blevet overtaget af *Jonathan Tryer* mod en aarlig Forpagtningsafgift af £ 250—, og i 90 Aar var det i hans og Familiens Besiddelse, hvorefter det blev solgt for £ 20,000 til tre Mænd: *Bish, Gye* og *Hughes*.⁹⁾

Fra Aaret 1798 foranstaltedes der lejlighedsvis Fyrværkerifester, og faa Aar senere foretoges den første

7) I. E. Fabri: „Sammlung von Stadt-Land- und Reisebeschreibungen“, Halle 1783, Bd. I: „Beschreibung von London“, S. 49 o. flg.

8) „Londres, nouvelle edition“, Lausanne 1774, Bind I, S. 306.

9) Sir Walter Besant: „London in the Eighteenth Century“, London 1902, S. 418.

Ballonopstigning af Luftskipper *Garnerin* sammen med to Ledsagere.¹⁰⁾

I den engelske Forfatter *W. M. Thackerays* berømte Roman „Forfængelighedens Marked“, der er skrevet i 1848, foregaar et af Kapitlerne i „Vauxhall“, hvor Bogens Hovedperson i Ærgrelse over, at hans indbudte Selskab svigtede ham og lod ham sidde alene tilbage med en fyldt Punchebolle, tømmer denne til sidste Draabe.¹¹⁾

Det var imidlertid gaaet meget tilbage med det gamle Etablissement, Besøget var sløjet stærkt af, og i 1855 lukkede det sine Porte for stedse, hvorefter alle dets Bygninger, Statuer etc. bortsolgtes ved offentlig Auktion.¹²⁾

Londons „Vauxhall“ var Stammoder til de efterfølgende Etablissementer af lignende Art, dels med samme Navn, dels med Navnet „Tivoli“, og selve Ordet „Vauxhall“ er i de forskellige Lande blevet Betegnelse for et Sommerforlystelsessted med Have, hvor der opføres Koncerter, Teaterforestillinger o. l., samt hvor der afholdes Dans, afbrændes Fyrværkerier, foretages Ballonopstigninger og frem for alt stor Illumination med kulørte Lamper.

Da Ordet overførtes til Danmark, var den almindelige Udtale af dette Ord: „Vokshal“, fordi man med „Voks“ forbandt Betegnelsen „Voksllys“, og „Vokshal“ var jo netop „noget med Belysning“.

Foruden Vauxhall havde London ogsaa et andet Friluftsetablissement: *Ranelagh gardens*,^{12a)} der laa i Chelsea, 3,2 km fra London. Det var blevet indrettet 1740 af *Richard, Viscount Ranelagh* med Hovedbygning, Rotun-

10) „Old and New London“, Bd. XII, S. 464.

11) *W. M. Thackeray*: „Vanity Fair. A Novel without a Hero“, London 1853, S. 39, Kapl. VI, Vauxhall.

12) „Old and New London“, Bd. XII, S. 466.

12a) „Old and New London“, Bd. IX, S. 76—81.

de og store Haveanlæg, hvori der var en Sø med en venetiansk Pavillon, hvortil Publikum blev roet i Baade. I Ranelagh var der Illuminationer, Fyrværkerier, Orkesterkoncerter m. m. Adgangen hertil kostede om Aftenen $\frac{1}{2}$ Crown (= $2\frac{1}{2}$ sh.), og det var kun det allerfineste Selskab, der havde Adgang til Etablissementet, som havde sin Kulminationstid i Slutningen af det 18. Aarhundrede. Det ophørte at eksistere 1803.

Fra London kom „Vauxhall-Idéen“ til den franske Hovedstad *Paris*.

Der laa her i fordums Tider en stor Have, som kaldtes *Le jardin de Boutin* efter dens Anlægger, den rige Generalforpagter *Boutin*, der her havde indrettet en Have, „værdig en Konge“. I Aaret 1796 blev denne købt af de berømte Kunstfyrværkere Brødrene *Ruggieri*, som her aabnede en offentlig Forlystelsesanstalt med alle mulige Adspredelser for Publikum, dog ikke som *Jardin de Boutin*, men under det nye Navn *Le jardin de Tivoli*.¹³⁾

Navnet var taget fra den højt beliggende, maleriske italienske By *Tivoli*, ikke langt fra Rom, ved Teveronefloden med de berømte Vandfald, og her laa ogsaa den skønne Villa d' Este omgivet af en pragtfuld Have. Byen hed i Oldtiden *Tibur*, og endnu findes her Ruinerne af Kejser Hadrians Villa, det saakaldte Sibyllatempel.

Den parisiske *Le jardin de Tivoli* laa i Rue de Clichy Nr. 19, omtrent paa det Sted, hvor nu St. Lazare-Banegaarden er. I Løbet af faa Aar blev den en af de fornemste Attraktioner i Paris, og da Byen i 1815 besøgte af den østrigske og den russiske Kejser samt Kongen af Preussen, gæstede disse ogsaa Tivoli, ved hvilken Lejlighed Hertugininden af Berry skal have udtalt om Etablis-

¹³⁾ Charles Simond: „Paris de 1800 à 1900“, hvis Bind IV har Titlen „Les centennales parisiennes. Panorama de la vie de Paris a travers le XIXe siecle“, Paris 1903, S. 178.

sementet: „L'élite de la société parisienne, dit un ouvrage de l'époque de la Restauration, fréquente cet établissement qui se recommande, non seulement par son local, mais encore par la diversité des amusements; le jardin est vaste et les allées ingénieusement tracées. C'est dans les fêtes extraordinaires qu'il faut s'y rendre. Le feu d'artifice, les ballons, les voltiges aériennes, les tours les plus curieux de gobelets et de cartes, montagnes anglaises, montagnes en bateaux, balançoires, illuminations, tout vous invite à fréquenter Tivoli.“¹⁴⁾

Hertuginde af Berrys Udtalelse lyder i Oversættelse: „Toppen af det parisiske Selskab, siger et Værk fra Restaurationstiden, besøger ofte dette Etablissement, som anbefaler sig ikke alene ved sin Beliggenhed, men yderligere ved de mangfoldige Forlystelser; Haven er af vid Udstrækning, og dens Alléer kunstfærdigt anlagt. Man bør begive sig derhen til de ekstraordinære Fester. Fyrværkerierne, Ballonerne, Luftnumrene, de mest mærkværdige Taskespiller- og Kortkunster, Bjerg- og Vandrutschebaner, Gynger, Illuminationer, alt dette tilsammen indbyder Dem til hyppigt at besøge Tivoli.“

Denne Hertuginde's Eloge omfatter in nuce alt, hvad der fandtes i Le jardin de Tivoli.

Helt billigt var det ikke at aflægge denne et Besøg, thi i 1842 var Entréen ikke mindre end 5 Fres. pro persona.¹⁵⁾

De store Reguleringer i Paris medførte, at Kvarteret omkring Tivoli udlagdes til Gadeanlæg, hvorved den gamle Forlystelseshave forsvandt ca. 1850.

Men Navnet genopstod i et lignende Forlystelsessted,

¹⁴⁾ Charles Simonds fornævnte Værk, S. 178.

¹⁵⁾ A. Pequegnot: „L'indispensable, ou nouveau conducteur des étrangers dans Paris“, Paris 1842, S. 259 o. flg.

dog af ringere Art, som *Le nouveau Tivoli*, der laa ved Barrière Mousseaux.¹⁶⁾

Byen *Hamburg* havde for over 100 Aar siden ikke mindre end to Tivoli Etablissement, af hvilke det ene, *Hamburger Tivoli*, anlagdes i Begyndelsen af forrige Aarhundrede. Det laa i Forstaden Skt. Georg i den daværende Beim Besenbinderhofe, der udmunder i Grosse Allée. Beliggenheden var henrivende med den daværende vide Udsigt over det lavere liggende Terræn: Brooks, Deich og Billwärder. Der var et rummeligt Restaurant-lokale med en terrasseformet Have, hvor der var Teaterforestillinger, Rutschebane, Illuminationer m. m., ligesom der til dette Sommeretablissement var knyttet *Tivolis Wintergarten*, som blev aabnet for Publikum Søndag den 13. December 1835. Hovedbygningen, i hvilken der var Drivhus, var 116 Fod lang, 41 Fod bred og 22 Fod høj.¹⁷⁾

Det var paa en Del af „Hamburger Tivoli“s gamle Grund, at der mange Aar senere indrettedes et intimt Teater, *Hamburger Kammerspiele*, hvor der i Maj 1921 opførtes Arthur Schnitzlers „Reigen, zehn Dialoge“ under store Protesttumulter med Slagsmaal og Stinkbomber.

Hamburgs andet Tivoli hed „*Neuer Tivoli*“ og laa i Grindelalle bag Dammtor, hvor der havde været en større Forlystelseshave „*Die Erholung*“; denne genopstod den 13. Maj 1826 som „*Neuer Tivoli*“.

Adgangen dertil var gratis paa Hverdage, men paa Søn- og Festsdage, naar der arrangeredes Vauxhall, toges 1 Mk. i Entré.¹⁸⁾

Etablissementet var noget i Lighed med de køben-

¹⁶⁾ „Guides-Cicerone Paris illustré, son histoire, ses monuments etc.“, Paris 1854, S. 441.

¹⁷⁾ H. Meyer: „Hamburg und Altona“, Hambg. 1836, S. 463.

¹⁸⁾ H. Meyers fornævnte Skrift, S. 458.

havnske, nu forsvundne, Forlystelseshaver *Ratzenborg* (det senere *Sommerlyst*) og *Alléenberg* i Frederiksberg Allé.

I *Berlin* var det derværende *Tivoli* blevet oprettet i den første Fjerdedel af forrige Aarhundrede og var beliggende i Byens sydlige Del udenfor Hallescher Tor (i Nærheden af Belle Allianz Platz) ved Foden af det saakaldte Tempelhoferberg (nuværende Kreuzberg). Alleerede omkring 1860 eksisterede det ikke mere, og dets tidligere Areal var da blevet omdannet til *Actien-Brauerei Tivoli*.¹⁹⁾

Etablisementet var bukket under i Kampen mod det nye *Krolls Etablissement* eller *Krolls Garten*, som det i Almindelighed benævnedes.

Det laa i Tiergarten udenfor Brandenburger Tor og var anlagt af *Joseph Kroll* som et stort Koncertlokale under Navnet *Krolls Wintergarten*; Kong *Friedrich Wilhelm IV* af Preussen havde ved Kabinetsordre af 19. August 1843 givet Arealet i Arvefæste til Kroll og dennes Efterfølgere paa Betingelse af, at Bygningerne altid blev benyttet til Forlystelsessted.²⁰⁾

Det var i *Krolls Wintergarten*, at *H. C. Lumbye* i 1845 fejrede saa store Triumfer, da han i Spidsen for det derværende Orkester dirigerede sine egne Kompositioner i den mægtige Koncertsal, der rummede 6,000 Personer.

Et af Byens Blade, „*Berliner Figaro*“, skrev da begejstret: „Er det muligt! En ny Strauss, Lanner eller Labitzsky. Ja, mine Skønne, Kløverbladet er igen komplet. Lanner est mort! vive Lumbye!“²¹⁾

Samme Aar som det nordiske Studentermøde i 1845

¹⁹⁾ Fr. Morin: „Berlin und Potsdam im Jahre 1864“, S. 54.

²⁰⁾ Fr. Morins fornævnte Skrift, S. 55. — J. Kastan: „Berlin wie es war“, Berlin 1919, S. 113, 243 o. flg.

²¹⁾ Godtfred Skjerne: „H. C. Lumbye og hans Samtid“, 1912, S. 180—181.

fandt Sted i København, gæstedes Byen af den preussiske Konge, der bl. a. besøgte Tivoli, hvilket resulterede i, at han ved Hjemkomsten gav Kroll Privilegium paa et Etablissement i det københavnske Tivolis Stil, men det blev ikke det samme, thi Berlin er nu engang ikke København. Menneskene var andre, og det lykkedes ingensinde at skabe det Folkeliv, som var Tivolis inderste Hemmelighed.²²⁾

I *Stockholm* var der allerede i Slutningen af det 18. Aarhundrede efter *Gustav III's* Død 1792 blevet indrettet et Folkeforlystelsessted i *Kungsträdgården*, hvor Drivhuset blev omdannet til Dansesal eller „saakaldet *Vauxhall*“.²³⁾

Udenfor *Stockholm*, i *Djurgården*, var der et Forlystelsessted *Vauxhallen* (det senere *Novilla*), som aabnedes den 27. Juli 1834.²⁴⁾ Indtil da havde de stockholmske Forlystelser taget Navn efter det londonske „*Vauxhall*“, men da Tivoli i København var blevet aabnet i 1843, opstod i Løbet af faa Aar ikke færre end tre „*Tivoli*“ i *Stockholm*: „*Norra Tivoli*“, der aabnedes i Juli 1848 ved *Norrtullgatan*,²⁵⁾ „*Djurgårds Tivoli*“, i *Djurgården*, som aabnedes 5. August 1850 af en Mulat Farver *Marino*²⁶⁾ [denne var forøvrigt Opfinder og Konstruktor af „*Marinos Klosetter*“]. I den sydlige Del af *Stockholm* fandtes den højtbeliggende „*Mosebacke Trädgård*“, som den 2. Maj 1850 af Traktør *Rydbergs* Arvinger solgtes til den allerede fra 1840 bekendte Forlystelsesarrangør *C. A. Walman*. Denne opførte her en stor aaben Dansepavillon, lukket Sommerteater, Karru-

22) smstds. 182—183.

23) *Claës Lundin* och *August Strindberg*: „*Gamla Stockholm*“, *Stekhlm.* 1882, S. 98.

24) smstds., S. 184.

25) smstds., S. 118.

26) smstds., S. 118.

sel, Hjulgynge, Musiktribuner, en Schweizerbygning med Veranda m. m. Under Navnet „*Tivoli*“ aabnedes dette Etablissement den 16. August 1850.²⁷⁾

VAUXHALL I KØBENHAVN

Det første egentlige „*Vauxhall*“ var det, der indrettedes af den franske eller italienske Kunstberider *Luigi Chiariny* i Vesterbrogade Nr. 46 A (nuv. Westend-Kompleks), som han havde købt i 1805.²⁸⁾ I Henhold til kongelig Bevilling af 15. November 1805²⁹⁾ opførte han paa den til Ejendommen hørende store Grund en Dansesal med Restaurant paa begge Sider, og om Aftenen var Haven oplyst med en Mængde kulørte Glaslamper, tillige afbrændtes her Fyrværkerier, og Adgangen til disse Herligheder, der var noget fuldstændig nyt for Københavnerne, betaltes med 4 Mk. pro persona.

I hans Bevilling anføres bl. a., at han, foruden at „foreviise forskellige gymnastiske Øvelser i Ridekunsten“, ligeledes maa „indrette en *Vauxhall* med behørig indhegnet rummelig, til Illumination, Springen, Liniedansen og Pantomimer samt Fyrværkerie passende Bygning — — — og at opvarte med al mulig Forfriskning“.

Chiariny aabnede sin „*Vauxhall*“ Søndag den 8. Juni 1806, og i Begyndelsen var der stor Tilstrømning til det nye Etablissement, men Bladene var ikke tilfredse i deres Anmeldelser af dette. Forhaandsreklamen havde været udmærket, og et Blad skrev i 1804, at „Rygtet fortæller, at vi ogsaa nu faae et *Vauxhall* udenfor Vesterport“. Videre udtalte Bladet, at *Vauxhall* var „paradisisk

²⁷⁾ smstds., S. 109.

²⁸⁾ Gamle Matrikulregister, Udenbys Vester Kvarter, Folio 47 (Landsark.).

²⁹⁾ 2. Departements Registrant for 1805, Folio 381, Nr. 1487 (Rigsark.).

Moerskab“ og „een med mange tusinde couleurve Lamper illumineret Hauge, hvor der er Musik og Dands i alle Kroge“. ³⁰⁾

Efter Aabningen skrev det samme Blad³¹⁾, at „Chiarinys Indretning er en svag og altfor ubetydelig Copie af det Londonske og Hamborgske Vauxhall“. Der var overalt for lidt Plads, Lamperne var ikke fyldt med Olie, men med ildelugtende Tran, og de hang saa lavt, at man hvert Øjeblik frygtede for at faa sine Klæder ødelagt. Andre Blade udtalte de samme Anker,³²⁾ og der var kun Utilfredshed med det nye „Vauxhall“, som Aaret efter maatte lukke, dels paa Grund af forskellige Omstændigheder, dels fordi Bombardementet af København i 1807 bragte de vesterbroske Forlystelser til Ophør.

Det næste Vauxhall, der præsenteredes Københavnerne, var i Rosenborg Have, i hvis „Herkules Pavillon“ Konditor *H. C. Firmenich* i 1810 havde faaet Tilladelse til at sælge Forfriskninger.³³⁾ Denne Tilladelse udvidedes senere til, at han i selve Haven den 21. September 1815 afholdt „en elegant Harmonie-Concert“, ved hvilken „Herkules Pavillonen“, Havens Hovedindgang, enkelte Alléer og Broen fra Haven til Slottet var illumineret; Entréen betaltes med 2 Rdlr.³⁴⁾ Disse Fester gættog i nogle Aar.

Paa Frederiksberg omdannede Chokoladefabrikør *R. T. Kehlet* sin Ejendom „*Rosenlund*“ paa Værnedamsvejen til en Forlystelseshave, der aabnedes for Publikum i Juli 1822. Paa en Maade var *Rosenlund* Forløberen

³⁰⁾ „Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn“ den 4. Juni 1804, Sp. 854.

³¹⁾ „Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn“ den 10. Juni 1806, Sp. 1085.

³²⁾ „Dagen“ den 13. Juni 1806, Sp. 2. — „Politievennen“ Nr. 425 [14/6] for 1806, S. 6762 og Nr. 427 [28/6] for 1806, S. 6792.

³³⁾ P. Brock: „Hist. Efterretninger om Rosenborg“, 3. Bind, 1883, S. 91.

³⁴⁾ „Adresseavisen“ den 14. September 1815, Sp. 1. — „Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn“ den 23. September 1815, Sp. 1205.

for det kommende Tivoli, thi her fandt Københavnerne, hvad Hjertet kunde begære: Musik, Vauxhall, Transparents, Sangpræstationer, Restaurant og Fyrværkerier, alt dog i en beskeden Maalestok.

Saa godt slog dette an, at da *Th. Overskou* og *A. L. Arnesen* i 1836 skrev Folkekomedien „*Capriciosa*“,³⁵⁾ henlagdes en af Akterne til en Pavillon paa „*Rosenlund*“, hvor Opvartningspigen Lene i en Sang opramser alle Etablissementets Herligheder:

Her er Harmonimusik
af et fuldt Orchester;
men den gode gamle Skik
for gentile Gjæster,
at Tallerkenen gaar om
mellem hvert et Nummer,
den man her har byttet om
mod bestemte Summer.

De kan ogsaa Haven faae
smukt illumineret:
Lamper, gule, grønne, blaa,
rødt og figureret.
Stort brillant Fyrværkerie
mellem Blus og Kjertes,
og et Transparent, hvori
Navnetræk og Hjertes.

I mange Aar var det et stærkt besøgt Forlystelsessted, men efter Tivolis Aabning i 1843 bukkede det under i Konkurrencen, blev omdannet til en Dansebod, *Colosseum*, og endte som saadan i 1881.

Mens *Rosenlund* havde sin Glansperiode, rykker den

³⁵⁾ Opført paa Det kongl. Teater 1. Gang 11. Juni 1836.

Mand frem, som inden kort Tid skulde blive Københavns *Maitre de plaisir*. Det var *Georg Carstensen*. Født i Algier af danske Forældre, var han kommet til Kø-

Georg Carstensen.

Efter Litografi.

benhavn, hvor han var blevet Student i 1832, og samme Aar, den 23. Oktober, blev han ansat i „Kongens Livkorps“ (d.v.s. „Studenterkorpset“) som Menig Nr. 22 ved 8. Kompagni. Den 4. Marts 1834 blev han Under-

officer, og som saadan meddeltes ham 12. August 1835 Afsked, idet han samtidig udnævntes til Sekondløjtnant.³⁶⁾ Naar det derfor flere Steder er anført, at han var Løjtnant ved Livjægerkorpset, er dette urigtigt.³⁷⁾

Efter at have rejst Verden rundt i adskillige Aar, vendte han tilbage til København i 1841, hvor han paa-begyndte Udsendelsen af et Maanedsskrift „Figaro“.

Ligeledes arrangerede han store Festiviteter med Koncerter og Vauxhall, til hvilke, som noget ganske nyt herhjemme, hver af Tidsskriftets Abonnter gratis fik et Adgangskort, medens der for yderligere Kort og Ikke-abonnter maatte betales Entré.

Den første af disse Fester fandt Sted i Rosenborg Have Torsdag den 15. Juli 1841 i Anledning af *Kronprins Frederiks* (den senere Kong Frederik VII) og *Prinsesse Marianes* Formæling. Ifølge Indbydelsen i „Figaro“³⁸⁾ vilde Haven blive illumineret med ca. 2,000 orientalske Lamper, ophængt i Festons og Guirlander mellem Træerne, ligesom der vilde blive musiceret af 70 Musici og i Pavserne Optræden af Tyrolersangere.

Orkestermusikken bestod af 2 Orkestre, af hvilke det ene lededes af *H. C. Lumbye* med Straussisk Musik, medens det andet udførte Harmonimusik.

Vauxhallet vakte stor Opmærksomhed i Christian VIII's København, og Bladene var velfornøjede med Ar-

³⁶⁾ Alfabatisk Stambog over Personalet ved Kongens Livkorps, 1827—1841 (Hærens Arkiv). — Generalitets- og Commissariats-Collegiets Registratur over Kongelige Resolutioner for Aaret 1835, Sag Nr. 484 (Rigsarkivet).

³⁷⁾ Bl. a. i Eiler Nystrøm: „Tivolis første Oprindelse“, S. 604 („Hist. Medd. om Kbhvn.“, 1. R., II). — Otto Smith: „Tivoli, Kongens Klub og Gartner Hansen“, S. 55 („Hist. Medd. om Kbhvn. o. d. Borgere“, 3. R., II).

³⁸⁾ „Figaro, Journal for Literatur, Kunst og Musik“, udg. af Georg Carstensen. Søndag den 4. Juli 1841, 1. Binds 1. Hefte, Om-slaget.

rangementet, selv om et enkelt³⁹⁾ mente, at et større Terræn burde have været oplyst, da Pladsen var temmelig indskrænket.

Et andet Blad⁴⁰⁾ skrev: „vi kunne kun ansee det Præsterede for en Begyndelse til Noget, der er endnu bedre og mere omfattende. „Figaros“ beskedne Vauxhall usurperer dette Navn alene paa Grund af Belysningen, medens den virkelige Vauxhall byder Tilskuerne en rig og mangfoldig Afvexling af Skuespil, Fyrværkerie og alle slags Forestillinger og Foreviisninger, men vi kunne heller ikke have Alt paa eengang, og maae glæde os over, at der er skeet en god Begyndelse“.

Mon ikke vedkommende Blad havde Færten af, at der var noget i Gære, at der svævede Ordene „Tivoli“ og „Vauxhall“ i Luften?

Sikkert; thi to Maaneder efter sin Anmeldelse af „Figaros“ Vauxhall-Koncert skrev det samme Blad:⁴¹⁾

„Tivoli ved Kjøbenhavn.“

To Borgere her i Staden have ansøgt Kongen om Tilladelse til i Nærheden af Kjøbenhavn at anlægge et saadant offentligt Forlystelsessted, som ved flere af Udlandets større Stæder findes under Navn af Tivoli.“

Det var nemlig ved Offentliggørelsen af Københavns Borgerrepræsentations Forhandlinger blevet bekendt, at to københavnske Borgere, Kunst-, Bog- og Papirhandler *M. H. Bing* i Kronprinsensgade Nr. 36 (nuv. Nr. 10) og Kunstdrejer *L. T. Nygaard* i Klareboderne Nr. 5 (nuv. Nr. 8) den 21. Juni 1841 havde indsendt et Andragende til Kongen om Tilladelse til i Nærheden af København at maatte anlægge et „offentligt Forlystelsessted, som —

³⁹⁾ „Viborg Stiftstidende“ den 19. Juli 1841, Sp. 5.

⁴⁰⁾ „Dagen“ den 16. Juli 1841, Sp. 4.

⁴¹⁾ „Dagen“ den 18. September 1841, Sp. 3.

under Navn af Tivoli — forefindes ved flere større Stæder i Udlandet.⁴²⁾

I Andragendet bemærkedes, at det var Meningen i det paa tænkte Etablissement at opføre Skuespil af enhver Art, Koncerter, Pantomimer, Panoramaer, Dioramaer, Oratorier, Deklamationer; ligeledes skulde der være Rutschbaner, Billarder, Keglebaner, Glidebaner, Karrusel, Fyrværkerier, Opstigning af Luftballoner etc; mod Betaling skulde det besøgende Publikum beværtet med enhver Slags Forfriskning.

Endvidere ansøgte om Tilladelse til at maatte tage en passende Betaling for Entréen til Tivoli, Eneret paa selve Anlægget i 20 Aar og Fritagelse i disse for enhver anden Afgift af Anlægget og dets Drift end de sædvanlige paa Jordsmonnet og Bygningerne hvilende offentlige Tyngder.

At Georg Carstensen dels gennem Bladene, dels vel nok underhaanden, har faaet Nys om Andragendet, maa anses for givet, og han var ikke sen til at benytte sig af det i de to Københavneres Andragende benyttede Ord „Tivoli“, hvilket han jo kendte saa udmærket godt fra sine Rejser i Udlandet.

Han arrangerede en ny Vauxhall-Koncert i Rosenborg Have, og gennem sit Blad „Figaro“⁴³⁾ indbød han til „Figaros Vauxhall, Concert og Tivoli i Rosenborg Slots-have Onsdagen den 22. September 1841“. Georg Carstensen havde altsaa usurperet Navnet „Tivoli“, som han ikke tidligere havde benyttet ved sine Vauxhall-Fester, og her er det altsaa første Gang, Georg Carstensens Navn nævnes i Forbindelse med Ordet „Tivoli“.

Til den nye Fest blev der, meddelte han, Illumination af ca. 5,000 Lamper, Instrumentalmusik af to Orkestre,

⁴²⁾ Eiler Nystrøm: „Tivolis første Oprindelse“ („Hist. Medd. om Kbhvn.“, 1. R., II, S. 595—608).

⁴³⁾ „Figaro“ Søndag den 19. September 1841.

Tyrolersangere, Taskespiller- og Jonglørkunster af Brdne. Bills, Fyrværkeri etc.

Naturligvis maa han nøje have sat sig ind i Forhandlingerne mellem Bing & Nygaard og Autoriteterne, og han er paa det rene med, at Autoriteterne ingenlunde vil bevilge Andragerne den ansøgte Eneret paa 20 Aar, men eventuelt kun paa 5 Aar, ligesom man heller ikke vil gaa med til i 20 Aar at fritage dem for Fattigskatten.

Saa sætter Georg Carstensen sig ned ved sit Skrivebord i Laxegade Nr. 207 paa 1. Sal⁴⁴⁾ og skriver paa et Ark til 42 Rigsbankskillings Sølv stemplet Papir den 23. Oktober 1841 en Ansøgning til Kongen⁴⁵⁾ om „Tilladelse til i København eller en af dens Forstæder at anlægge et permanent Etablissement under Benævnelse: „Københavns Tivoli og Vauxhall““. Han bemærkede i Ansøgningen, at han under sit Ophold i forskellige af Evro-pas Hovedstæder har haft Lejlighed til at gøre sig bekendt med de forskellige Etablissements, som kan henføres under Navnene Vauxhall, Tivoli o.s.v. Med Hensyn til Privilegiets Varighed bemærkede han, at hvis hans Plan maatte vinde Kongens Bifald, vilde han være fornøjet med, at Privilegiet maatte lyde paa 5 Aar fra 1. Juli 1842 at regne, og hvad Afgiften til Fattigkassen angik, anholdt han om, at denne maatte nedsættes til 5 pro Cent. Fremdeles præciserede han nærmere, hvad han agtede at indrette og opføre i det kommende Etablissement.

Som det vil ses, underbød han i sit Andragende de to Mænd, der var de første til at undfangne Idéen til at

⁴⁴⁾ Ejendommen var det senere Nr. 9, nu en Del af Landmandsbankens Bygning.

⁴⁵⁾ Den originale Ansøgning findes i Bilag til Danske Kancellis 2. Departements Registrant for 1842, Sag Nr. 235 e (Rigsarkivet). — Den er gengivet in facsimile i: P. Hansen: „Tivoli, officielt Festalbum 1843—1893“.

anlægge et „Tivoli“ i eller ved København, til hvilket de havde udkastet en Plan. Men de mente at maatte have et Privilegium paa 20 Aar og Fritagelse for Fattigskat, hvorimod Carstensen vilde nøjes med henholdsvis 5 Aar og 5 pro Cent.

De to første Ansøgere gled fuldstændig ud, thi det blev Georg Carstensen, der gik af med Sejren, og den 7. April 1842⁴⁶⁾ underskrev Christian VIII Tilladelsen til, at *Secondlieutenant og Candidatus philosophiæ Georg Johan Bernhard Carstensen* fik „udelukkende Privilegium paa 5 Aar fra 1ste Juli 1843 at regne til i Kiøbenhavn eller een af dens Forstæder at anlægge en saakaldet Tivoli under Navn af Kiøbenhavns Tivoli og Vauxhall“.

Georg Carstensen fik nu dannet et Aktieselskab til at oprette et saadant Forlystelsessted, og det i høj Grad nødvendige, passende Territorium fandt han ogsaa, thi naar det gjaldt om at faa noget sat i Scene, var han idel Fyr og Flamme og helmede ikke, førend han havde naaet sit Maal.

Det københavnske Fornøjelsesfelt par excellence var da, som nu, Vesterbro, fra Stadsgraven foran Vesterport til Frederiksberg Kirkerunddel. Ad denne Rute gik Strømmen af Københavnerne, naar disse vilde ud at more sig. Der var paa denne Strækning en Mængde mere eller mindre tarvelige Beværtningssteder med Haver og Forlystelser, men den „finere“ Portion af Publikum kom ikke her. Den søgte til „Rosenlund“ paa Værnedamsvejen, Forlystelseshaverne i Frederiksberg Allé, Jostys Konditorpavillon og Frederiksberg Have.

Men Georg Carstensen vilde have noget helt andet: et

⁴⁶⁾ Danske Kancellis 2. Departements Registrant over udstedte Lovbud, Ordres og Bevillinger i Aaret 1842, Folio 118, Nr. 236 e (Rigsarkivet).

stort Terræn i landskabelige Omgivelser, et Terræn, hvorpaa der kunde opføres store og smaa Bygninger, bl. a. Koncertsal, Bazar og Teater, et Sted, hvor alle Stænder kunde mødes, de „fine“ saavel som de „mindre fine“, et Sted, der var lige for alle og hvor alle var lige.

Og hans Øjne faldt paa Fæstningens Glacis udenfor Vesterports Stadsgrav, hvor den saakaldte *Dronningens Enghave* laa, den, hvor der ikke kom andre end de københavnske Brændevinsbrændere, som her mod en aarlig Afgift til Ingeniørkorpset havde deres Kreaturer gaaende paa Græs i uforstyrrede Omgivelser.

Ingen havde hidtil dristet sig til at kaste Øjnene paa det sakrosankte Glacis udenfor Fæstningen København, hvis Guvernør var *Landgreve Vilhelm af Hessen*,⁴⁷⁾ en Militær med den strengeste Disciplin i prægnant Forstand.

Paa en eller anden Maade lykkedes det Carstensen, som den Lykkens Pamfilius han var, at faa det ønskede Terræn overladt, og den 31. Maj 1843 udgik fra „Bureauet for Arméens Commandosager“ en Skrivelse til „Det Kongelige Generalcommissariats Collegium“,⁴⁸⁾ i hvilken det hed: „At Hans Majestæt Kongen under 29de dennes allernaadigst har rescribert det Kongelige Ingenieurcorps saaledes: Ifølge et Os af Gouvernementet her i Fæstningen forelagt, af Corpsets Erklæring ledsaget Andragende fra afskediget Lieutenant Georg Carstensen, bevilge Vi ham herved allernaadigst Tilladelse

⁴⁷⁾ Svigerfader til Kong Christian IX og Svoger til Kong Christian VIII.

⁴⁸⁾ General-Commissariats Collegiet. Protokol over kgl. Resolutioner, 1. Halvaar 1843, Nr. 280 (Rigsarkivet). — Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve den danske Krigsmagt til Lands angaaende, 20. Del for 1843, S. 200, Kbhvn. 1846.

til paa Fæstningens Glacis, mellem Vesterport og Tømmerpladsen,⁴⁹⁾ at anlægge det „Tivoli“, Vi under 7de April f. A. allernaadigst have meddelt ham Tilladelse til at oprette her i Staden, eller i en af sammes Forstæder.“

Dog skulde han, overensstemmende med Ingeniørkorpsets Indstilling, udstæde et tinglæst Revers, hvorved han forpligtede sig til 1) at affinde sig med den nuværende Forpagter af bemeldte Plads' Græsning og indgaa i sammes Akkord, 2) efter Udløbet af den nuværende Forpagtning at svare den Afgift, som af Korpset ved hver ny Bortforpagtning nærmere bliver stipuleret, 3) ikke at tilføje Træerne eller Fæstningsværkerne nogensomhelst Skade, samt 4) naarsomhelst det maatte forlanges, at nedrive Bygningerne og sætte Pladsen i samme Stand, som da han modtog den, uden nogensomhelst Godtgørelse, og 5) iøvrigt ikkun opføre Bygningerne af Tømmer og Brædder, med Undtagelse af en Skydemur.⁵⁰⁾

Med en næsten utrolig Fart fik Carstensen de mange Bygninger opført paa Tivoli i Løbet af et Par Maaneder; han skizzerede de forskellige Divaner, Pavilloner, Koncertsal, Bazar etc., og selve Tegningerne til disse udførtes af den da 28-aarige Arkitekt *H. C. Stilling*, der tidligere havde været ham behjælpelig med andre Festarrangementer.

Med feberagtig Hast blev der arbejdet paa Planeringen af Etablissementet og Opførelsen af alle de mange smaa og store Bygninger, saa at alt kunde være i den

⁴⁹⁾ Tømmerpladserne var beliggende for Enden af en smal Vej, der fra Vesterbros Passage ud for Frihedsstøtten førte ned til Kalvebodstrand; Vejen fik i 1880 Navneforandring til Reventlows-gade.

⁵⁰⁾ Man maa vel erindre, at Terrænet laa indenfor Demarkationslinien, hvorfor Bygningerne i paakommende Tilfælde skulde fjærnes, saa at der var frit Skud fra Volden.

skønneste Orden til Aabningsdagen, da der annonceredes:⁵¹⁾

Tivoli

Tirsdagen den 15de August

Eftermiddag Kl. 4

aabnes

Kjøbenhavns

Tivoli og Vauxhall

og staaer fremdeles aabent hver Dag fra Kl. 6 Morgen til Kl. 11½ Aften. Entréen betaales med 1 Mk. pro Persona indtil Kl. 12 Middag og 1 Mk. 8 Sk. fra Middag indtil Aften; for Børn under 10 Aar det Halve. Billetter erholdes ved Indgangen.⁵²⁾

Indgangen til Tivoli var gennem en høj Tremmeport, over hvilken stod „Tivoli & Vauxhall“,⁵³⁾ og dens Beliggenhed var, hvor den nuværende Hovedindgang er. Paa hver Side af Porten var der et Billetkontor, hvor man købte et Papmærke, paa hvilket var trykt „Tivoli“, hvilket afleveredes til Indgangens Kontrolbetjent, der stak det ned i en aflaset stor Billetblok, forsynet med en smal Revne foroven.

Til venstre, mod Vesterbros Passage, laa den lave Kontorbygning, og op til denne, inde i selve Tivoli, laa *Lardellis Pavillon*, populært kaldet „*Slukefter*“, da det var den sidste „Forfriskningsanstalt“, naar man gik ud af Tivoli. Det er om denne Pavillon, det hedder i den berømte Tivolivise: „Og Punch kan Du faa hos Lardelli“, men der fandtes tillige i hans Pavillon Sangerinder med

⁵¹⁾ „Adresseavisen“ den 15. August 1843, S. 1, Sp. 2.

⁵²⁾ Entréen blev dog senere nedsat til 1 Mk.; jfr. Adresseavisen den 4. September 1843, S. 1, Sp. 3.

⁵³⁾ I samfulde 72 Aar var Ordet „Vauxhall“ knyttet til Tivolis Gadeplakater og Avertissementer, men den 11. September 1915 stod det der for sidste Gang. Det gled stille bort og er senere kun blevet benyttet ved særlig festlige Lejligheder.

tilhørende Pianist. Denne Pavillon afløstes i 1866 af „Tivolis nye Pavillon“, som var opført i Schweizerstil, og i hvilken „Det Valentinske Selskab“ under Ledelse af

DANSSE UDFØRTE 1846.

Claverudtog.

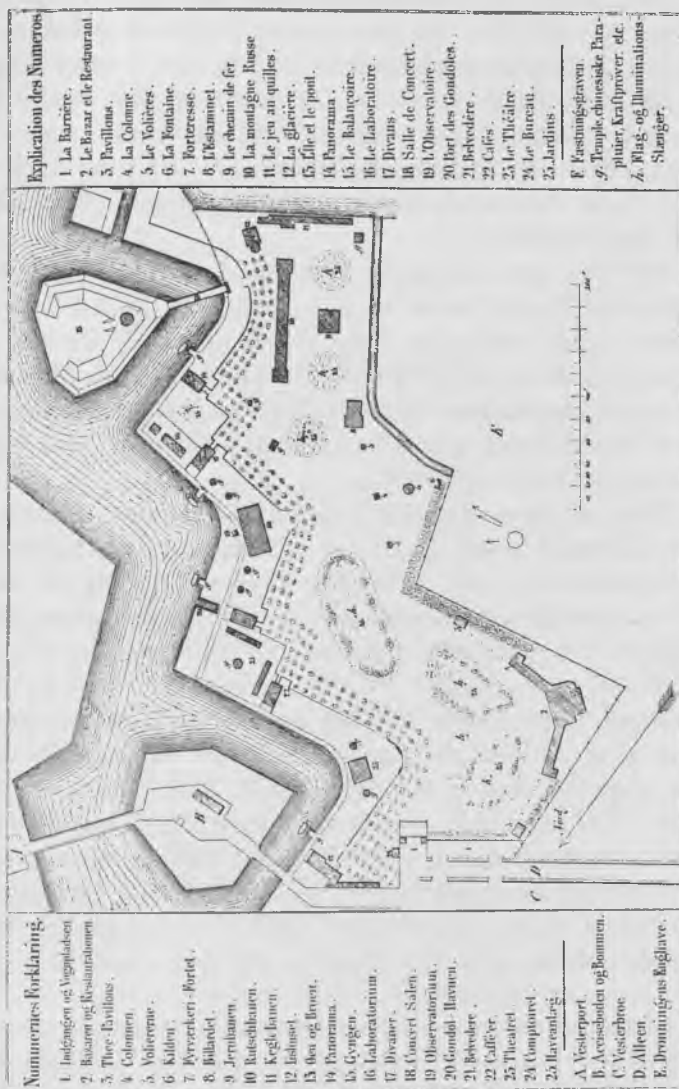
Nr. Julien, Imperial Polka og "Les folies de Paris" Polka	Pr. 24 sk
„ 2. Reo, A., Jubel Galop	„ 36 „
„ 3. Lumbye, H. C., "Drømmebilleder" Fantastic.	„ 48 „

Tivolis Indgang 1843.

Forside til 1. Klaverudgave af H. C. Lumbyes „Drømmebilleder“.

Carl C. Christensens Billedsamling.

Visedigteren *W. Rantzau* sang deres muntre og rørstrømske Sange og Viser. I Folkemunde gik Pavillonen under det noget makabre Navn „*Kisten*“, men da den var indgaaet som Led i den store Façadebygning, fik den Navneforandring til „*Apollo Teatret*“.

Det ældste *Pantomimeteater*, der var flankeret af to Forfriskningstelte, laa paa samme Sted som det nuværende Paafugleteater, der blev opført i 1874 efter Tegning af Arkitekterne *Vilh. Dahlerup* og *Ove Petersen*, som i underste Etage indrettede en Restaurant, der nu er kendt under Navnet „*Grøften*“.⁵⁴⁾ De kinesiske Skrifttegn over Prosceniet menes at skulle betyde: „Vi morer os med Folket“.⁵⁵⁾

Det var paa det gamle Teater, at den uforlignelige Mimiker, Fremstilleren af „Pjerrot“ med det hvidsminkede Ansigt, den store, røde Mund, de runde Øjne, der snart glimtede pudsig fiffigt og snart stirrede maabende, mange Generationer Børns Yndling *Niels Henrik Volkersen*, første Gang optraadte i Tivoli i Oktober 1843 ved Georg Carstensen's Benefice.

Han og hans Kunstfæller, *Peter Busholm* (Kassander), *Harald Hesse* (Harlekin) og Jfr. *Carolina Pettoletti* (Columbine)⁵⁶⁾ var Arvtagere efter og Bærere af den ældgamle Maskekomedie, som indførtes herhjemme for henved 150 Aar siden af Mimikeren *Guiseppe Casorti*.

Volkersen virkede i Tivoli i henved 50 Aar, og en gammel Københavner mindes den sidste Gang, Volkersen viste sig paa sin gamle Scene; det var ved Tivolis 50 Aars Jubilæum den 15. August 1893. Tusinder og atter Tusinder stod presset sammen foran Teatret. Saa gled Paafugletæppet ned, og ind vaklede Volkersen, umaskeret, men i sin hvide Pjerrotdragt med Filthatten krammet i den ene Haand; Jubelen slog ham øredøvende i Møde, og rørt modtog han Hyldesten med et nep-

⁵⁴⁾ Carl C. Christensen: „Livet i Grøften, en historisk Oversigt fra 1843—1933“. (Axel Marcher: „Havnet i Grøften“, 1933, S. 13).

⁵⁵⁾ „Folkets Avis“ den 11. Maj 1874.

⁵⁶⁾ Carolina Pettoletti var Datter af Artist Giovanni Pettoletti i Ægteskab med Casortis Plejedatter Theresia Casorti (Eiler Nystrøm: „Offentlige Forlystelser paa Frederik VI's Tid“, I, S. 102).

pe hørligt „Tak“, hvorefter han ledtes ud. Knap 3 Uger derefter døde han.

Da hans Buste foran Pantomimeteatret afslørede den 20. Juni 1896, blev der afsunget en af *Erik Bøgh* til en Pantomimemelodi affattet Sang, i hvilken det bl. a. hed:

Vi skatter
højt den Latter,
han ved sit Lunes Magt
hver Aften uforsagt
har her til Udbrud bragt,
thi frisk og sund
den toned kun
fra Hjertens Grund,
og hver en lille Pog
forstod hans stumme Sprog.

Hans Minde
skal herinde
i Folkehaven staa,
mens de, der nu er smaa,
engang som Gubber graa
bevidne kan:
at naa'de han
ej Rang og Stand,
sit Kunstner-Monument
han tilfulde har fortjent!

Intetsteds i Verden uden i København ser man nu disse klassiske Pantomimer med de staaende Figurer: Kassander, Columbine, Harlekin, Pjerrot, Frieren og Doktoren, Figurer, der kan føre deres Oprindelse helt tilbage til Oldtiden. Det er en Skat, som Tivoli har vaa- get over i 100 Aar, og forhaabentlig oprinder den Dag

aldrig, da den Casortiske Pantomime forsvinder fra Tivoli.⁵⁷⁾

Volkersens Efterfølgere som Pjerrot paa Pantomime-teatret har successive været: *P. Busholm jun.*, *Oscar Larsen* og *Carl Pedersen*, hvilken sidste blev den første Artist, der blev dekoreret med Dannebrogsmændenes Hæderstegn.

Harald Hesse var en af de bedste og mest adrætte Harlekiner, den stumme Scene har set; endnu da han var et godt Stykke oppe i 70-Aarene, dansede han let og adræt i sin brogede, pailletbesatte Dragt og svingede sin Briks med ungdommelig Raskhed.

Carl Roos fortæller i sin Bog „Harlekin“, at de allerældste Harlekinmasker var forsynet med et lille Horn eller Gevækst,⁵⁸⁾ og han beklager, at Casorti strøg denne. Endvidere meddeler han, „at den gamle Harlekin Hesse, Volkersens Partner, naar han lavede sin Maske — det gjorde han nemlig selv — forsynede den med en Vorte paa Kinden. I hvert Fald er det Skade, at Vorten er forsvunden. Den kunde have sat vor Fantasi i Sving og ført os tilbage til den gamle Catos og til Cæsars Dage, thi de har jo set denne Vorte og moret sig over den“.⁵⁹⁾

Hertil kan bemærkes, at naar Hesse anbragte en Vorte

57) Om Pantomimernes og Maskefigurernes Historie se: Maurice Sand: „Masques et Bouffons Comedie italienne; Texte et Dessins par Maurice Sand, Gravures par A. Manceau, Preface par George Sand“, Paris 1860. — J. Davidsen: „Fra det gamle Kongens Kjøbenhavn“, II, S. 181 o. flg. 1881. — Eiler Nystrøm: „Offentlige Forlystelser i Frederik den Sjettes Tid“, I—II, 1910—13. — Carl Roos: „Harlekin“, 1927. — S. Meisling: „Dramatiske Eventyr af Carlo Gozzi“, 1821. — S. Schandorph: „Goldoni og Gozzi“, 1874. — Torben Krogh: „Forudsætninger for den Casortiske Pantomime“, 1936.

58) Carl Roos: „Harlekin“, 1927, S. 21.

59) smstds., S. 22.

paa sin sorte Maske, var dette ikke paa Grund af Tradition, men fordi han selv havde en temmelig stor Vorte paa Kinden.⁶⁰) Hesse morede sig forøvrigt selv over Vorten, thi en Aften sagde han til en gammel Københavner, der stod sammen med ham bag Pantomimeteatrets Kulisser og talte om Harlekinmaskens Gevækst og hans egen Vorte: „Den skal da rigtignok ogsaa med paa Komædie.“

Rundt omkring paa Terrænet havde Carstensen opført større og mindre Bygninger: en Bazar med Restaurant (som forestodes af Restauratør Carl Ginderup) og forskellige Udsalgssteder for Kunstgenstande o. l. Da denne Bazarbygning en skønne Dag brændte, opførtes paa samme Plads i 1863 en ny i maurisk Stil efter Tegning af Arkitekt Stilling, som lod alle Bazarens Linier, Taarn og Minareter optrække med forskelligfarvede Gaslamper.

Endvidere var der Rutschebane, Skydebane, Karusselbane, Cirkus, en stor Koncertsal, mange Restauranter, Udlejningsbaade i Stadsgraven m. m.

Tivolis Aabning den 15. August 1843 blev en enestaaende Sukces, thi Publikum var begejstret over, hvad det saa og hørte: de mange oplyste Bygninger, Forestillingerne, Arrangementet, Illuminationen, Fyrværkeriet, men først og fremmest over *Koncertsalen*, der var beliggende paa samme Sted som den nuværende *Glassal*.

I *Koncertsalen* var der fra først af to Orkestre, det ene, der var paa 22 Mand, lededes af Københavnernes folkekære Yndling *H. C. Lumbye*, det andet, et Harmoniorkester paa 17 Mand, lededes af Klarinettisten *Henrik*

⁶⁰) Et Privatbillede af Harald Hesse en face findes gengivet S. 86 i C. A. Clemmensen: „Tivoli gennem 75 Aar, 1843—1918“, 1918. Paa Hesses venstre Kind ses Vorten meget tydeligt.

Braunstein.⁶¹⁾ I den Anledning var der i den aflange Koncertsal anbragt to Musiktribuner, en i hver Ende af Salen, hvorfra de to Orkestre afløste hinanden. Senere afskaffedes Harmoniorkestret i Salen, og det Lumbyeske Orkester blev eneherkende, idet samme fra 1843 til 1872 udelukkende spillede „under Anførsel af Musik-

Koncertsalen 1843.

Bymuseet.

direktør H. C. Lumbye“, som det hed i Datidens Annoncer.

Paa Dirigentpodiet stod *H. C. Lumbye*, som Regel med sin kære Violin i Haanden, medens han dirigerede med Buen og af og til selv „spillede for“. Kun ved mere komplicerede og større Musiknumre benyttede han Taktstokken, men næsten altid med Front mod Publikum, som Størstedelen af Datidens Musikdirektører brugte.

⁶¹⁾ Jfr. Godtfred Skjerne: „H. C. Lumbye og hans Samtid“, 1912, S. 114.

Nr. 121. Onsdagen d. 30. September. 1846.

Concert-Program.

Nr. 1-11. Et Concert i 3 Acter af J. A. Zingel, under Anførelse af Hr. Musikdirektor Enghave.

Første Afdeling:	Andet Afdeling:
1. Ouverture til Den Tante af Meyer	6. Sømandsdrøm, Dancescene af Rodolphe-Battisti
2. Brude-Marsch, Ballet af Meyer	7. Entrée-Ballet af Polakke
3. Rinske til den lille Jebedøder, af Halpern	8. Pas de trois af Balleten ved Theatret, af Gipsich
4. Quadrille af Zeltermann	9. Pasch, af Elisabeth D'Ag. (ny)
5. Dramatischer, Operette af Kuntze	10. Operette-Ballet af Meyer

Tredie Afdeling:

11. Ouverture til Car og Zauermann, af Gipsich (ny)
12. Die Feindinnen, Ballet af Meyer
13. Introduction og Air af Meyer (1. Gang)
14. Polka maestra, af Kuntze (ny)
15. En Sembran ved Victor Kuntz, Galop af Kuntze.

Circus.

Nr. 14: En stor Forestilling ved Hr. Adolph Wils, og Hr. Contard som Comte, samt

Hr. Adolph Wils i den naturlige Magie.

1. Akte-Præstationer, ved Hr. Palocin
2. Blomstergangen, ved Hr. A. S. S. S.
3. Akte-Præstationer, ved Hr. S. S. S.
4. Den enkelte Akte, ved Hr. S. S. S.
5. Præstationer, ved Hr. Wilsch Wils

Pris: 1/2 Schilling

Theatret.

To Forestillinger. 1ste Forestilling Nr. 7^e, 2den Forestilling Nr. 10 præcis.

Nr. 9: Brillant Forvarer af Gaetano Amici.

Onsdagen den 1de October ophører de daglige Forestillinger.

Tivoliavisen 1846.

Carl C. Christensens Billedsamling.

De fleste af hans verdensberømte Kompositioner har allerførste Gang lydt fra Tivolis Koncertsal, saaledes bl. a. den evigunge, sprudlende og elektriserende „Champagne Galop“ eller som den først kaldtes „Cham-

pagner Galop“. Den var ansat 1ste Gang paa Programmet til Tivolis Stiftelsesdag den 15. August 1845, men da det øsregnede den Dag, og Chausséen mellem Tivoli og Vesterport var aldeles opblødt, blev der slaæet Kontra og Opførelsen udskudt til en anden Dag. Først Fredagen den 22. August 1845 lød for allerførste Gang den indledende Trompetfanfare med paafølgende Smeld af den springende Champagneprop, hvorefter Galoppens Toner brusede og sydede ud til Koncertsalens Tilhørere, hvis Stemning naæde Kulminationspunktet. Det samme gentog sig de næste Dage, og i den følgende Tid var Galoppen daglig paa Programmet.⁶²⁾

Aaret efter opførtes hans lige saa berømte Komposition „*Drømebilleder*“ første Gang i Tivoli den 27. Juni 1846⁶³⁾ under umaadelig Jubel. „Aften efter Aften var der stuvende fuldt i Koncertsalen, hvor Publikum paa Trods af alle Forbud ved da capo Raab Gang paa Gang forlangte den gentaget. — — — og under aandeløs Tavshed lyttede Masserne saavel indenfor som udenfor til dette Tonestykkes vekslende Billeder“.

Derimod fandt Førsteopførelsen af hans dejligste Vals „*Amélie Vals*“, der var tilegnet den tyske Sangerinde *Amélie Hartmann*, ikke Sted i Tivoli, thi den saa Dagens Lys i „*Krolls Etablissement*“ i Berlin, men opførtes i København 1ste Gang ved en Koncert i Christiansborg Slots Ridehus den 10. Maj 1846.⁶⁴⁾

Blandt de Besøgende i Tivoli den berømmelige 15. August 1843 var en ung 14-aarig Pige, der 70 Aar senere endnu mindedes den Aften i Tivoli, der blev hendes andet Hjem, da hun blev gift med Restauratør *Rasmus Petersen*, Indehaver af flere Tivolirestauranter og Stor-

⁶²⁾ Godtfred Skjernes forn. Skrift, S. 154.

⁶³⁾ smstds., S. 167.

⁶⁴⁾ smstds., S. 187 og 326.

aktionær i Etablissementet. Om sine Erindringer skrev hun i 1913 som Enkefru *Bolette Petersen* følgende:⁶⁵⁾

„Den 15. August 1843 var jeg paa „Alléenbergh“ i Frederiksberg Allé hos min Onkel Restauratør Kehlet, da denne om Aftenen spurgte, om jeg ikke havde Lyst til at køre ind og se paa det den Dag aabnede Tivoli, hvor han ogsaa havde en Restaurant, der laa, hvor nu Taarnpavillonen er. Jeg havde selvfølgelig stor Lyst, kørte afsted, og kom altsaa saaledes til at være den allerførste Aften i det Tivoli, som jeg skulde komme til at vie saa mange Aar af mit Liv. Aldeles betaget var jeg af alt det, jeg saa: den prægtige Illumination, de mange Mennesker, Restauranterne, Kunstnere o.s.v.

Den Aften for 70 Aar siden staar den Dag i Dag lyslevende for min Erindring, thi jeg var saa betaget af alt det, jeg havde set, at jeg ikke kunde falde i Søvn om Natten.

Et andet Minde har jeg ogsaa fra en anden Stiftelsesfest, fra 1854, men det er ikke saa lysteligt; thi det var den Aften, da det frygteligste Uvejr rasede over København, saa man troede, Verden skulde forjaa. Hele Dagen havde det været bagende hedt, og da Klokkeren var mellem 7 og 8, var der allerede ca. 8.000 Mennesker i Tivoli. Saa ved 8-Tiden brød Uvejret løs i al sin Rasen: Regnen væltede ned, og Lynene og Tordenbragene fulgte ustandselig Slag i Slag indtil Kl. 11, da det stil-

⁶⁵⁾ Ugebladet „Verden og Vi“ bragte den 15. August 1913 en Række Tivolierindringer, skrevet af Folk, der direkte eller indirekte havde været knyttet til Tivoli. Blandt disse var Enkefru Bolette Petersen og hendes Datter, Anna Thrane, Enke efter Tivolidirektør T. S. Thrane. Disse to Damer kunde ikke selv „føre Erindringerne i Pennen“, hvorfor de anmodede nærværende Artikels Forfatter om at gøre dette efter deres mundtlige Meddelelser. Det af mig forfattede blev oplæst for og sanktioneret af begge Damerne.

nede af, men da laa ogsaa mange besvimeede Mennesker i Koncertsalen, ude paa Pladsen laa en Mængde væltede Træer og en Masse døde Smaafugle.

Min Mand, Restauratør Rasmus Petersen, havde den Gang flere Restauranter i Tivoli, bl. a. Skovpavillonen („Labyrinthen“⁶⁶), og her havde jeg en Gang den Ære, at selve Georg Carstensen, der da var lidt uenig med Bestyrelsen, viste mig sine Planer og Udkast til Alhambra, som jo ikke blev den tilsigtede Konkurrent til Tivoli. Tæt ved Skovpavillonen laa „Slukefter“, og særlig en af de optrædende husker jeg, nemlig en Jfr. Klintzmann, der saavel paa Tribunen om Aftenen som i Etablissementet om Dagen optraadte i Herredragt, indtil det forbødes hende at vise sig i det Kostume i det Fri. Ved de aarlige Baller var Hans Christian Lumbye min stadige Balkavaler“.

Fru Bolette Petersens Datter, Tivolidirektør T. S. Thranes Enke, *Anna Thrane*, skrev i sine Erindringer bl. a.:

„Og saa var der den gamle, rare Lumbye, som jeg kendte saa godt og daglig talte med; jeg husker saaledes, at naar han spillede op i Koncertsalen til en Polka, bevægede han uvilkaarligt sit Legeme efter Dansens Takt. Paa Tivolis Stiftelsesfest, den 15. August, hvor der først aabnedes Kl. 4, var der om Formiddagen en stor Frokost for alle Lejerne, Musikdirektørerne og Musikerne, og denne Frokost, som altid var meget animeret, arrangeredes i Reglen af min Fader. Jeg mindes saaledes, at da Stemningen engang var paa Højdepunktet, drog alle

⁶⁶) „Skovpavillonen“ alias „Labyrinthen“ laa til højre for Tivolis Indgang, og her blev senere „Harmoniorkestret“s Pavillon opført, omtrent hvor nu „Promenadeorkestret“ findes. Den her nævnedes „Labyrinthen“ maa ikke forveksles med den af Direktør Bernhard Olsen i 1877 indrettede „Labyrinthen“, der laa andetsteds i Tivoli.

Gæsterne med gamle Lumbye i Spidsen i Procession rundt i Haven efter først at have forsynet sig med Grydelaag, Kaffekander, Tragte eller andre Køkkensager. Saa endte Processionen paa Teatret, og her foranstaltedes en meget gemytlig Privatforestilling med Koncert paa alle Køkkeninstrumenterne.“

Da Tivoli aabnedes i 1843 og mere end en Menneskealder derefter, var dets Omgivelser vidt forskellige fra nu. Dengang omgærdede Voldene hele Fæstningen København, og gennem den smalle Vesterport og Broen, der førte over Stadsgraven, maatte man gaa for at komme ud til Tivoli. Men det var nu ikke det værste; værre var det, naar man skulde fra Tivoli og gaa hjem, thi da var det paa en Festaften næsten umuligt at slippe helskindet gennem Vesterport, der ikke var beregnet paa at tage en saa stor Menneskemasse paa een Gang, og stort bedre var det heller ikke med Broen over Stadsgraven, selv om en Pontonbro, der var lagt interimistisk ved Siden af den faste Bro, hjalp paa Menneskemassen, der strømmede fra Tivoli. Helt godt blev det først, da Vesterport i 1857 blev nedrevet, hvorved der fremkom en stor aaben Plads imellem de to Volddele, det saakaldte „Vestergab“.

Selve Tivoli laa i 1843 fuldstændig frit, thi det havde i sin umiddelbare Nærhed kun „Vesterbros nye Teater“ ved Frihedsstøtten; det var i 1834 opført af Teaterdirektør *Philippo Pettoletti* efter Tegning af Arkitekt og Teatermaler *Troels Lund*.⁶⁷⁾

Dog fik Tivoli fire Aar efter dets Aabning Københavns 1ste Jernbanegaard som Nabo; den opførtes 1847 paa det Sted, hvor nu Hovedbanegaarden ligger.

Paa den Side af Tivoli, der vendte mod Byen, laa

⁶⁷⁾ Om dette Teater se: Eiler Nystrøm: „Offentlige Forlystelser i Frederik den Sjettes Tid“, I, 1910, S. 220 o. flg.

Stadsgraven og oven for denne Volden med sine store løvrige Træer. Paa den Del af Volden, der var vis à vis Bagsiden af Koncertsalen, stod Lavendelstrædes Stubmølle, der hed Luses Mølle fra gammel Tid, men dette Navn var blevet „forfinet“ til „Lucie Mølle“.

Det er til dette Sted, hvorfra man kunde se Fyrværkeriet og Ballonopstigninger, der sigtes, naar det i Tivolivisen hedder:

Og nogle tager til Takke
Med oppe fra Volden at see.

I Stadsgraven laa der to Øer, den ene uden Særnavn, blot kaldet „Øen“, medens den anden har det italienske Navn „Capri“. Disse to Øer hørte oprindeligt ikke til Tivoli, men kom der senere, og „Øen“ blev et kært og søgt Samlingssted for de Mennesker, der yndede „Tribunesang“, og den havde netop sit Hovedsæde i Øpavillonen, der laa paa Holcks Ravelin i Stadsgraven. Tivoli lejede i 1844 „Øen“ af den saakaldte „Pladsmajor“,⁶⁸⁾ der havde faaet den overladt som en Slags Embedshave. Den blev derefter af Tivoli udlejet til Vinhandler *I. F. Hansen*, der her opførte et Vinhus, som dog brændte faa Aar senere, men Hansen opførte en ny Pavillon med *I. M. T. Meyer* som Lejer. Det er denne Pavillon, som nulevende gamle Københavnerne og Provinsianere kan mindes fra deres Ungdom, naar de under et Besøg i Tivoli smuttede over den lange Pontonbro, der førte til Øen, og skyndte sig op ad de mange Trapper til den ottekantede — eller sekstenkantede — Pavillon, fra hvis Galleri „Syngepigerne“ sendte deres

⁶⁸⁾ Pladsmajoren var en Officer, der sorterede direkte under Københavns Kommandant, og det var i denne Egenskab, han havde faaet Øen overladt til privat Brug.

Øen med Sangerindepavillonen.

Bymuseet.

kvidrende Toner ud over det øl- og toddydrikkende Publikum.⁶⁹⁾

Øen var bevokset med store løvrige Træer, der sendte deres Bladehang skærmende ud over den Sti, der gik langs Stadsgraven ved Øens Fod, og den Sti var særlig søgt af sværmende Par, navnlig naar det var Maaneskin. Paa denne Sti gik engang i Slutningen af 1860'erne en ung Løjtnant ved det borgerlige Artilleri sammen med sin Forlovede, en Datter af en af Tivolis Restauratører, og Løjtnanten skar da sit og sin Forlovedes Navnetræk i et af Øens gamle Træer. I mange Aar stod Træet med Navnene, indtil det i 1887 blev fældet, men Løjtnanten, der da var blevet Tivolidirektør, lod Stykket med Navnene save ud og gemte det, indtil han paa sin Sølvbryllupsdag den 28. Oktober 1895 overrakte det, omdannet til et Smykkeskrin, til sin Hustru som et Minde om deres Forlovelsestid i det for dem begge saa kære Tivoli og om den romantiske Ø, der nu ikke mere eksisterede.

Den anden Ø i Stadsgraven bar det italienske Navn *Capri*, men skønt den ligeledes hørte til Tivoli, var den dog aldrig tilgængelig for Publikum, da den var forbeholdt Tivolis Lejere, der havde dannet en Forening af samme Navn som Øen og her holdt deres private Fester.⁷⁰⁾

Begge Øer forsvandt i 1887, da den store Udstilling forberedtes, ved hvilken Lejlighed Størstedelen af Stadsgraven tilkastedes og kun den nuværende „Tivolisø“ blev tilbage. Hvor Øpavillonen havde været, opførtes *Mar-*

⁶⁹⁾ Livet paa Øpavillonen er skildret meget fornøjeligt dels af Carl Møller i Romanen „Paa Farten“ (Kap. 17, S. 243 o. flg.), dels af Charles Kjerulf i „Grøn Ungdom“, 1915, S. 235 o. flg.

⁷⁰⁾ Jfr.: F. Hendriksen: „Øerne i Stadsgraven ved Vestervold og det selskabelige Foreningsliv paa Øen Capri“ („Hist. Medd. om Kbhvn.“, 1. R., V, S. 481—502).

strands Ølpavillon, der senere blev til det nuværende *Arenateater*, der afvekslende har været Varieté, Teater og Danselokale.

Paa Øens gamle Terræn har nu „*Tivoligarden*“ sin Kaserne; denne Garde stammer forøvrigt fra selve Georg Carstensen's Tid.

Som et andet Minde om det ældste Tivoli har vi den berømte *Tivoli-Vise*, der er lige saa gammel som Etablissementet og endnu den Dag i Dag bliver baade sunget og citeret.

Dens 1. Vers lyder som bekendt saaledes:

Og dersom Du morer Dig daarlig
paa Rosenlund og paa Fredsberg,
saa skal Du tae ind paa Tivaali
og see, om Du morer Dig der.

Den handler om alle de Forlystelser og Seværdigheder, der fandtes i det da splinternye Tivoli, og til Melodi var valgt en datidig Gadevise, som var kendt af alle. Melodien var i Forvejen benyttet af *Claudius Rosenhoff* i Visen „O Fortids stolte Minder“,⁷¹⁾ ligesom *J. C. Hostrup* har benyttet den i sin i 1843 skrevne Studenterkomedie „Genboerne“.⁷²⁾ „Tivoli-Visen“'s Forfattere var tre daværende Alumner paa Borchs Kollegium i St. Kannekestræde: cand. polyt. (senere Telegrafdirektør) *Peter Faber*, cand. theol. (senere Professor) *Johan Frederik Hagen*⁷³⁾ og cand. polyt. (senere Professor) *Adolph*

⁷¹⁾ „Den Frisindede“, 1838.

⁷²⁾ 3. Akt 4. Scene Kristen Madsens Sang: „Du tænker at vinde din Sejer, naar Tungen er kommen paa Gled“. „Genboerne“'s første Opførelse var 20. Februar 1844 paa Hofteatret.

⁷³⁾ Professor J. F. Hagen var gift med Antonia Elisabeth Ponsaing, og i deres Hjem er Skuespilleren Elith Reumert blevet opdraget (hans Moder var Søster til Professorinde Hagen).

Steen. Der menes forøvrigt, at Visens 1. Vers skyldes *Adolph Recke*,⁷⁴⁾ men dette er usikkert.

Om Visens Tilblivelse foreligger der to Overleveringer, af hvilke den ene og sandsynligste gaar ud paa, at den er blevet til inde i selve Tivoli i en af dettes Restauranter, medens den anden hævder, at Visen er blevet til paa Borchs Kollegium umiddelbart forinden en Tivolitur. Visen udkom fra J. Behrends Trykkeri og paa Titelbladet angives Forfatteren at være *T. I. Voli, Drejersvend*; den udkom i mange Oplag, og mærkeligt nok forbød Tivolis daværende Direktion, at den maatte sælges i Tivolis Bazar.⁷⁵⁾

Denne Vise var ikke Peter Fabers eneste Tilknytning til Tivoli, thi i 1845 skrev han den utrykte Studenterkomedie „Familien Oxhall eller Fiskebløderen i Tivoli“, hvis Fortsættelse forøvrigt er „Stegekældereren eller Den fine Verden“.

I den Tid, Georg Carstensen ledede Tivoli, havde han idelige Stridigheder med Direktionen, der ikke kunde følge ham i mangt og meget, og endnu værre blev det, da Trearskrigen brød ud, hvor han kort og godt meddelte Direktionen, at nu gik han med i Krigen som Frivillig og saa maatte de andre i den Tid varetage Tivolis Ledelse.

Det var jo meget rosværdigt og patriotisk af Carstensen at gaa med i Krigen, men han oversaa fuldstændigt, at det var ham, der havde det fulde Ansvar for Ledelsen af Tivoli og for de Penge, Aktionærerne havde anbragt i dette Sommeretablisement, ligesom det ogsaa var ham, der havde faaet et femaarigt Privilegium paa at drive dette. Han ytrede overfor Direktionen, at han havde ansøgt Kongen om Fornyelse af Privilegiet, men et af

⁷⁴⁾ V. Faber og Carl Møller: „Sang og Klang, ældre og nyere Viser og Sange“. 1. Bind, 1873, S. 95, Fodnote 1.

⁷⁵⁾ V. Faber og Carl Møllers fornævnte Skrift, S. 95, Fodnote 1.

Direktionens Medlemmer, Fuldmægtig *C. Foss*, svarede hertil, at hverken Ministeriet, Magistraten eller Borgerrepræsentationen kendte noget til, at en saadan Anmodning om Fornyelse var blevet indgivet.

Det blev derfor Direktionen, som indgav Ansøgning om Fornyelsen, da den egentlige Bevillingshaver rejste bort, og Privilegiet blev nu fornyet paa 5 Aar, men lydende paa Aktieselskabet Tivolis Navn, ligesom ogsaa senere selve Lejemaalet af Arealet gik over paa Tivoli, og dette er stadig blevet fortsat ved de periodiske Fornyelser af Bevillingen.⁷⁶⁾

En af Tivolis Direktører, Løjtnant *Bernhard Olsen*, skrev i „Berlingske Tidende“ ved Tivolis 70 Aars Stiftelsesdag bl. a. følgende om Carstensens Forhold: „Da Carstensen lod Komitéen i Stikken, maatte den selv tage Styret. Det var den ikke udset til, og den manglede Evnerne, især de artistiske. Men een solid og borgerlig Egenskab ejede den, Sparsommelighed, og det blev paa den, at Tivolis Fremtid byggedes op. Nogen anden Redningsplanke fandtes ikke. Ingen vilde laane Tivoli Penge, og hver Skilling til Nybygning og Forbedring maatte tages ud af Aarets Indtægt. Gennem lange og trange Aar med utrolig Sejghed fulgtes det Maal at betale Gæld, — — — I Aarens Løb vandt man Sejr — — —, og man kunde foretage en Omskrivning af de ophobede Regnskabsværdier, der hævede Aktierne fra de oprindelige 50 Kroner til den nuværende Paripris af 300. Man havde gjort Skridtet fra Fattigdommens Land over Grænsen til Guldlandet. Og med Velstanden voksede de ideelle Krav, saa de kom paa Højde med de økonomiske, — og man kan rejse Lande igennem uden at finde Mage til denne Folkehave“⁷⁷⁾

Georg Carstensen gled bort fra Tivoli, som han dog

⁷⁶⁾ C. A. Clemmensen: „Tivoli gennem 75 Aar“, 1918, S. 106.

⁷⁷⁾ C. A. Clemmensens fornævnte Skrift, S. 107.

havde skabt, selv om det ikke var ham, der havde undfanget Idéen dertil. I fremmede Lande havde han delvis Heldet med sig, og da han vendte tilbage til København, var det for at skabe et Forlystelsessted *Alhambra* som en Konkurrent til sit eget Værk *Tivoli*. Men han opnaaede ikke at se det færdigt, thi den 4. Januar 1857 døde han af Brystbetændelse i sin Lejlighed Gothersgade Nr. 330 som „afskediget Capitain af den vestindiske Hærstyrke“.⁷⁸⁾

Da Skifteretten den 7. Januar⁷⁹⁾ sammen med den Afdødes Broder Guvernør, Amtsforvalter *Eduard Carstensen*⁸⁰⁾ og Prokurator *Julius Meyer* indfandt sig for at forsegle og registrere den Afdødes Efterladenskaber, var der saa godt som intet at registrere, thi Møblementet i Lejligheden tilhørte ikke Georg Carstensen, men var lejet hos en Materialhandler Thomsen paa tinglyst Lejekontrakt. Af Værdisager fandtes ingen; derimod var der mange ubetalte Regninger og Gældsbeviser. Den 9. Januar begravedes Georg Carstensen paa Garnisons Kirkegaard i Ejendomsgravsted Litra K Nr. 10 b; først 11 Aar senere, i 1868, mindedes Tivoli sin Stifter ved i Anledning af 25 Aars Jubilæet at afsløre hans Portrætbuste paa Bazarpladsen.⁸¹⁾

I den første Snese Aar, efter at Carstensen havde forladt Tivoli, skete intet epokegørende i Tivoli, thi alt gik

⁷⁸⁾ Garnisons Kirkes Døde Mandkøn 1850—61, S. 973 (Landsark.). — Ejendommen var det senere Gade Nr. 49, som blev nedrevet i 1908, den Ejendom, hvor A. F. Høsts Boglade var i mange Aar.

⁷⁹⁾ Forsegingsprotokol Nr. 1 for 1857, S. 79, Sag Nr. 62. — Behandlingsprotokol Nr. 1 for 1857, S. 364, samt Bilag (Landsark.).

⁸⁰⁾ Eduard Carstensen, der var 3 Aar yngre end Broderen, havde været Guvernør i Guinea 1844—50 og var 1853 blevet Amtsforvalter i Ringsted.

⁸¹⁾ En Afbildning af denne findes i „Ill. Tid.“, 9. Bd. 1868, Nr. 465.

sin sædvanlige Gang i den af Carstensen givne Retning, og Etablissementet fæstnede sig mere og mere i Publikums Bevidsthed som den folkelige Forlystelsesanstalt, hvor der ikke spurgtes om Rang eller Stand, og hvor man kunde nyde sin medbragte Mad i dertil indrettede Lysthuse, saafremt man ikke ønskede at købe sit Smørrebrød, eller hvad man ønskede, i en af Tivolis Restauranter.

Af festlige Begivenheder i disse Aar kan særlig fremhæves de to sønderjyske Besøg i 1861 og 1865 samt Festen den 12. August 1867 for de franske Journalister, ved hvilken Lejlighed Tivoli annoncerede med: „*Grande fête a l'occasion de l'arrivée des députés et journalistes français. Vauxhall-illumination de 18000 lanternes orientales et flammes de gaz. Un arc de triomphe.*“⁸²⁾

To nye Byggeforetagender kom der dog i Tivoli i disse Aar, det ene var Bazaren, idet den af Georg Carstensen opførte brændte ned til Grunden Natten mellem den 22. og 23. September 1862. En ny blev da opført i 1863 efter Tegning af Artitekt *H. C. Stilling* i en Art maurisk Stil med et stort Midtertaarn og flere Smaataarne eller Minareter.⁸³⁾ I denne Bazar var, ligesom i den gamle, i Midterpartiet en stor mondæn Restaurantsal med Sidekabinetter, og over Hovedindgangen var anbragt et stort lysende Ur. I en Menneskealder var det Skik og Brug i Tivoli, at „hvis vi kommer bort fra hinanden i Trængselen, mødes vi ved det og det Klokkeslet under Bazaruret“, og til Tider kunde man se mange Ægtefæller og grædende Børn paraderende foran det aftalte Mødested og fortvivlet spejdende efter de Bortkomne.

Under det lysende Bazarur har ogsaa mange Elskende sat hinanden Stævne, naar „det er Stævnemødets

⁸²⁾ Jfr. „Ill. Tid.“, 8. Bd. 1867, Nr. 412.

⁸³⁾ En Afbildning af Bazaren findes i „Ill. Tid.“, 4. Bd. 1863, Nr. 189.

Time“, thi her var der altid fuldt af ventende ældre og yngre Damer og Herrer, saa ingen vilde lægge Mærke til, om der var et Par mere eller mindre.

De mest kendte Restauratører i Bazaren har været *Carl Ginderup*, *Alexandre Vincent* og *Carl Neiiendam* med de berømte store Whiskers. Den sidstnævnte blev som Ejer af „Hotel Phønix“ i Bredgade den første og eneste Indehaver af den meget fine Titel „Hofhotelejer“.

Paa begge Sider af Restauranten var Smaabutikker, og i en af disse fandtes Udstilling af mekaniske Snurrepiberier, bl. a. fægtende Soldater, Jernbanetog, der kørte ustandselig, snurrende Vejrmøller, Damp- og Sejlskibe m. m.

Den anden Nybygning, eller rettere Ombygning, var Tivolis Hovedattraktion: Koncertsalen.

Den gamle Koncertsal havde haft et langstrakt, noget divanagtigt Udseende, hvorimod den nye, der omdannedes efter Tegning af Arkitekt *J. A. Stillmann*, var polygonformet med en Kuppel over Salens Midte, ligesom den udstyredes med en statelig Indgangsportal.⁸⁴⁾

Orkestertribunen anbragtes i Salens Ende vis à vis Indgangen. Under Orkesteret laa Restaurantens Køkken og Buffetlokale, til hvilket nogle Trappetrin førte ned fra selve Salen. Denne var forøvrigt forsynet med store Vinduer med kulørt Glas langs Rammerne, og for at skaffe frisk Luft ind i Salen var de indrettet til at vippe over en horizontal Akse.⁸⁵⁾

Den nuværende Promenade omkring Koncertsalen (nuv. Glassal) eksisterede ikke i sin Tid, thi den er af nyere Dato; Stadsgraven gik nemlig helt op til Salens

⁸⁴⁾ I „Ill. Tid.“, 4. Bd. 1863, Nr. 190 og 192, findes Billeder henholdsvis af Koncertsalens Ydre og Indre.

⁸⁵⁾ Da denne Koncertsal i sin Tid ombyggedes, blev Vippevinduerne købt af Direktør T. S. Thrane, der anbragte dem i den nyopførte Teatersal i sin Ejendom „St. Thomas“ i Frederiksberg Allé.

Bagside, hvad der bevirkede, at Promenoiret dengang var halvrunder. Koncertsalen her var, inden den nuværende opførtes andetsteds i 1902, absolut Tivolis Midtpunkt: her vidste man, at næsten alle søgte hen for at høre paa Musikken, her spadserede man rundt om Salen eller stod sammenpresset foran dennes Hovedindgang paa Skraaningen, der førte op til det højere liggende Terræn, og her hilste man paa sine Baldamer og Balherer fra den forløbne Vinters Baller.

Det blev ikke *H. C. Lumbye* forundt at virke ret mange Aar i den ombyggede Koncertsal, thi allerede i 1872 maatte han paa Grund af Svagelighed og tiltagende Døvhed tage sin Afsked, og to Aar senere, den 20. Marts 1874 afgang han ved Døden. Af ydre danske Æresbevisninger fik han kun en Krigsraadstitel og et Dannebrogskors, thi hans militære Stilling ved Hestgarden havde blot været Trompeter, Underofficer, og en saadan kunde i Datiden ikke blive Ridder af Dannebrog, selv om han nok saa meget var en af Verdens berømteste Komponister.

Der stod megen Strid om Valget af hans Eftermand, idet mange vilde have, at Lumbye-Navnet skulde bibeholdes i Tivoli gennem en af Sønnerne *Georg* og *Carl Lumbye*, medens nogle holdt paa to andre kendte Musikere *Balduin Dahl* og *C. C. Møller*. Tivoli lod Komponisterne *J. P. E. Hartmann*, *N. W. Gade* og *H. Paulli* være de afgørende ved Valget, og disse valgte enstemmig Komponisten *Balduin Dahl*, der hidtil havde ledet et mindre Hornorkester i Tivoli tæt ved Kunstnerplænen.

Koncertsalens nye Musikdirektør *Balduin Dahl* dirigerede da Orkestret første Gang paa Tivolis Aabningsdag den 11. Maj 1873, hvilket dog ikke gik for sig uden Demonstrationer fra dem, der ønskede, at en af *H. C. Lumbyes* Sønner skulde have været den foretrukne. *Balduin Dahl* viste sig som en meget habil Orkesterleder,

selv om hans Taktering som oftest var forbunden med temmelig store og unødvendige Armbevægelser, der undertiden kunde drage Smilet frem paa Publikums Læber. I Aarenes Løb nedlagde han et meget stort Arbejde i sin Ledelse af Orkestret, ligesom paa hans Initiativ fremmede Førsterangs Kunstnere og Kunstnerinder samt udenlandske Orkesterdirigenter optraadte i Koncertsalen, og hans Popularitet blandt Tivolis Publikum var stadig stigende. Men da indtraf i 1881 en Begivenhed, som med et Slag kastede det indvundne til Jorden.

Den fra den dansk-tyske Krig kendte Generalfeltmarskal *Helmuth von Moltke* var nemlig kommet paa Besøg i København, hvor han var blevet modtaget i Privataudiens hos Kong *Christian den 9de*,⁸⁶⁾ og om Aftenen af lagde han derefter et Besøg i Tivolis Koncertsal. Balduin Dahl var — efter hvad der er bleven oplyst — af den danske Kommandør *Alexander Wilde* bleven gjort opmærksom paa Moltkes Tilstedeværelse og hilste ham derfor med den tyske Nationalmelodi „Heil Dir im Siegeskranz“, der forøvrigt er samme Melodi som „God save the King“, komponeret og forfattet af den engelske Komponist *Henry Carey*.

Ingen af Tilhørerne i Salen tog nogen Forargelse af Hyldesten, og først da „Dagbladet“ nogle Dage senere havde paataalt denne og udtalt sin Misbilligelse af samme, demonstreredes der af Publikum paa den voldsomste Maade med Pibninger og Tumulter, som varede i flere Dage, inden de stilnede af.

Der hengik dog adskillige Aar, inden Balduin Dahl genvandt sin tabte Popularitet, og dyrt maatte han betale den Ubesindighed, hvortil han havde ladet sig forlede ved Andenmands Opfordring.

I 1868 skete det bemærkelsesværdige for Tivoli, at

⁸⁶⁾ Om Generalfeltmarskal von Moltkes Audiens hos Kongen, se: C. F. Holtens „Erindringer“.

Bestyrelsen til artistisk Direktør engagerede en ung Kunstner, en Mand, der i de kommende Aar skulde føre Etablissementet ud af det Dødvande, hvori det var kommet, og præge det med det høje kunstneriske Stempel, Tivoli siden har haft.

Den unge Kunstner var Løjtnant *Bernhard Olsen*, den senere Stifter af Dansk Folkemuseum, Friluftsmuseet i Kongens Have og Panoptikon, og under hans Ledelse skete der meget betydelige Forandringer i Tivolis Udseende og Væremaade.

Han gjorde Tivoli til den skønne Blomsterhave, man siden da altid har glædet sig over, selv om man i *Bernhard Olsens Tid* trak lidt paa Smilebaandet, naar man læste baade i Tivoliprogrammet og paa Opslag den stereotype Henvendelse „Publikums Opmærksomhed henledes paa Rosenfloret“.

Man mærkede, der var kommet en Kunstner ind i Tivolis Direktion, en Kunstner, der havde et vaagent Øje for Tivolis daværende landskabelige Omgivelser og forstod at udnytte dem.

Saaledes opførte han i 1871 ud mod Stadsgraven en i italiensk Stil bygget Restaurant, *I. C. Tvedes Pavillon*, populært kaldet „Kridthuset“ paa Grund af dens skinnende kridhvvide Farve. Og ved en eller anden Festivitet indrettede han paa selve Stadsgraven mellem Øen og „Kridthuset“ en af malet Lærred og Træværk opført Teaterdekoration forestillende en italiensk Villa, som ved Mørkets Frembrud blev oplyst; denne Dekoration har muligvis været Forbilledet for de mange Aar senere afholdte berømte italienske Fester.

I *Bernhard Olsens Direktørtid* faldt den gamle Indgangsport, gennem hvilken den allerførste Besøgende var gaaet i Aaret 1843, og som Afløser opførtes efter Arkitekt *Vilh. Dahlerups* Tegning en i maurisk Stil — Bazarstil — indrettet lys og luftig Hovedindgang,

hvor de omdrejende selvregistrerende Tælleapparater havde afløst det gamle upraktiske Billetsystem; paa den ene Side af Hovedindgangen fandtes Abonnentporten og paa den anden Side Funktionærporten. Det er gennem denne sidste, Manden med den tomme Violinkasse skal være passeret i en Aarrække uden at have haft mindste

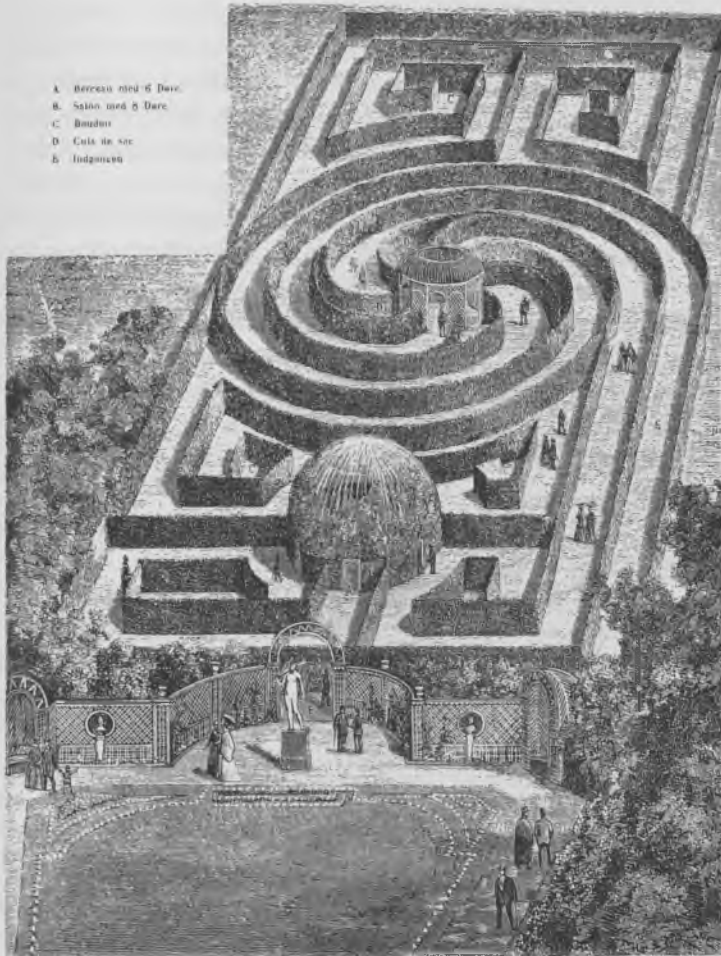

Tivolis Indgang med Omgivelser i 1880-erne.

Tivolis Billedsamling.

Adkomst til at gaa gratis i Tivoli. Han viste blot Funktionæren sin Violinkasse, og dermed var den hellige Grav vel forvaret. Historiens Sandhed er dog aldrig nogensinde blevet bekræftet, og den er rimeligvis en Vandrefortælling, thi den kendes ogsaa andre Steder.

Denne Indgangsport afløstes i 1890 af den nuværende store Façadebygning, i hvis ene Fløj findes Direktions-Kontorer, Indgang til Apollo Teatret samt en Butik, medens den anden Fløj rummer Nordens største Restaurant *Wivex*, der er grundlagt af Kammerraad *Carl Wivel*.

Labyrinthen 1877.

Bymusæet.

I Bernhard Olsens Lød faldt det ogsaa at opføre det før omtalte nye *Pantomimeteater* samt den saakaldte *Labyrinth*, der laa til venstre for Tivolis Gartnerihave bag den daværende Bazar. „Labyrinthen“ var dog ikke

som dens Forbillede paa Kreta underjordisk, men overjordisk, udført i klippede Elmetræer, der dannede lange Gange, som enten endte blindt eller mødtes i en Rotunde med mange forskellige Ind- og Udgange. Man kunde gaa i Timevis uden at kunne finde ud af „Labyrinthen“, hvilket dog tilsidst lykkedes uden at støde paa nogen Minotaurus og ved Hjælp af den stedlige Ariadne in casu en Tivolibetjent. „Labyrinthen“ omhuggedes i 1905 og er ikke senere genopstaaet.

En anden Nybygning var *Harmoniorkesterets Pavillon*, der i 1875 afløste den der liggende *Skovpavillon* (ogsaa kaldet „Labyrinten“), som blev nedrevet og erstattet af den statelige Pavillon med den halvrunde Orkestertribune, der var aaben paa den forreste Side, som vendte ud mod Pavillonens Restauranthave, der forestodes af Restauratør *Rasmus Petersen* og Hustru *Bolette Petersen*.

Det nye Harmoniorkester, der udelukkende bestod af Messing- og Træblæsere, blev ledet af Folketeatrets Musikdirektør, Komponisten *C. C. Møller*, en lille fir-skaaren Mand med Skæg à la Napoleon den 3die, og blandt hans Orkesters Medlemmer var, saavidt en gammel Københavner husker ret, en Broder til den tyske Sangerinde *Amèlie Hartmann*, til hvem „*Amèlievalsen*“ er skrevet.

Senere — i 1886 — fik *C. C. Møller* en Meddirigent i *Georg Lumbye*, og da denne ved *Balduin Dahls* Død i 1891 var blevet Dirigent i selve Koncertsalen, afløstes han i Harmoniorkestret af Broderen *Carl Lumbye*.

I 1880 indtraadte i Tivolis Kontrolkomité Grosserer *Thorvald Sigvard Thrane*, den senere Direktør; han blev en god Mand for Etablissementet, som han viede hele sin Interesse og al sin Arbejdskraft, og hans eminente finansielle Talent blev af stor Betydning for Tivoli, hvis økonomiske Grundlag han i høj Grad konsoliderede.

Forholdet mellem ham og Bernhard Olsen var ikke altid det bedste, hvortil vel ogsaa kom, at denne havde andre Jern i Ilden, idet han i adskillige Aar havde syslet med andre Opgaver: Indsamling af gamle Folkedragter, Møbler, Stueinteriører etc., af hvilke man saa et stort Resultat ved den kunstindustrielle Udstilling i 1879, samt Arbejdet med Anlæggelsen af et Panoptikon i København. Hertil kom vel ogsaa Bernhard Olsens lidet heldige Engagering af en Zigeunertrup, der lige havde optraadt i „Røde Kro“ paa Amager, og som derfra drog ind i Tivoli, hvor den opslog sin Lejr mellem Rutschbanen og den derværende Cirkusbygning. Truppen var i alle Maader et for tarveligt Nummer for et Etablissement af Tivolis Rang.

I 1883 rykkede *Carl Wivel* ind som Restauratør i den nyopførte *Taarnpavillon*, der sammen med *Nimbs Divan* Nr. 2 blev et af de Steder i Tivoli, hvor Aftenlivet særlig florerede. Det var til Taarnpavillonens Altanværelse, at *Gustav Esmann* henlagde en af Akterne i sit i sin Tid meget omtalte Skuespil „Magdalene“.

I 1885 ophørte Bernhard Olsen at være knyttet til Tivoli, og i hans Sted valgtes til artistisk Direktør Forfatteren, Journalisten og Teaterdirektøren *Robert Watt*, medens Grosserer *T. S. Thrane* var den administrerende Direktør.

Under disses Samarbejde fandt de store Festiviteter Sted, saaledes i 1887 „*De italienske Fester*“, af hvilke der gik stort Ry, da de var noget fuldstændig nyt og useet for Publikum. Idéen til disse skyldtes ene og alene Direktør Thrane, og han fik en udmærket Hjælper dertil i Teatermaler *Carl Lund*, der med sin Pensel fremtryllede de herligste Bygninger paa den Side af Stadsgraven, som laa vis à vis Koncertsalen, og som da ikke var tilgængelig for Publikum.

Aaret efter, det berømmelige 1888, da den store Ud-

stilling afholdtes, den, som endnu med Begejstring mindes af gamle Københavnerne, var Tivoli inkorporeret i selve Udstillingsterrænet som Forlystelsescentret par excellence.

I Robert Watts første Direktøraar 1887 fik Tivoli sin flydende Attraktion „*Fregatten St. Georg*“, en tro Kopi af Christian den 4des Skib „Trefoldigheden“, udført efter Tegning af Marinemaler *Christian Blache*. Fregatten var indrettet til Restaurant, hvis Vært var „Admiralen“ Restauratør *Thor Jensen*, der i „Lasten“ havde indrettet Sangerindelokale under *William Rantzaus* Ledelse. En skønne Dag var dens Saga ude, thi i Vinteren 1901 blev den skruet ned af Isen paa Stadsgraven.

Længe forinden København havde faaet elektriske Sporvogne, var Tivoli Foregangsmanden paa dette Omraade, idet en saadan allerede i 1882 var blevet præsenteret for Publikum. Det var ikke nogen lang Strækning, den kørte; kun fra Bazaren og rundt i den allernærmeste Omegn, men det var tilstrækkeligt til at interessere Publikum!

Store Festiviteter var stadig blevet afholdt i Tivoli: De sønderjyske Pigers Besøg i 1884, og samme Aar Festen for Lægekongressen, hvor Kongresmedlemmerne kom sejlene til Tivoli og gik i Land ved Kalvebodstrand, der da gik tæt op dertil; de japanske Fester i 1889 og 50 Aars Festerne i 1893. Et af de kønneste og typisk danske Festarrangementer var i 1895 med „Tivoligaard og Elverhøj“. Idéen til dette skyldtes Direktør Thrane, og atter var det hans tro Følgesvend, *Carl Lund*, der var Mesteren for at fremtrylle selveste Elverhøjen med al dens Kogleri. Ved denne Lejlighed som ved saa mange senere Lejligheder „overgik Carl Lund sig selv“.

For Musikken og Sangen har Tivolis trende Koncertsale altid været Højborgen lige siden H. C. Lumbyes

Det kinesiske Taarn.

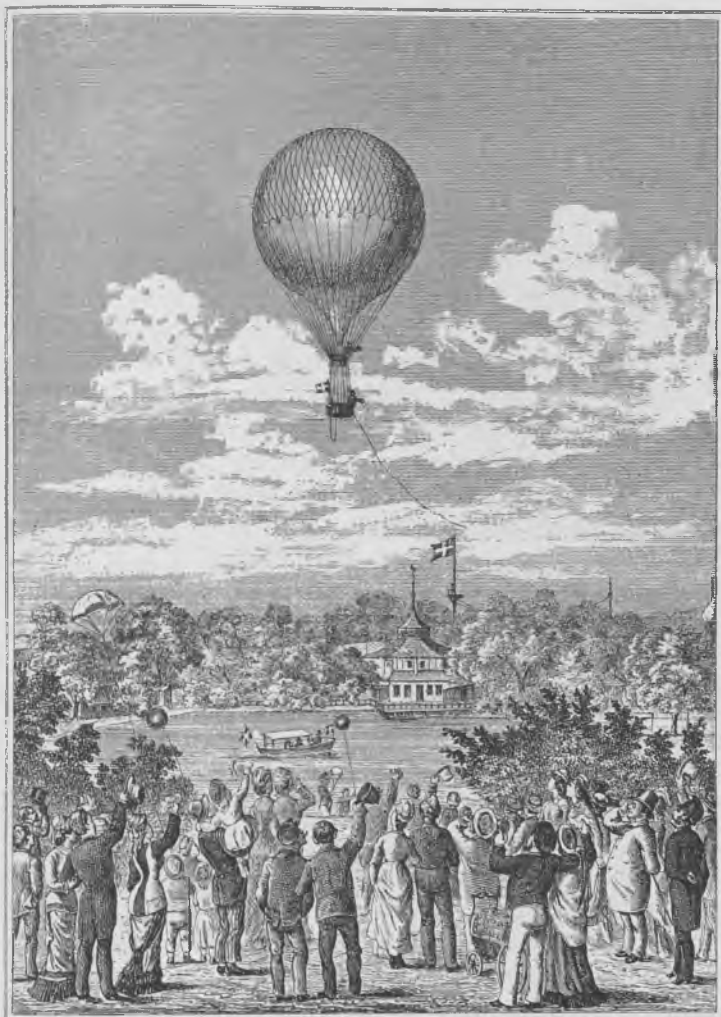
Dage. Inden- og udenlandske Berømtheder har optraadt her, fremragende Musikdirigenter har som Gæster ledet det fortrinlige Tivolorkester, der som faste Dirigenter siden *Georg Lumbyes* Afgang i 1897 har haft følgende: *Jochim Andersen, Fr. Schnedler-Petersen, Svend Felumb* og *Thomas Jensen*.

Efter Robert Watts Død i 1894 var T. S. Thrane Ene-direktør indtil 1899, da han som Meddirektør fik Arkitekt *Knud Arne-Petersen*, og deres udmærkede Samarbejde varede indtil Thranes Død i 1910. Arne-Petersen har givet Tegning til flere større Byggeforetagender i Tivoli, saaledes i 1902 til den nye store Koncertsal, i 1900 Det kinesiske Taarn ved Stadsgraven og i 1909 Bazarbygningen med det traditionelle Ur, alle tre Bygninger pragtfulde at skue, naar ved festlige Lejligheder de mangefarvede elektriske Lamper tændes som ved et Trylleslag, og Koncertsalens, Taarnets og Bazarens Konturer straalende hæver sig op mod den mørke Himmel, medens det elektriske Springvand foran Koncertsalen slynger sin plaskende Straale højt op i Lysenes Skær.

Rosengaarden bag Koncertsalen og Fornøjelsesanlæggene ved denne er udført i Arne-Petersens Tid.

Som et stadigt Midtpunkt i den 100-aarige Folkeyndest ligger Kunstnerplænen med dens skiftende Artister fra Taarnlinedansere og Luftgymnastikere til Parterreartister og Kanonkonger. Udseendet har den skiftet flere Gange i det forløbne Aarhundrede, til den fremtræder i sin nuværende originale og fikse Skikkelse som en lukket og aabnet Kæmpemuslingskal, konstrueret af Arkitekt *Poul Henningsen*.

Hvad der i gamle Dage var af stor Interesse baade for det Publikum, der var inde i Tivoli, og det, der stod udenfor, var Ballonopstigningerne i den Tid, man ikke kendte til Luftskibe og Aëroplaner. Gaspaafyldningen af

V. S. Berget Stenrok

Udføret af V. Bisgaard

Mademoiselle Godards Luftseilads
fra Tivoli i Kjøbenhavn.

Mlle. Godards Ballonopstigning 1878.

I Baggrunden ses Koncertsalen, der da laa lige ud til Stadsgraven.

Bymuseet.

en Ballon tog lang Tid, og Publikums Spænding blev større og større i samme Omfang som Ballonens. Endelig lød det befriende „Giv los!“, og op hævede Ballonen sig majestætisk, medens Luftskipperen (som da ikke kaldtes Flyver) hilsende svingede med Hatten eller Kasketten.

Mange Luftskipperere har Tivoli set fare til Himmels, bl. a. *Julhes*, *Poitevin* (i Omtale kaldet Portvin eller Pøjtevin!), *Godard* og fremfor alt den dristigste af dem alle, den danske *Lauritz Johansen*, hvis nom de guerre blot var „Skipperen“, der ialt foretog 117 Opstigninger.

Som Tivoli var Foregangsmanden for en elektrisk Sporvogn herhjemme, var det ogsaa den første, der i Danmark lod en *Ballon captif* gaa op med Passagerer. Dens Navn var *Montebello* (forøvrigt Navnet paa en fransk Champagne); og det var i Aaret 1891, den foretog sine Opstigninger under Ledelse af den franske Luftskipper *Alfred Godard* med *Lauritz Johansen* som Assistent. Indtil en Højde af ca. 1000 Fod steg den langsomt op med Passagererne i den kransformede Gondol, gennem hvis Midte Kabelforbindelsen med Jorden gik, og en gammel Københavner, der var med ved disse Opstigninger, mindes endnu det pragtfulde Skue, man fra *Montebello* havde over Byen og Omegnen, naar man for 52 Aar siden svævede højt over alle andre og saa Tivoli ligge umiddelbart neden under sig.

Fyrværkerierne, som lige siden 1843 har dannet Clouet ved enhver Festlighed i Tivoli, og som pragtfuldt og imponerende har været arrangeret af Fyrværkerne gennem de svundne Aar: *Høegh-Guldberg*, *Gaëtano Amici* og *Fritz Busch*, har Publikum desværre maattet undvære de sidste Aar paa Grund af Verdenskrigen, ligesom denne ogsaa er Aarsag til, at Tivolis berømte Illuminationspragt foreløbig er bragt til Ophør.

I 1925 fik *K. Arne-Petersen* som Meddirektør *Victor*

Tivolis Ballon captif „Montebello“ 1891.
I Gondolen ses Luftskipper Lauritz Johansen og
Hoffotograf Carl Sonne.

Carl C. Christensens Billedsamling.

Fyrværkeriet paa Kunstnerplænen.

Tivolis Billedsamling.

Lemkow, og da han i 1941 paa Grund af sin Alder trak sig tilbage efter 42 Aars udmærket Arbejde i Tivoli, blev Forfatteren *Kjeld Abell* hans Efterfølger i Direktionen. Kun kort blev *Arne-Petersens Otium*; den 27. Juni 1943 afgik han ved Døden, halvanden Maaned forinden 100 Aars Jubilæet, som han havde glædet sig til at skulle opleve!

Naar man nu nævner Ordet „Tivoli“, deklinerer man det ikke, men lader det være ubøjet. I Tivolis første Aar deklineredes det som et Intetkønsord; *Georg Carstensen* skriver saaledes fem Dage førend Aabningen i et med hans Navn signeret Avertissement: „Da Tivoliet vil blive aabnet for Publikum den 15 August ...“.⁸⁷⁾ Og *Claudius Rosenhoff* bemærker i en Artikel Maanedens efter: „Idet vi slutte denne vor Anskuelse af Tivoliets Seeværdigheder ...“.⁸⁸⁾ *Thomas Overskou* benytter i sit Lystspil „Pak!“ ligeledes det samme Udtryk, idet han lader Nyboderskonen Ellen udbryde: „O Gud give, han snart maatte faa den Smule Gehæmmersaadts-Titel, at jeg kunde komme i Tivoliet med ham ...“.⁸⁹⁾

Udtrykket „i Tivoliet“ afløstes i Sproget senere af „paa Tivoli“; det er dette, *Erik Bøgh* benytter i Visen om „Cavelines Forlovelse“,⁹⁰⁾ hvor „Caveline“ synger om:

Det var en Aften paa Tivoli
Endnu i Carstensens Dage,
Der skulde være Fyrværkeri,
Og det var netop tilbage.

I visse Kredse udtalte man i sin Tid „Tivoli“ med Trykket paa 2. Stavelse: Tivóli, saaledes som „Drejersvend T. I. Voli“ gjorde i sin berømte Vise fra 1843, og den samme Udtale benyttede de to Visedigtere *Axel Henriques* og *Anton Melbye*, da de 50 Aar senere ved Jubi-

⁸⁷⁾ „Adresseavisen“ den 10. August 1843, S. 1, Sp. 3.

⁸⁸⁾ „Den Frisindede“ den 14. September 1843, S. 431, Sp. 1.

⁸⁹⁾ 3. Akt, 3. Scene. „Pak!“ opførtes paa Det kgl. Teater 1. Gang 22. April 1845.

⁹⁰⁾ *Erik Bøgh*: „Halvandet Hundrede Viser“, Tekst S. 308, 1881. — Visen hidrører fra „Tre for En“, opført 1852, og Melodien er af Forfatteren.

læet sang Tivolis Pris i seks Viser.⁹¹⁾ I en af disse lader de „Sømanden“ syngte til Melodi „Du er rig, Du er dejlig, o Syd“:

I Tivoli der kom vi som smaa,
 Og der holder vi til nu som store.
 Naar Tivoli ei mér kan mig more,
 Vil jeg rolig i Ligkisten gaa.⁹²⁾
 Der er skønt i Tivoli til Fest,
 Der er skønt i Tivoli til Hverda',
 ∴ Og Moralen af Visen, det er da:
 I Tivoli er altid der bedst. ∴

Fregatten St. Georg.

⁹¹⁾ Axel Henriques og Anton Melbye: „Et halvt Dusin nye Tivoliviser“ (P. Hansen: „Tivoli 1843—1893“, S. 49).

⁹²⁾ „Ligkisten“ eller „Kisten“ var det datidige populære Navn paa „Tivolis Pavillon“ (nuværende „Apollo Teater“).

SKRIFTER, ARTIKLER, VISER OG BILLEDER ANGAAENDE TIVOLI.

Af CARL C. CHRISTENSEN.

- Kjøbenhavns Sommer Tivoli og Vauxhall (Privilegium og Plan). D. 25. Maj 1843, Folio Stentr.
- En høist mærkværdig Nye Vise om det splinternye Tivoli med samt dets Yndigheder. Forfattet ærbødigst af T. I. Voli, Dreiersvend. Kiøbenhavn 1843. Paa Forfatterens Forlag trykt hos I. Behrend. [Og dersom du morer dig daarlig / Paa Rosenlund og paa Fredsberg / Saa skal du tae ind paa Tivaali / Og see, om du morer dig der].
- Magazin for danske Viser, Nr. 1: En ny Tivoli-Vise af mig Niels Nilen i Haierup. Denne Vise sælges overalt, kun ikke i Tivoli. Red. og Forlægg. Flinch, Træsnittene af Flinch. Trykt i det Berlingske Bogtrykkeri 1844 [Og det var i Aaret Anno 40 og 3 / Mens Dannemark rigtig flo-
rered].
- Sørgeqvad om den gruelige Tildragelse i Tivoli. Af mig Niels Nilen i Haierup. (1844) [Det var Gebursdag hos Agen-
ten / og alle Mand stod tidlig op].
- P. N. Jørgensen: Bonden i Tivoli. En Historie. 1844.
- Peter Faber: Familien Oxhall eller Fiskebløderen i Tivoli (utrykt Studenterkomedie 1844).
- F. J. Hansen: En Aften i Tivoli. Vaudeville. Opført 1844 ved de kgl. Skuespilleres Sommerkomedie og i 1857 paa Casino.
- Tivoli-Avisen. Udg. og red. af G. Siesbye. 1844 o. flg.
- J. Behrend: Madam Blomme i Tivoli, et Aftenspil 1845.
- Peer Søvreus morsomme Hændelser ved de svenske og nor-
ske Studenters Gilde i Tivoli. 1845. Trykt hos I. Behrend.
- Carl Nielsen: Drømmebilleder. 1 Bl. med 8 Vers [Forklaring
paa H. C. Lumbyes Komposition]. Volkensens Trykkeri
(1845).
- Nyeste Tivoli-Vise tildeels af den gamle Voli, lyrisk Student,

- forhenv. Drejersvend [Ad. Recke]. [Alleenberre gaar nu bag / Ad Dandsen for Tivaali / Agenten har en prægtig Smag / Men Kehlet har en daa'li']. (Er gengivet i „Fut Nr. 1“ S. 10).
- Tivoli ved Kjøbenhavn — de Copenhague etablie en 1843 par une compagnie d'actionnaires sous le direction de George Carstensen [u. A.] 12 lith. Bl. 4°.
- Orvar Odd [d. v. s.: Sturtzenbecher alias O. P. Sturzen-Becker]: Hinsidan Sundet. Danska Epistlar I, Stockholm 1846 (S. 211: Tivoli!!).
- Bemærkning ved Cancellieraad Grots Forslag til Tivolis Aktionairer af 22. Jan. 1846 fra den afgaaede Bestyrelses Medlemmer.
- Erik Bøgh: Kalifen paa Æventyr, Æventyrkomedie med Sange i 3 Akter. Opført 1857 paa Casino (3. Akt foregaar i Tivoli).
- Adolf Rosenkilde: Anders Tikjøb. Fortælling (Anders Tikjøbs Besøg i Tivoli: Ill. Tid. 2. Bd. 1861 Nr. 84).
- Studenterbogen 1896 (Heri S. Schandorphs Skildring af en Tivoliaften under Studentermødet 1862).
- Den nye Bazarbygning i Tivoli; efter Stillmanns Tegn. (Ill. Tid. 4. Bd. 1863 Nr. 189).
- Tivolis Concertsal; efter Stillmanns Tegn. (Ill. Tid. 4. Bd. 1863 Nr. 190).
- Det indre af Concertsalen i Tivoli; efter Stillmanns Tegn. (Ill. Tid. 4. Bd. 1863 Nr. 192).
- Johanne Luise Heiberg og Andreas Frederik Krieger. En Samling Breve 1860—1889. Udg. af Aage Friis og P. Munch II 1865—1889, S. 26—27. 1915.
- Fra Teatret i Tivoli. Tegn. af Otto Bache (Ill. Tid. 7. Bd. 1865 Nr. 317).
- Fra Dandsepladsen i Tivoli. Tegn. af Otto Bache (Ill. Tid. 7. Bd. 1865 Nr. 317).
- H. C. Lumbye; musikalsk Skizze af August Bournonville (Ill. Tid. 7. Bd. 1865 Nr. 317).
- Den nye Pavillon i Tivoli [„Kisten“] (Pressen 1866 Nr. 21).
- Midlertidige Bestemmelser for Understøttelses-Kassen for Kunstnerne paa Kjøbenhavns Sommer-Tivoli og andre der ansatte Personer. Juni 1867.
- De franske Gjesters Besøg i Tivoli den 12. August 1867 (Ill. Tid. 8. Bd. 1867 Nr. 412).

- Udenfor Tivoli paa en Festaften. Tegn. af Bernh. Olsen (Ill. Tid. 8. Bd. 1867 Nr. 418).
- Udenfor Concertsalen i Tivoli (Ill. Tid. 9. Bd. 1868 Nr. 464).
- Georg Carstensen's Buste paa Bazarpladsen i Tivoli (Ill. Tid. 9. Bd. 1868 Nr. 465).
- Bal champêtre. (Ill. Tid. 10. Bd. 1868 Nr. 475).
- Krigstelegrammernes Opslag i Tivoli (Ill. Tid. 11. Bd. 1870 Nr. 569).
- Fra Tivolis Pantomime Theater. 12 Skygebilleder. 12 løse Bl. i Omslag (ca. 1870).
- Parti af Vincents Restaurationssal [i Bazaren] (Ill. Tid. 13. Bd. 1872 Nr. 675).
- Edmund Gosse: To Besøg i Danmark 1872—74. S. 81—83. 1912.
- Ferd. Bauditz: Tiden, der svandt [Tivoliminder].
- A. M. Wester: En målars anteckningar. I. Lustresa till Köpenhamn. Stockholm 1873 (S. 31: Tivoli—Lumbye och Gungl).
- E. Aschlund: Forslag til Tivolis Generalforsamling ang. forskjellige Statutforandringer. 1873.
- Tivolis Concertsal. Tegn. af C. G. Helqvist (Ill. Tid. 14. Bd. 1873 Nr. 726).
- Det nye Theater i Tivoli (Ill. Tid. 15. Bd. 1874 Nr. 755).
- Souvenir de Tivoli 1874.
- H. C. Lumbye, Nekrolog af August Bournonville (Ill. Tid. 15. Bd. 1874 Nr. 757).
- Niels Henr. Volkersen „Pjerrot“. 12 Billeder uden Tekst. (1876).
- Carl Møller og William Faber: En Festaften paa Tivoli. Farcebagatel i 1 Akt. Opført 1877 paa Folketeatret.
- Tivaalis Laavsang. Besørret af Søren Pipperop. 1879 (Du evi dailie Tivaali/som ligger bav ved Vestervold. Fut. Nr. 4, S. 98).
- Jacob Davidsen: Pantomimen i dens Oprindelse og dens Fremstilling hos os (Fra det gamle Kongens Kjøbenhavn II 1881 S. 181—203).
- Carl Møller: Paa Farten. Københavnske Billeder i Blendramme. 1884 (S. 306—351: En Aften i Tivoli).
- Axel Sørensen: Strejftog i og udenfor København. 1885 (Heri: Paa Besøg hos Pjerrot).
- Minder fra Tivoli. Udgivne og trykte af Galle & Aagaard. 1886. 12 Tavler 8°.

- Tivoli Album. Udgivet af Galle & Aagaard. 1888. 6 Bl.
- Axel Guthmann og Anton Melbye: Tivoli. Illustrationer: Poul Fischer, V. Jastrau, Alfred Schmidt og H. Tegner. (1888).
- Paa Farten! Tivoli — Etablissement National — Circus Renz — Concert du Boulevard — Frederiksberg Morskabs-teater — Zoologisk Have. Billeder og Tekst. 1888. 4°.
- Tivoli Souvenir. 1892.
- Gustav Esmann: Magdalene. Skuespil, opført 1893 paa Casino (En af Akterne foregaar i Tivolis Taarnpavillon).
- P. Hansen: Tivoli. Dets Stiftelse, Udvikling og Liv i 50 Aar. 1893. Folio.
- Don Fulano: Tivolis Jubilæum. Med Illustrationer (Ill. Tid. 34. Bd. 1893 Nr. 46).
- Sang i Anledning af Tivolis 50-aarige Jubilæum. Af Vilhelm Bergsøe. 1 Bl. trykt hos Volkersens Enkes Eftf. I. H. Scharffe. 15. Aug. 1893.
- Peter Engell: Kjøbenhavns Tivoli i 50 Aar. Minder og Anekdoter fra Institutionen. 1893.
- Carl Ginderup: Den første Breche i Kjøbenhavns Befæstning 1843. Tivoli i et halvt Seculum 1843—93. Erindringer. 1893.
- Alfred C-n: N. H. Volkersen. Nekrolog (Ill. Tid. 34. Bd. 1893 Nr. 50).
- Tivolis Pjerrot N. H. Volkersen. 16 S. ill. 1896.
- Ved Afsløringen af N. H. Volkersens Mindestøtte. Sang af Erik Bøgh. 20. Juni 1896.
- Pantomimen og Pjerrot (Efter Professor P. Hansens Tivolis Historie) 1896.
- Ordningsreglement för sällskapet på Fregatten St. Georg i Tivoli. 1897. Folio.
- „Gamle Rantzau“. Erindringer fra en Sangerdirektørs Liv. Af en Samtidig. 1897.
- Tivolisæsonen 1900 i Billeder og Tekst. Redaktør Axel Breidahl. Udg. af Tivoli-Programmet. 1900.
- Kantate ved Tivolis Koncertsals Indvielse den 7. Maj 1902. Tekst af P. A. Rosenberg, Musik af C. F. E. Hornemann.
- Anno 1843. Tivoli. Anno 1903. Tivoli-Katalog over den retrospektive Udstilling 15.—30. August. (1903).
- A. Wolff: Livet i København i Frederik den Sjettes Dage (Hist. Medd. om Kbhvn. 1. R., I, 1907—08, S. 565).
- Tivoli 1843—1908. Red. af Hermann Henrichsen. 1908. 20 S. ill.

- Tivoli-Garden (fra 2. Aarg. Tivoli-Gardisten), 1. Aarg. 1909, fortsat.
- Eiler Nystrøm: Offentlige Forlystelser paa Frederik den 6's Tid. 1—2, 1910—13.
- Eiler Nystrøm: Tivolis første Oprindelse (Hist. Medd. om Kbhvn. 1. R., II, 1909—10, S. 595—608).
- Charles Kjerulf (i Samarbejde med Axel Kjerulf): Tivoli. Vaudeville-Komedie. Opført 1910 paa Det ny Teater.
- Tivoli Souvenirs 1.—3. Aarg. 1912—14. 4°.
- Godtfred Skjerne: H. C. Lumbye og hans Samtid. 1912.
- Københavns Sommer Tivoli, 1913. 7 Bl. m. 8 Tvlr.
- G. K. Harvild: Tivoli i Fortid og Nutid 1843—1913. 1913.
- Det evig unge Tivoli naar Støvets Aar; Erindringer af Kapt. Wilh. Weiss, Enkefru Bolette Petersen, Enkefru Anna Thrane, Ditlev Jensen, Viggo Wendrich, Sextus Miskow, Carl C. Christensen, Carl Muusmann, Andreas Buntzen, Knud Bokkenheuser, Lauritz Johansen og Serina Nimb. (Verden og Vi Nr. 33 den 15. August 1913).
- Paul Elsner: Streiflichter aus Dänemark dem Lande des Meeres. Mit 182 Illustrationen. 1913 (S. 196—206: Tivoli).
- J. I. Kronstrøm: Det gamle Tivoli. Et lille Tilbageblik i Anledning af 70 Aars Dagen. (Hver 8. Dag 1913 Nr. 46).
- Viggo Lindstrøm: Kjøbenhavn i Tredserne, særlig Byens Forlystelser. 1913.
- Villads Christensen: Stadsmusikanten (Hist. Medd. om Kbhvn. 1. R., V, 1915—16, S. 382—85).
- F. Hendriksen: Øerne i Stadsgraven og det selskabelige Forningsliv paa Øen „Capri“ (Hist. Medd. om Kbhvn. 1 R., V, 1915—16, S. 481—502).
- Charles Kjerulf: Grøn Ungdom, S. 235 o. fl. 1915.
- Nicolai Holm: Glade Aar, S. 64. 1916.
- Før og Nu. 1915 Nr. 16—21.
- C. A. Clemmensen: Tivoli gennem 75 Aar 1843. 15. August 1918. 1918.
- Robert Neiiendam: Georg Carstensen, Hovedstadens maitre de plaisir. (Omkring Teatret; historiske Billeder, I, S. 81—98. 1919).
- Vidar Bruun: Fra Sangerinde-Knejpernes Dage. Et Afsnit af det glade Københavnerlivs Historie. 1920.
- Carl C. Christensen: Fra Grønnegade-Kvarteret, Valhallas og Dansebodernes Tid. 1922.

- G. K. Harvild: Tivoli i Fortid og Nutid. 1926.
do. : Tivoli. Past and Present. 1927.
do. : Tivoli. Autrefois et aujourd'hui. 1927.
do. : Tivoli in der Vergangenheit und der Gegenwart. 1927.
- Chr. Houmark: Nimb i Tivoli 1877 — Maj — 1927. 1927.
21 S. Tekst & Ill.
- Carl Roos: Harlekin. 1927.
- Carl C. Christensen: Tivoli og Vauxhall (Nationaltidendes Kronik 8. Maj 1931).
- Axel Marcher: Havnet i Grøften. Mennesker jeg traf. En Samling Tivoliminder med Billeder og Biografier. 1933.
- P. Holck Hofmann og Fleming Lynge: Champagnegaloppen. Sangspil med Sangtekster af Alfr. Kjærulf. Opført 1935 paa Casino og 1943 paa Det ny Teater.
- Otto Smith: Tivoli, Kongens Klub og Gartner Hansen (Hist. Medd. om Kbhvn. og dens Borgere 3 R., II, 1938, S. 55—65).
- Torben Krogh: Forudsætninger for den Casortiske Pantomime. 1936.
- Christen Fribert: 100 Aar i Tivoli. 1943.
- Tivoli 100 Aar. Udg. af Billed-Centralen i Tivoli. Tekst af G. K. Harvild. 1943.
- Carl C. Christensen: Tivoli og Vauxhall samt dets uden- og indenlandske Forløbere (Hist. Medd. om Kbhvn. og dens Borgere 3. R., V, 1942—43, S. 481—538).
- Tivoli-Minder, samlede af Ernst Mentze og Harald H. Lund. 1943.
-

Kongeportens indre Facade.

KASTELLETS PORTE.

Af VICTOR KROHN.

Kastellet havde oprindelig 5 Porte, af hvilke den ene og den fornemste: „Kongeporten“, vendte mod Syd ind imod Byen, og „Norgesporten“ mod Nord; desuden var der tre Udfaldsporte (Poterner, Sortier).

I og for sig kan det maaske betragtes som en utaknemmelig Opgave at skrive om en Port, der jo selvsagt ikke kan være særlig rig paa Begivenheder, medmindre man da vil gaa ud fra det Synspunkt, at alt, hvad der i

Naar jeg i denne lille Afhandling undtagelsesvis er gaaet ud over de 250 Aar (1664—1914), som jeg hidtil har sat som Grænserne for min Behandling af Kastelets Historie, skyldes det de Udgravninger, der i Aarene 1933 og 1941 er foretaget henholdsvis for Norgesportens og for Kongeportens Vedkommende.

Tidernes Løb er passeret ind eller ud gennem i hvert Fald de to Hovedporte, tilsammenlagt har været med til at danne Kastellets Historie som Helhed. Men da jeg, lige fra jeg i 1909 fik min første Afhandling om Kastellet optaget i dette Tidsskrift, stadig kun har betragtet mig selv som Samleren, lever jeg i Haabet om, at der efter mig vil komme den større Personlighed, der ud af disse sammenskrabede Stumper vil kunne være i Stand til at skabe et Værk til Ære for vort i Tidernes Løb lidt for rigeligt beskaarne kære gamle Kastel.

Efter Opfordring af Dr. phil. Villads Christensen skrev jeg til dette mit første Skridt paa en hidtil ubefaret Vej et lille Forord, hvori jeg benyttede de Ord: „... at den røde Traad, der gaar igennem det, er min Kærlighed til og Interesse for et Sted, hvor jeg i 26 Aar havde haft min Livsgerning“.¹⁾ Denne Kærlighed er ikke blevet mindre med Aarene, tværtimod er den vokset med min dybere Indtrængen i Emnet, og det er nu atter Kærligheden, der faar mig til at skrive lidt om Kastellets Porte, saa meget mere, som de to af dem er de sidste, der er tilbage af Byens gamle Fæstningsporte.

Ingen af disse to Kastelsporte formaar dog blot tilnærmelsesvis at kunne maale sig med den Pragt, der var udfoldet i hvert Fald paa Nørre- og Vesterport i Retning af krigerske Attributter og allegoriske, legemsstore Figurer af Guder og Gudinder; men dog er der for den, der i Tidens Rastløshed vil give sig Stunder til at standse og se med forstaaende Blikke paa Kastellets to Hovedporte, noget nobelt og stilfuldt, som baade imponerer og fryder Øjet.

KONGEPORTEN.

Forinden vi giver os til at tale om denne Port, bør det for Alvor slaas fast, at dens virkelige Navn er „Kongeporten“ med Allusion til den smukke Buste af Kong

¹⁾ Hist. Medd. o. Kbhvn. 1, II, 219.

Frederik III, der pryder Portens udvendige Facade. Navnet: „Sjællandsporten“ har gennem et Tidsrum af 117 Aar ganske langsomt indsneget sig, fordi man er gaaet ud fra, at naar Norgesporten havde faaet sit Navn, fordi den vendte ud imod Norges Ravelin, maatte den anden Port hedde Sjællandsporten, fordi den vendte ud imod Sjællands Ravelin; men nu er der jo desværre hverken nogen Sjællands eller Norges Ravelin mere. Det er ikke med Urette, at man benytter Ordet: „indsneget“; thi ganske vist skriver Laurids Thura i 1748 i sin „Hafnia hodierna“: „Kastellet har to Porte, en mod Byen, kaldet Sjælland...“; men *et* er det, hvad en Port kaldes, *et andet*, hvad den virkelig hedder, og naar Navnet: „Kongeporten“ anvendes af en saa korrekt Officer som Oberst N. C. Lunding endnu i 1850, af en militær Autoritet som Københavns Kommandantskab den 7. December 1858 og i en Skrivelse til Kastellet's Kasernekommandantskab saa langt frem i Tiden som 1865, kan man ikke være i Tvivl om, at man er paa den rigtige Side, naar man nu for Alvor giver Porten dens rette — og langt smukkere og naturligere — Navn tilbage igen, saa at det ikke skal gaa med denne Kongeport, som det er lige ved at gaa med Porten af samme Navn i Kongens Have ud mod Christian d. IX's Gade.

Og ikke nok med dette. Der findes ogsaa gode Beviser paa, at dette Navn er Portens rette Navn. Paa Tegninger fra 1754 i Ingeniørkorpsets historiske Kortsamling og fra talrige Skrivelser baade før og efter den Tid vil man ikke alene se selve Porten betegnet som Kongeporten; men den Vagt, der indtil 1807 var etableret i den vestre Sidebygning, hed: „Kongeportsvagten“, ligesom den Bro, der før Gravens Opfyldning førte fra Porten over til Sjællands Ravelin, ikke hed Sjællandsbroen, men „Kongeportens Hovedbro“.

Paa „Kongeporten“'s ydre Facade staar Aarstallet 1663, hvilket Aar den antagelig maa have staaet færdig, hvad

der ogsaa fremgaar af Kaptajn (afgaaet ved Døden som Oberstløjtnant) G. V. J. Smith's paa Københavns Kommandantskabskontor beroende: „Nogle historiske Efterretninger“ bl. a. ogsaa om Kastellets Kommandantskab,²⁾ hvor det hedder, at Oberst Mikkel Skov i sine Optegnelser fortæller, at han, da han den 27. Juli 1663 foretog en Rejse fra København til Helsingør, kørte over de ny anlagte, men da ikke helt færdige Broer ved Kastellet.

Kongeporten — som iøvrigt ogsaa Norgesporten — er blevet opført i den gamle Kystlinie, og Kastellets Bygmester, Oberst Ruse, har derved faaet god Anvendelse for det Stenmateriale, han havde forskaffet sig ved Købet af den under Christian IV paabegyndte, men aldrig fuldendte Rundekirke eller Skt. Anna Rotunda, hvis sparsomme Rester i vor Tid blev fundet i den til Garnisonssygehuset hørende Officershave og opmaalt, idet Kastelsportenes Opførelse i den side Grund maa have udkrævet et solidt Underlag.

Hele Portens Længde er 21,3, dens Bredde 3,5 og dens Højde 4,7 m.

To Pilastre paa Siderne bærer en Frontispice, i hvilken ses Frederik III's stive Navnechiffer, og over Frontispiciens Spids troner Kongens Broncebuste.³⁾ Her skal blot anføres, at den antages at være udført af den italienske Billedhugger François (Francisco) Dieussart, der opholdt sig i København 1643—44, og som i hvert Fald har udført en tilsvarende Buste af Christian IV, der nu findes i Audienssalen paa Rosenborg, og med hvilken den med Hensyn til Draperiet har en paafaldende Lighed, dog menes det ikke, at Frederik III's Buste er udført med denne Opstilling for Øje, idet Dieussart skal være afgaaet ved Døden i London allerede i Aaret 1661;

²⁾ Findes nu ogsaa i Afskrift i Hærens Arkiv.

³⁾ Se Hist. Medd. om Kbhvn. 1, VI, 578 og VII, 322. Beerling-Liisberg.

Kongeportens ydre Facade.

Busten er omgivet af Frugt- og Blomsterguirlander og Buketter.

Portens indre Facade havde oprindeligt kun tre rektangulære Vinduesaabninger, der var forsynet med Træ-

lemme; først i Kong Frederik V's Regeringstid blev denne Konges slyngede Navnechiffer anbragt umiddelbart over Portaabningen, hvilket øjensynligt skyldes, at der, formodentlig i Tiden før 1754, er blevet foretaget en ret betydelig Forstærkning af Volden, hvorved der er sket en Del Ændringer, om ikke just med selve Porten, saa dog med dennes nærmeste Omgivelser.

Da Byens gamle Hovedvagt paa Kongens Nytorv i 1874 stod for Fald og skulde flyttes ud i Kastellet i en ny opført Bygning tæt inden for Kongeporten, udtalte den kommanderende General den 3. Juli s. A. et Ønske om, at der maatte blive anbragt et Ur i den indre Portfacade til Hjælp for Post for Gevær, i hvilken Anledning Kasernekommandantskabet, der paa det Tidspunkt raadede over Portværelset, maatte fortrække derfra, hvorefter den midterste af de tre Vinduesaabninger forsvandt for at give Plads for tre mindre Murhuller til selve Uret og de to til dette hørende Klokker.

Idet vi atter gaar tilbage til den foran omtalte Forstærkning af Volden, kan vi ikke komme uden om de Udgravninger af Kongeporten, der er blevet foretaget i 1941—42 af Hærens Bygningstjeneste med Bistand af Nationalmuseet.⁴⁾

Det siger sig selv, at naar en saadan Forstærkning af Volden skulde foretages, maatte den af Hensyn til Udenværkerne og Gravene foregaa indadtil. Oberstløjtnant Bokkenheuser har derfor fremskaffet et Brudstykke af

⁴⁾ Jeg har været nødt til at søge min Viden herom gennem Kastellets Kasernekommandant, Oberstløjtnant Chr. Bokkenheuser, fordi jeg paa Grund af Alder og Svagelighed desværre ikke har været i Stand til personlig at gøre mine Iagttagelser. Oberstløjtnanten er som bekendt i højeste Grad historisk interesseret og ikke mindst i Kastellets Historie, hvorfor han velvilligst saavel mundtligt som skriftligt har forsynet mig med enhver Oplysning, for hvilket jeg gennem disse Linier bringer Oberstløjtnanten min hjerteligste Tak.

hele Kongeportspartiet af den i December 1666 af H. Ruse signerede Tegning over Kastelet,⁵⁾ af hvilken det fremgaar, at de to Sidebygninger paa den indre Side oprindelig har ligget saaledes, at deres Bagvægge omtrent var paa Linie med det nordre Taarns Bagvæg, medens de nu ligger saaledes, at deres Bagvægge gaar paa Linie med Portens nordre Facade. Det viste sig da ogsaa ved Udgravningen, at man paa Portens Ydersider fandt Rester af de oprindelige Bagmure til Sidebygningerne liggende 3,45 m længere tilbage og vinkelret paa Portmurene. Det havde vakt lidt Forbavselse, at man fandt Gulvet inden for disse Murrester belagt med utilhuggede Brosten; men det falder godt i Traad med, at Vagterne, som meddelt i en tidligere Afhandling, var brolagt helt frem til 1853.

Af dette moderne Fund fremgaar altsaa, at disse Sidebygninger paa Grund af Opfyldningen er blevet nedbrudte og genopførte de 3,45 m længere fremme, og der bliver derved lidt Mening i, at man kan finde Frederik V's Navnechiffer paa Portens Facade mod Nord.

Ved samme Lejlighed fandt man i begge Sider af Portens Sidemure nogle næsten cirkelrunde Huller, der var Udgangsaabninger for Tragte, der havde Fald ind imod Portens Indre, og som altsaa oprindelig har ført ind til den bageste Del af Sidebygningerne. Da man havde faaet den dækkende Kalk fjernet, viste det sig, at disse Huller ind imod Portens Indre var ca. 15 cm i Gennemsnit og var omgivet af en Krans af halve Sten, medens Gennemsnittet ind imod Sidebygningerne var ca. 35 cm. Den første Tanke havde været, at det maatte være Skyde- eller Skoldehuller, som de kendes fra gamle Borge; men denne Tanke maatte man dog hurtig forlade, fordi Hullerne skraanede saa stærkt, at der kun kunde blive Tale om en Skydning i Fødderne paa den fjendtlige Angriber, hvem det var lykkedes at trænge ind i selve Portrummet.

⁵⁾ Gl. kgl. Saml. 717 A. fol. i Det store kgl. Bibliotek.

Oberstløjtnant Bokkenheuser havde derfor spurgt Kap-
tajn Johan Støckel om, hvorvidt der paa den Tid havde
eksisteret Haandgranater, hvilket Spørgsmaal blev besva-
ret bekræftende med Tilføjelsen af, at de var som store
Æg. Man kan da tænke sig, at de antændte Granater in-
defra er blevet kastet op i Tragten, gennem hvilken de er
trillet ned i Porten, hvor de er eksploderet.

Vi har hørt, at Kongeportsvagten var etableret i den
vestre Sidebygning indtil Søndag den 6. September 1807,
umiddelbart før Engelskmændene rykkede ind i Hen-
hold til Kapitulationen Dagen før. Dog blev der straks
efter, at Englænderne atter var rykket ud, paany ud-
stillet en Skildvagt ved Porten; men denne Gang var
han udstillet fra Sjællands Ravelinsvagt over for den
sydlige Indgang til Smedelinien.

Kongeportsvagtens Hovedopgave havde selvfølgelig
først og fremmest været den at holde Øje med Passagen
gennem Porten, og det var paa hine Tider en meget van-
skelig Opgave. Forholdet var nemlig dette, at hverken
Befalingsmænd eller Gemene maatte forlade Kastellet
uden særlig Tilladelse, ja, end ikke selvste Komman-
danten forlod Kastellet, uden forinden at have overgivet
Kommandoen til den efter ham nærmest følgende Befal-
lingsmand. Selv med de i Kastellet boende Familier blev
der holdt skarp Justits i saa Henseende, hvad Justitspro-
tokollerne bærer talrige Vidnesbyrd om. En Vagtkom-
mandør, der ikke mente at have faaet en tilstrækkelig
tydelig Forklaring af en ung Pige, straffede hende
„stante pede ad posteriora“, hvilket paa godt Dansk vil
sige, at han paa staaende Fod gav hende en Endefuld.
Den 4. Januar 1695 beklagede en lille Pige, Alliance Pe-
tersdatter, sig over, at Vagtkommandøren havde slaet
hende med en Bajonet, hvilket viste sig at være for Smed
at rette Bager, eftersom en Gefrejter vidnede, at en an-
den Pige, med hvem hun havde været i Følge, havde løf-

tet sin Kjole op og vist Vagtkommandøren sin Bagdel. Ja, der har i fuldt Alvor været Tider, hvor man ansøgte om at maatte faa en Jordemoder indlogeret i Kastellet, da det blev nægtet at lade en saadan hente i Byen ved Nattetid.

Af Tegninger i Ingeniørkorpsets historiske Kortsamling ses det, at Indgangsdørene til de to Sidebygninger dengang var nærmest ved Porten og ikke, som nu, i Midten af Facaden, og man ser, at Bagvæggen ind mod Volden var optaget af to Ligge- eller Svedebænke over hinanden til Vagtmandskabet, medens Vagtkommandøren, en Underofficer, dog havde en for sig selv; i det nordvestre Hjørne var der Bord og Bænke, og midt i Lokalet stod en firkantet fritstaaende Ovn, fra hvilken et Jernrør førte gennem Loftet op i Skorstenen.

Det vilde blive for omstændeligt at give en detailleret Forklaring over, hvad de to Sidebygninger, de to Taarnrum og de to uden for Porten værende Kaponiærer er blevet anvendt til i Tidernes Løb; de har ofte skiftet Anvendelse. I Januar 1839 skulde der bo en Snedker i den vestre Sidebygning og være Oplag for Tjære og Redskaber i den østre; men dette protesterede Artilleriet imod, eftersom de havde liggende 120 Pund Krudt i det nordre Porttaarn, saa at det kunde befrygtes, at Gnister fra den lavere liggende Skorsten kunde fremkalde en Eksplosion. Dette gav Stødet til Opførelsen af det lille endnu eksisterende Ammunitionshus paa Kongens Bastion. Senere rykkede der en Tømrer og en Smedesvend ind i de to Sidebygninger mod en aarlig Leje af 30 Rdl. for hver, og fra 1872 blev den vestre Fribolig for en ved Kirken ansat Ringer, Kirkekone eller lignende. I en Aarrække havde Fæstningsartilleriet Oplagsrum for Proviand til Søforterne i den østre, men byttede saa Plads med Kastellet's Fejemand, der indtil da havde boet i Nordre Magasinbygning. Da Kastellet saa som den sidste

Bydel af København i August 1882 fik indlagt Gas, blev den store Gasmaaler ogsaa anbragt her i et Rum for sig selv med Indgang umiddelbart ved Porten.

NORGESPORTEN.

Medens Kongeporten straks fik sit Navn slaaet fast, ser det ud til, at man for Norgesportens Vedkommende til en Begyndelse har haft hele tre Navne at vælge imellem, nemlig „Helsingørsporten“, hvad der var god Mening i, eftersom man f. Eks. i Tyskland paa den Tid havde den Skik at give Byernes Porte Navne efter den første større By, hvortil de førte; Peder Resen kalder den baade i 1674 og 1686 for „Dykporten“ (Digeporten) d. v. s. Porten, der vender ud imod de Diger, der skulde hindre Vandet fra Søen i at trænge igennem, og endelig var der „Norgesporten“, der til sidst blev det afgørende med Henblik paa Broderriget mod Nord. Den omtales første Gang den 9. Maj 1661 og er formentlig opført omtrent samtidig med Kongeporten; men den bærer intet Aarstal.

Norgesportens Længde er 22, dens Bredde 3 og dens indvendige Højde 4,25 m. Portens ydre Facade mod Nord er noget ringere end Kongeportens; men selv om Busten mangler, og der er færre Frugt- og Blomsterdekorationer, er den dog i Besiddelse af den samme Stilrenhed. Ogsaa her ses Kong Frederik III's stive Navnechiffer i Frontispicen, og de halvrunde Støttepiller, der bærer denne sidste, tager sig mere festlige, næsten tempelagtige ud end de tilsvarende flade Pilastre ved Kongeporten. Den indre Facade svarede derimod oprindeligt ganske til dennes.

Ogsaa uden for denne Port var der to Kaponièrer, i hvilke der vistnok allerede ved den første Indrykning blev installeret et Smedeværksted til Anvendelse for Fortifikationen; men da Pladsen var for indskrænket og ret

Norgesportens ydre Facade.

ubekvem paa Grund af den Passage, der foregik, foreslog Kastellet's Ingeniørofficer, J. C. V. Steenstrup, at en Del af Huset i Falsters Kontregarde skulde overlades ham.

I 1841 blev disse Kaponièrer erklæret for at være faldefærdige; men det ses dog, at Kasernekommandantskabet senere benyttede dem som Sandhuse, indtil der i Juli 1855 blev givet Ordre til, at de skulde tømmes inden 1. August s. A., da de skulde nedbrydes.

I de to indvendige Sidebygninger blev straks fra første Færd Kastelets Hovedvagt anbragt, saaledes at Vagtkommandøren, i Begyndelsen en Kaptajn, senere en Løjtnant, disponerede over den vestre, medens hele Resten af Befalingsmænd og Gemene maatte se at klare sig i den østre. Paa begge Bygningerne var Indgangsdøren, ligesom nu, midt paa Bygningen, og inden for begge fandtes der en lille Forstue med Døre til begge Sider, der for den vestlige Bygnings Vedkommende førte ind til et større Rum til højre og et mindre til venstre, der begge opvarmedes af en Kakkellovn, der stod halvt ind i hvert af de to Rum, hvorimod den østlige Bygning kun bestod af eet Rum.

Klokkeslettene for Norgesportens Lukning og Aabning varierede i den Grad i Tidens Løb, at her kun skal omtales enkelte. Snart var den lukket baade Dag og Nat som f. Eks. i 1716, snart stod den aaben om Dagen og skulde i saa Fald lukkes først og aabnes sidst.⁶⁾ Til Tider blev den aabnet tidligere om Morgenen end Byens Porte, hvilket førte til, at nogle af Kastelets Beboere fik deres Handlende paa Østerbro til at køre den Vej ind med de købte Varer, hvorved de slap for at betale Accisen.⁷⁾ Dette kunde dog blive en dyr Spas, saafremt det opdagedes, idet der er Eksempler paa, at Bøden kunde blive paa op til 10 Rdl., hvilket var et betydeligt Beløb dengang.

Der er den Mærkelighed ved Norgesporten i Modsætning til Kongeporten, at uagtet der ogsaa her har fun-

⁶⁾ Milit. Reskrs. I, 462.

⁷⁾ Kgl. Res. og Kollbr. 4/11 1755.

det en Forstærkning Sted af Volden, hvad Frederik V's Navnechiffer bærer Vidne om, har man ikke her fundet Anledning til at rykke de to Sidebygninger frem, hvorfor de da ogsaa her ligger i samme Forhold til Porten som paa Ruses oprindelige Tegning af Kongeporten.

Naar Østerport var under Reparation, maatte Færdslen gaa gennem Kastellet og ud og ind ad Norgesporten, hvorfor den under saadanne Forhold selvfølgelig maatte rette sine Aabnings- og Lukketider efter Byens Porte.

I en Parolf Befaling af 16. November 1807 hedder det:

„Hver Aften Kl. 8 skal fra Hovedvagten i Kastellet Frederikshavn indsendes en Rapport til Mig over de igjennem Norgesporten eller Ravelinen eller den saakaldte Langelinie Ind- og Udpasserede“.

Den 6. September 1820 findes der en Instruktion for Kastellet's Hovedvagt, i hvis § 3 det hedder:

„Naar Norgesporten skal lukkes, sender Vagtkommandøren en Gefrejter og 2 Mand med Gevær og 1 Mand uden Gevær for at afhente Nøglerne, hvilke, saavel naar de ankommer til Vagten, som naar de henbringes, honoreres paa den i Reglementet befalede Maade. — $\frac{1}{4}$ Time før Porten skal lukkes, appelleres paa Hovedvolden, paa det de udenfor værende kunne rette sig derefter. — Den, der lukker og aabner Porten, medgives af Vagten saa mange Mand, som han til denne Forretning behøver, og naar saaledes Barrièrerne og Porten ere lukkede, bringes Nøglerne igjen til Kommandanten ...“.

Hvor der senere i samme Instruks § 44 er Tale om Passagen gennem Porten, anføres: „At de kgl. Herskaber og Kastellet's Beboere køre og ride uhindrede, er en Selvfølge“.

Den 16. Marts 1808 findes der følgende Ordre:

„Efter allerhøjeste Ordre lukkes straks Norgesporten, og ingen passerer hverken ud eller ind af samme indtil videre ...“.

Grunden hertil var, at Garnisonen Kl. 8½ skulde aflægge Troskabsed til Frederik VI, efter at Christian VII var afgaaet ved Døden i Rendsborg.

Den 19. Marts 1853 forelaa der et Andragende fra en Del af Østerbros Beboere om, at Porten maatte staa aaben hele Natten. Svaret, der først fremkom den 9. August s. A., gik ud paa, at da

„..... de hidtil efter Kl. 12 om Natten opkrævede Pasagepenge af Fodgængere ved alle Stadens Porte ikke opkræves for Fremtiden fra førstkommende 1. September at regne, har Krigsministeriet resolveret, at Norgesporten ... fra 1. September skal staa aaben hele Natten.“⁸⁾)

I Henhold til en Skrivelse fra Krigsministeriet af 11. Januar 1855 var Porten imidlertid atter „paa Grund af politiske Forhold“ blevet holdt lukket om Natten fra d. 27. Marts 1854 til d. 11. Januar 1855.⁹⁾) Det samme var Tilfældet en Tid efter 13. Januar 1856, men denne Gang var det for at spare Olien til Lygterne; man havde nemlig i Løbet af en Uge ladet foretage en Optælling af Færdselen, hvorved man havde faaet konstateret, at der ialt kun havde været 23 gaaende, men hverken nogen kørende eller ridende, saaledes at man ved at lukke Porten om Natten vilde kunne spare Olieforbruget i 5 Lygter i tilsammen 30 Timer.

Den 2. Juli 1856 blev Kastellets Hovedvagt nedlagt og erstattet af en Brandvagt, der kom til Huse i den vestre Sidebygning, medens de to Taarnbygninger skulde anvendes som Arrester. Brandvagten, der i Begyndelsen var underlagt Kommandanten, overgik d. 11. December 1868 til Kasernekommandantskabet,¹⁰⁾) det samme gjaldt Aaret efter for den østre Sidebygning, hvor der

⁸⁾ Skrivelse 9/8 1853 fra Krigsministeriet.

⁹⁾ Befhog. og Kopibog.

¹⁰⁾ Love og Best., som angaa Hæren, 1868, S. 308.

11 Aar senere ved 1. Regiments Oprettelse blev etableret et Værksted for 21. Bataillons Bøssemager.¹¹⁾

Allerede saa langt tilbage som d. 22. Februar 1806 havde der lydt Klager over, at Regnvandet ikke alene havde ødelagt Portens ydre Facade; men at det tillige var trængt gennem Portens Hvælving og truede denne med Ødelæggelse, hvorfor man ønskede bevilget et Beløb af 60,604 Rdl. 64 Sk.¹²⁾

Arbejdet blev imidlertid udskudt baade i 1806 og 1807, sidste Aar med den i øvrigt fuldt ud korrekte Motivering, at „hvis dette Arbejde ikke er uundgaaeligt nødvendigt, da bør det udsættes, siden det ikke er et i Krigstider passende Arbejde at spærre en Fæstnings eneste udadgaaende Port“.¹³⁾ Den nærmeste Fremtid kom jo til at bevise det berettigede i dette Synspunkt, eftersom to af de største Udfald under Belejringen blandt andet blev udført gennem Norgesporten Onsdag d. 26. og Mandag d. 31. August 1807.

Saa hvilede Sagen rolig i 10 Aar, indtil der d. 29. September 1817 paany tales om Portens Ødelæggelse ved den gennemtrængende Fugtighed, og her er det da, at der fra Ingeniørkorpsets Side fremsættes den Idé at fjerne Jorden fra Hvælvingen, belægge denne med Tagsten og atter kaste Jorden paa.¹⁴⁾ Men atter blev Sagen udsat, hvad der igen var Tilfældet d. 22. December 1824, da Portens Portal var i en saa slet Forfatning, at den ikke mere kunde repareres; desuagtet blev Reparationerne Aar for Aar strøget af Budgettet. Endelig i 1834 blev den saa længe foreslaaede Istandsættelse af Hvælvingen paabegyndt, og d. 31. Januar 1835 hedder

11) Kasernekmtdtsk. Indk. Skr. 13/11 1880.

12) Ingk. Arkiv, Nr. 10.

13) Ingk. Arkiv, Nr. 11.

14) Ingk. Arkiv, Nr. 12.

det, at Jorden har været fjernet fra Hvælvingen, at denne er blevet grundig restaureret, og at den derefter er blevet dækket med et Lag Cement, oven paa hvilket man har nedlagt Tagsten i Blaaler.¹⁵⁾

Om Porttaarnene erfares der ikke stort, ud over at Artilleriet i Tiden omkring 1826 disponerede over det søndre.¹⁶⁾ Fra 1830 blev de begge anvendt som Vare-tægtsarrester, det søndre for Underofficerer, det nordre for menige. Disse Arrester var i en udpræget Grad uhyggelige med deres aabne, men tilgittrede og aflaaede Ildsteder, og deres to diminutive Vinduesruder.

Et lille moderne, men dog ret dramatisk Udbrudsfor-søg fra den nordre Arrest vil maaske kunne have Interesse i denne Forbindelse.

Den 14. August 1883 foreligger der en Melding fra Brandvagtkommandøren (en Underkorporal) til Kasernekommandanten om, at en Korporal J. C. F. Kjær Af-tenen før Kl. 6 $\frac{1}{2}$ af Politiet var blevet afleveret i Vagten i en meget beskænket og ustyrlig Tilstand, hvorfor han var blevet indsat i den nordre Arrest. Næppe var Meldingen herom indgaaet om Morgenens, før en høj, lidt ældre civil Herre, der senere viste sig at være kgl. Kammersanger Peter Schram, kom ind i Vagten og meddelte, at han under sin Tur paa Volden havde set en Soldat, der fra Arrestens Skorsten havde ladet sig glide ned paa Volden. Det var Kjær, der efter at være vaagnet af sin Rus havde faaet brudt den svære Laas op for det solide Gitter foran Ildstedet, hvorefter han var krøbet op gennem Skorstenen. Vagtkommandøren med to Mand satte straks efter Flygtningen, der forsøgte at

¹⁵⁾ Ingk. Arkiv, Nr. 15. — Da man ved en lignende Udgravning i Juli 1932 fandt denne Tagstensbelægning, tillagde den ledende Ingeniør med Urette Kastellets Bygmester, H. Ruse, denne Genialitet. (Se Berl. Tid. Juli 1932).

¹⁶⁾ Ingk. Arkiv, Nr. 14.

skjule sig mellem Træerne paa den ydre Voldskraaning, men da hans Forfølgere gik angrebsvis tilværks, søgte han ned ad og kastede sig til sidst ud i Graven, hvorfra det dog ved forenede Kræfter lykkedes dem at faa ham halet i Land og ført tilbage til Vagten. Den Molest, han havde forvoldt, beløb sig til 4 Kr. 40 Øre; men Regimentet kunde kun meddele, at Korporalen var blevet degraderet, at han havde opbrugt hele sin Maanedslønning — den var kun paa 25 Kr. — og at han d. 3. Oktober vilde blive hjemsendt med Gæld til Statskassen.¹⁷⁾

Dette Porttaarn blev senere en Tid benyttet af Livjægerkorpset som Magasin, medens det søndre i Slutningen af 1886 blev omdannet til en Lilleput-Lejlighed med Entre, to Værelser og Køkken for en gift Underofficer, der flyttede derind d. 6. April Aaret efter. — I 1914 boede der en ugift Officer.

UDFALDSPORTENE.

Ifølge Akkord af 1. April 1663 var der blevet beregnet ialt 3000 Rdl. til Opførelsen af tre Sortier (Poterner eller Udfaldsporte) gennem Kastellet's Volde, nemlig en mellem Kongens og Dronningens Bastioner, en mellem Grevens og Prinsessens Bastioner og en mellem Prinsens og Kongens Bastioner. (I det følgende vil de i samme Rækkefølge blive betegnede som den sydvestre, den østre og den nordvestre).

Der er selvsagt ikke store Ting at fortælle om disse Porte, der jo kun førte ud til den mellem Bastionerne værende Faussebraye; de havde en Længde af 19 m, en Bredde ved Jorden af 2 m og en Højde paa Midten af 2,27 m.

Paa en Tid, hvor Renovationsforholdene var saa primitive ikke alene i Fæstninger, Borge og Slotte, hvad endnu kan ses bl. a. paa Frederiksborg Slot, men ogsaa

¹⁷⁾ Kasernekmtdsk. Indk. Skr. af 14. og 31. Aug. 1883.

i selve Landets Hovedstad, blev de alle tre benyttet som Adgang til de ud for hver af dem i selve Graven paa Flydebroer etablerede Aftrædelsessteder. Nød bryder som bekendt alle Love, og Tiden den Gang var heldigvis ikke saa forfinet, at man ikke kunde tale naturligt om naturlige Ting. Man behøver blot at læse enkelte Punkter af Kommandanten, Generalmajor Gerhard Christian Støcken's lange og detaillerede „Instruktion for Garnisonen og Garnisonsbetjentene“ af 20. April 1727.¹⁸⁾

Ved et Forbud i 1755 mod at lade afholde Eksercits i disse Porte, viser det sig, at de var forsynede med Portfløje for begge Ender ligesom de to Hovedporte, og fra 1778 var der altid posteret en Skildvagter ved dem.

Den 9. Maj 1815 foreslog Generalkommissariatskollegiet, at disse Porte skulde lukkes og Skildvagterne indtrages; men Kommandanten, Oberstløjtnant Carl Gottfred Würtzen, satte sig med Hænder og Fødder mod dette Forslag netop paa Grund af den Anvendelse, der blev gjort af dem.¹⁹⁾

I en lang og meget interessant Skrivelse af 29. September 1820 retter Kastelets Ingeniørofficer, Ohlrogge, det første alvorlige Stød mod den forældede Fremgangsmaade, idet det motiveres med, at alle tre „Vandhuse“ — (det lyder helt moderne) — er faldefærdige, og han slaar til Lyd for, at de anbringes inden for Voldene, idet han dog samtidig udtaler sin Frygt for, at det vil fremkalde en ilde Stank inde i Kastelet. Han synes aabenbart at have været fuldstændig uvidende om, at saavel Pladsen bag Fortunstokken, „Grønneplads“ som hele Generalens Have indtil for omkring et Aarhundrede siden havde bestaaet af saadanne *aabne* Kuler, hvori der var anbragt tre transportable Broer, der førte ud til

¹⁸⁾ Milit. Reskrs. I, 446.

¹⁹⁾ Korrespprot.

smaa Huse, der end ikke lod sig besmykke som „Vand“-huse, ligesom han ikke taler om, at langt de fleste Familier forlængst havde ladet indrette Priveter paa deres Loftsrum tæt op ad Mandskabets Belægnings- og Sygestuer.²⁰⁾

Norgesportens indre Facade.

Atter i 1822 og 1827 bliver Spørgsmaalet rejst, og endelig i 1833 blev det første indenvolds Latrin opført tæt inden for den nordvestre Udfaldsport. Selve denne Port kom i 1897 til at danne Adgangen til den Have, som Københavns Kommandant, den tidligere Chef for 1. Regiment, Oberst F. C. Jürgensen, havde skænket Regimentets Underofficerer.

Om den sydvestre Udfaldsport hedder det i 1807, at

²⁰⁾ Ingk. Arkiv, Nr. 27.

Overdækket ved Krudtmagasinet *under*(?) den maa forsynes med nye Planker.²¹⁾

Den østre endelig havde oprindeligt tillige været anvendt som Adgang til Garnisonens Skydebane, der laa mellem de to østre Bastioner og kun havde en Længde af ca. 130 m. Samtidig lader det til, at den som den lavest liggende har staaet i Forbindelse med et System af Grøfter, der fra hele Kastellet førte Spildevandet ud i Graven; den sidste af disse Grøfter forsvandt først ved Opførelsen af Ny Kasernebygning i 1884, men da havde Kastellet ogsaa Aaret forud faaet indlagt noget paa disse Breddegrader saa moderne som et Kloaksystem. I 1835 blev der i Porten opført et Aflukke til Opbevaring af Skyde- og Svømmerekvisitter.²²⁾

Iøvrigt er disse Udfaldsporte i Tidens Løb blevet anvendt til meget forskelligt som f. Eks. Ophængning af Brandstiger, Opbevaring af Tovværk til Værkplukning for Slaverne, Brændselsoplæg m. m. m. I 1833 blev de alle tre erklærede for saa forfaldne, at de burde gennemgaa en Hovedreparation, der dog først fandt Sted 22 Aar senere.

Den 21. Marts 1894 led Kastellet den kranke Skæbne, at man lagde en Jernbane ind igennem det og derfor maatte gennembryde Volden paa to Steder; samtidig maatte man af samme Grund lade det skønneste Stykke af Volden — og dermed ogsaa den østre Udfaldsport — overgaa til Københavns Kommune.

Hvad bliver det næste og hvornaar?

²¹⁾ Kbhvns. Komdtsk. En Pakke Varia, Fæstningspapirer.

²²⁾ Ingk. Arkiv, Nr. 216 og 99.

JOHANNES LASENIUS KRAMP.

Af R. BERG.

Den Slægt, som kom til Skelsaar og Alder i Trediverne og Fyrreerne i forrige Aarhundrede, rummede en Ungdom, der saa at sige paa alle Omraader kom til at staa i Modsætning til Frederik VI's Tid. Politisk, erhvervsmæssigt og kulturelt vilde den erobre og skabe, rydde alt det gamle bort og føle sig fri og uhæmmet.

Det var denne Slægt, som gennemførte Grundloven 1849 og Næringsloven 1857, begge hver paa sit Omraade af revolutionerende Karakter.

Man vilde have Frihed, og alle de gamle Klasseskranker bortryddede. Bevægelsen mærkes indenfor alle Samfundslag.

Typisk for Haandværkerstandens Vedkommende er *Johannes Lasenius Kramp*.

Han var født i København den 5. Maj 1808 som Søn af en velhavende Snedkermester, Frantz Kramp, der helt gik op i sit Fag og intet kendte udenfor dette. At Sønnen ogsaa skulde være Snedker, var efter Traditionen en selvfølgelig Sag, selv om han havde nok saa megen Lyst til alt andet. 13 Aar gammel blev han taget ud af Skolen og sat til Høvlebænken. Naar man husker den lange Arbejdstid, der dengang var almindelig indenfor Haandværket, kan man forestille sig den Byrde, der har hvilet over den unge Lasenius. Som Mestersøn har han endda

Kilderne til nærværende Afhandling er overalt Lasenius Kramps efterladte Breve og Koncepter, som er i Forfatterens Eje.

haft lempeligere Kaar end de fleste andre Lærlinge, men megen Fritid har der næppe været tilovers. I 5 Aar stod han i Lære og blev Svend 1826. „Hans Hang til Læsning var imidlertid saa stor“, skriver han senere, „at enhver mulig Fritime offredes hertil“, og han fortsætter: „Ved fortsat Omgang med ældre Skolekammerater, af hvilke mange var bestemte til Studeringer, forsynedes han bestandigt med fornøden Lecture. Efter sin Confirmation lod Faderen ham freqventere Søndagsskolerne, hvor han vandt alle Skolens Medailler. Der var i denne saavel som i en tidligere Periode flere Gange Tale om at lade ham betræde den lærde Bane, men de Anmodninger, som i denne Henseende af Lærere og Andre stilledes til Faderen, smertede denne, og den sønlige Følelse og Ærbødighed underordnede sig det faderlige Ønske.“

Man skimter mellem disse Linjer Sorgen over at være bleven et Offer for den gamle Skoles: „Skomager, bliv ved din Læst“. Snedkeriet blev da heller aldrig andet, end hvad han senere kaldte sit „Brødstudium“. Saare vidt drev han det heller ikke heri, og nogen Første Klasses Snedker blev han aldrig. Da han i 1831 aflagde Meisterprøve, blev det Mahognichatol og den Egetræsdør, han havde forfærdiget, af Kunstakademiet kun betegnet som „antagelig“.

Lasenius Kramp havde nu ogsaa i sin Svendetid givet sig af med alt andet end netop sit Haandværk. Han havde vel gennemgaaet Kunstakademiets Forberedelsesklasser, hvorfor han ogsaa kaldte sig „Architekt“. Det har aabenbart lydt finere for ham end slet og ret Snedkersvend; hans Stræben gik da ogsaa i denne Tid ud paa, som han senere skrev i Erslews Forfatterlexicon, „hans Hang til Poesi og Studier lod ham stræbe efter studerte Mænds Omgang“.

Hvor megen Frugt denne Omgang har baaret, faar staa hen, og sandt at sige har det næppe været nogen

dybere Lærdom, der har hængt ved. Saavidt man kan skønne, har det snarere været den Omgang, han kunde finde med „studerte Mænd“ i selskabelige Kredse, der fik Betydning for ham. For Lasenius Kramps livlige Gemyt har Klublivet i Datidens mange Foreninger, hvor Sange, Fester, Komediespil og Skiveskydning var Underholdningens Clou, været saare tiltrækkende. Tidlig vandt han her et Navn som Visedigter og Dilettantskuespiller.

At den unge Kramp ogsaa indenfor Borgervæbningen, hvor han skulde aftjene sin militære Værnepligt, har søgt at avancere op i de højere Grader, siger næsten sig selv. 1826, umiddelbart efter at han var bleven Svend, blev han Korporal i det borgerlige Infanteri og faa Aar efter Løjtnant efter bestaaet Officerseksamen. Han steg senere til Premierløjtnant og Adjutant ved Korpset.

Der er ingen Tvivl om, at Kramp har glædet sig over at vise sig i den prunkende Uniform med rød Kjole og slæbende Sabel. Den selskabelige Omgang med andre Borgerofficerer, navnlig med den kendte senere Oberstløjtnant Garbrecht, har givet ham Lejlighed til at udfolde den Poesi, han dyrkede ved at forfatte Sange ved forskellige selskabelige Lejligheder. Han samlede dem 1834 i et lille Bind „Digtninge“, som han udgav paa eget Forlag.

Gennemgaar man disse, er det klart, hvor Kramp især har søgt sine Forbilleder. Det blev fremfor noget hos Tieck og Novalis og andre tyske Romantikere, hvis Stil han har efterlignet i flere Romancer og Ballader. Noget originalt søger man forgæves i disse Digtninge, men at det har været Lasenius Kramps Drøm at blive Digter, er der ikke Tvivl om. Han har sværmet og fantaseret sig bort fra Virkeligheden ind i et Eventyrland, hvor Maaenen skinnede, og de smaa Fugle kviddrede om alt andet end hans „Brødstudium“.

At han dog til sidst har maattet ty til dette for at faa en Levevej, er derfor sikkert gaet ham nær til Hjerte. Drømmen om at blive Digter har maattet skydes til Side for at blive Snedkermester. At det har pint ham, kan man slutte af den Prolog, han skrev til sine „Digtninge“, og hvori han skildrer sin Barndoms Syner ind i det forjættede Land:

„Men ei didhen monne stige
 Mine vilde Harpeslag,
 Fostred i Naturens Rige
 Paa saamangen stormfuld Dag.

Derfor Toner, ogsaa stige
 Dybe Sukke fra min Sjæl,
 Det er som I vilde sige
 Mig et smerteligt Farvel!

Ak! farvel I Toner kjære,
 I har gjort mig lykkelig;
 Eders Skjæbne vil vist være:
 En Gang flagre bort med mig!“

Digteren og Borgerløjtnanten maatte bide i det sure Æble og melde sig som Mester i det gamle københavnske Snedkerlav.

Hvad var det for en Kreds, Kramp kom ind i her?

For Størstedelen en Samling Smaamestre, som sad og huggede i det for blot at bjærge Føden, og som paa alle Sider følte sig klemte og udpinte af Fuskere og Markandisere, der paa enhver Maade satte Priserne ned for deres Arbejde og gjorde dem afhængige af sig ved For-skud og Laan.

Der var i denne Kreds ingen Sans for den nye Tids Forretningsformer, for Salg fra Butik og Arbejde for Lager til Udvalg for et bedre købedygtigt Publikum, intet Fremsyn, ingen Kapital og fremfor alt ingen Lyst

til at reformere de gamle Arbejdsformer. Det eneste, man klamrede sig til, var at bevare de overleverede Lavsrettigheder som Værn for den Smule Fortjeneste, der kunde falde af.

Lavsbestyrelsens væsentligste Opgave var da ogsaa den at gaa paa Jagt efter de sølle Fuskere, der havde skjult sig i en eller anden Krog, hvor de gjorde „Indgreb i Lavets vel erhvervede Rettigheder“, eller ogsaa efter en af de forhadte Marskandisere, der omgik Lovens Bestemmelser. Hvad siger man til, at Snedkerlavets Oldermann sammen med Politiet tilbragte en hel Nat paa en Trappegang i Trompetergangen for at passe paa en Marskandiser, som man havde mistænkt for at sælge Møbler, han ikke havde Lov til?

Det var altsaa i dette Milieu, at den unge Kramp saa sig hensat, og det var i alle Henseender modsat de Kredse, han hidtil havde færdedes i og været feteret af.

Intet Under, at han, som han senere skrev engang i et Andragende, „kom til at kende en Kreds, hvor alt var mig fremmed og uhyggeligt“. Ganske vist har han rettet dette Udtryk til „en Kreds, fremmed for Alt, hvad der tidligere havde omgivet mig“, men der er næppe nogen Tvivl om, at det er det første, der gengiver den Stemning, han virkelig har følt.

Hvad var der herved at gøre? Romantisk stemt, som den unge Kramp var, har han ikke ladet sig kyse, men i sin ungdommelige Fantasi tænkt: „Kan jeg ikke naa at virkeliggøre mine tidligere Idealer, vil det da mon ikke kunne lykkes mig at blive Fører i den Kreds, hvori jeg nu nødes til at træde ind? Kan jeg mon ikke reformere hele Standen og give den nye Maal, dygtiggøre den til atter at blive, hvad den en Gang var?“

Til at begynde med har Kramp nu næppe vidst andet Middel end det, Lavsbestyrelsen altid havde brugt: den stadige Forfølgelse af alle, der uberettiget forstyrrede

Lavsrettighederne, nemlig Fuskere, Tømrere og Markandisere.

I en lille Pjece, han udgav 1833: „Kiøbenhavns Snedkerlaug i dets sørgelige Tilstand ved Indgreb af Tømrere, Marchandisere og Fuskere i dets Rettigheder samt dets Indretningers Forfald“, skriver han i Forordet: „Snedkerlauget, der for Tiden er i en meget nedtrykt Tilstand, synes at trænge til en nødvendig Forandring. Paa det Culturtrin, vi staae blandt vore Medhaandværkere, troe vi ogsaa at fortjene en bedre Skjæbne. At vi imidlertid forlængesiden kunde have havt det anderledes, tør vi ogsaa med Grund antage; men Mesterne selv have med en ikke priisværdig Ligegyldighed ladet det begyndende Saar angribes af en næsten ulægelig Kræft, der nu fordrer duelig og hurtig Lægehjælp“.

Kramp vilde nok være Lægen, men det maa siges, at den Medicin, han foreslog, i Virkeligheden ikke var nogen anden end den, der altid havde været brugt, nemlig at de gamle Lavsrettigheder skulde haandhæves.

Som rimeligt er, har de gamle Mestre sikkert sagt, at det behøvede han ikke at komme og fortælle dem, det havde de vidst, længe før han blev født. Sandsynligvis har ogsaa den nye Mester ærgret de gamle med, at han vilde være højere paa Straa end de.

Naar Kramp i sin Pjece tilraabte Snedkeren: „Sandelig! saaledes, I Medborgere af Snedkerhaandværket, som ikke allerede er sunkne aldeles i Armod, saaledes synes ogsaa vore Udsigter, saaledes vor Løn. Vi have gennemgaaet en lang Læretid; for hvor mange af Eder var den ikke streng, meget streng. I have anvendt Eders skjøneste Ungdoms-Aar til Sædetid for en modnere Alders Høst, men — Høsten udebliver. Eders Ager staaer gold, uden Grøde, opfyldt med Tidsler og Ukrudt. Hvad I, som Drengene, Svende og siden som Mestere, søgte at erhverve Eder i Kundskaber og Færdigheder, for at vorde nyttige

Medlemmer af det store Samfund, synes ej at have frugtet Eder noget ...“, saa forstod de gamle ikke dette noget svulstige Sprog. Det var kun en forholdsvis lille Skare af yngre, der sluttede sig til Kramp, og blandt

hvilke hans Tanker, efter som de modnedes, vandt Indgang.

Helt gaa op i det gamle Lavsvæsens Aand kunde han ikke, og de første Aar efter sin Indtræden i Snedkerlavet ser vi ham da ogsaa færdes i en hel Række selskabelige Foreninger, hvor hans Livlighed og versifikatoriske Evner aabenbart er blevne skattede efter Fortjeneste. Han er saaledes Medlem af „Thalia“, hvor han spillede med i Dilettantkomedier. 1833 bliver han Medlem af „Det forenede Velgørenhedsselskab“s Repræsentantskab.

S. A. optages han som Sommermedlem af „Det forenede borgerlige Selskab“, i hvilket han 1834 vælges til Sekretær. At Kramp rigtig har udfoldet sig her og er bleven et skattet Medlem, kan man se af et Brev fra dette Selskabs Bestyrelse af 11. November 1837, hvori det hedder: „Den Velvilje, Deres velædle Velbyrdighed i en lang Aarrække har vist Selskabet i at glæde det til dets Festiviteter ved Deres Musa, lader os haabe, at De ogsaa til Pøsegildet paa Løverdag den 18de dennes vil forfatte en Sang ...“. Den samme Bøn rettes atter og atter i de følgende Aar til Kramp. Han er Potte og Pande samt hædret Gæst i Selskabet.

At Kramp imidlertid ikke for Det forenede borgerlige Selskab glemte den Selskabelighed, der udfoldede sig indenfor Borgervæbningens Officerskorps, er en given Sag.

Her kappes han med sin „Ven og Vaabenbroder“ Garbrecht om at digte Viser. I ham traf han en Fælle, som han helt kunde sympatisere med.

Blandt Borgerofficererne befandt han sig som en Fisk i Vandet. Hos dem var der ogsaa Brug for ham som Visedigter. I et lille Hæfte „Sange ved Festen i Bellevue den 14. Juli 1842“ forekommer følgende Vers til „Borgervæbningens Chef“:

„Saa staaer Du, Høvding! hædret her
 Som Mønster for den Unge:
 Vor Konges næst — Din Hilsen er
 Som vi i Kredsen sjunge. —
 End længe stærk med Sværd ved Lænd
 Staa *Høvding* fro blandt dine Mænd!
 Din Hæder og Dit Borgerværd
 Skal Kredsen altid sjunge!“

Sikkert er de Sange, som findes i dette Hæfte, mere et Vidnesbyrd om den Selskabelighed, der var gængs

mellem Borgervæbningens Officerer, end om den militære Aand, der herskede blandt dem.

Det var dog ikke blot i Borgervæbningen, at Kramp og Garbrecht mødtes. De to Venner, der trods Aldersforskellen snart blev dus, fandt ogsaa hinanden i det dramatiske Selskab „Holbergs Minde“, hvor de begge udfoldede deres selskabelige Talenter. Saa yndet har Kramp gjort sig i dette Selskab, at da han i 1837 havde anmeldt sig, beder Direktionen ham saare indstændigt om atter at indtræde „og forblive hos os, forsikkrende, at De herved ei allene imødekommer vort — men ogsaa hele Selskabets Ønske“. Samtidigt beder man ham forfatte en Prolog til Aarsafslutningen. Saa yndet var Kramp i dette Selskab, at han i 1838 vælges til dets „Justitsdirektør“ og kort Tid efter som „dramatisk Kommissær“. I den Anmodning, der rettedes til ham om at overtage førstnævnte Stilling, skriver Formanden: „Hvis jeg anførte, at det vilde geraade Selskabet til Hæder, om *De* var Medlem af dets Bestyrelse, vilde De maaske antage det for Smiger, derfor tier jeg derom, men saa meget er vist, at sættes De paa Valg, vil Stemmerne ikke være meget delte.

Selskabet behøver Mænd i dets Bestyrelse, der baade kunne og ville virke, og idet jeg smigrer mig med, at De idetmindste for en Tid vil tage Byrden paa Dem for en Mands Part, haaber jeg, at vi tre (Direktionen) i Forening dog maaske kunde udrette Noget“.

At Kramp gav efter for denne Anmodning, kan man billige, men ogsaa, at han Aaret efter trak sig tilbage, fordi han, som vi skal se, fik andet at varetage. Et Forsøg paa at holde paa ham lykkedes ikke, selv om Selskabet nok saa meget bad ham derom. Det hedder i den paagældende Skrivelse af 1. Februar 1839, at man ikke kan miste „en aandfuld almenagtet Mand“. Nu stod Kramp imidlertid imod alle Fristelser.

Det gamle Haandværkerblod var vaagnet i ham, og hvor ilde han end havde befundet sig ved sin Indtrædelse i Snedkerlavet, følte han dog i Aarenes Løb, at han i Grunden her befandt sig blandt sine egne. Ti ogsaa indenfor Lavet havde man Brug for hans selskabelige Talenter. Hos en Kreds af yngre Mestre fandt han Modtagelighed baade for sine Evner til at arrangere glade Sammenkomster og for de Ideer, han længe havde næret om at hæve Haandværkerstanden.

Den skulde efter Kramps Mening ikke staa tilbage for nogen af de andre Samfundsklasser, og derfor maatte den baade i Kundskaber og Dannelselse kunne staa paa Siden af disse. At der manglede noget heri, var Kramp klar over, ligesaa at hvis han vilde naa sit Maal, maatte han gaa lempeligt frem. Det, der for hans ungdommelige Begejstring stod som Idealet, var Oprettelsen af en Haandværkerhøjskole, hvor man ikke blot lærte de forskellige Fags Teknik, men ogsaa fik det nødvendige teoretiske Grundlag til Forstaaelsen af denne foruden Evnen til at kunne udtrykke sine Tanker mundtligt og skriftligt.

Som Inspektør fra 1832 ved de Massmannske Søndags-skoler, i hvilke han selv havde været en fremtrædende Elev, var Kramp vel kendt med det Menneskemateriale, han skulde virke iblandt, og vidste, at det var saare langt fra, at der blandt Haandværkets Lærlinge var Lyst til at gaa stort videre end højst nødvendigt. At faa en Undervisning sat i Gang, der omfattede alle Haandværksfag, var ugørligt. Han maatte foreløbigt nøjes med at faa den sat i Værk indenfor sit eget Fag, Snedkeriet. Men heller ikke det var saa lige en Sag, fordi der hos Størstedelen af Mestrene kun var liden Interesse for en bedre Uddannelse. De fleste ræsonnerede som saa, at havde de selv kunnet slaa sig igennem med det, de havde lært, kunde deres Lærlinge ogsaa gøre det. Og hvem var denne

unge Mand, der nu traadte frem og vilde reformere? No-gen særlig dygtig Snedker var han ikke, og man vidste ogsaa, at han havde givet sig af med alt andet end at passe sit Fag. Det var ikke frit for, at man saa skævt til denne Visedigter og Løjtnant, der borede sig ind alle Vegne og vilde spille en Rolle.

Det varede da ogsaa 6 Aar, inden Kramp vovede at træde frem indenfor Lavet med sine Planer, og det er karakteristisk for det Milieu, han virkede i, at det ikke blev for selve Lavet, at han fremkom med sine Planer, men for en særlig indbudt Kreds af Mestre, som han havde Tillid til, og som han havde vundet for sig.

I Aaret 1837 mente han, at Tiden var moden, og udstedte derfor en Indbydelse til Dannelse af en særlig „Forening af Snedkere til Kundskabers Fremme i Professionens Theori“. For Nutids Øren lyder Navnet lidt opstyltet, men for Kramp har det sikkert ramt netop det, der var hans Mening: at højne Fagets og dets Dyrkeres Niveau.

I Indbydelsen skriver han: „Det er ofte faldet mig ind, at der ved en Forening af en Del af Lavets Mestre, som føle Interesse for deres Stilling, vilde kunne virke til Gavn saavel for den enkelte Mester i Særdeleshed som for hele Lavet i Almindelighed. Under dette Begreb af Gavn mener jeg fornemmelig at virke til vore Svendes og Lærlinges bedre Dannelse i Professionens Theori ligesom ogsaa at forskaffe os selv Efterretning om de nyere Opfindelser, Moder og forandrede Arbejder fra alle Skoler i Udlandet, der er særegent hver Snedker til Nytte.

Det er ethvert Menneskes Pligt, i hvilket Fag han end er sat, at opnaa den mest mulige Fuldkommenhed i samme. Denne Pligt hviler altsaa paa os, og vor Individualitet som Snedkere betragtet har sit Særkende heri, at vi følge vor Tid. Dette Formaal opnaaes bedst ved en Forening af kundskabselskende Mænd. Danmark og især

Kjøbenhavn ejer dygtige og duelige Snedkere, og omendskøndt vi en Gang stode Udlandets Snedkere ved Siden, kan jeg dog ikke dele Mening med dem, der endnu endogsaa fra Smagens Side dristigt vil sætte os i Rang med hine, men troer meget mere at burde bemærke, at vi slide paa en gammel Hæder, der stærkt trænger til at restaureres“.

Kramp havde Held med sin Indbydelse, for saa vidt som Foreningen kom i Stand den 18. September 1837, og at han valgtes til dens Formand, er en Selvfølge.

At det ogsaa hele Tiden havde været hans Hensigt at staa i Spidsen for Foreningen, er der ingen Tvivl om, ligesom man næppe gætter fejl i, at naar han vilde have en særlig Sammenslutning dannet, var det for selv at være Fører.

Kramp var ikke saa lidt ærgerrig, han mente sig kaldet til at være den ledende, og fuld af Ideer, som han var, kunde han ogsaa faa mange til at følge sig ved den Enthusiasme, han udfoldede. Han saa sig selv som Haandværkets Førstemand, og ved de Evner, han sad inde med, mente han sig ogsaa berettiget til at raade. At der maaske ubevidst ogsaa har ligget den Tanke bagved hans Virksomhed at komme bort fra at være udøvende Haandværksmester og kunne hellige sig sine Reformideer, er ikke usandsynligt. At denne Idé ogsaa nu og da er traadt ret stærkt frem, er muligt. Vist er det i hvert Fald, at han baade indenfor sin lille Forening og senere ved Virkeliggørelsen af sine andre Planer mødte stærk Modstand og Forsøg paa at sætte ham i anden Række.

Indenfor „Snedkernes Tegneforening“, som den senere kom til at hedde, var der i hvert Fald ikke udelt Tilslutning til hans Planer, og en enkelt Gang blev han endog for en Valgperiode væltet som Formand.

Givet er det, at Kramp langtfra naaede det, han havde

tilsigtet, idet Virksomheden indenfor Foreningen ikke kom til at omfatte stort andet end Tegneundervisning samt Udgivelse af nogle Møbeltegninger. Om det var for at bøde herpaa, at Kramp selv oprettede et privat Kursus i Modellering, skal være usagt, men Held hermed fik han i hvert Fald ikke. Han havde i det hele maaske nok lovlig mange Jern i Ilden til, at alt skulde lykkes. Nogen Tilslutning fandt han dog ved Oprettelsen af et Møbelmagasin for moderne Bohave.

Det er imidlertid karakteristisk for Kramps livlige Aand, at „Tegneforeningen“ ikke blot blev en Institution til Fremme af de teoretiske Kundskaber, men ved Siden af og i Grunden nok saa meget en selskabelig Forening, hvor Medlemmerne samledes til alle mulige Slags Festligheder. Ved disse kunde Kramp rigtig gøre sig gældende. Her holdt han Taler og digtede Viser for Kongen, Fædrelandet, Damerne og Foreningen.

En Vise af ham, der blev sunget ved Foreningens 3 Aars Stiftelsesdag 1840, er betegnende for hans Stil og for hans Maal. Efter at Kundskaben er prist i de første Vers, hedder det:

„Med dette Maal for Standens Gavn
Blev vor Forening bygget.
Gid *den* maa naae et hædret Navn,
I Fremtid staa betrygget.
Thi *Kundskab* er vort Old saa kjær,
Og er' vi Sønner af den her,
Vil den os ogsaa hædre.

Og, held os! Tiden er forbi,
Da man seer meer' paa Standen;
Nu ligger man al Vægt kun i
Paa det: „*hvordan er Manden?*“
At være dygtig i sin Stand,
Det gavner os, det gavner Land,
Og er vort Maal som Borger“.

Kramp rystede Viser ud af Ærmet i Hundredvis, og ligesom han havde været stærkt brugt som Digter i alle de Foreninger, hvor han havde været Medlem, saaledes blev han det nu ogsaa indenfor Snedkerlavet. Det var Klublivet, han indførte i Haandværkerkredse. Noget fremmed har det sikkert forekommet de fleste Mestre, naar han i en af Viserne synger:

„At sidde her ved fyldte Fad,
Med ægte Drue i Pokalen,
Og sjunge mangt et lystigt Qvad,
Saa det mon runge højt i Salen;
Se saadan samles vi i Lag,
At lønne velanvendte Dag.

Gid ofte efter fuldendt Id
Vi her om Bordet samles glade,
Da sjunges vil i fjærne Tid
Om Lauget her i Grønnegade,
Dets bedste Held er Alles Maal:
Op, tømmer Snedkerlaugets Skaal!“

Kramp var bleven Haandværkets Sanger, og det var derfor ganske naturligt, at det blev ham, der kom til at skrive Sangen ved Haandværkerstandens Lykønskningstog i Anledning af Kronprins Frederiks og Kronprinsesse Marianes Formæling 1841.

Den lød saaledes:

„Danmarks Drot! til dig mon drage
Konstner, Haandværksmand!
Huld vor Hilsen Du modtage,
Dig er kjær vor Stand.
Stedse var Dit Med, at Aanden
Skulde knytte Konst til Haanden.
Fader! derfor sønlig Kjæde
Glædes ved Din Glæde!

Danmarks Dronning! Du, som pleier
Moderlig de Smaae,
At de Spirer, Danmark eier,
Frodigt trives maae.
Medens Arbeidsmand nu gavner,
Ei et Ly hans Glutter savner.
Hver en Moder vil Dig ligne,
Slægter dig velsigne!

Kongesøn! Sin Skjæbne Folket
Med Dig knytte vil.
Hvad vi har Din Fader tolket,
Skal Du beile til.
Danmark har velsignet Pagten;
Folkets Kjærlighed er Magten,
Som Du gjennem Fred og Fare,
Brav og gjæv bevare.

Fyrstebrud! hvis milde Øie
Skued nys vor Strand.
Nu blandt vore Dale, Høie
Er Dit Fædreland.
Slut Dig kun til Frændeflokken,
Danmark Roser snoer i Lokken.
Du vil og den Sandhed lære:
Her er godt at være!

Danmark, deiligst Vang og Vænge!
Elskte Fædreland!
Fred og Lykke blomstre længe
Paa din grønne Strand.
Hilsæl: Christian, Danmarks Konning,
Caroline, Danmarks Dronning.
Folket i sin Arm omfatter
Eders Søn og Datter!“

Denne Sang blev af Mag. J. C. Lindberg i hans Blad „Dannebrog“ anset for at overgaa alle de Sange, „der ellers ved denne Lejlighed have set Lyset“.

Kramp har i det hele baade ved denne og andre Lejligheder følt sig som en hædret Mand; men hvad der var det vigtigste for ham, han havde ved hele sin Virksomhed baade inden- og udenfor Snedkerne faaet et Springbrædt, der kunde tjene ham til at udstrække sin Virksomhed for en videre Kreds, naar Lejligheden bød sig til.

Denne Lejlighed kom med Christian VIIIs Tronbestigelse, da den i Trediveerne latente liberale Bevægelse brød løs og bl. a. ogsaa rettede sig mod Lavsvæsenet. Det skulde enten helt afskaffes eller dog saa vidt reformeres, at det ikke længer blev nogen Hindring for Næringsfriheden.

Indenfor Haandværkerstanden følte man Jorden brænde under sig, og da Magistraten i København 1840 nedsatte en Kommission til Undersøgelse af Lavsvæsenet, var man klar over, at der maatte gøres noget. Der blev blæst til Samling, flere Møder blev afholdt med det Resultat, at man vedtog at søge oprettet en Haandværkerforening, der kunde optræde som Organ for samtlige Haandværksfag.

At Samlingsideen er udgaet fra Kramp, er der næppe Tvivl om. I hvert Fald er det ham, der har skrevet Indbydelsen til Foreningens Dannelse. Han var jo vant til at føre Pennen, og her saa han Virkeliggørelsen af en længe næret Plan. At han ogsaa valgtes ind i den forbedende Komité og kom til at udføre en væsentlig Del af dens Arbejde, kan man næsten sige sig selv. Han var ikke af dem, der holdt sig tilbage, og man maa indrømme, at han havde en vis Ret til at tro, at han var selvskreven til at være Leder. Men her led han en Skuffelse. Det blev ikke ham, der blev Formand, men i første

Omgang Snedkermester A. D. Andersen, en af dem, der baade skjult og aabenbart havde modvirket ham indenfor Snedkerlavet. Kramp maatte nøjes med at blive Sekretær.

Spørger man hvorfor, er Forklaringen sikkert den, at Kramp ofte har udfoldet et vist Friskfyrsvæsen overfor de gamle, tit ogsaa viste sin Overlegenhed og endelig var paa Færde baade i Tide og Utide med sine forskellige Ideer. Desuden stod han ikke alene med sine Reformforslag. Der var flere andre unge, som ogsaa sad inde med Lyst til at spille Rolle, og deres Indflydelse viste sig nu ved Starten af Haandværkerforeningen paa den Maade, at man ikke var fri for at genere Kramp. Da han saaledes stillede Krav om at faa 25 Rdl. pr. Kvartal stillet til Raadighed for Udførelsen af Foreningens skriftlige Arbejder, var man smaalig nok til kun at tilbyde ham 12 Rdl. 3 Mk. Men da blev Kramp ogsaa for Alvor vred, og i en Skrivelse, der baade havde Næb og Klør, læste han Bestyrelsen Teksten. Bl. a. siger han: „Erfaring har allerede i dette Stykke ifølge et foregaaet Tilfælde i Foreningen lært mig, at færdigt Arbejde vurderes for intet, at Mistanke undgaar selv ikke den mest rettænkende Mand, at Tactløshed finder en Sti, var det end en snæver og snavset Hulvej, der skal passeres for at naa Maalet, naar det gælder om at faa sin egen Vilje og personlige Smaalighed frem — — —“.

Det er forstaaeligt, at den Slags Tracasserier maatte gaa Kramp til Hjertet, ligesom dette, at han følte sig modarbejdet og i bedste Fald kun havde valen Støtte for sit Arbejde.

Han har følt Modstanden, og det har pint ham, saa meget mere som han ikke var nogen velhavende Mand. Hans Snedkeri gik daarligt, og han, der var gift og havde mange Børn, kunde ikke arbejde gratis. Han maatte se sig om efter Indtægter, hvor de var at finde, men netop

dette kunde hos Medbejlere og Misundere let vække Tanken om, at han blot var paa Jagt efter „Ben“.

At dette var en ganske forkert Opfattelse, kan der ikke være den fjerneste Tvivl om. Kramp var med hele sit entusiastiske Sind ubetinget en Idealist, der vilde det bedste, men som ganske vist heller ikke var fri for Forfængelighed og gerne vilde være Nr. 1 overalt.

Paa dette Punkt har han stødt an. Men hertil kom saa yderligere, at man indenfor Haandværkerkredse endnu daarligt var klar over, i hvilken Retning Fremtiden vilde gaa. Der var langtfra almindelig Samling om, hvilket Standpunkt der skulde indtages overfor de Krav, Liberalismen stillede. Den industrielle-kapitalistiske Udvikling var herhjemme endnu i sin Vorden, og det var kun faa, der regnede alvorligt med den. Konservativt, som de fleste Haandværkere var indstillede, vilde man bremse op mod alt det nye, og selv om man regnede med, at der maatte fires noget, saa var næppe mange i Tvivl om, at Lavsvæsenet med dets Mesterprøver maatte bevares, selvom man ogsaa maatte gaa med til at gøre dem noget billigere. Ogsaa socialt og politisk stod man i Reaktion til det kommende. Den gamle Standsfølelse var stadig levende og ytrede sig i Haandværkerkredse opad mod de „fornemme“ og nedad mod Arbejderklassen og især mod Bønderne, der ubetinget regnedes til Underklassen. At bevare de fra Fædrene nedarvede Rettigheder var for Haandværkerstanden som Helhed ubetinget det vigtigste. Derfor var Begreber som almindelig Stemmeret, almindelig Værnepligt og fremfor alt Næringsfrihed den imod som Indgreb i dens nedarvede Rettigheder.

Paa dette Standpunkt stod Kramp ogsaa, Haandværker som han efterhaanden følte sig med Liv og Sjæl. Men han var forud for sine Kaldsfæller i den Retning, at han vilde hæve Standen op over det gennemgaaende lave Niveau, den indtog. Og paa det Omraade fandt han kun

liden Sangbund hos sine samtidige, men overfor den Passivitet for ikke at sige Modvilje, som han mødte, gav han ikke op. Han vilde føre sin Sag igennem, og han vilde ogsaa selv være Manden, der kom til at staa i Spidsen for den. Kunde han ikke blive den førende indenfor Haandværkerforeningen, vilde han prøve paa at blive det udenfor denne.

Den 10. August 1843 fremsatte han et Forslag til Oprettelsen af et „Institut“ for Haandværkere til Haandværkerforeningens Bestyrelse. Det hedder heri:

„Der er i vor Tid udrettet Meget for blandt alle Stænder at udbrede og fremme nyttige Kundskaber; men ligesom der i denne Henseende endnu staar Betydeligt tilbage at bringe i Stand, saaledes er der navnlig for Haandværkeren, som saadan, kun sørget lidet. — Hvad man i andre Lande søger at berede og opvække ved populære Skrifters Udgivelse, der ere beregnede paa de arbejdende Classers Tarv, har man ikke en Gang begyndt paa. — Men skal en Nation hæve sig i Kunst og Industri, er det ogsaa uomgængelig nødvendigt, at Individerne i saadanne Virkekredse hæve sig til en vis Grad af aandelig Cultur og Dygtighed, uden hvilket Intet er at udrette og Intet at vente, naar man, som er uundgaeligt, skal træde i Concurrence med andre Nationer“.

Kramp foreslaar nu at oprette en dertil egnet Undervisning, og at det blev Haandværkerforeningen som saadan, der førte den ud i Livet.

Men, ender Kramp sit Forslag, det maatte „efter de af mig gjorte Erfaringer ogsaa være mig om at gøre, at ikke en Bestyrelse, sammensat af heterogene og vaxlende Kræfter, kom til at lede Foretagendet, hvorved Ideen kunde forvanskes og alle saadanne forskellige Hindringer opstaae, som forhalede Værket i dets Fuldførelse; thi det er stedse ved intetsigende, udtværende Discussioner og deraf opstaaende Meningsuligheder eller endog Stri-

digheder, at man for Bagateller ofte glemmer den vigtigste Side af Sagen og trætter eller rent qvæler de Kræfter, der egentligen skulde forskaffe det Hele Liv og Aande“.

Kramp maatte derfor ønske, at han „som Stifter har Tilladelse til fortiden at foreslaa og vælge de Mænd, jeg i Forening med mig selv ønsker til at styre Anstalten, uafhængig af Haandværkerforeningen — — —“.

Kramp kendte sine Pappenheimere, men de aabenbart ogsaa ham, thi Svaret blev en Afvisning, da man ikke kunde gaa ind paa Planen „under de Betingelser, som Proponenten havde opstillet“, men man ønskede, at han uafhængigt af Haandværkerforeningen maatte opnaa at bringe den i Stand.

Højest sandsynligt har Kramp forudset dette Svar og været paa det rene med, hvad han vilde gøre, thi allerede smaa to Uger efter Afvisningen, der skete den 11. August, stiftede han den 24. August provisorisk „Det tekniske Selskab“, der endeligt konstituerede sig den 18. September.

Nu skulde der handles og blev handlet. De Mænd, der sammen med Kramp var Stiftere, var alle kendte og fremragende Haandværksmestre, af hvilke navnlig Snedkermester A. D. Andersen, Hof-Blikkenslager Fritz Meyer, Snedkermester P. C. Thymann og Malermester C. C. Tilly var dygtige og ansete ogsaa udenfor deres Fag.

Men naturligvis var det Kramp, der fik og udførte alt Arbejdet med at udsende Indbydelser, skrive Andragen-der, lave Timeplaner og Instrukser. Han var jo ogsaa Sjælen i det hele, og det kan derfor ikke undre, at han nu ogsaa i alt vilde være den raadende. Indenfor Bestyrelsen havde han tiltænkt sig Stillingen som Inspektør, Bibliotekar og Redaktør, som naturligvis skulde lønnes.

At Kramp foruden at være virksomt Medlem af Bestyrelsen ogsaa har villet skabe sig et Levebrød, er utvivl-

somt, men dette var hans svage Side, og her kunde han rammes.

Nu er der næppe nogen af Bestyrelsen, der har misundt ham den Indtægt, han virkelig fortjente, men der er ingen Tvivl om, at man ogsaa har villet benytte Kramps Trang til en Indtægt til at dukke ham. Og dukket blev han.

Alt var ellers gaaet godt. Der var givet Bidrag fra den Rejersenske Fond, det Classenske Fideicommis, Haandværkerforeningen og flere Lav, talrige Elever havde meldt sig, og Undervisningen havde været i Gang fra først i November 1843.

I Begyndelsen af 1844 faldt det derfor ganske naturligt, at Kramp vilde have sin Stilling og Løn fixeret, og det fik han ogsaa, men rigtignok paa helt andre Vilkaar, end han selv havde tænkt sig.

I Selskabets Møde den 16. Januar bestemtes det, at der skulde ansættes en Inspektør, der skulde lønnes med 200 Rdlr. om Aaret og fri Bolig, men som ikke tillige kunde være Medlem af Bestyrelsen. Men hvad der var det værste, Posten skulde opslaas ledig, saa der kunde indgives Ansøgning om den.

Altsaa Kramp skulde ikke blot sættes ud af Bestyrelsen, men han ansaas end ikke som selvskreven til Inspektørposten.

At denne Afgørelse skyldes personlige Grunde, er utvivlsomt. Han havde været for anmassende, og man vilde vise ham, at det var andre, der ledede. Han kunde blive Funktionær, og det var han nødt til at tage imod, oven i Købet paa det Vilkaar, som staar i den Instruks, der blev udfærdiget for ham, at han kunde afskediges med 3 Maaneders Varsel, dog skulde det ogsaa staa i Bestyrelsens Magt at afskedige ham straks mod en Godtgørelse af et Fjerdingaars Gage — 50 Rdlr.

Kramp fik da ogsaa at føle, at han kun var Funk-

tionær, og da Lærerne ved Instituttet til Bestyrelsen havde indgivet et Andragende om, at Eleverne først maatte anbringes i en Klasse efter en af Lærerne foretaget Prøve, og at det fornødne Undervisningsapparat først blev anskaffet efter Samraad med Lærerne, mistænktes Kramp for at have foranlediget Henvendelsen „i den Hensigt at begrænse Bestyrelsens Myndighed“. Man forebragte Mistanken for Kramp og ledsagede denne med Ord, som han, efter hvad han selv skriver, „ikke kunde lade hengaa upaatalte“.

Men nu var Maalet ogsaa fuldt. Kramp satte sig i Bevægelse, og ikke blot udtalte Lærerne „deres Forundring“ over Sagen, men ogsaa, at deres Henvendelse havde været „uden den ringeste Tilskyndelse“, og fra 10 Bidragydere fremkom der desuden 10. Marts 1844 en Anmodning om at erkende alle, der havde tegnet sig for aarlige Bidrag, som Medlemmer af Det tekniske Selskab og om at foranledige, at Udkast til Love for dette blev forelagt for en Generalforsamling.

At denne Henvendelse skulde opfattes som et Slag mod Bestyrelsen, var den ikke et Øjeblik i Tvivl om. Den svarede, at den selv havde paatænkt at konstituere Bidragyderne som et Selskab, men vilde vente dermed, til det første Vinterhalvaar var endt. Hermed var de 10 Bidragydere imidlertid ikke tilfreds og kom igen med en ny Skrivelse, der den 26. Marts fik til Svar, at Bestyrelsens Interesse ikke var mindre end d'Herrers, og at den mente i Gerningen at have vist dette. Det var ikke dens Hensigt selv at afgøre Selskabets Organisation, men at der tværtimod vilde blive givet Lejlighed til, „at vægtige Stemmer kunne komme til at udøve en gavnlig Virkning i dette vigtige Anliggende“.

Efter Vinterhalvaarets Afslutning sendte Bestyrelsen Indbydelse til 42 Mænd i forskellige Stillinger — men kun til een af de før omtalte Bidragydere — om at komme til Stede ved et Møde den 31. Maj.

Resultatet her blev, at Bestyrelsen skulde udarbejde Udkast til nye Love, der skulde forelægges paa en senere Generalforsamling.

Alt dette skete, mens Kramp var paa en Udenlandsrejse for at studere teknisk Undervisning med Støtte af den Rejersenske Fond. Hjemkommen herfra aflagde han Beretning i et Møde den 9. Juli, hvor han samtidig anmodede om, at et bevilget Gageforskud paa 50 Rdlr. maatte blive betragtet som Selskabets Tilskud til Rejsen.

Svaret derpaa blev: „Da Bestyrelsen endnu ikke har kunnet bringe i Erfaring, at den omhandlede Rejse, hvortil Inspektøren af den Rejersenske Fond netop formedelst den Nytte, den kunde medføre for Institutet, har erholdt 300 Rd. — har haft nogen for Institutet gavnlig Virkning og desuden den pekuniære Status f. T. er maaelig, anser Bestyrelsen sig ikke beføjet til efter Omstændighederne at bevilge Andragendet, men maa udsætte Sagen, indtil forandrede Forhold tillade at optage den paany“.

Hvis Kramp havde troet, at det var lutter Venner, han oprindelig havde valgt som Medarbejdere, maatte han sande, at han havde taget fejl. Men endda blev det ikke herved. Da Bestyrelsen havde vedtaget, at der paa Grund af et ringe Antal Elever ingen Undervisning skulde gives i August og September, fremkom der i „Kjøbenhavnsposten“ for 31. Juli 1844 et Inserat, hvori der spydigt spørges, om denne „Ferie“ maaske var de første Frugter af Inspektørens udenlandske Rejse.

Men Hævnens Time var nær. Da Bestyrelsen endelig den 30. September indvarslede til Generalforsamling og forelagde Udkast til Love, blev disse helt og holdent forkastede. Den kendte Finerskærer H. P. Frederiksen bebrejdede Bestyrelsen dens Optræden mod Kramp, og da den blev opfordret til at udtale sig, erklærede A. D. Andersen, der havde fremsat Lovforslaget, sig enig med Frederiksen. Der nedsattes nu et Lovudvalg, hvoriblandt

D. G. Monrad, H. P. Frederiksen, T. Algreen-Ussing og — Lasenius Kramp selv. Ingen af Bestyrelsen kom med i Udvalget.

Det var en Sejr for Kramp, der oven i Købet ikke behøvede at holde den Angrebstale, hvortil der henligger Udkast blandt hans Papirer. I denne hedder det: „Jeg styrede og ordnede Alt, foreslog og arbejdede, og følte, som jeg endnu føler, at ligesom Anstalten skylder mig sin aandelige Tilværelse, skylder den mig ogsaa sin hele Udvikling“.

At dette endelig ogsaa erkendtes af den senere nyalgte Bestyrelse, viste sig ved de nye Love o. s. v., der vedtoges. Ganske vist kom Kramp ikke ind i Bestyrelsen, men hans Stilling som Inspektør forbedredes i høj Grad. De stakkels 200 Rdlr. i Løn forhøjedes til 400 og senere til 500 og 600 Rdlr. og, hvad der sikkert for Kramp har været lige saa betydningsfuldt, han blev den faktiske Leder af Instituttet og viede det hele sin Kraft. 1847 tog han sin Afsked som Premierløjtnant i Borgervæbningen. Et Andragende fra ham om at blive staaende à la suite blev vel ikke bevilget, men til Gengæld udnævntes han til Krigsraad og fik senere Ret til at bære den for denne Charge bestemte Uniform, hvad der sikkert har glædet ham i høj Grad.

Saaledes formede alt sig til det bedste for Kramp. Med en Iver uden Lige kastede han sig over sin Gerning og gik op i den, saa længe han levede. Ham tilkommer Æren for at have grundlagt og udformet den Haandværkerundervisning, der senere stadigt udvidet har naaet saa høj en Rang i vore Dage.

Mange Kampe maatte han udstaa, men hans Gerning fortjener at mindes, ikke mindst i vore Dage, da der i hver eneste By — ja i mange Landkommuner med — findes en teknisk Skole.

STATSKUP ELLER ABDIKATION?
ET BIDRAG TIL FREDERIK VII's HISTORIE
OG KARAKTERISTIK.
Af FLEMMING DAHL.

Det var ikke blot i Angst for det store Ansvar, der med Kongepurpuret var blevet lagt paa Frederik VII's Skuldre, at han efter sin Fader Christian VIII's Død den 20. Januar 1848 afæskede Geheimstatsraadet en Betænkning om, hvorvidt visse Klasser af Sager ikke helt kunde undrages ham og afgøres af Statsraadet alene, under Forsæde af en Minister. Bag denne Optræden laa i lige saa høj Grad hans medfødte Ladhed og Indolens, som han ikke gjorde noget alvorligt for at bekæmpe. Kongen ønskede utvivlsomt fra første Færd at give sig saa lidt af med Styrelsen som muligt. I denne Retning peger hans Ytring til Orla Lehmann ved en Privataudiens den 4. Marts 1848, „at naar vi først havde Constitutionen, saa fik vi jo ansvarlige Ministre; for dem kunde det jo blive surt nok, men baade vi og han fik saa mere Frihed“.¹⁾

Med Basis i en udførlig utrykt Afhandling med fuldstændige Kildehenvisninger om Frederik VII og hans Kreds (1921) offentliggjorde jeg 15. Juni 1927 i „Frem“ Nr. 37, S. 321—28, en mere populær Skildring af Kongen. Ogsaa nærværende Artikel bygger paa den utrykte Afhandling, men der er taget Hensyn til, hvad senere er fremkommet om samme Æmne.

¹⁾ „Af Orla Lehmanns Papirer“ (1903), S. 105.

Denne Udtalelse falder godt i Traad med hans, den 22. Marts s. A. fremsatte, Bebudelse af, at han derefter kun vilde give Møde i Statsraadet efter Indbydelse af dettes Præsident. Frederik VII vilde under hele sin Regeringstid (20. Januar 1848—15. November 1863) til daglig først og fremmest have Fred. Derfor foretrak han sit Otium med dets sysselsatte Lediggang — Fiskeri, Jagt, Selskabelighed o. lign. — paa sine Slotte fremfor Opholdet paa Christiansborg i Regeringens Midte. Og derfor var han, der i Almindelighed var let at vinde, som Regel tilbøjelig til at rette sig efter de Kræfter, der i det givne Øjeblik stod stærkest og snarest truede med at forstyrre hans Cirkler. Fred, Rolighed vilde han „have til det sidste“.

Dette Forhold blev i høj Grad bestemmende for Frederik VII's Stilling til de skiftende Ministres Politik. Da C. A. Bluhme's Helstatsprogram, saaledes som det fremtraadte i Kundgørelsen af 28. Januar 1852 om Nyordningen af det danske Monarki, syntes mest egnet til at hidføre et godt Forhold til de konservative Stormagter Prøjsen, Østrig og Rusland, der dengang spillede Førsteviolinerne i den europæiske Koncert, fulgte Kongen *det*. Men da Bevægelsen imod Helstatspolitikken herhjemme senere blev voldsommere og voldsommere, maatte han for at faa Fred indadtil støtte sig til C. C. Halls Folkeyndest og slutte sig til den nationalliberale Politik.

Naar Kong Frederik ikke til daglig følte nogen særlig Trang til at gribe ind i Regeringens Førelse, har det uden Tvivl ogsaa staaet i Forbindelse med Kongens egen Følelse af, at han ikke havde Ævner som Statsmand. Allerede fra 1841 havde han været Medlem af Geheimestatsraadet, men han havde ikke formaaet at gøre sig gældende i denne Forsamling. I det uhyggelige Statsraadmøde, der holdtes umiddelbart efter Christian VIII's

Frederik VII.

Stik af Metzmacher 1863 efter Litografi af C. E. Fortling efter
Maleri af J. V. Gertner 1851 (Jægerspris). Bymuseet.

Død sent paa Aftenen den 20. Januar 1848, indledede den nye Konge da ogsaa med en Tale, i hvilken han indrømmede, at hans Begavelse ikke kunde staa Maal med hans afdøde Faders. I denne Selverkendelse havde Frederik VII sagt Sandheden.

Ganske visst var Kongen ikke noget daarligt Hoved. Han ramte i sine Udtalelser ikke sjældent det rette og formaaede ogsaa at sætte sig helt godt ind i de løbende Sager, men egentlige Statsmandsævner besad han dog ikke. Dette Forhold, i Forbindelse med hans Mangel paa Viljestyrke, maatte virke i samme Retning som hans passivt-flegmatiske Temperament. Han gjorde kun undtagelsesvis Forsøg paa at sætte sin Vilje igennem — han vidste jo ogsaa, at det næsten aldrig lykkedes ham at gøre det! Der var ikke saa lidt Sandhed i C. G. Andræs's skaanselsløse Spot: „Hvad Kongen vil, er det ligegyldigste i Verden!“²⁾ Frederik VII trak sig som Regel tilbage, naar han mødte Modstand.

Engang imellem har Kongen dog søgt at gribe ind i Statsstyrelsen. Men naar han gjorde dette, var det som oftest „i forholdsvis underordnede Spørgsmaal af personlig Natur“.³⁾ Der tænkes her ikke saa meget paa de til Tider opsigtvækkende Ordensuddelinger, Kongen kunde foretage, som da han f. Eks. paa egen Haand udnævnte sin Gemalindes tidligere Elsker Carl Berling til Storkors af Dannebrog. Der sigtes derimod til hans Forhold til forskellige Embedsudnævnelser, f. Eks. til hans Krav om at faa Højesteretsadvokat C. E. Rotwitt til Amtmand i Frederiksborg — altsaa i Kongens umiddelbare Nærhed —, en Fordring, det trods Finansminister Andræs's Protest lykkedes ham at faa ført igennem 1855. Til hans forbitrede Modstand mod H. L. Martensens Ud-

²⁾ „Geheimeraadinde Andræs politiske Dagbøger“ III (1920), S. 25 ff., 46, 157.

³⁾ D. R. H. VI b, S. 163.

nævnelser til Sjællands Biskop efter Mynsters Død i 1854 skal der senere vendes tilbage.

I afgørende politiske Spørgsmaal greb Kong Frederik VII kun sjældnere ind. Vigtigst i saa Henseende blev hans haardnakkede, men skæbnesvangre Vægring ved at gaa ind paa Tanken om Slesvigs Deling — „Det skal ej ske!“ som han udtalte ved den store Tropperevy paa Lerbæk Mark ved Vejle den 18. September 1848. Til Ulykke for Danmark og Tyskland maatte Delingstanken, den eneste rette og retfærdige Ordning af Sønderjyllands Forhold, opgives paa Grund af Kongens Modstand; i sit Fald rev den „Martsministeriet“ med sig.

I denne Forbindelse kan dog anføres, at det var Kongens afgjorte Ønske, at Slesvig By skulde straffes og Flensborg belønnes for deres modsatte Holdning under Oprøret. I Overensstemmelse hermed afløste hans Yndlingsby Flensborg Slesvig som Hertugdømmets Hovedstad.⁴⁾

Af mindre Betydning blev Frederik VII's personlige Indblanding i Arvefølgesagen — den barnløse Konges stædige Krav om at faa ikke Prins Christian (IX), men dennes Søn (Frederik VIII) fastslaaet som Arvtager af Danmarks Trone. Thi modsat ønskede den mægtige Zar Nikolaj I (1825—55) lige saa bestemt Prins Christian selv til subsidiær Tronfølger, d.v.s. efter Kongens ligeledes barnløse Farbroder Arveprins Ferdinand. Som bekendt var den russiske Despot stærk nok til at paatvinge Europa og dermed ogsaa Danmark og dets Konge sin Vilje. Magtcentret laa endnu i Øst.

Bag Kulisserne øvede Frederik VII ogsaa megen politisk Indflydelse ved den Ørsted'ske Regerings Fald i December 1854 og Ministeriet Halls Afgang i November-

⁴⁾ Se f. Eks. Brev fra Kongen til Ministeren for Slesvig F. F. Tillisch 10. April 1851, Tillisch's Privatarkiv, D. I, Breve fra fyrstelige Personer 1849—51, R. A.; „Frem“ 1927, S. 326.

December 1859; men det vilde føre alt for langt her at gaa ind paa Enkeltheder fra disse yderst bevægede Ministerkriser.

I Almindelighed ønskede Frederik at optræde som en fuldt ud konstitutionel Konge, selv om det — bl. a. af hans forhen omtalte interessante Samtale med Lehmann den 4. Marts 1848 — klart fremgaar, hvor lidt han personlig var med i Beslutningen om at opgive Enevoldsmagten. Ogsaa i de bevægede Martsdage 1848 var Kongen, hvad man i Nutiden næppe er klar over, i stærk Tvivl om, hvorvidt han skulde give efter for de københavnske Borgerlederes radikale Fordringer.⁵⁾ Imidlertid lagde han ikke senere Forarbejderne til Grundloven nogen Hindringer i Vejen; men sikkert er det, at Kongen i Juni 1849 stod vaklende overfor, om han skulde underskrive den nys vedtagne Grundlov eller ej.

En nærmere Redegørelse for Kong Frederiks Stilling til de skiftende Ministerier og deres Politik vilde falde uden for denne Redegørelses Rammer. Her skal kun fremhæves, at Frederik VII's Regeringstid kan inddeles efter de fire Ministre, han efter hinanden skænkede sin Tillid og overlod den egentlige Magt: C. E. Bardenfleth, C. A. Bluhme, L. N. Scheele og C. C. Hall. Disse Mænds Politik blev ogsaa Kongens, hvor grundforskellige deres indbyrdes Anskuelser end var. Han bøjede sig uden væsentlig Modstand og faktisk uden Forskel for Bluhme's Helstatsstyre som for Halls Ejderstandpunkt, selv om han til Tider kunde nære visse Tvivl om Rigtigheden af den førte Politik.

Nationalliberal var Frederik VII ikke, ejheller „Bondeven“ i politisk Forstand, skønt Grevinde Danner og Kammerherre Berling af personlige Grunde søgte poli-

⁵⁾ I Bind II af min „Københavns Bystyre gennem 300 Aar“ vil der til sin Tid i Kapitlet om „Bystyrets Indflydelse paa Rigspolitikken siden 1840“ blive fremlagt hidtil ukendte Beviser herfor.

tisk Tilknnytning til „Menigmandspartiet“; men Kongen var, som han sagde til en Deputation, der bad ham nægte Næringsloven af ^{29/12} 1857 sin Sanktion, konstitutionel Konge. Derfor lovede han ved „Januarministeriet“ Bluhme's Tiltrædelse 1852 at ville staa Last og Brast med det og gav senere C. G. Andræ et lignende Tilsagn om Støtte, ligesom han 1854 ved gentagne Lejligheder nægtede at modtage Adresser, som udtalte Mistillid til Ministeriet A. S. Ørsted. Ud fra samme Tankegang afviste han 1863 Landstingets Adresse om Rigets statsretlige Forhold.

Dog er Frederik VII af og til optraadt paa en Maade, der ikke er forenelig med en konstitutionel Konges tilbagetrukne Holdning. Saaledes f. Eks., da han under Valgkampen 1853 ligefrem anmodede de fynske Bønder om at stemme paa de ministerielle Kandidater — en politisk Partitagen, som kun er forstaaelig i et Forfatningslivs første Dage, — eller — omvendt — da han i en Samtale med Rigsdagens Formænd den 16. Marts 1854 undergravede Ministeriet Ørsteds Stilling. Ikke heller kan det forsvares, at han i sine sidste Aar (1861—63) oftere var tilgængelig for fremmed Indflydelse (f. Eks. Scheele's og Blixen Finecke's) imod Regeringen.

At Kong Frederik ved enkelte Lejligheder har maattet kæmpe mod reaktionære Anfægtelser, maa siges at være overmaade menneskeligt. Det vilde snarere have været mærkeligt, om Kongen aldrig i Mismod over den politiske Situation eller personlige Genvordigheder, forvoldt ham af Regering og Rigsdag, skulde have ønsket sig Enevælden tilbage.

Som ovenfor omtalt, var Frederik VII i Begyndelsen af Juni 1849 i stærk Tvivl, om han overhovedet skulde undertegne Grundloven. Han fandt Øjeblikket til dens Stadfæstelse „mindre hensigtsmæssigt“ og frygtede yderligere for, at den „indeholdt Bestemmelser, som ikke vilde være til Gavn for Danmarks Rige“. Selv henstillede

han, at Rigsdagen kun indkaldtes hvert andet Aar, og at „Løfteparagrafferne“ udgik. Det berettes endog, at han saa sent som den 5. Juni om Morgenens skal have søgt den konservative Krigsminister General C. F. Hansens Hjælp til at undgaa at give Loven sin Underskrift, men at Hansen havde nægtet at indlade sig herpaa. „Novemberministeriet“ A. W. Moltke, som fandt Sanktionen „uundgaaelig“, nødte Kongen til at underskrive Grundloven og fandt heri en Forbundsfælle i Louise Rasmussen, den senere Lensgrevinde Danner.⁶⁾

Noget alvorligt Forsøg paa at generobre sin Enevoldsmagt har Frederik VII dog ikke gjort. Ganske visst kan *Statskupstanken* spores helt op til allerhøjeste Sted; men Kongen var og blev et Stemningsmenneske, elskværdig og munter, men først og sidst lunefuld og uberegnelig. Han brugte imidlertid Truslen om et Statskup som en Trumf overfor Rigsdagens Medlemmer for at sikre sig Redebonhed fra disses Side til at imødekomme hans personlige Ønsker, særlig paa det finansielle Omraade. Han betonedede nemlig overfor forskellige Politikere, at han stadig fra mange Hold blev opfordret til at „hæve Forfatningen“. Dette vilde han dog ikke gøre, men til Genæld ventede han en velvillig Holdning fra Rigsdagens Side med Hensyn til sine Ønsker. Med Rette noterer Folketingsmand Joh. Chr. Fischer i sin Dagbog den 8. Januar 1853: „Vi faa af Kongens Æresfølelse Lov at være, men vi skulle betale!“

Frederik VII skal endog engang have bedt Venstres Fører A. F. Tscherning medvirke til at „tage Suveræniteten igen tilbage“;⁷⁾ men Kongens Statskupsplaner

⁶⁾ „Andreas Frederik Kriegers Dagbøger 1848—1880“ I (1920), S. 49; C. St. A. Bille i „Historisk Tidsskrift“ 6. Rk., IV (1892—94), S. 399 Fodn.; General Schøller til Rosenørn, se „Løsrevne Blade af Livsminder“ (1888), S. 37, jfr. 42.

⁷⁾ Fischers politiske Dagbøger, 17/3 1854, III d, S. 90, R. A.

Frederik VII.

Tegning efter Fotografi af E. Lange. (Illustreret Tidende 22. November 1863, S. 60 og 63). — De anførte Datoer betegner Kongens Tronbestigelse, Grundlovens Givelse, Kongens Fødsel og Død.

byggede dog mere paa øjeblikkelige Stemninger end paa nogen virkelig Overgang til ultrakonservative Anskuelser. Hyppigst fremtraadte de, naar Talen var om militære Bevillinger. F. Eks. greb han under Krimkrigen (1853—56) personlig ind til Fordel for Krigsminister Hansens Krav, idet han erklærede, at det ikke var Ministeren, men *ham*, der vilde have Pengene.⁸⁾ Ogsaa under Forhandlingerne om Oktoberforfatningen 1855 var det især hans Fordring paa, at han *selv* skulde kunne udskrive Mandskab o.s.v., der aflokkede Finansminister Andræ's Frue følgende Udbrud (11. Juni 1855): Kongen „har i det Hele lidt ondt ved at huske, at han ikke er suveræn!“⁹⁾

Mindre reaktionære Tilbagefald paakom ogsaa ved andre Lejligheder Kong Frederik. Saaledes erklærede han under Ministerkrisen i April 1857, at han nu vilde være „absolut“, og i Januar 1858 udtalte han overfor Konseilspræsident Hall, at det godt kunde være, „at han tog Absolutismen igen i det Hele!“ (d.v.s. i det samlede Monarki).¹⁰⁾ Hertil kom det dog aldrig. Der er vel noget i Madvigs Ytring, at Gaven af Friheden bestod deri, at Enevældens Tøjler i Marts 1848 var faldet ud af Frederik VII's *ikke stærke* Hænder; men lige saa rigtig er den gamle Filolog og Politikers andensteds fremsatte Dom, at Fastholden ved Absolutismen ikke kan behjedes Kongen.¹¹⁾

Naar denne var mismodig over Forholdenes Udvikling, tænkte han sig da mindst lige saa hyppigt at søge en anden Vej ud af Vanskelighederne, nemlig at nedlægge Kronen. *Abdikationstanken* kommer Gang paa Gang

8) Sst., 20/12 1853 (III d, S. 42—43).

9) Fru Andræ's „Dagbøger“ I (1914), S. 45.

10) Sst., II (1916), S. 158; Kriegers „Dagbøger“ I, S. 247 f.

11) J. N. Madvig's „Livserindringer“ (1887), S. 150 og 307.

igen. Allerede i Martsdagene (21.—22. Marts 1848) var han i sin Fortvivlelse over Situationen tilbøjelig til at træde tilbage fra Regeringen, og lignende Tanker opfyldte ham i Kampaaret 1854. Ogsaa under Ministerkriserne i September—Oktober 1856 og April 1857 er der oftere Tale om Frederik VII's Tronfrasingelse. Længst nede har Kongen dog været i Foraaret 1854, da han i Anledning af Striden om Martensens Udnævnelse et Øjeblik faktisk havde abdiceret til Fordel for sin Onkel Arveprins Ferdinand. Snart efter kaldte han dog Abdikationen tilbage. De nærmere Omstændigheder ved denne — unægtelig noget tragikomiske — Episode er følgende.¹²⁾

Sidst i Januar 1854 døde den danske Kirkes Primas, Sjællands Biskop J. P. Mynster, kirkeligt den aandelige Fader til Kirkeligt Centrums Meninger og Mænd, politisk højkonservativ. Om den ledige Bispestol, hvis Betydning ikke mindst i en politisk Kamptid af sjælden Haardhed — i hvert Fald maalt med *Datidens* Alen — laa lige for, opstod nu en forbitret tre Maaneder lang Strid. Her stod paa den ene Side Ministeriet A. S. Ørsted, der indstillede Professor H. L. Martensen, Mynsters nære Aandsfrænde, til Udnævnelse, paa den anden den nationalliberale Opposition og selve Kongen, som samlede sig om Professor H. N. Clausen. I Frederik VII's Øjne var Martensen, der gentagende havde viist Forstaaelse ogsaa for tyske Synsmaader, en „notorisk Slesvig-Holstener“, en „upaalidelig Mand“, som Kongen ikke vilde taale. Derimod maa det staa hen, om han virkelig, hvad hans Uven A. F. Krieger fortæller i sine Dagbøger (I, S. 206), skulde have faaet den genialt-sinds-

12) Jfr. herom H. L. Martensen: „Af mit Levnet“ III (1883), S. 1—4, Krieger I, S. 206, E. Bodenhoff: „Kongesorger“ (1913), S. 81 f., N. Neergaard: „Under Junigrundloven“ I (1892), S. 884, A. F. Tscherning: „Efterladte Papirer“ III (1878), S. 150—51.

syge Idé, at det var Martensen, den navnkundige Etiks Forfatter, der havde skrevet det berygtede, delvis versificerede Skandskrift „Prikkeltorne“ imod Grevinde Daner(!).

Nok er det, at Kongen, som kun modstræbende havde affundet sig med Krigsminister Hansens Forbliven i Regeringen — en gennemgribende Krise rystede i flere Dage dennes Eksistens — i det højst ejendommelige Statsraadsmøde den 15. April 1854 satte haardt mod haardt. Nødtvungen gik han ganske visst med til C. F. Hansens Afskedigelse af Andræ og Hall; men da Premierminister Ørsted derefter krævede Martensen udnævnt til Sjællands Biskop, blev Kongen rasende og spurgte Ministrene, om man da virkelig vilde, at han skulde gøre en saadan Mand til Biskop. Dertil svarede de alle, at det dog nok gik an, og navnlig Ørsted stod fast paa at faa sin Vilje frem: Udnævnelsen var et Kabinetsspørgsmaal. „Vi have maattet tage det med Staalhandsker!“ sagde han senere til Martensen.

Det endte da med, at Frederik VII gav efter, men han var meget bevæget, ildrød i Hovedet, græd, lagde Ansigtet i Hænderne, slog sig for Panden, for til sidst at staa op og forlade Stuen. Kort efter kom han dog ind igen, rev et Stykke Papir af, skrev noget derpaa og rakte det til Udenrigsminister Bluhme. Denne blev forfærdet og gav det til Prins Ferdinand. Det var en Abdikationsbeslutning. Dramatisk Pause. Atter skrev Kongen noget. Atter fik Bluhme Seddelen og rakte den til Arveprinsen, der lod den gaa videre til Ministrene. Det var en Proklamation til Folket om, at da man vilde gøre ham, Kongen, til et Nul, og da han ikke vilde være dette, nedlagde han Kronen. Under almindelig Opstandelse hævedes Mødet. Nu udbad Premierminister Ørsted sig Kongens Befaling om, naar Statsraadet turde fortsættes,

men fik kort og knapt til Svar: „Henvend Dem til rette Vedkommende!“ (d.v.s. til den nye Konge, Arveprinsen). Klokken var da 7.

En halv Time senere samledes alle for at gaa til Tafel, men først Kl. 7 $\frac{3}{4}$ kom Kongen ind, sigende: „Min Kone er syg og beklager, at hun ikke kan spise med os.“ Man gik nu til Bords. Stemningen var mørk og uhyggelig. Da fik Arveprins Ferdinand det lykkelige Indfald at sige, at der plejede at været noget Øl til Østers. „Vil du have Øl? — Bring noget Ale! (Til Ministrene) Maa-ske De ogsaa vil have Ale? Bring Ale!“ Ogsaa Kongen selv drak nu livligt af Øllet og nødte endog efter Isen Grev Carl Moltke til at drikke et stort Glas ud; ja ogsaa den ildesete Krigsminister fik et Glas. Efterhaanden blev Kongen mere og mere oprømt, men sagde dog, da en erindrede ham om, at det var Kabinetssekretær F. F. Tillisch's Fødselsdag: „Undskyld mig, min gode Tillisch, at jeg havde glemmt det! Men al den Sorg og Ærgrelse, jeg har haft i disse Dage, har ladet mig glemme saa meget. — Din Skaal! — Undskyld, jeg drikker den i Øl, men det er ikke vort Gravøl!“

Sluttelig ytrede Hans Majestæt til Arveprinsen: „Det er ikke værd at tænke mere paa det, jeg sidst sagde!“, og til Regeringens Medlemmer: „Jeg haaber, vi ses til Statsraad en Dag i næste Uge!“ Saaledes endte da denne puniske Krig med et Nederlag for Monarken.

Een afgørende Sejr har Frederik VII — i Modsætning til Edward VIII af England! — dog vundet ved at true med Abdikation. 1850, inden Trearskrigen endnu var til Ende, gennemtvang han overfor Premierminister A. W. Moltke, at Regeringen gik med til, at han ægtede sin Elskerinde, ja endog, at selve Biskop Mynster viede det høje Par i Frederiksborg Slotskirke den 7. August samme Aar. Det Trumf Es, hvormed Kongen besejrede

alle Ministerchefens Forestillinger og Indvendinger, var og blev hans haardnakkede: „Hende til Kone, eller jeg er ikke Konge mere!“¹³⁾

Der svirrede i det hele taget oftere Rygter og førtes tit Pressedebatter om en eventuel Tronfrasingelse. F. Eks. da Prins Christian (IX) ikke vilde modtage Statholderposten i Holsten (1859—60), og da Frederiksborg Slot brændte 17. December 1859, idet Folkesnakkene udpegede Grevinde Danner og en af hendes formodede Elskere som Ophavsmænd til Branden, der var foraarsaget ved Uforsigtighed med Ild. Paa denne Tid ønskede ikke mindst Højre Kongens Abdikation.

At det dog langt fra altid fra Frederik VII's Side var lige alvorligt ment med Truslen om at nedlægge Kronen, fremgaar bl. a. af hans Ytring til Tscherning, der havde bedt ham om aldrig at abdicere: „Aah, jeg gør det s'gu ikke saa let, det skal De ikke tro! Man kan jo tale om det, uden at det derfor just skal ske!“ (Fischers Dagbøger 8. Oktober 1853). Med andre Ord Historien om Hyrdedrengen og Ulven, første Afsnit, om igen! Ikke helt uden Grund betragtedes Kongen, der misbrugte Abdikationstruslen som Kampmiddel baade i Stort og Smaat, i den Andræ-Hall-Krieger'ske Kreds som „en stor Dramatiker“, der kunde lyve „med stor Virtuositet“.¹⁴⁾ Men denne Upaalidelighed bevirkede, at adskillige betydelige Personligheder ikke turde stole paa hans Ord og istemmede Refrainet: „Ikke Minister under denne Konge!“

Ifølge en Udtalelse af Frederik VII selv, var den døende Christian VIII's sidste Ord til sin Søn: „Husk Constitutionen og grib straks Statens Ror!“¹⁵⁾ Og maa

¹³⁾ At Kongen lod Vielsen foretage „bag Ministeriets Ryg“ (D.B.L. V, 1934, S. 582), er ikke rigtigt.

¹⁴⁾ Se f. Eks. Fru Andræ's „Dagbøger“ II, S. 158.

¹⁵⁾ Sst., I, S. 35.

det end indrømmes, at Kongen ikke som Statsskibets Styrmand med aarvaagent Øje holdt Roret med sikker Haand, tør det dog fastholdes, at han i det store og hele, som Madvig udtrykker sig, „blev sin Gaves Væsen tro“.¹⁶⁾ Det var vel ikke en enkelt Handling, men en aarelang Udvikling, der fandt sin Afslutning med Grundloven af 5. Juni 1849; men Frederik VII's egen Personlighed og historiske Fremtræden bidrog trods alt i høj Grad til at underbygge det konstitutionelle Styre. En anden Sag er, at dette paa væsentlige Punkter var forskelligt fra det parlamentariske System, som — om end med vigtige Afbrydelser — har hersket i Danmark siden 1901.

Forsiden af den 1855 af P. Petersen udførte Grundlovs-Mindemedaille i Guld. Skænket Borgerrepræsentationen af L. N. Hvidt 5. Juni 1855. Formandens Forværelse, Københavns Raadhus.

¹⁶⁾ „Livserindringer“, S. 300.

AARSBERETNING 1941—43
FOR
SELSKAB FOR STADEN KØBENHAVNS
HISTORIE OG TOPOGRAFI
(HISTORISK-TOPOGRAFISK SELSKAB).
Ved FLEMMING DAHL.

Ogsaa dette Toaar af Historisk-topografisk Selskabs Liv har været i høj Grad præget af den anden Verdenskrig og de Vanskeligheder, den har medført for Danmark og dets Hovedstad. Indtil Efteraaret 1943, som vil blive nærmere omtalt i en ganske kort Aarsberetning for 1943—44 i Aprilhæftet 1944, har det dog, stort set, været muligt at gennemføre et nogenlunde regelmæssigt Mødeprogram.

Dette har omfattet i alt 8 Sammenkomster, fordelt med 4 i hvert Mødeaar. Een har bestaaet af et Foredrag med efterfølgende „Udvandring“ til Aastedet; i øvrigt er der afholdt fem Foredragsmøder og to egentlige Ekskursioner. Møderne har alle fundet Sted paa Københavns Raadhus.

Det første, der fulgte efter Aarsmødet Onsdag den 11. Juni 1941 i Raadhusets Festsal, havde som Taler fhv. Arkivar ved Rigsarkivet, Forfatteren, Dr. phil. *Eiler Nystrøm*, som Æmne „Mølleaaen“. Til Stede var ca. 85 Medlemmer, paa hvis Vegne Næstformanden, Stadsarkivar *Flemming Dahl*, takkede Foredragsholderen.

Næste Sammenkomst, en Kombination af Foredrag, Demonstration og Ekskursion, afholdtes Søndag den 9. November 1941 Kl. 10,30. For en Forsamling af ca. 100 Medlemmer og Gæster talte i Raadhusets Bryllupssal Bymuseets Leder, Museumsinspektør, mag. art. *Chr. Axel Jensen*, om „Udgravningen paa Raadhuspladsen“ i Efteraaret 1941, hvor man bl. a. var stødt paa Rester af

den ældste Vesterport, den kongelige Vandmølle m. m. Derefter demonstrerede Taleren under levende Interesse en Samling Genstande fra Dagliglivet fra Udfyldningen i 1670, som nu var blevet fjærnet.

Efter at Formanden, Borgmester *Arne Sundbo*, havde bragt Taleren sin Tak, besaae de tilstedeværende de Dele af Udgravningen, der endnu ikke var blevet dækket af Cementstøbninger.

Fjorten Dage senere, Søndag den 23. November s. A. Kl. 14, mødtes Selskabets Medlemmer paa Øregaardmuseet i Hellerup, hvis historisk-topografiske Billedsamling blev forevist af Dr. phil. *Karl Berger* og Lokalhistorikeren Skolebestyrer *L. Gotfredsen*. Blandt de fremmødte, 40—45 i Tallet, var ogsaa enkelte Gæster fra Søstersamfundet for Gentofte, med hvilket Historisk-topografisk Selskab er traadt i Forbindelse. Paa Deltagernes Vegne sagde Borgmester *Sundbo* Tak.

Af Hensyn til Vinterens Kulde og Mørke samledes man først igen Fredag den 27. Februar 1942 Kl. 20 i Raadhusets Festsal. Her talte Professor ved Kunstakademiet, Arkitekt *Steen Eiler Rasmussen* om „Amaliegadekvarteret og dets Arkitektur“. Foredraget illustreredes af talrige Lysbilleder. Mødet lededes af Næstformanden, som i sine Velkomstord gav en Karakteristik af Talerens Virke, medens Museumsinspektør *Chr. Axel Jensen* kort takkede for Foredraget. Dette overværedes af ca. 60 Medlemmer.

Noget ringere var Tilslutningen til Mødet Onsdag den 20. Maj 1942 Kl. 19,30 i Raadhusets Festsal. Programmet omfattede ved denne Lejlighed dels Selskabets ordinære Aarsmøde, dels et Foredrag. Dagsordenen for Aarsmødet var følgende:

1. Valg af Dirigent.
2. Formanden aflægger Beretning.
3. Kassereren fremlægger Regnskabet.
4. Valg af Styrelsesmedlemmer.

Ifølge Lovenes § 6, 2. Stk., afgaar efter Tur D'Herrer Behrens, Bindsløv, Henning Hansen, Nygaard¹⁾ og Ramsing; alle er villige til at modtage Genvalg.

5. Eventuelt.

¹⁾ Georg Nygaard afgik ved Døden den 11. Maj 1942, medens Dagsordenen udsendtes under 30. April s. A.

Efter at Formanden, Borgmester *Arne Sundbo*, havde budt Velkommen, mindedes han i varme Ord de afdøde Medlemmer, Statsminister *Th. Stauning* — den første, der i sin Tid havde indmeldt sig i Selskabet — og Forfatteren, Redaktør *Georg Nygaard*, som lige siden dettes Stiftelse 1935 havde haft Sæde i Styrelsen. Efter hver af disse Mindetaler rejste Forsamlingen sig.

Derpaa valgtes Landsarkivar *Hans Knudsen* til Dirigent, hvorefter Formanden, *Sundbo*, aflagde Beretning om det forløbne Aar. Hertil knyttede Kontorchef *Axel Holm*, Statistisk Kontor, en Række Bemærkninger om Selskabets forholdsvis lave Medlemstal, sammenlignet med andre, lignende Selskaber i Ind- og Udland, hvis Medlemstal, set paa Baggrund af Indbyggerantallet, absolut eller relativt var adskilligt større. Han efterlyste Muligheder for ved en energisk Agitation at hverve nye, navnlig yngre Medlemmer, men henstillede i øvrigt Spørgsmaalet til Styrelsens nærmere Overvejelse.

Formanden svarede hertil, at man allerede havde arbejdet med Sagen, men at denne paany vilde blive taget op. For Resten var det et aabent Spørgsmaal, om man burde tilstræbe at søge Rammerne alt for stærkt udvidet. I denne Forbindelse paapegede Stadsarkivar *Dahl*, at der i Storkøbenhavn bestod en Række historiske Samfund, hvis Formaal paa talrige Felter faldt sammen; men ogsaa han ønskede en Stigning i Selskabets Medlemstal. Fra Forsamlingens Side tog kun Kontorchef *Holm* Ordet, men hans Betragtninger fandt stærk Tilslutning.

Under Dagsordenens Pkt. 3 fremlagde Kassereren, nuværende Overassistent i Stadsarkivet *Kai Rasmussen*, paa Styrelsens Vegne det reviderede Regnskab, som godkendtes uden Debat. En Ekstrakt meddeles omstaaende:

Ved det efterfølgende Valg af Styrelsesmedlemmer genvalgtes d'Hrr. Redaktør *Carl Behrens*, Borgmester *Alfred Bindselev*, Arkitekt *Henning Hansen*, Næstformand i Borgerrepræsentationen, og Generalmajor *H. U. Ramsing* med Akklamation. Borgmester *Sundbo* oplyste, at Redaktør *Nygaards* Død var indtruffet saa sent, at man ikke havde naaet at drøfte Spørgsmaalet om hans Efterfølger. Han udbad sig derfor Aarsmødets Tilladelse til, at Styrelsen supplerede sig selv, hvad Forsamlingen, paa Opfordring af Ingeniørarkitekt *Vilhelm Marstrand*,

EKSTRAKT AF AARSREGNSKAB 1941—42

Indtægter:

Overført Kassebeholdning 1940—41		352,58	Kr.
Kontingent:			
Løbende Aar, Giro ...	1.241,00		
" , Kontant	56,00		
	<hr/>	1.297,00	
Restancer, Giro	49,00		
" , Kontant ...	7,00		
	<hr/>	56,00	
Forudbetalt, Giro		7,00	
	<hr/>	1.360,00	"
Andre Indtægter		15,11	"
		<hr/>	
		1.727,69	Kr.

Udgifter:

Tidsskriftet		275,00	Kr.
Porto		45,51	"
Tryksager og Kontorrekvisitter		22,08	"
Møderne		325,00	"
Sekretærens og Kassererens Honorar		200,00	"
Diverse		1,72	"
		<hr/>	
		869,31	Kr.
Kassebeholdning overført til 1942—43		858,38	"
		<hr/>	
		1.727,69	Kr.

*Selskab for Staden Københavns Historie og Topografi.
Stadsarkivet, Raadhuset, Kbhvn. V.*

30. April 1942.

ARNE SUNDBO

/Kai Rasmussen.

Ovenstaaende Regnskab er gennemgaaet og befundet at være rigtigt. Kassebeholdningens Tilstedeværelse er konstateret.

12. Maj 1942.

Axel Holm.

Axel Ravn.

sluttede sig til. I Overensstemmelse hermed udpegede man kort efter Civilingeniør, Direktør *H. T. Rimestad* til Medlem af Styrelsen.

Ved en beklagelig Forglemmelse var Valg af Revisorer og Revisorsuppleant ikke opført paa Dagsordenen; men paa Dirigentens Henstilling gav de tilstedeværende Styrelsen Absolution herfor. Dernæst genvalgtes Revisorerne Ekspeditionssekretær *Axel Ravn* og Kontorchef *Axel Holm* samt Revisorsuppleanten Hovedkasserer *Im. Felbo* eenstemmigt, hvorefter Aarsmødet hævedes med en Tak til Dirigenten.

Aftenens Foredragsholder var Direktør *Otto Andrup*, Frederiksborgmuseet, som talte om „Københavns Museer i Frederik VII's Tid“ og gennem Formanden, Borgmester *Arne Sundbo*, modtog Forsamlingens Tak.

Selskabets næste Sammenkomst, Søndag den 7. Juni 1942 Kl. 14, var en „Ekskursion“ til Statsradiofoniens nye Bygning, som af Betjentformand *Herring* forevistes for de ca. 70 Deltagere; paa disses Vegne takkede Borgmester *Sundbo*.

Forskellige Forhold, hvorom nedenfor, fremkaldte nu en Pause i Historisk-topografisk Selskabs Virke udadtil, og først Onsdag den 2. December s. A. Kl. 20 mødtes Medlemmerne atter, denne i Gang i Raadhusets Festsal. Her talte Arkitekt, Professor *Steen Eiler Rasmussen* under god Tilslutning om „Charlottenborgs Arkitektur“. For det livfulde Foredrag, som ledsagedes af Lysbilleder, bragte Formanden, *Sundbo*, Forsamlingens oprigtige Tak.

Siden Aarsmødet i Maj 1942 havde Selskabets Styrelse og Forretningsudvalg i gentagne Møder drøftet Kontorchef *Axel Holms* — ogsaa skriftligt fremsendte — Henstilling om en øget Agitation og dennes Form. Et Hovedpunkt maatte være en Kontingentsnedsættelse. Et Underudvalg, bestaaende af Forslagsstilleren og Museumsinspektør, mag. art. *Victor Hermansen*, udarbejdede nu et hertil sigtende Forslag, og efter at dette var blevet slutbehandlet indenfor Styrelsen, indkaldte denne en ekstraordinær Generalforsamling til endelig Afgørelse af Spørgsmaalet. Dagsordenen for dette overordentlige Aarsmøde, der afholdtes i Raadhusets Festsal Fredag den 19. Marts 1943 Kl. 19,30, lød som følger:

Forslag til Lovændringer.

- 1) Lovenes § 2, 2. Stk.: „Yderligere betragter Selskabet det som en Fremtidsopgave at tilskynde til eller fremhjelpe Udgivelsen af Kilder eller Fremstillinger vedrørende Hovedstadens Historie og Topografi“

foreslaas formuleret saaledes:

„Endvidere er det Selskabets Opgave at tilskynde til eller fremhjelpe Udgivelsen af Kilder eller Fremstillinger vedrørende Hovedstadens Historie og Topografi“.

- 2) Lovenes § 5, 1. Stk.: „Enhver voksen Person kan blive Medlem af Selskabet. Stemmeret udøver man een Maaned efter Indmeldelsesdagen. Medlemsbidraget er 7 Kr. aarligt eller 100 Kr. een Gang for alle. For Medlemmer, der i Forvejen administrativt modtager „Historiske Meddelelser om København“, er Aarsbidraget 4 Kr. Aarsbidraget opkræves — af Hensyn til Tidsskriftets Kommissionær — ved Begyndelsen af hvert Aar. Regnskabsaaret er Kalenderaaret“

foreslaas formuleret saaledes:

„Enhver voksen Person kan blive Medlem af Selskabet. Stemmeret udøver man een Maaned efter Indmeldelsesdagen. Medlemsbidraget er 4 Kr. aarligt eller 100 Kr. een Gang for alle. Aarsbidraget opkræves ved Begyndelsen af hvert Regnskabsaar; dette gaar fra 1. April til 31. Marts“.

Medlemmernes Opmærksomhed henledes paa Lovenes § 11:

„Lovændringer kan vedtages, naar en Fjerdedel af Medlemmerne er til Stede og tre Fjerdedele af de fremmødte stemmer for Ændringerne“.

I Formandens Fraværelse (Budgetudvalgsmøde) bød Næstformanden, Stadsarkivar *Flemming Dahl*, Velkommen og foreslog Klosterskriver, Overretssagfører *Erik Rode* til Dirigent, hvad Forsamlingen tiltraadte.

Efter at Overretssagfører *Rode* nu havde konstateret, at Generalforsamlingen var lovligt indvarslet, gav han Ordet til *Dahl*, som kort motiverede Forslagets Punkter. Det var ikke, som af flere formodet, Styrelsens Mening,

at der skulde ydes mindre for det lavere Kontingent. At man overhovedet kunde skride til denne betydelige Nedsættelse — fra 7 til 4 Kr. —, skyldtes den store Imødekommenhed, Historisk-topografisk Selskab stedse havde fundet hos Bystyret.

Til Næstformandens Redegørelse ønskede ingen Ordet, og Ingeniørarkitekt *Vilhelm Marstrand* foreslog Lovændringerne vedtaget med Akklamation. Ved Afstemningen afgaves 55 Stemmer for Forslaget, ingen imod. Da Medlemstallet var 201, udkrævedes i Henhold til Lovenes § 11, at en Fjerdedel, d.v.s. 51 Medlemmer, skulde være til Stede, hvoraf tre Fjerdedele, altsaa 39, skulde stemme ja. Følgelig var Forslagene vedtaget.

Efter at Næstformanden havde sluttet Aarsmødet med en Tak til Dirigenten, fremsatte Museumsinspektør *Chr. Axel Jensen* nogle indledende Bemærkninger om Bymuseets Arbejde i Saneringskvarteret. Derpaa holdt Arkitekt *H. H. Engqvist* et, af Lysbilleder illustreret, meget aktuelt Foredrag om „Bygningsundersøgelser i Adelgade-Borgergadekvarteret“. Formanden, Borgmester *Arne Sundbo*, som i Mellemtiden var kommet til Stede, takkede paa Selskabets og dets Gæsters Vegne.

Til Foredraget var Medlemmerne af „Foreningen til gamle Bygningers Bevaring“ indbudt. Mellem denne Forening, „Foreningen til Københavns Forskønnelse“ og „Selskab for Staden Københavns Historie og Topografi“ er der i dette Biennium indledet et visst Samarbejde, idet disse Samfund, der forfølger beslægtede Formaal, ved given Lejlighed indbyder hverandres Medlemmer til deres Foredragsmøder. Paa lignende Maade har „Akademisk Arkitektforening“ inviteret Selskabets Medlemmer til en Udstilling af Arbejder af *M. G. Bindesbøll* og *J. D. Herholdt*.

Af Hensyn til 500 Aars Jubilæet for *Christoffer af Bayerns* Stadsret den 14. Oktober 1943 vedtog Styrelsen at henlægge en paatænkt samlet Mødeserie om dette og dertil nært knyttede Æmner til Efteraaret 1943 og at udskyde Selskabets almindelige Aarsmøde til første Oktobermøde. Forhold, som vil blive strejft i næste Aarsberetning, har omstyrtet disse Planer. Imidlertid skal der dog her meddeles en Ekstrakt af Historisk-topografisk Selskabs reviderede Aarsregnskab 1942—43.

EKSTRAKT AF AARSREGNSKAB 1942—43

Indtægter:

Overført Kassebeholdning 1941—42	858,38	Kr.
Kontingent:		
Løbende Aar, Giro ...	1.209,00	
" , Kontant	73,00	
	<hr/>	1.282,00
Restancer, Giro	7,00	
" , Kontant ...	14,00	
	<hr/>	21,00
Forudbetaling, Giro	4,00	
	<hr/>	1.307,00
Andre Indtægter	16,31	"
	<hr/>	2.181,69
		Kr.

Udgifter:

Tidsskriftet	282,00	Kr.
Porto	55,01	"
Tryksager og Kontorartikler	102,31	"
Møderne	300,00	"
Sekretærens og Kassererens Honorar	200,00	"
Diverse	1,37	"
	<hr/>	940,69
Kassebeholdning overført til 1943—44	1.241,00	"
	<hr/>	2.181,69
		Kr.

*Selskab for Staden Københavns Historie og Topografi.
Stadsarkivet, Raadhuset, Kbhvn. V.*

18. Maj 1943.

ARNE SUNDBO

/Kai Rasmussen.

Ovenstaaende Regnskab er gennemgaaet og befundet at være rigtigt. Kassebeholdningens Tilstedeværelse er konstateret.

København, den 6. Juli 1943.

Axel Ravn.

Axel Holm.

Af Selskabets Tidsskrift „Historiske Meddelelser om Staden København og dens Borgere“ er i det forløbne Toaar 1941—43 udsendt 3. Rk. IV Bd., Hæfte 6—10, og V Bd., Hæfte 1—5, henholdsvis 362 og 392 Sider. Som Særtryk af Hæfte 1—3 fremkom i Anledning af Raadstuearkivarembedets 125 Aars Jubilæum den 26. Juli 1942 *Flemming Dahls* „Nogle Meddelelser fra Københavns Stadsarkiv (Raadstuearkivet) 1817—1942“.

Umiddelbart foran Afslutningen stod i Foraarshalvaaret 1943 1. Bind („Hæfte“) af Generalmajor *H. U. Ramsings* store Værk „Københavns Ejendomme 1377—1728. Oversigt over Skøder og Adkomster“, der udgives af Selskabet med Understøttelse af Arbejdsministeriets Beskæftigelsesudvalg og Københavns Bystyre. En nærmere Omtale af dette betydningsfulde Arbejde maa forbeholdes den følgende Aarsberetning. Til som *Skriftudvalg* at følge Udgivelsen har Styrelsen udpeget Formanden og Museumsinspektørerne *Chr. Axel Jensen* og *Victor Hermansen*.

Naar bortses fra, at Civilingeniør, Direktør *H. T. Rimestad* har efterfulgt Forfatteren, Redaktør *Georg Nygaard*, er der hverken sket Ændringer i den samlede Styrelses eller i det snævrere Forretningsudvalgs Sammensætning. Begge Forsamlinger har i Periodens Løb holdt en Række Møder.

Sluttelig maa nævnes, at Selskab for Staden Københavns Historie og Topografi ikke blot har mistet et Medlem af Styrelsen, *Georg Nygaard*, men at ogsaa følgende Medlemmer i de sidste Aar er afgaaet ved Døden: Grosierer *Sally Behrens*, Kontorchef *P. G. Carlsen*, Direktør *L. G. Dalhoff*, Skoleinspektør *Jacob Løber*, Bogbinder *A. Rosenberg*, Statsminister *Th. Stauning* og Udvandringschef, Overretssagfører *H. F. Ulrichsen*.

Ære være deres Minde!

Københavns Stadsarkiv, Raadhuset, V., i December 1943.

REGISTER.

Registret er baade Person-, Sted- og Sagregister.

I Tidsskriftets 3. Række betegner *Kursivering* af Personnavne og Sidetal Ud giver- eller Forfatterskab.

- Aabenraa, 215, 442.
Abell, K., Direkt., Forfatter, 536.
Abildgaard, P. Chr., Læge, 370.
Abrahamson, B., f. Rothe, 128.
Abrahamson, Joseph N. B.,
Oberst, Kammerherre, 129.
Abrahamson, Nina S. F., f. Paulsen, 129, 139.
Abrahamson, S., f. Frisch, 129.
Abrahamson, Werner Hans F.,
Kaptajn, Forfatter, 128, 336.
Abrahamson, Verner Hans F.,
Oberst, Raadmand, 127—40.
Absalon, Ærkebiskop, 387.
„Absalon“, kommunalt Blad,
136.
Accise, 556.
Acciseboder, 450—51.
Adeler, C. H., Baron, 20.
Adeler, Cort, Generaladmiral,
285.
Adelgaderne, 102, 144, 146—47,
192—93, 198, 201, 266, 364, 610.
Adelvejen til Helsingør, 192.
Adelvejen til Valby, 390.
Admiralgade, 368.
Admiralitetet, 263.
„Adresseavisen“, 149.
„Aftenposten“, 152.
Ahlefeldt, Fr., General, 173, 188.
Ahlefeldt, Frederik, Greve, Stor-
kansler, 259—60.
Akademigaden, 472.
Akademisk Arkitektforening, 610.
Alexander d. Store, 245, 260.
Algier, 493.
Algreen-Ussing, T., Generalpro-
kurør, Borgmester, 588.
Alhambra, 512, 520.
Alléenberg, 488, 511.
Altona, 445.
Amager, 159, 244, 254, 288, 350,
403, 453, 473, 529.
Amagerbønder, 153, 218.
Amagerport, 246, 252, 288, 290,
403, 453.
Amagertorv, 149, 218, 440.
Amaliegade, 471.
Amalienborg, 113, 267—68, 271,
309, 410—11, 414—15, 418—
19, 470, 472, 479.
Amalienborgkvarteret, 253—54,
266—69, 271, 408, 411—20,
423, 463, 468, 470—73, 478—80,
605.
Amalienborg Plads, 466, 471—
72.

- Ambt, G. C., Generaldirektør,
 Ingeniør, 133.
 Amici, Gaëtano, Fyrværker, 534.
 Andersen, Madam, 146.
 Andersen, A. D., Snedker, 581,
 584, 587.
 Andersen, Anthon, Borgmester,
 112.
 Andersen, H. C., Digter, 125, 128,
 148, 154.
 Andersen, Hans, Spækhøker, 144
 —47.
 Andersen, Joachim, Kapelmester,
 532.
 Andrup, Otto, Museumsdirektør,
 608.
 Andræ, C. G., Geheimekonferens-
 raad, Minister, Matematiker,
 64, 66, 595, 598, 600, 602.
 Andræ, Hansine Poulina, Ge-
 heimekonferensraadinde, 598.
 Anna Sofie, dansk Dronning,
 Frederik IV's Hustru, 417.
 Antiquitetsstræde, 439.
 Antoniestræde, 286.
 Apolloteatret, 502, 526, 538.
 Arbejdere, 363, 369, 380, 582.
 Arbejdernes Teater, 105.
 Arbejdsledige, 363—64.
 Arbejdsministeriet, 612.
 Arbejds mænd, 379.
 Arena, 517.
 Arkitekter, 164, 228, 397.
 Arne-Petersen, Knud, Direktør,
 Arkitekt, 532, 534, 536.
 Arnesen, A. L., Forfatter, 492.
 Arrebo, Peter Povelsen, Kap-
 tajn, 233.
 Arresthuset, 431.
 Arresthuset i Kastellet, 344.
 Arsenalbygningerne paa Holmen,
 462.
 Arsenalø, 461.
 Artillerikasernen i Baadsmads-
 stræde, 324.
 Aspach, Frederik Wilhelm,
 Landmaaler, Revisor, 37.
 Assistenthuset, 156.
 Assistens Kirkegaard, 43, 52—
 53, 124.
 Asylgade, 433.
Baadsmadsskansen, 452.
 Baadsmadsstræde, 324.
 Badstuestræde, 278—79, 439—40.
 Bager, Skriver, 84, 93.
 Bagere, 377.
 Bageri, Kattellets, 371.
 Bagge, Mathias, Tobakshandler,
 102.
 Bagger, P., Urtekræmmer 102.
 Bahnson, S., Inspektør, 134.
 Balle, Peder, Stadskonduktør,
 456, 466.
 Balle, Søren P., Stadskonduktør,
 398, 437, 443—44, 456.
 Ballonopstigninger, 532—35.
 Balslev, Jeremias F. R., Amts-
 forvalter, Regimentsskriver,
 362.
 Banegaard, Københavns første,
 513.
 Bang, David, Porcellæns handler,
 102.
 Bang, Nina, f. Ellinger, Mini-
 ster, Historiker, 108.
 Barchager, Urtekræmmer, 95,
 102.
 Bardenfleth, C. E., Geheimestats-
 minister, 309, 314, 321, 594.
 Barlow, engelsk Biskop, 482.
 Bauditz, Sophus, Forfatter,
 Skoledirektør, 110.
 Beckens, Conrad, 418.

- Becker, Carl, Overretssagfører, M.B., 111.
- Beckett, Francis, Museumsdirektør, Kunsthistoriker, 136.
- Befæstningen, 135, 147—48, 163—67, 171, 173, 178—90, 204—07, 209—10, 212, 214, 217, 222—23, 226, 228, 231, 236—39, 242—52, 255, 272, 285, 288—92, 328, 330, 341—45, 347, 351, 372, 394, 397, 400—06, 449—53, 455, 461, 473—74, 479, 499—500, 513—14, 547, 552—55, 557, 561, 564. Se i øvrigt Kastellet.
- Begravelsesskikke, 54.
- Begravelsesvæsenet, 18, 52, 134.
- Behrend, J., Bogtrykker, 518.
- Behrens, Carl, Forfatter, 66, 605—06.
- Behrens, Sally, Grosserer, 612.
- Belejringer, Københavns, 161, 166, 170, 194, 205, 559.
- Berckentins Palæ, 472.
- Berg, C., Folketingsmand, 149.
- Berg, R., Forfatter, Kontorchef, 565—88.
- Bergau, Kirurg, 85.
- Berger, Karl, Dr. phil., 605.
- Beridere, 370.
- Bering, Vitus, Digter, Historiker, 236—37.
- Berlin, Knud, Professor, Retslærd, 66.
- Berling, Carl, Bogtrykker, Kammerherre, 592, 594.
- Bern, Andreas, 450.
- Bernstorff, J. H. E., Greve, Minister, 465.
- Bernstorffske Palæ, det, 472.
- Berregaard, Frederik, Kammerherre, 43.
- „Bestemmelser vedrørende Københavns Kommune“, 52.
- Bibliotek, Det kgl., 138.
- Bibliotek, Frederik III's paa Slotsholmen, 205, 209.
- Bidstrup Gods, 16, 61.
- Bielefeldt, Johan Hermann, Urtekræmmer, 102.
- Bills, Artister, 497.
- Bindesbøll, M. G., Arkitekt, 610.
- Bindslev, Alfred, Borgmester, M. F., 605—06.
- Bing, M. H., Kunst-, Bog- og Papirhandler, 495—98.
- Bish, engelsk Vauxhallejer, 483.
- Bispebjerg Hospital, 104.
- Bispeengen, 383.
- Bjelkeske Palæ, det, 260, 262.
- Blaagaard, 289, 451.
- Blaa Taarn, 78, 85.
- Blache, Chr., Marinemaler, 530.
- Blauenstein, Oberstløjtnant, 261.
- Blegdamme, 451, 453, 473.
- Blegdamsvej, 131—32, 291, 449, 451—52.
- Blegstræde, 192.
- Blikkenslagere, 378.
- Blixen Finecke, C. F., Baron, Udenrigsminister, 595.
- Bloch, Berent Levin, & Sønner, Manufakturhandlere, 142.
- Blom, Johanne, Haandarbejdsinspektør, M.B., 110.
- Bluhme, C. A., Premierminister, Politiker, 590, 594—95, 600.
- Bogbindere, 377.
- Bogtrykkere, 379.
- Bokkenheuser, Chr., Oberstløjtnant, 550, 552.
- Boldhuset paa Slotsholmen, 275.
- Boldhusgade, 156.

- Bombardementer, 44, 363, 376, 382, 401—02, 491.
- Bompunge, 132.
- Borchs Kollegium, 517—18.
- Borck, Urtekræmmer, 102.
- Borgbjerg, Frederik, Undervisningsminister, Politiker, 106, 108.
- Borgergade, 102, 198, 200, 272, 610.
- Borgerlig Vielsesprotokoller, 22.
- Borgerrepræsentationen, 8, 16, 22, 24, 54, 66, 107—13, 160, 495, 519, 603.
- Borgerrepræsentationens Arkiv, 66.
- Borgerskab, 299, 367—68.
- Borgerskabsprotokoller, 16, 18, 22.
- Borgervæbning, Københavns, 299—326, 335, 337, 376, 567, 572—73, 588.
- Borgmesterembederne, 8, 25, 29, 163, 391.
- Borgmesters Blegdam, 389.
- Borri, F. G., Alkymist, 264.
- Botaniske Haver, 472.
- Boutin, Generalforpagter, 485.
- Boye, Nikolay, Bartskeer, 284.
- Brand 1685 (Badstuestræde, Endeløsestræde og Vimmelskaf-tet), 278.
- Brand 1689 (Sofie Amalien-borg), 266—67, 271, 409.
- Brand 1859 (Frederiksborg Slot), 602.
- Brande, 284.
- Branden 1728, 10, 16, 26, 75, 219, 394, 398, 400, 431—36, 453, 463, 479.
- Branden 1795, 16, 26, 31, 468.
- Branden 1807, 16.
- Brandenburger, Ernst, Byg-mester, 398—99.
- Brandforsikring, Københavns, 459.
- Brandvæsenet, 16, 108, 112, 152, 229, 326, 374, 376.
- Braunstein, Henrik, Musikdirek-tør, 507—08.
- Brechling, Johs., Ingeniør, 172.
- Bredegade, 192, 194—95, 197.
- Bredgade, 151, 192, 197—98, 201—02, 252, 264—67, 269—72, 408—09, 411, 414, 419—21, 470—72, 476, 522.
- Bremerholm, 87, 198, 237, 239, 244, 257—58, 262, 415, 429, 477.
- Bremerholms Admiralgaard, 265.
- Brogade, 428.
- Brolæggerstræde, 94, 439.
- Brolægning, 194, 199, 201, 259, 280, 284, 433, 435, 468.
- Brolægningsinspektøren, 435.
- Bruhn, E. P., Generalmajor, 301—03, 307—08, 311, 318, 320, 324.
- Brunow, Knud Jacob, Urtekræm-mer, 102.
- Bruun, Carl, Historiker, 18.
- Bruun, Chr., Overbibliotekar, Hi-storiker, 50.
- Bryggere, 377, 380.
- Brünnich, Christian Gregers, Toldassistent, 48.
- Brünnich, Frederikke, f. Ras-mussen, 48.
- Brændevinsbrændere, 153, 377, 380, 499.
- Brøndstræde, 364.
- Bundtmagere, 377.
- Busch, Fritz, Fyrværker, 534.
- Busholm, P., jun., Artist, 506.

- Busholm, Peter, Artist, 504.
 Buus, J., Prokurator, 145—46.
 Buysser, Paulus, Ingeniør, 390.
 Buysser, Peder, Ingeniør, 166, 171.
 Byggeforeningshusene, 148.
 Byggeforskrift af 27. Febr. 1683, 283—86, 431, 446.
 Byggesreglementer, 219.
 Bülowvej, 384, 391.
 Bymuseum, Københavns, 303, 610.
 Byportene, 223, 240, 288—90, 557—58.
 Byretten, 145—46.
 Bytinget, 14.
 Bähr, H. S. de, Urtekræmmer, 81—83, 88, 92—94, 102.
 Bødkere, 377.
 Bøgh, Erik, Digter, 505, 537.
 Børnehuset paa Christianshavn, 341.
 Børsbroen, 155.
 Børsen, 275, 282, 426.
- Callundborg, Enke, 450.
 Callundborg, Jens Pedersen, 450.
 Camradt, Urtekræmmer, 102.
 Capri, Forening, 516.
 Carey, Henry, engelsk Komponist, 524.
 Carl, Prins, 409, 412, 418, 451.
 Carlscrona, 245, 249.
 Carlsen, P. G., Kontorchef, 612.
 Caroline Amalie, dansk Dronning, Christian VIII's Hustru, 579.
 Carstensen, Eduard, Guvernør, Amtsforvalter, 520.
 Carstensen, Georg, Løjtnant, 481, 493—94, 496—500, 504, 507, 512, 517—21, 537.
 Casorti, Guiseppe, 504, 506.
- Cato, romersk Senator, 506.
 C.B.-Betjente, 374.
 Centrum, 384.
 Charlis, Leonard, Ingeniør, 172.
 Charlotte Amalie, dansk Dronning, Christian V's Hustru, 272, 396, 412, 421.
 Charlotte Amalie, Prinsesse, 409, 471.
 Charlottenborg, 135, 199, 258, 478, 608.
 Chiariny, L., Kunstberider, 490.
 Christensen, Ane, f. Christensdatter, 53.
 Christensen, Carl C., Forfatter, Byhistoriker, 481—544.
 Christensen, Christen, Lærer, 53.
 Christensen, J. C., Konseilspræsident, 107.
 Christensen, Ludvig, Socialminister, 108.
 Christensen, Nicolai, Urtekræmmer, 78, 80, 82—85, 88—90, 93—102.
 Christensen, Villads, Raadstuearkivar, Historiker, 18, 20, 22, 53—57, 546.
 Christian III, dansk Konge, 192, 208, 391.
 Christian IV, dansk Konge, 76, 159, 163—64, 170, 183, 199, 204, 209, 213, 223, 225, 238—39, 245, 254, 276, 290, 292, 354, 389—91, 396, 414, 424, 428, 456, 459, 474, 530, 548.
 Christian V, dansk Konge, 172, 185, 213, 225—31, 234—37, 245—49, 251—52, 256—61, 263, 265—66, 269—74, 276—77, 279—80, 283, 285, 288, 291, 393, 396, 401, 421, 424—25, 429, 433, 435, 474.

- Christian V's Rytterstatue, 260
—61, 421, 468.
- Christian VI, dansk Konge, 271,
355, 423, 427, 448, 454—60,
463, 465—66.
- Christian VII, dansk Konge, 370,
372, 382, 558.
- Christian VIII, dansk Konge, 14,
60, 494—95, 497—500, 572,
578—80, 589—90, 592, 602.
- Christian IX, dansk Konge, 136,
524, 593, 602.
- Christian IX's Gade, 547.
- Christian X, dansk Konge, 113,
298.
- Christian Ludvig, Hertug af
Braunschweig-Lüneburg, 176.
- Christiansborg Slot, 271, 300,
335, 381, 418, 459—60, 465,
510, 590.
- Christiansen, M.*, Professor,
Veterinær, 116—21.
- Christianshavn, 102, 124, 151,
155, 159, 165, 186—87, 189,
212—13, 237—39, 242, 244—
48, 250—55, 285, 328, 341, 347,
363, 369—70, 401—03, 405, 428
—30, 455, 460, 465, 469, 474,
476—78.
- Christianshavns Kirke, 213.
- Christianshavns Kvarter, 381.
- Christianshavns „nye Værk“,
242, 244—52, 401—02, 428,
460, 474.
- Christianshavns Torv, 248, 253.
- Christianshavns Vold, 189, 212,
237, 246—51, 254, 256.
- Christiansholm, 430, 469.
- Christianskirken paa Christians-
havn, 465.
- Christoffer af Bayerns Stadsret
af 14. Okt. 1443, 14—15, 610.
- Cicignon, Johan Caspar v.,
Oberstløjtnant, 172, 194.
- Classensgade, 452—53.
- Classens Have, 452—53.
- Classenske Fideicommis, det,
585.
- Classenske Legatskole, 132.
- Clausen, H. N., Professor, Mini-
ster, Teolog, 599.
- Clausen, H. V., Lektor, Histo-
riker, 58.
- Cohen, Fanny, f. Hannover, 58.
- Cohen, Just Egmond, Varemæg-
ler, M.B., 58.
- Cohorn, Menno v., 401.
- Colbert, Jean Baptiste, fransk
Statsmand, 239.
- Colbjørnsensgade, 388.
- Collinsgade, 148.
- Colosseum paa Værnedamsvej,
492.
- Conradt, Jørgen, Stadshaupt-
mand, 300—02, 305.
- „Corsaren“, 481.
- Coucheron, Willem, General-
kvartermester, 168.
- Cæsar, 506.
- „Dagbladet“, 524.
- Daglejere, 362, 379.
- „Dagstelegraf“, 152.
- Dahl, Balduin, Musikdirektør,
523—24, 528.
- Dahl, Flemming*, Stadsarkivar,
Historiker, 1—47, 63—66, 71,
589—612.
- Dahl, Frantz, Professor, Rets-
lærd, 63.
- Dahl, Maria, f. Granzow, Pro-
fessorinde, 63.
- Dahl, Minna, f. Friis, 63.

- Dahl, Svend, Rigsbibliotekar, Naturforsker, 60.
- Dahlerup, Vilh., Arkitekt, 504, 525.
- Dalhoff, L. G., Direktør, 612.
- d'Angleterre, Hotel, 259—60.
- „Dannebrog“, 580.
- Danner, Louise Christine, f. Rasmussen, Lensgrevinde, 592, 594, 596, 600—02.
- Danneskiold-Laurvig(en), Ferdinand Anton, Greve, 409, 452.
- Danneskiold-Samsøe, Fr., Greve, Generaladmiralløjtnant, Statsminister, 460—63, 469.
- Danske Kancelli, 25, 32, 35—41, 44, 162, 194, 235, 299, 302—03, 305, 361, 366, 375, 379, 382, 400.
- David, C. N., Professor, Nationaløkonom, Politiker, 108.
- Dehnske Palæ, det, 472.
- Dely, Bødkersvend, 376.
- Dely, Hans Peter, 375.
- Demarkationsterrænet, 185, 222—23, 288, 400, 500.
- Didrichsen, O. M., Afdelingsingeniør, 133.
- Dietrich, Karen, 450.
- Dieussart, Francois, italiensk Billedhugger, 169, 548.
- Dinesen, Jørgen, Navigations-skoledirektør, 249.
- Direktioner, 16, 229, 399.
- Dittmann, John Eckart, Fuldmægtig, Arkivar, 76—77.
- Dobel, Christoph, 368.
- Dobel, Johan Georg, 368.
- d'Olin-Hallberg, Louis Melchior, Literat, Journalist, 318.
- Drachmann, Holger, Digter, 105.
- Drejere, 377.
- Drewitz, 98.
- Dreyer, Urtekræmmer, 96.
- Drikkehallerne, A/S, 153.
- Dronningens Enghave, 388, 499.
- Dronningens Have, 388.
- Dronningens Tværgade, 198, 200—01, 265—66, 271, 367, 408—09, 472.
- Dronnings Louises Bro, 152.
- Drosker, 151.
- Dugmagere, 377.
- Dyrkøb, 286.
- Dæmningerne, 170, 290, 448, 451.
- E**berlin, Johan Frederik, Garver, 324.
- Edingers Palæ, 423.
- Edward VIII, engelsk Konge, 601.
- Eggers, B., Billedhugger, 177.
- Ehlers, E. D., Borgmester, 132.
- Eigtved, Nicolai, Hofbygmester, 455—56, 459—60, 465—66, 468, 470—72.
- Eksercerhuset i Gothersgade, 348, 381.
- Eksercerhus i Kastellet, det gamle, 340.
- Eksercerplads paa Kongens Nytorv, 468—69.
- „Ekstrabladet“, 123—24.
- Elbagade, 148.
- Elektricitet, 136.
- Elling, C., Professor, Kunsthistoriker, 248, 429—30, 461—62, 469.
- Emdrup, 391.
- Endeløsestræde, 278—79, 439.
- Engel, Leonhard Christian, Oberstløjtnant, 233.
- Engelstoft, Povl, Redaktør, Historiker, 4, 58—62.

- Engqvist, H. H., Arkitekt, 610.
 Eosander, Ingeniør, 233.
 Erlandsen, Jacob, Biskop, 10—11.
 Ernst, Johan Bertram, Politimester, 399, 415.
 Ernst, Johan Conrad, Generalbygmester, 229, 398—99, 412, 419, 422, 426, 428, 431, 436, 445, 448, 455—56.
 Erslev, Kr., Rigsarkivar, Historiker, 61.
 Esman, Snedker, 368.
 Esmann, Gustav, Forfatter, 529.
 Estrup, Jac. B. S., Konseilspræsident, 107.
 Ewald, Johannes, Digter, 128.
 Evelyn, John, engelsk Forfatter, 482.
- Faber, Peter, Telegrafdirektør, 517—18.
 Fabritius, Stadshauptmand, 91.
 Fadder, Bøssesløber, 387, 391.
 Falkonerallé, 152.
 Falkonergaarden, 391.
 Falsen, Chr., Kancellisekretær, 80.
 Falsen, Enevold, Assessor, 459.
 Fanesmede, 370.
 Fanevagt, 339.
 Farimagsgade, 289, 291, 449.
 Farimagsvej, 148, 151, 449—52.
 Farvergade, 81, 88, 91, 208, 217.
 Fattigskat, 497—98.
 Fattigvæsenet, 146.
 Felbo, Im., Hovedkasserer, 608.
 Felumb, S., Kapelmester, 532.
 Femtendalers Karle, 372—73.
 Fenger, Carl E., Professor, Finansminister, Borgmester, 108.
 Fenger, L. P., Stadsarkitekt, 133.
 Ferdinand, Arveprins, 593, 599—601.
 „Figaro“, 494—96.
 Finansdeputationen, 35—37, 40.
 Finanskollegiet, 35, 375.
 Finansministeriet, 35.
 Fiolstræde, 102, 217, 439—40.
 Firmenich, H. C., Konditor, 491.
 Fischer, Joh. Chr., Kultusminister, Politiker, 596.
 Fiskedamme, 223, 290, 292, 450, 452—53, 476.
 Fjeldsted, M., Stadshauptmand, 445, 459.
 Flensborg, 63, 593.
 Flyttedage, 150.
 Fløjtekarl, 155.
 Folkebogsamlinger, Københavns Kommunes, 51.
 Folketeatret, 528.
 Forenede borgerlige Selskab, Det, 572.
 Foreningen til gamle Bygningers Bevaring, 610.
 Foreningen til Københavns Forskønnelse, 610.
 Foreninger, selskabelige, 571—73.
 Forgatteringen, 340.
 „Forposten“, 123.
 Forstæder, 185, 191—93, 195, 291—92, 400, 451, 453, 473—74, 497—98, 500.
 Fortifikationsetaten, 232—33.
 Fortling, C. E., Litograf, 591.
 Fortunstræde, 81, 88, 92.
 Foscolo, Leonardo, 176.
 Foss, C., Fuldmægtig, 519.
 Francke, Andreas, Ingeniør, 233.
 Frankfurt a./M.s Stadsarkiv, 8.
 Fredensborg, 130.

- Fredericia, 130, 170—71, 173, 232, 241, 244, 248.
 Fredericiagade, 179, 197, 202, 415, 472.
 Frederik I, dansk Konge, 391.
 Frederik III, dansk Konge, 16, 169—70, 173—75, 178—79, 194—96, 198—202, 204—06, 208, 211, 213, 218, 225, 228, 231, 277, 282, 292, 396, 424, 474, 547—48, 554.
 Frederik IV, dansk Konge, 271, 287, 354—55, 393, 395—97, 399—400, 404—05, 409, 411—13, 415—17, 419—20, 422—29, 433—34, 436, 438, 441—45, 447—48, 451, 455, 458, 463.
 Frederik V, dansk Konge, 78, 80, 86, 267, 333—35, 454, 462, 465—67, 470—71, 550—51, 557.
 Frederik V's Rytterstatue, 471.
 Frederik VI, dansk Konge, 10, 34—35, 37, 40—41, 44, 60, 129, 138, 299, 340—41, 370, 558.
 Frederik VII, dansk Konge, 300, 304—09, 311—24, 326, 494, 518, 578—79, 589—603.
 Frederik VIII, dansk Konge, 593.
 Frederik Hendrik, Statholder af Nederlandene, 176.
 Frederiks Hospital, 472.
 Frederiksberg, 41, 48, 151, 292, 370, 491, 517.
 Frederiksberg Allé, 151, 450—51, 488, 498, 511.
 Frederiksberggade, 102, 149—50, 188, 439, 458.
 Frederiksberg Have, 498.
 Frederiksberg Kirke, 151.
 Frederiksberg Runddel, 151, 498.
 Frederiksberg Slot, 40, 396.
 Frederiksborg, 290, 561, 601—02.
 Frederiksborg Amt, 592.
 Frederiksborggade, 153, 215, 217, 278, 441, 443.
 Frederiksborgmuseet, 177, 227, 301, 457, 467.
 Frederiksdal, 203.
 Frederiksen, Hans Peter, Finerskærer, Bankdirektør, 304, 308, 587—88.
 Frederiksgade 471—72.
 Frederikshavn, Kastellet's Navn, 179.
 Frederiksholm, 461.
 Frederiksholmskvarteret, 165, 204, 206, 209—10, 214, 216—17, 237, 245, 273—75, 277, 423, 459—60, 474, 476, 478.
 Frederikskirken, 120, 465, 471—72.
 Frederiksstaden, 267, 466, 468, 470—72.
 Freitag, 166.
 Friderich, Tham, Urtekræmmer, 102.
 Fridericia, J. A., Professor, Historiker, 58.
 Friedrich Wilhelm IV, preussisk Konge, 488—89.
 Frihedsstøtten, 463, 500, 513.
 Friis, Aage, Professor, Historiker, 58, 60.
 Friis, Christiane Magdalene (Magda), f. Petersen, 63, 116.
 Friis, J. M., f. Landkilde, 116.
 Friis, Kristian, Sognepræst, 116.
 Friis, M. P., Statsminister, Overformynder, 113.
 Friis, Steffen, Stabsdyrlæge, Hygiejniker, 63, 116—21.
 Frisch, H. M., Etatsraad, 129.
 Frisch, Pauline, f. Tutein, 129.

- Frost, Friderich(?), Urtekræmmer, 102.
- Frost, Laur., Urtekræmmer, 102.
- Fuchs, Andreas, Ingeniør, 172—73, 189.
- Fuglestangen, 449.
- Fuskere, 568—70.
- Fællederne, 452.
- Færger, 155.
- Færgestræde, 280.
- Fødevarer, 141, 149.
- G**aasegade, 208.
- Gabel, Christoffer, Statholder, 218.
- Gabriel, A. J., Arkitekt, 471.
- Gade, N. W., Komponist, 523.
- Gadebelysning, 229.
- Gadehandel, 148—50, 152—53, 155—58, 218, 220, 275, 441—42.
- Gadenavne, 8.
- Gader og Veje, 134, 162, 196—201, 205, 207—12, 214—21, 223, 229—30, 238, 253, 263—64, 267—68, 275, 277—92, 408, 411, 432—35, 437—53, 458—64, 473, 476.
- Galge paa Kongens Nytorv, 199.
- Gammelholm, 147, 258, 382, 422, 429, 463.
- Gammel Kongevej, 151, 289, 292, 450—51.
- Gammel Mønt, 102, 442.
- Gammelstrand, 156—57, 283.
- Gammeltorv, 211, 278, 284, 438—39.
- Garbrecht, J. G. F., Oberstløjtnant, 567, 572—73.
- Garnerin, Luftskipper, 484.
- Garnisons Kirke, 193, 213, 266, 410—11.
- Garnisons Kirkegaard, 117, 224, 405, 452, 520.
- Garnisons Kirkegaard ved Kirken, 411.
- Garnisonssygehuset i Rigensgade, 548.
- Garvere, 377.
- Gasbelysning, 136, 554.
- Gasværker, 135.
- Gedde, Chr., Overkonduktør, 159—60, 472—74.
- Gedde, Samuel Christoph, Generalmajor, 455, 466.
- Geheimarkivsalen, 62.
- Geheimstatsraadet, 589—90, 600—01.
- Generalbygmesterembedet, 398, 456.
- Generalkommissariatets Bygning i Størrestræde, 422.
- General-Postamtet paa Købmagergade, 369.
- Gentofte, 389—90, 605.
- Gerard, Louis, Modehandler, 379.
- Gerdes, D., Ingeniørkaptajn, 249.
- Gerner, Henrik, Biskop, 261, 272.
- Gertner, J. V., Portrætmaler, 591.
- Gethuset, 258, 260—61.
- Giese, Friederich, Kammersekretær, Amtmand, 259.
- Ginderup, Carl, Restauratør, 507, 522.
- Gjeveaa, 383—85, 390.
- Gjeveholmen, 383—84.
- Gjordssøn, Claus, Kansler, 387.
- Glarmestre, 377.
- Godard, Luftskipperske, 533.
- Godard, Alfred, fransk Luftskipper, 534.
- Godthaabsvej, 391.

- Goldschmidt, M. A., Forfatter, 481.
 Gotfredsen, L., Skolebestyrer, 605.
 Gothersgade, 88, 101—02, 144, 150, 152, 192—93, 201—02, 214—16, 265, 284, 348, 364, 408, 440, 443, 520.
 Graabrødretorv, 218, 440.
 Gram, Hans, Professor, Historiker, 425.
 Greveholmen, 383.
 Griffenfeld, Peder, Rigskansler, 235—37.
 Grimstrup, Herman, Urtekræmmer, 95, 97, 101—02.
 Groos, Christoffer, Fabrikmester, Stadsbygmester, 229.
 Grosserere, 379.
 Grundloven af 5. Juni 1849, 565, 594—97, 603.
 Grundlovgivende Rigsforsamling, den, 107—08.
 Grüne, I. P., Redaktionssekretær, 481.
 Grüner, Hakon Harald, Borgmester, 48.
 Grüner, Margaretha A. M., f. Jacobsen, Borgmesterinde, 48.
 Grüner-Nielsen, Hakon, Arkivar, Folklorist, 52.
 Grønnegaards Havn, 212—13.
 Grønnegade, 88, 101—02, 216, 578.
 Grønningen, 151.
 Guldhuset, 264.
 Guldsmede, 377.
 Gustav III, svensk Konge, 489.
 Gye, engelsk Vauxhallejer, 483.
 Gyldenlund, 451.
 Gyldenløve, Ulrik Frederik, Statholder i Norge, 198, 235, 289, 409.
 Gyldenløves Palæer, 199, 258, 260—61, 265, 409, 478.
 Gyldenløvesgade, 289.
 Gyntelberg, Niels, Rigens Bygmester, Matematiker, 168.
 Gärtig, N., Konservator, 69—75.
 Haaber, Otto C., Raadstuearkivar, Bogholder, 26, 28—29.
 Haagen, islandsk Købmand, Brygger, 363.
 Haagen, H., Politidirektør, 363—67, 369, 371—77, 379—82.
 Haandværkere, 307, 363—69, 373, 377, 445, 447, 565, 568—71, 574—78, 580—88.
 Haandværkerforeningen, 580—81, 583—87.
 Haandværkerundervisning, 574—77, 583, 585—88.
 Haas, Jonas, Kobberstikker, 357.
 Hadrian, romersk Kejser, 485.
 Hagen, A. E., f. Ponsaing, 517.
 Hagen, Johan Frederik, Professor, Teolog, 517.
 Hall, C. C., Konseilspræsident, Politiker, Retslærd, 590, 593—94, 598, 600, 602.
 Hallandsaas, 198, 261.
 Hallingsgade, 148.
 Halmtorvet, 135, 150, 217—18.
 Hambroeske Badeanstalter, 144.
 Hammelstrup, se Hammerstrup.
 Hammershaimb, Wenceslaus Fr. de, Ingeniør, 233—34.
 Hammerstrup, 383, 385—88, 392.
 Handlende, 379, 400.
 Hans Adolf, Hertug af Plön, 232.
 Hansen, Fabriksarbejder, 369.

- Hansen, C. F., Arkitekt, 30.
 Hansen, C. F., Krigsminister,
 General, 325, 596, 598, 600—
 01.
 Hansen, H. N., Borgmester, 134.
 Hansen, Henning, Arkitekt,
 M. B., 605—06.
 Hansen, I. F., Vinhandler, 514.
 Hansen, Johan, Skibsreder,
 Grosserer, 108.
 Hansen, Jørgen, Urtekræmmer,
 95, 102.
 Hansen, Victor, Kontreadmiral,
 Forfatter, 373.
 Hanssen, H. P., Redaktør, 58.
 Harboe, Hans, Kaffeskænker,
 368.
 Harretschow, C. J., Hosekræm-
 mer, Graver, 142—43.
 Hartmann, Amélie, tysk Sanger-
 inde, 510, 528.
 Hartmann, F. W., Musiker, 528.
 Hartmann, J. P. E., Komponist,
 523.
 Hassing, Urtekræmmer, 102.
 Hattemagere, 378.
 Hauch, Adam Wilhelm, Over-
 hofmarskal, Fysiker, 370.
 Hauserplads, 150.
 Haven, Lambert v., Generalbyg-
 mester, 229, 269, 276—77, 398,
 459, 478.
 Havn, 51.
 Havnefogeder, 381.
 Havnen, 155—57, 162, 189, 204,
 239, 250, 254—56, 266, 273,
 291, 411—15, 420, 424, 435,
 461, 469, 471, 477.
 Haye, Abraham de la, Vold-
 mester, 390.
 Hedemann, H. C. G. F., Gene-
 ralmajor, 312.
 Heer, Christoffer, 164, 174—75,
 189, 205, 214, 223.
 Heinsohn, Marcus, Ingeniør, 233,
 397, 404.
 Heldt, Christian, Raadstueskri-
 ver, 25.
 Hellebæk, 131—32, 136.
 Hellesen, Claus Bernt, Oberst-
 løjtnant, 324.
 Helligaandshus, 385.
 Helligaands Kirkegaard, 158, 443.
 Helligaandskirken, 46, 158, 440,
 442—43.
 Helligaandsklostret, 219, 440.
 Helliggeiststræde, 440.
 Helligkorskirken, 152.
 Helligkorsstræde, 438—39.
 Helsingør, 192, 290, 548.
 Helsingørsgade, 192, 265.
 Helsingørvejen, 224.
 Hendriksen, Chr., Bodsvend, 94.
 Henningsen, Poul, Arkitekt, 532.
 Henrichsen, C., Hofbager, 371.
 Henriques, Axel, Visedigter, 537.
 Henry George Foreningen, 57.
 Herholdt, J. D., Arkitekt, 610.
 Hermann, J., Urmagersvend, 367.
 Hermansen, Peter, 452.
 Hermansen, V., Museumsinspek-
 tør, Historiker, 608, 612.
 Herring, Betjentformand, 608.
 Hersleb, Hans Christopher, Kon-
 ferensraad, Borgmester, 26, 29.
 Hesse, Harald, Artist, 504, 506
 —07.
 Hestemøllestræde, 208.
 „Hesten“, 151.
 Heyder, Otto, Ingeniør, 171.
 Hiller, Johan Albrecht, Stads-
 bygmester, 398—99, 436—37.
 Himmelstrup, se Hammerstrup.

- Himmerich, Hans, Politimester, 399.
- „Historisk Tidsskrift“, 61.
- Historisk-topografisk Selskab for Gjentofte Kommune, 605.
- „Historiske Meddelelser om Staden København og dens Børgere“, 3—4, 8, 20, 22, 54, 61, 66, 607, 609, 611—12.
- Hjulmænd, 378.
- Hoffmann, Georg, tysk Ingeniør, Oberst, 170—71, 173—75, 178.
- Hoffmann, Gotfred, tysk Ingeniør, Oberstløjtnant, 170, 173—74, 178, 230, 232—33, 241—42, 244, 247, 252—53, 258, 263, 266, 278—79, 285—86, 288—89, 291, 293, 401, 409, 421, 424—25, 432, 449, 452, 461.
- Holberg, Ludvig, Digter, 125, 459, 463—64.
- Holbergs Minde, 573.
- Holck, Ejler, Kommandant, 173.
- Hollandske lutheranske Menighed, 260, 266.
- Holm, Axel, Kontorchef, Statistiker, 606—08, 611.
- Holm, E., Professor, Historiker, 60.
- Holmen, 98, 354, 360—62, 364, 368—71, 374, 405, 429, 461—62, 469.
- Holmens Bro, 151, 156, 204, 261, 396.
- Holmens Kanal, Gade, 262, 397, 421—22, 468.
- Holmens Kirke, 209, 282, 396, 422.
- Holmens Kirkegaard, 224, 290, 405, 452.
- Holmsted, Frederik, Borgmester, 453.
- Holst, Peder, Hospitalsforstander, 386, 389.
- Holstein-Holsteinborgske Palæ, det, 422.
- Horn, Frederik, Assessor, Justitssekretær, 142.
- Horn, Mariane, f. Winkel, 142.
- Hosekræmmere, 141.
- Hospitaller, 381, 386.
- Hospitalsvæsenet, 10.
- Hostrup, J. C., Digter, 517.
- Hotel Royal, 156.
- Hoved- og Residensstad, København som, 14.
- Hovedbanegaard, Københavns første, 148, 151.
- Hovedbanegaarden, Københavns anden, 513.
- Hovedfag, Kommunens, 14.
- Hovedkassen, 14.
- Hovedmagasin, Marinens, 463.
- Hovedvagten, 352.
- Hovedvagten i Kastellet, 348.
- Hovedvagten paa Kongens Nytorv, 78, 85, 258—59, 335, 348, 422, 550.
- Hughes, engelsk Vauxhallejer, 483.
- Humblebæk, 402.
- Husarernes Ridehus ved Kastelsgraven, 324.
- Huslejenævn, 24.
- Husman, Johs., Kobberstikker, 236, 240.
- Husmænd, 362.
- Hvervning, 354—61.
- Hvidt, L. N., Nationalbankdirektør, Minister, 108, 603.
- Hvidt'ske Legat, Det, 54.
- Hvælvingen, 83.
- Hyskenstræde, 439.
- Hæderstegn, 359.

- Händel, G. F., Komponist, 483.
 Hærens Arkiv, 6.
 Hærens Bygningstjeneste, 550.
 Häusser, E. D., Fortifikations-
 chef, Generalbygmester, 397,
 407, 419—20, 455—56, 459.
 Høegh-Guldberg, Fyrværker, 534.
 Højbro, 156, 204—05.
 Højbrostræde, 280.
 Hørkram, 141.
 Høst, A. F., Boghandler, 520.
 Høyer, Hendrich, Urtekræmmer,
 95, 102.
- I**bsen, Poul, Urtekræmmer, 95,
 102.
 Indbyggertal, 225, 238, 394.
 Indlemmede Distrikter, de, 24.
 Industri, 400.
 Ingeniører, 164, 168, 170, 228,
 233, 342, 347, 397, 499—500,
 559.
 Integade, 123.
 Irgens, Joakim, 285.
 Islandske Kompagnis Reberbane,
 179, 182, 192, 194—95, 197,
 202.
- J**acobsen, J. C., Brygger, Kap-
 tajn, 317—18.
 Jansen, Evert, Bygmester, 206.
 Jansen, Jan, Ingeniør, Fabriks-
 mester, 163, 228.
 Jardin, N. H., Arkitekt, 471.
 Jarmers Taarn, 384.
 Jensen, C. A., Kunstmaler, 301.
 Jensen, Chr. Axel, Museums-
 inspektør, Historiker, 604—05,
 610, 612.
 Jensen, Jens, Borgmester, 108.
 Jensen, Thomas, Kapelmester,
 532.
- Jensen, Thor, Restauratør, 530.
 Jernporten, 151.
 Jes, Boddreng, 96.
 Jessen, Franz von, Redaktør, 64.
 Johan Georg IV, Hertug af Sach-
 sen, 175.
 Johansen, Politibetjent, 367.
 Johansen, Lauritz, Luftskipper,
 534—35.
 Josephson, Ragnar, 268, 270.
 Jostys Konditori, 498.
 Journaler, Journalsager, 22.
 Judichær, Olaus, Fabrikmester,
 405, 429—30, 461.
 Juel, Niels, Admiral, 260, 409.
 Julhes, Luftskipper, 534.
 Justitsministeriet, 302, 308—09,
 313—14, 317, 319—22.
 Jürgensen, F. C., Oberst, 563.
 Jægerkorpset, 342—43, 346—47.
 Jægersborg, 451.
 Jægerspris, 591.
 Jødekælderen, 364.
 Jøder, 379.
 Jørgensen, A. D., Rigsarkivar,
 Historiker, 51.
- K**adetgaden, 410, 472.
 Kaffehuse, 363.
 Kalveboderne, 403, 423.
 Kalvebodstrand, 146, 186—87,
 189, 204, 206, 210, 212, 240,
 254, 388, 406, 473, 500, 530.
 Kalvehaven, 385, 388—91.
 Kalvchaven ved Ladegaarden,
 388.
 Kanalerne, 124, 156, 162, 204,
 206—09, 211—13, 229—30, 238,
 247, 253—54, 257—58, 261,
 266, 271, 273—75, 410, 412—
 14, 422, 425—26, 435, 441, 460,
 478.

- Kancellibygningen, 395, 426.
Kandestøbere, 378.
Kaper, Ernst, Borgmester, Filolog, 111—12.
Karup, Lauritz, Urtekræmmer, 102.
Kasernerne, 155.
Kasinomødet, 300.
Kastellet, 159, 166—67, 170, 174, 178—87, 189—90, 192, 196—97, 199, 237—40, 242—43, 245, 247, 264, 266, 269, 272, 290, 324, 327—52, 371, 401—07, 411—12, 420, 452, 455, 476, 545—64.
Kastelsfængselet, 407.
Kastelsgraven, 547, 561.
Kastelskirken, 181—82, 336, 340, 349—50, 406—07, 553.
Kastelsportene, 181, 183—84, 290, 328, 331, 333, 337, 340, 343, 347—48, 350—51, 545—64.
Kastelsvolden, 550, 553, 557, 560—62, 564.
Kattentid, Carl, Gaardmusikant, 155.
Kattesundet, 31, 438.
Kattuntrykkere, 379.
Kattuntrykkeri, 453.
Kehlet, Chr., Chokoladefabrikør, Restauratør, 511.
Kehlet, R. T., Chokoladefabrikør, 491.
Kejsergade, 218.
Kieler, Jens Benzon, Overkrigskommissær, 37.
Kierrumgaard, Hans, Urtekræmmer, 83, 88, 100—01.
Kierulff, Anders, Kommandørkaptajn, 362.
Kierulff, A. C., f. Boye, 362.
Kierulff, Ole Andreas, Overekvipagemester, 362, 370.
Kirkegaard, 54, 124, 137, 223.
Kirkepladsen i Kastellet, 340, 349—50.
Kirker, 16, 247, 265—66, 282, 381—82, 436, 442, 444, 447, 453, 465.
Kirkeskoler, 16.
Kirsebærgangen, 148.
Kjær, J. C. F., Korporal, 560—61.
Klareboderne, 442, 495.
Kleist, Oberst, 333.
Klintzmann, Sangerinde, 512.
Klitgaard, C., Postmester, 48—52.
Kloakvæsenet, 16, 134.
Klosterstræde, 439—40.
Klubliv, 567, 578.
Klædeboderne, 439.
Klöcker, A., Urtekræmmer, 102.
Knabrostræde, 78, 82, 88, 94, 204, 208, 439—40.
Knippelsbro, 155, 213, 256, 428.
Knudsen, Hans, Landsarkivar, Historiker, 606, 608.
Knuthske Palæ, 275.
Kobbersmede, 378.
Kohl, Carl v., Kaptajn, 76—103, 294—98.
Kokkegade, 440.
Komedianthus ved Højbro, 205.
Komediehus, projekteret, 266, 272.
Kommandantholigen i Kastellet, 182—83, 406.
Kommandantskab, Københavns, 339, 547—48.
Kommercekollegiet, 237, 400.
Kommissioner, 14, 16, 31, 61, 69, 178, 188, 191, 229—30, 233,

- 280, 399, 412—13, 433, 435—38, 441—47, 456, 459, 466, 474, 580.
- Kommunalanordningen af 1. Januar 1840, 14, 17.
- Kommunalbestyrelse, Københavns, 8, 20, 30, 37, 51, 61, 66—67, 104, 107—08, 132, 134, 161—63, 309, 400, 446, 610, 612.
- Kommunalforening, Københavns, 136—37.
- Kommunalkalender, Københavns, 22.
- Kommunalreformen af 4. Marts 1857, 14.
- Kommunalreformen af 18. Marts 1938, 14.
- Kommune, Københavns, 3—6, 8, 10, 14, 18, 25, 32, 35, 108, 111, 113, 118, 134, 136—37, 160, 564.
- Kommunehospitalet, 148.
- Kompagnistræde, 208.
- Kongedybet, 361.
- Kongelige Teater, det, 260, 339, 468, 537.
- Kongens Bryghus, 204—05.
- Kongens Enghave, 386—89, 391—92.
- Kongensgade, 102.
- Kongens Have, 192, 197—98, 216, 264—66, 381, 408, 479—80, 491, 494, 496, 525, 547.
- Kongens Livjægerkorps, 299, 301—02, 307, 345, 347, 494, 561.
- Kongens Livkorps, Studenterkorpset, 343, 345, 493.
- Kongens Nytorv, 102, 151—52, 156, 165, 191, 198—99, 202, 216, 218, 257—62, 265—67, 308, 348, 381, 408—09, 420—22, 460, 463, 468—69, 478, 550.
- Kongerigetets Arkiv, 48.
- Kongevejen fra Østerport til Vibenshus, 468.
- Konventhuset, 146.
- Kopulationsprotokoller, 18, 22.
- Kornerup, Urtekræmmer, 102.
- Korsgade, 152.
- Korsør, 173—74.
- Kort over København, 159—61, 164—65, 174, 179—89, 191—99, 203, 205—18, 222—24, 234—44, 246—60, 262—63, 266—74, 276—79, 285—86, 288, 291, 293, 329, 402—06, 408—10, 412—21, 424—26, 428—30, 436—42, 444, 449—55, 458—59, 461—62, 469—74, 476—80.
- Kortrestauring, 68—75.
- Kortsamling, Stadsarkivets, 18, 20, 22.
- Kramp, Frantz, Snedker, 565—66.
- Kramp, Johannes L., Inspektør, 564—88.
- Kreta, 528.
- Kretzschmer, K., Lektor, Historiker, 64.
- Krich, S. Urtekræmmer, 102.
- Krieger, A. F., Professor, Minister, Retslærd, 108, 599, 602.
- Krieger, Johan Cornelius, Overlandbygmester, 399, 409, 417, 420, 423, 426, 431, 436, 445—47, 453, 455, 458.
- Krigskollegiet, 167, 178, 275.
- Krigsministeriet, 302—03, 306—08, 310, 314—15, 319, 322—23, 325, 558.
- Krindsen, 260, 421, 468—69.
- Kroer, 363, 368.

- Krohn, Victor*, Forfatter, Oversergent, 327—52, 545—64.
- Kroll, Joseph*, 488—89.
- Kronborg*, 173, 231—32.
- Kronprinsens Livkorps*, 299.
- Kronprinsensgade*, 495.
- Krudttaarnene i Kastellet*, 341, 347, 350.
- Krüger, Gotfred*, Ingeniør, 172.
- Krystalgade*, 154, 441.
- Kultorget*, 150, 154, 441, 458.
- Kunstakademiet*, 61, 465, 566.
- Kunstindustrimuseet*, 138.
- Kuske*, 381.
- Kvartererne*, 300, 304.
- Kvindefængselet paa Nytorv*, 10, 24, 47, 61.
- Kvægpest*, 339.
- Kvægtorvet*, 135.
- Kvæsthusgade*, 262—63.
- Kæmnere*, 280.
- Kæmnerembedet*, 14.
- „*Kjøbenhavns Adressecomptoirs Efterretninger*“, 149.
- Københavns Slot*, 186—87, 204—06, 209, 273, 275—76, 280, 282, 391, 393, 419, 422—26.
- „*Københavnske danske Posttidender*“, 468.
- „*Kjøbenhavnsposten*“, 481, 587.
- Købke, P.*, Ekspeditionssekretær, 51.
- Købmagergade*, 102, 143, 154, 215, 278, 369, 440, 443.
- Kød- og mælkehygiejnisk Forening for danske Dyr læger*, 121.
- Kødkontrol, Københavns*, 116, 118—19.
- Kørselsafdeling, kommunal*, 110.
- Labitzsky, Joseph*, østrigsk Komponist, 488.
- Ladegaarden*, 289—90, 388, 390, 403, 406.
- Ladegaardsaaen*, 151, 383—85, 390—92.
- Laksegade*, 83, 88, 94, 497.
- Lamoureux, Abraham Cesar*, fransk Billedhugger, 260.
- Landbygningernes Brandforsikrings Bygning*, 274.
- Land-Etatens Generalkommissariat*, 77—78, 80, 82—84, 86, 92—94, 97—98.
- Land-Etatens Generalkommissariats Arkiv*, 76—79, 81, 83, 89, 93.
- Landemærket*, 141, 144, 215, 441—42.
- Landkadetakademiet*, 410.
- Landmandsbanken*, 497.
- Landsarkiverne*, 6, 8, 53, 64, 69, 72, 74.
- Lange, E.*, Fotograf, 597.
- Lange, Phillip de*, Arkitekt, 456, 462—63, 469.
- Lange, Michael*, Overpræsident, 32, 34, 304—05.
- Langebek, Jacob*, Geheimearkivar, Historiker, 50.
- Langebros*, 147, 254—56, 403.
- Langclinic*, 134, 167, 180—81, 337, 348, 557.
- Langliniepavillonen*, 337.
- Langkilde, H. P.*, Gymnastikinspektør, Oberstløjtnant, 144—47.
- Lanner, Joseph*, østrigsk Komponist, 488.
- Lardelli, Traktør*, 501.
- Lars Bjørnsstræde*, 438.
- Larsen, Ole*, Arbejdskarl, Grenader, 82—84, 96—97, 101.
- Larsen, Oscar*, Artist, 506.

- Laursen, L., Rigsarkivar, Historiker, 60.
- Lav, 373, 375, 580, 582, 585.
- Lavendelstræde, 514.
- Lavendelstrædes Stubmølle, 514.
- Lavssager, 16.
- Lehmann, Orla, Minister, Politiker, 108, 589, 594.
- Leijonclo, 250.
- Lemkow, Victor, Direktør, 534, 536.
- Lente, Theodor, tysk Kansler, 183—84, 194.
- Lerche, Vincent, Geheimeraad, 448.
- Lergaarde, 281.
- Liebe, Otto, Højesteretssagfører, Statsminister, 113.
- Lier, Carl Frederik, Skomager, Oberst, 315, 317.
- Lille Brøndstræde, 216.
- Lille Gethus, 261—62, 421.
- Lille Helliggeiststræde, 158.
- Lille Købmagergade, 154, 441.
- Lille Larsbjørnstræde, 102.
- Lille St. Clemensstræde, 438.
- Lille Strandstræde, 184, 193, 262—63, 269, 410.
- Lille Torvegade, 102.
- Lille Triangel, 452.
- Lille Tugthusgade, 440.
- Linck, Jacob Gottlieb, Konfensraad, Deputeret, 80.
- Lindberg, J. C., Magister, 580.
- Lindberg, Johan, Bogholder, 77, 80—81.
- Linde, Peter*, Konservator, 122—26.
- Linvald, Adda, f. Hannover Cohen, 58.
- Linvald, Axel*, Rigsarkivar, Historiker, 10, 18, 20, 22, 27, 53 57, 58—62, 64, 66.
- Linvald, Frederik C. C., Vice-skoleinspektør, 58.
- Linvald, Maren Poulina, f. Stefensen, 58.
- Lirekassemænd, 154—55.
- Liunge, A. P., Redaktør, 481.
- Livjægerskydeselskabet, 303.
- Lobrecht, Willum, Oberst, Generalkvartermester, 168, 171—72.
- Loppetorvet, 156.
- Lorenzen, Vilh.*, Rektor, Arkitekturhistoriker, 159—293, 393—480.
- Louis XIII, fransk Konge, 245.
- Louise, dansk Dronning, Frederik IV's Hustru, 416.
- Luftværn, 22.
- Lukketid, 150.
- Lumbye, Carl, Musikdirektør, 523, 528.
- Lumbye, Georg, Musikdirektør, 523, 528, 532.
- Lumbye, H. C., Komponist, 488, 494, 502, 507—10, 512—13, 523, 530.
- Lund, Carl, Teatermaler, 529—30.
- Lund, F. C., Kunstmaler, 135.
- Lund, Troels, Arkitekt, Teatermaler, 513.
- Lunding, N. C., Oberst, 547.
- Lurblæsersøjlen, 150.
- Luses Mølle, 514.
- Læssøe, Fr., Oberst, 128, 130.
- Læssøe, Niels Fr., Havnekontrollør, 128.
- Læssøe, Signe, f. Abrahamson, 128—29.
- Lybecker, Ove H., Sekretær, 37.

- Lyngby, 64.
 Lyon, 70.
 Lyngby-Taarbæk Sogneraad,
 139.
 Lütz, Johan, Nürnbergerurma-
 ger, 367—68.
 Lützowske Palæ, det, 274, 423.
 Lærredsboder, 156, 158.
 Løber, Jac., Skoleinspekt., 612.
 Løngangen paa Slotsholmen,
 204—05, 208—09, 425.
 Løngangsstræde, 210, 217, 273—
 74, 279.
 Løsgængere, 362—63, 366—67,
 369.
 Løvstræde, 218.
- Maanedstjenere, 356.**
 Mackeprang, M., Museumsdirek-
 tør, Historiker, 60.
 Madvig, Joh. Nic., Filolog, Mi-
 nister, 598, 603.
 Magasin du Nord, 260, 262.
 Magistraten, 8, 10, 14, 16, 18,
 29—32, 34—37, 40—41, 44, 46,
 52, 54, 89, 108, 132—34, 137,
 143, 146, 162, 372, 386—89,
 391, 400, 433, 441, 452, 458,
 470, 519, 580.
 Magistraturen, 16, 29—30, 44.
 Magstræde, 441.
 Mandtaller, 18, 22, 24.
 Mangor, Elovius, Stadskonduk-
 tør, 398.
 Manufakturhandlere, 142.
 Marburg, Statsarkivet i, 8, 70—
 71.
 Mariane, Prinsesse, 494, 578—79.
 Marino, Farver, 489.
 Marmorkirken, se Frederiks-
 kirken.
- Marselis, Christoph, Bygmester,
 398—99, 421.
 Marskandisere, 568—70.
 Marstrand, Vilhelm, Ingeniør-
 arkitekt, 606, 610.
 Martensen, H. L., Professor,
 Biskop, 592, 599—600.
 Mathiesen, Nicolaus Banner,
 Assessor, Stadsbygmester, 437,
 443—44, 456, 466.
 Matrikelvæsen, 228, 230, 233,
 286.
 Matrikulsarkiver, 6, 61, 69—70.
 Matroser, 89, 429.
 Matthiessen, Hugo, Museums-
 inspektør, Historiker, 383.
 Mechlenburg, Erhard, Præsæs i
 Inkvisitionskommissionen,
 Kaptajn, 79—80, 84, 86—87,
 89—90, 92, 94, 96—97, 99—
 101, 103.
 Melbye, Anton, Journalist, Vise-
 digter, 537.
 Menigmandspartiet, 595.
 Metropolitanskolen, 63.
 Metzmacher, Kobberstikker, 591.
 Meyding, Carl Leonard, Urte-
 kræmmer, 102.
 Meyer, Fr., Hofblikkenslager,
 584.
 Meyer, I. M. T., Traktør, 514.
 Meyer, J. F., Direktør f. Vej- og
 Kloakvæsenet, 133.
 Meyer, Julius, Prokurator, 520.
 Meyer, S., Oberst, Branddirek-
 tør, 133.
 Meza, Chr. Jul. de, General, 297.
 Mickelbecher, Wigandt, Vintap-
 per, 273.
 Mikkel Wibesstræde, 441.
 Moltke, Menig i Borgervæbnin-
 gen, 321.

- Moltke, A. G., Lensgreve, Overhofmarskal, 465.
- Moltke, A. W., Lensgreve, Premierminister, 596, 601—02.
- Moltke, Carl, Greve, Minister, 601.
- Moltke, Caspar H. G. von, Oberst, Greve, 358.
- Moltke, Helmuth v., tysk Generalfeltmarskal, 524.
- Moltkeske Palæ, det, 265.
- Monies, D., Kunstmaler, 303.
- Monrad, D. G., Biskop, Konseilspræsident, 108, 588.
- Monrad, K. K., Justermester, 133.
- Morup, Andreas, Hører, 144—47.
- Motschman, Hans Georg, Ingeniør, 233.
- Motzmans Plads, 430, 461.
- Mundt, Emilie, Malerinde, 131.
- Mundt, Gerda*, Borgerrepræsentant, Folketingsmedlem, 127—40.
- Mundts Stiftelse, 10, 24, 61.
- Munk, Morten, Justitsraad, Raadmand, 26, 29.
- Murere, 378.
- Murerlavet, 368, 374.
- Müller, Franz Heinrich, Kemiker, 369.
- Müller, Lars Axelsen, Raadstuearkivar, 29.
- Mynster, J. P., Biskop, 593, 599, 601.
- Mælkesalg, 153.
- Mælkekontrol, Københavns, 116, 118—20.
- Møllegrove, 207—08, 210, 217, 274—75, 384.
- Møllen i Kastellet, 344.
- Møller, C. C., Musikdirektør, Komponist, 523, 528.
- Møller, Henrik, 450.
- Møller, Poul*, Medarbejder ved Arkivkommissionen, cand. mag., Historiker, 63—67.
- Møller, V. P., Ekspeditionssekretær, 133.
- Møllere, 377—78.
- Mønsterpladsen, 418—20, 463, 468, 470.
- Mønten, 376.
- Møntergade, 150, 216.
- Naboløs, 439.
- Nationalmuseet, 333, 550.
- Neiiendam, C., Restauratør, 522.
- Nellikestræde, 433.
- Nicolaj I, russisk Zar, 593.
- Nielsen, August, Kommunaldirektør, 52.
- Nielsen, August C. N., Proprietær, Branddirektør, 48.
- Nielsen, H. G., f. Meyer, 48.
- Nielsen, J., Fuldmægtig, 40.
- Nielsen, Kristian Brünnich, Stabslæge, Dr. phil., 52.
- Nielsen, M., f. Grüner, 48.
- Nielsen, Oluf, Raadstuearkivar, Historiker, 18, 28, 46, 48—53, 56, 387, 391.
- Nielsen, P. H., Kontorchef, 133.
- Nielsen, Sofie, f. Brünnich, 48.
- Niels Hemmingsensgade, 158, 432.
- Niels Juelsgade, 155.
- Nikolaj Kirke, 26.
- Nimb, Vilh., Restauratør, 529.
- Nissen, Hans Nicolai, Viceborgmester, Etatsraad, 26.
- Norge, 61, 64, 170—72, 199, 231, 356, 554.
- Norgesgade, se Bredgade.
- Novalis, tysk Digter, 567.

- Ny Adelgade, 216, 422.
 Nyboder, 183, 192, 194, 197, 264, 272, 409, 461.
 Nybro, 204, 208.
 Nybrogade, 279, 441.
 Nyby, 383, 387, 390—92.
 Nybygaard, 391.
 Nyby Ladegaard, 391.
 Ny-Christianshavn, Projekt, 238, 240, 242, 244, 247, 251—54, 267—68, 393, 428—30, 455.
 Nyerup, R., Bibliotekar, Litteraturhistoriker, Professor, 128.
 Nygaard, Georg, Journalist, Forfatter, 122—26, 605—06, 612.
 Nygaard, L. T., Kunstdrejer, 495—98.
 Nygade, 149, 278—79, 438—39.
 Nyhavn, 155—56, 198, 229, 238, 253, 257—58, 262, 266, 410, 418, 461, 478.
 Ny-Hollænderby, 292.
 Nyholm, 249, 382, 429, 460—63, 469.
 Ny Kongensgade, 274, 424.
 Ny-København, 159, 165, 183, 191—203, 214, 216, 238, 242, 245, 252—54, 257, 263, 265—66, 291, 408—20, 430, 455, 461, 477.
 Nyrop, Martin, Arkitekt, Professor, 135.
 Nystrøm, Eiler, Dr. phil., Historiker, 383, 385, 387—88, 390—91, 604.
 Nytorv, 10, 24, 47, 54, 61, 102, 211, 274, 278, 284, 438—39, 458.
 Ny Vestergade, 277, 459—60.
 Næringsloven 1857, 565, 595.
Nørlit, Axel, Genealog, Kustode, 73, 353—82.
 Nørrebro, 131—32, 151—52, 292, 451, 473.
 Nørrebrogade, 152, 289, 291.
 Nørregade, 186, 217, 432, 438—39, 441.
 Nørreport, 186—89, 202, 214—15, 217—18, 223, 243, 278, 280, 285, 288—90, 403—04, 440—41, 449—51, 473, 477, 546.
 Nørretorv, 217—18.
 Nørrevold, 152, 439, 441, 443.
 Nørrevoldgade, 439.
Odd Fellow Palæet, 132, 472.
 Oeder, C. G., Professor, Botaniker, 472.
 Oehlschlæger, A., Digter, 123.
 Ohlrogge, Ernst Johan, Major af Ingeniørerne, 562.
 Oisen, Bernhard, Direktør, 512, 519, 525, 527, 529.
 Omnibusser, 151.
 Opera, 266, 409—10, 414.
 Opfostringshus, Det kgl., 136.
 Orlogsværfterne, 244, 249, 262, 469.
 Osten, Carl H. v. d., Oberstløjtnant, 173, 189, 218, 222, 231—32, 241, 257, 275, 285.
 Overborgmesterembedet, 14, 17.
 Overformynderiet, 14, 36.
 Overgaard, Chr., Godsejer, 43.
 Overpræsidiat, 22.
 Overpræsidentembedet, 16, 304—05.
 Overskou, Thomas, Forfatter, Teaterhistoriker, 376, 492, 537.
Pagan, fransk Ingeniør, 166—67, 171.
 Pahl, Marcus, Bogholder, Arkivar, 77—79, 81.

- Paladsteatret, 148.
 Palmaille, 198, 264.
 Panoptikon, 525, 529.
 Parykmagere, 378.
 Passagepenge, 558.
 Pauli, Kammerraad, 98.
 Paulli, H., Komponist, 523.
 Paulli, Joachim Richard, Hofretssekretær, 436, 445.
 Peblingedæmningen, 152.
 Peblingesø, 134, 137, 151, 170, 289, 384—85, 388—89.
 Peder, Biskop, 10—11.
 Peder Huitfeldtsstræde, 441.
 Pedersen, Carl, Artist, 506.
 Pedersen, Folmer, Forlagsboghandler, 4.
 Pedersen, Selgen, Ingeniør, 171—73, 233.
 Pensionskasse, Den almindelige, 41.
 Perceval, Pierre de, Kvartermester, 168.
 Pesten 1711—12, 16, 394, 434.
 Pesthuset v. Kalvebodstrand, 146.
 Peter den Store, russisk Zar, 332, 453.
 Petersdatter, Alliance, 552.
 Petersen, A., Fuldmægtig, 50.
 Petersen, B., Fru, 510—12, 528.
 Petersen, C. V., f. Thorlacius, 117.
 Petersen, senere Linvald, Fr. C. C., Viceskoleinspektør, 58.
 Petersen, M. A., Direktør, 117.
 Petersen, Ove, Arkitekt, 504.
 Petersen, P., Guldsmed, 603.
 Petersen, Rasmus, Restauratør, 510, 512, 528.
 Petersen, Søren, 450.
 Pettoletti, Carolina, Artist, 504.
 Petoletti, Giovanni, Artist, 504.
 Pettoletti, Filippo, Teaterdirektør, 513.
 Pettoletti, Th., f. Casorti, 504.
 Pfordten, Hans Erasmus v. d., Oberst, 233, 397, 403—04.
 Phoenix, Hotel, 265, 409, 522.
 Pileallé, 151.
 Pilemarcks Have, 83.
 Pilestræde, 112, 143, 152, 442.
 Pilo, C. G., Kunstmaler, 467.
 Place, Mathias de, Kammerassessor, Apoteker, 102.
 Pladsmajoren, 514.
 Platen, Wilh. Fr. v., Generalbygmester, 398, 410, 426.
 Plessenske Palæ, det, 265, 409, 423.
 Poitevin, Luftskipper, 534.
 Polen, 356.
 Poli- og Kommercekollegiet, 16, 400.
 Politiet, 24, 79—80, 93, 95, 148, 150, 152, 284, 302—04, 363—64, 367—69, 375, 379, 381—82, 399—400, 416, 432—33, 456, 560, 569.
 Politiretten, 400.
 Pontoppidan, C. S., Fuldmægtig, 40—41.
 Porcelainsfabrik, den kongelige danske, 369.
 Porcelænsfabrikken i St. Kongensgade, 410.
 Possementmagere, 378.
 Potteskuder, 156—57.
 Pramlavet, 378.
 „Pramstikkere“, 155.
 „Prangere“, 149.
 Prehn, Nicolai, Urtekræmmer, 96, 102.
 Presning, 353—54, 356, 361, 363,

- 367, 371—72, 374—77, 380, 382.
- Prinsens Bro, 274, 423—24.
- Prinsens Kanal, 193.
- Prinsens Palæ, 274, 423, 460.
- Prinsessegade, 410.
- Privilegier, Københavns, 5, 10, 12—14, 20, 24, 26, 28, 54, 161.
- Provianthuset, 205.
- Præsidentembedet, 162.
- Prøvestenen, 361, 404.
- „Pudsepeter“, Niels Peter Nielsen, Gadehandler, 155.
- Pufendorf, Samuel, Forfatter, Historiker, 392.
- „Punch“, 149.
- Q**uitzow, Erik, Oberst, Amtmand, 173.
- Quitow, Henning, Oberst, 173.
- R**aadhus, Københavns tredje, 284.
- Raadhus, Københavns fjerde, 26, 31.
- Raadhus, Københavns femte, Raad- og Domhuset, 30—31, 47, 54, 132, 458.
- Raadhuset, Københavns sjette, det nuværende, 6—7, 9—10, 14, 24, 54, 61, 135—36, 604—05, 607—09, 611—12.
- Raadhusbiblioteket, 20.
- Raadhuspladsen, 135, 150, 604.
- Raadhusstræde, 81, 88, 91, 102, 208, 210—11, 217.
- Raadmandsembederne, 29, 162.
- Raadstuearkivarembudet, 3, 8, 10, 25—42, 44, 66, 612.
- Raadstuearkivarerne, 43—67.
- Raadstuearkivet, nu Stadsarkivet, 1, 3—10, 14, 16—26, 28—32, 37, 40, 42, 44, 46—47, 51—54, 56, 61, 66, 68, 71—72, 74—75.
- Raadstuen (Raadhuset), 10, 29, 34, 37, 40—41, 44, 144, 146, 230, 388.
- Raadstueprotokoller, 14.
- Raadstueretten, 14, 146.
- Raadstueskriverembedet, 8, 14, 25—26, 29.
- „Raadstue-Skriver-Stuen“, 26, 29.
- Raff, Anthoni, Borgmester, 26.
- Rafn, Hannibal, Te- og Værts-
husmand, 83—84, 87—88.
- Rahbek, Knud L., Forfatter, 128.
- Ramsing, H. U., Generalmajor, Topograf, 167, 259, 286, 383—92, 605—06, 612.
- Ramus, J. F., Stadskonduktør, Arkitekt, Matematiker, 398, 445, 459.
- Ranelagh, Rich., Viscount, 484.
- Ranelagh Gardens i London, 484—85.
- Rantzau, William, Visedigter, 502, 530.
- Rasch, C., Politimester, 230, 399.
- Rasmussen, Kai, Overassistent, 606—07, 611.
- Rasmussen, Steen Eiler, Professor, Arkitekt, 605, 608.
- Ratechen, Johan Filip, Politimester, 399.
- Ratzenborg, 488.
- Ravn, Axel, Ekspeditionssekretær, 607—08, 611.
- Ravnsborg, 289, 403, 451.
- Rebslagere, 378, 450.
- Recke, Adolph, Forfatter, 518.
- Reedtz, Peter, Storkansler, 183—84, 194, 412.
- Reformert Kirke, 251—52, 265.

- Refshalegrunden, 238, 244, 402, 404.
- Refshaleøen, 249.
- Regnegade, 153, 284.
- Rejersenske Fond, den, 585, 587.
- Rendestene, 154—54.
- Renovation, 134, 154, 206, 221, 280, 287, 399, 420, 434, 561—63.
- Rentekammeret, 30, 83, 98, 380.
- Resen, Peder, Præsident, Historiker, 25, 213, 236—37, 240, 250, 477, 554.
- Reumert, A. C., f. Ponsaing, 517.
- Reumert, Elith, Skuespiller, 517.
- Reventlow, C. D., Greve, 445, 447.
- Reventlowsgade, 500.
- Ridderlige Akademi, 274, 478.
- Rievel, H., tysk Forfatter, 120.
- Rigensgade, 154, 183, 197.
- Rigsarkivet, 6, 18, 53, 60—62, 64.
- Rimestad, H. T., Civilingeniør, Direktør, 608, 612.
- Rockstroh*, K. C., Kaptajn, Militærhistoriker, 294—98, 299—326.
- Rode, Erik, Klosterskriver, Overretssagfører, 609—10.
- Rode, Ove, Indenrigsminister, Redaktør, 108.
- Rodsted, S., Tobakshandler, 102.
- Rodsteen, Jens, Admiral, 263.
- Rodsteen, Marq., Oberst, 263.
- Rohmell, Peter Fr., Fabrikant, Oberstløjtnant, 315, 317—18.
- Rombach, Jacob, Nürnberger-urmager, 367.
- Rondrop, Sergent, 80—81.
- Rondrop, Hans, Skriverkarl, 78—88, 90—101.
- Roos, Carl, Professor, Litteraturhistoriker, 506.
- Rosenberg, A., Bogbinder, 612.
- Rosenborg, 357, 491, 548.
- Rosenborggade, 198, 215, 278.
- Rosenborg-Museet, 138.
- Rosengaarden, 217.
- Rosenhoff, Claudius, Forfatter, Journalist, 517, 537.
- Rosenkrantz, N., Generalløjtn., 173, 188—89, 257, 259, 401.
- Rosenlund, 491—92, 498, 517.
- Rosenørn, M. H., Stiftamtmand, Minister, 32—34.
- Rostgaard, Jens, Raadmand, 386, 388.
- Rothe, Karen, f. Bjørn, 128.
- Rothe, Thyge, Forfatter, Filosof, 128.
- Rotwitt, C. E., Højesteretsadvokat, Konseilspræsident, 592.
- Rubin, Marcus, Nationalbankdirektør, Statistiker, Historiker, 54.
- Rubow, V., Sundhedsminister, Overlæge, 108.
- Ruggieri, Kunstfyrværkere, 485.
- Ruse, Henrik, Ingeniør, Generalkvartermester, 167, 172, 175—83, 185, 187—89, 192, 196—201, 206—09, 211, 223, 230—32, 239—41, 245, 257, 263—64, 266, 268, 272—73, 397, 401, 406—07, 411, 548, 551, 557, 560.
- Rusland, 590.
- Rydberg, Traktør, 489.
- Rødebro, se Nybro.
- „røde Hav“, det, 413.
- Røde Kro, 529.
- Rømer, Ole, Professor, Astro-
nom, 230, 232, 271, 280, 284, 399, 416—18.
- Römer, Wolfgang Vilhelm, hol-
landsk Ingeniør, 172, 232.

- Rørdam, H. F., Præst, Historiker, 384.
 Rørholm, 148.
 Rørholmegade, 148.
- Samfundet for dansk-norsk Genealogi og Personalhistorie, 50.
 Samvirkende Fagforbund, De, 106.
 Salicath, Vibeke, f. Frisch, Borgerrepræsentant, 139.
 „Sandhullet“, 148.
 Sandkister, 156.
 „Sandmanden“, 148.
 Sanering, 112, 115, 134, 435, 458.
 Saneringskvarteret, 610.
 St. Anna Rotunda, 197, 199, 265, 548.
 St. Annæ Kvartererne, 381, 479.
 St. Annæ Kirkegaard, 264.
 St. Annæ Plads, 151, 192, 202, 271, 410—11, 419, 461.
 St. Annæ Skibbro, 192, 239, 254, 412, 414.
 St. Annæ Stræde, 192.
 St. Clemens Kirkes Grav, 384.
 St. Clemensstræde, 188.
 St. Germain, Francois Raimond de, Præst, Lærer, 379.
 St. Gertrudstræde, 215, 225, 285, 441.
 St. Jørgens Gaard, 383, 385—86, 392.
 St. Jørgens Mark, 385—86, 389—91.
 St. Jørgens Sø, 289, 292, 385—86, 388—89, 403, 406, 450.
 St. Petri Kirke, 465.
 St. Stefans Kirke, 152.
 St. Thomas, 522.
- Scamozzi, Vincenzo, italiensk Arkitekt, 181.
 Schacht, Joh. H. v., Kapt., 80.
 Schack, Hans, General, 178, 188, 218.
 Scharling, William, Finansminister, 108.
 Scheel, Hans Heinrich, Oberst, 233, 397, 404—05, 455.
 Scheele, L. N., Udenrigsminister, Landdrost, 594—95.
 Schimmelmanns Palæ, 132.
 Schiørt, H. J., Ingeniør, 171.
 Schmidt, N. W., Garver, 453.
 Schnedler-Petersen, Fr., Kapelmester, 532.
 Schneekloths Skole, 58, 64.
 Schneider, Johan Gottlieb, Fuldmægtig, 37, 41.
 Schnitzler, Arthur, østrigsk Forfatter, 487.
 Scholten, Jobst von, General, 397, 402, 405—06, 473, 479.
 Schrader, Johan, Præsident, 445.
 Schram, Peter, kgl. Kammersanger, 560.
 Schultz Forlag, J. H., 4.
 Schwartzgade, J. A., 148.
 Schöller, Th. G., Generaløjtn., 309, 312, 314—15, 320—24.
 Secher, V. A., Rigsarkivar, Retshistoriker, 54.
 Sehested, Jens, Oberstløjtnant, Digter, 255, 262, 273, 276.
 Selskab for Staden Københavns Historie og Topografi, 8, 66, 115, 124, 604—12.
 Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie, 50.
 Semb, Johan, Ingeniør, 244, 248, 253.
 Seminarister, 381.

- Serreslev, 384—85.
 Sibrand, Johan Sylvestre, Overkonduktor, 72—74.
 Simonsen, Peder, Urtekræmmer, 102.
 Sjakoer, 349.
 Skadhauge, P., Antikvarboghandler, 64.
 Skatter, 163, 187, 221, 248, 265.
 Skibskaptajner, 381.
 Skidenstræde, 441.
 Skidentorvet, 217.
 Skilderhuse, 332, 338, 342.
 Skilderkapper og -kjoler, 332, 339, 341—42, 349.
 Skindergade, 432, 439—40.
 Skoledirektionen 1809 ff., 16.
 Skolevæsenet, 110—13
 Skomagere, 364, 378.
 Skomagerkroen, 364.
 Skorstensfejere, 378.
 Skov, Mikkel, Oberst, 548.
 Skovbogade, 439.
 Skriver, Anders Godske, Borgmester, 25.
 Skrædere, 141, 364, 378, 381.
 Skræderlavet, 364.
 Skydebanen ved Værnedamsvej, 292.
 Slagtere, 378.
 Slagtning, 118—19, 135.
 Slaver, 342, 346.
 Slesvig, 130, 593.
 Slippen, 216, 442.
 Slotsholmen, 97, 151, 165, 186—87, 204—12, 269, 271, 273—78, 393, 412, 416, 423—27, 455, 459—60, 463, 476—79.
 Slotspladsen, 335, 426.
 Slottet i Kastellet, 181—82, 185, 406.
 Slukefter, 151.
 Slutterigade, 47.
 Smede, 377.
 Smedelinien, 180, 344, 348, 552.
 Smith, G. V. J., Oberstløjtnant, 548.
 Smith, L., Præst, Forfatter, 125.
 Snaregade, 441.
 Snedkere, 364, 378, 570, 574—77, 580.
 Snedkerlavet, 364, 568—71, 574—75, 578, 580—81.
 Snedkernes Tegneforening, 575—77.
 Sofie Amalie, dansk Dronning, Frederik III's Hustru, 194—95, 197, 202.
 Sofie Amalienborg, 195, 202—03, 239, 262, 266—67, 269, 271, 393, 409, 418—19.
 Sofievej, 391.
 Solbjerg, 384—85, 387, 390—91.
 Soldater, 89.
 Sommerlyst, Forlystelsessted, 488.
 Sonne, Carl, Hoffotograf, 535.
 Sortedamssø, 134, 137, 243, 289—92, 384, 389, 403, 449, 451—52.
 Spillebane, 198.
 Sporveje, 111, 131, 134, 151—52, 530, 534.
 Springgade, 143, 442.
 Spækhøkere, 149.
 Stadepladser, 152.
 Stadsarkivarembedet, 3, 10, 66.
 Stadsarkivet (Raadstuearkivet), 1, 3—10, 14, 16—26, 28—32, 37, 40, 42, 44, 46—47, 51—54, 56, 61, 66, 68, 71—72, 74—75.
 Stadsbygmesterembedet, 163, 228—29, 259, 284, 398, 400, 456.
 Stadsbøger, 10.

- Stadsgraven, 148, 244, 403, 498
99, 507, 513—14, 516, 522, 525,
529—30, 532—33.
- Stadshauptmanden, 300.
- Stadsingeniørembedet, 228—29,
398—99.
- Stadskonduktørembedet, 30, 160,
228—30, 398, 400.
- Stadsret af 1254, København, 384.
- Statsbankerotten, 30.
- Statsfanger i Kastellet, 331.
- Statskollegiet, 201, 237.
- Statsministerboligen, 105.
- Statsradiofonien, 608.
- Stauning, Th., Statsminister,
104—15, 606, 612.
- Staunings Plads, 115.
- Stavanger, Justitsraad, 93.
- Steen, Adolph, Professor, Mate-
matiker, 517—18.
- Steenstrup, J. C. V., Løjtnant,
Ingeniør, 555.
- Steenstrup, Japetus, Professor,
Zoolog, 313.
- Steenstrup, Michael Wogelius,
Overauditor, Byfoged, 305—06,
313, 317, 319—20.
- Steenwinkel, Chr., 233, 253, 280.
- Steenwinkel, Hans, den yngste,
Bygmester, 229.
- Steenwinkel, Ole, Ingeniør, 228.
- Stenboderne ved Helligaands-
kirken, 442.
- Stenhuggere, 378.
- Stiftelser, 16.
- Stiftslærlinge, 370.
- Stilling, H. C., Arkitekt, 500, 507,
520.
- Stillmann, J. A., Arkitekt, 522.
- Stockholm Slot, 269—71.
- Stockholms Stadsarkiv, 6, 8.
- Stokkene i Kastellet, 183, 333.
- Stolemagere, 379.
- Storbritannien, 361, 372, 382.
- Store Brøndstræde, 216, 441.
- Store Grønnegade, 364.
- Store Helliggeiststræde, 440.
- Store Kannikestræde, 517.
- Store Kongensgade, 101—02, 151,
184, 192, 195, 198, 200, 264—
67, 272, 367, 408—10, 421.
- Store Larsbjørnstræde, 102.
- Store Regnegade, 216.
- Store St. Clemensstræde, 438.
- Store Strandstræde, 192—95, 263,
269, 410, 476.
- Stormbroen, 156, 211, 274, 277,
423.
- Stormen paa København, 161,
166, 186.
- Stormgade, 6, 10, 24, 61, 151,
274.
- Strandgade, 212, 285, 428.
- Strandkompagniet, 208.
- Strandvejen, 290.
- Strauss, Johann, østrigsk Kom-
ponist, 488.
- Struensee, Joh. Fr., Minister, 60,
336.
- Strøget, 113, 149.
- Strømpevæverlavet, 375.
- Stubmøllen i Kastellet, 344.
- Studenter, 44, 374—76, 381.
- Studenterarrest, 343.
- Studenterforeningen, 58.
- Studenterkorpset, 44.
- Sturmberg, J. C., Billedhugger,
395.
- Støckel, Johan, Kaptajn, 552.
- Støcken, Gerhard Christian, Ge-
neralmajor, 562.
- Størrestræde, 262, 422, 463.
- Suhmsgades Friskole, 110.

- Sukkerhuskarle, 379.
 Sundbo, Arne, Borgmester,
 Historiker, 605—12.
 Sundbyerne, 186, 403, 453.
 Sundhedskommission, Køben-
 havns, 117—19.
 Sundhedskommissionen 1711—
 12, 16.
 Sundhedsvedtægten af 15. Juni
 1886, 118—19.
 Svendsen, Joen, Svineslagter,
 145.
 Svendsen, Svend, Møller, 420.
 Sverige, 61, 191, 235, 245.
 Søarsenalet, 204, 209, 238, 276,
 424, 459.
 Søerne, 148, 185, 222, 288—89,
 405—06, 449, 473.
 Søetaten, 98, 262.
 Søkvæsthuset i Kvæsthusgade,
 263, 271, 411—13.
 Sølvgade, 144, 152, 154, 197.
 Sølvgades Kaserne, 352.
 Sømøllen, 450.
 Sønderjyderne, Forening, 63.
 Søndermarken, 151.
 Sørensen, H. P., Borgmester,
 Redaktør, 104—05.
- T**agens Hus, 449.
 Talloetteriet, 339.
 Tappenstreg, 368.
 Tausan, Hans Hinrich, Raad-
 stueskriver, Raadstuearkivar,
 27—29.
 Teglgaaardsstræde, 438.
 Tehandlere, 79.
 Tekniske Selskab, Det, 584—88.
 Tessin, Nicodemus, den yngre,
 svensk Arkitekt, 269—72, 478.
 Thackeray, W. M., engelsk For-
 fatter, 484.
- Thalia, Forening, 571.
 Thomsen, Materialhandler, 520.
 Thomsen, Anders, Urtekræmmer,
 95, 101—02.
 Thomsen, Jens, Bodsvend, 88,
 101.
 Thomsen, Jens Frederik, Ekstra-
 skriver, 37.
 Thorvaldsen, Bertel, Billedhug-
 ger, 125.
 Thottske Palæ, det, 260, 409.
 Thrane, Anna, f. Petersen, 511
 —12.
 Thrane, Thorvald S., Direktør,
 511—12, 522, 528—30, 532.
 Thurah, Laurids de, Hofbygme-
 ster, 455—56, 459, 465—66,
 470, 547.
 Thymann, P. C., Snedker, 584.
 Tieck, Johann Ludwig, tysk Dig-
 ter, 567.
 Tikøb Kommune, 136.
 Tillisch, Frederik Ferdinand,
 Kabinetssekret., Minister, 601.
 Tilly, C. C., Maler, 584.
 Tivoli i Italien, 485.
 Tivoli i København, 151, 481,
 489, 492, 495—544.
 Tivolier i Berlin, 488—89.
 Tivolier i Hamburg, 487, 491.
 Tivolier i Paris, 485—87.
 Tivolier i Stockholm, 489—90.
 Tjenere, 381.
 To og tredive Mænd, de, 16, 24,
 31, 34—35, 54, 162.
 „Tobaksarbejdernes Fagblad“,
 106.
 Tobakspindere, 79, 364, 379.
 Tobaksplantager, 450, 452—53.
 Toldboden, 179, 184, 192, 239,
 245, 250, 255, 263—64, 266—69,

- 272, 411—13, 415, 418, 420, 477.
- Toldbodgade, 257, 262—63, 267—69, 411—15, 471.
- Toldbodvej, 151, 272, 410, 415—18, 420, 472.
- Topsøe-Jensen, J. F., Kontorchef, 133.
- Torm, Erich, Politimester, 79.
- Tornebuskegade, 215.
- Torvegade, 429.
3. Afdelings Arkiv, Magistratens, 46.
- Trekroner, 249, 361, 402, 404.
- Triangelen, 452.
- Trier, Herman, Formand for Borgerrepræsentationen, Politiker, 20, 54.
- Trinitatis Kirke, 141—44, 282, 443.
- Trinitatis Kirkeboder, 141—43.
- Trinitatis Kirkegaard, 141, 144.
- Trinitatis Kirkegang, 143.
- Trinitatis Præstebolig, 141.
- Trompetergangen, 432, 440, 569.
- Trompetergangen paa Slotsholmen, 205, 209, 211.
- Tryer, Jonathan, engelsk Vauxhaller, 483.
- Tscheppe, David, Ingeniør, 233.
- Tscherning, A. F., Oberst, Krigsminister, 299—326, 596, 602.
- Tugthusporten, 433, 440.
- Tuscher, Carl Marcus, Arkitekt, 455—56, 463, 470.
- Tuxen, A. P., General, 297.
- Tvangsudskrivning, 353, 356, 360, 374, 380.
- Tvede, I. C., Værtshusholder, 525.
- Tyskland, 64, 70, 176, 356, 554, 593.
- Tøjhus, 205, 209.
- Tøjhusgade, 209, 424—26.
- Tømmerhandlere, 412—14.
- Tømmerpladser, 412—13, 418, 471—72, 479, 500.
- Tømmerup, Knud, Magister, 410.
- Tømmerlavet, 373—74.
- Tømrere, 354, 361, 379, 570.
- U**denrigsministeriet, 64.
- Udenrigsministeriets Arkiv, 6.
- Udstillinger, 147, 516, 529—30.
- Ulfeldt, Corfitz, Rigshofmester, 218.
- Ulfeldts Skamstøtte, 440.
- Ulrichsen, H. F., Udvandringschef, Overretssagfører, 612.
- Underofficerer, 370.
- Ulfeldts Plads, 367, 440, 443.
- Universitetet, 61, 64, 143.
- Universitetsjubilæets danske Samfund, 50—51.
- Unna, J. & W., Manufakturhandlere, 142.
- Urmagere, 379.
- Urtekræmmere, 79, 95, 142, 149, 378.
- Urtekræmmerlavet, 82, 98.
- Urup, Axel, General, Rigsraad, 166, 168, 173, 178—80, 191—94, 197—98, 239, 245.
- V**agtforhold i Kastellet, 327—52, 547, 550—53, 556—58, 560—62.
- Vagtparaden, 348—51.
- Vagtparade, Kastellets, 340, 343.
- Wahl, J. S., Kunstmaler, 457.
- Vaisenhuset paa Nytorv, 458.
- Walbom, Henrik, Urtekræmmer, 81, 83, 88, 91—92.
- Walbom, Jens, Urtekræmmer, 83, 88, 94.

- Walbom, Johan, Stadshauptmand, Urtekræmmer, 81, 91.
 Valby, 151, 385—88, 390.
 Valgsager, 16, 24.
 Walgensteen, Thomas, Fabrikmester, 229.
 Valkendorf, Kristoffer, Statholder, 14.
 Valkendorfs Bog, 14.
 Valkendorfsgade, 432, 440.
 Walman, C. A., svensk Tivoliejer, 489.
 Vandkunsten, 156, 186, 208, 211, 217, 273, 368.
 Vandmølle, 208, 210, 605.
 Vandmøllestræde, 88, 91, 208.
 Vandvæsenet, 16, 229—30, 280.
 Vandværker, 135, 148.
 Warde, Peder, Tobakshandler, 102.
 Vartov, 16, 150, 185, 389.
 Vartov i Farvergade, 431.
 Vartov ved Trianglen, 223, 290—91, 405.
 Watt, Robert, Direktør, 529—30, 532.
 Vauban, S. L., fransk Ingeniør, 167, 400.
 Vaux, Jane, engelsk Godsejerinde, 482.
 Vaux, John, engelsk Godsejer, 482.
 Vauxhall i London, 482—84, 489, 491.
 Vauxhalls i København, 490—91.
 Vauxhalls i Stockholm, 489.
 Ved Stranden, 441.
 Weimar, 176.
 Vejerboden, 150—51.
 Vejerembedet, 151.
 Vejerhuset, 275.
 Vejlin, Jens, Konduktør, 233.
 Vejvisere, 22, 149.
 Velgørenhedsselskab, Det forenede, 571.
 Versailles, 270.
 Westend, 490.
 Vesterbro, 292, 406, 451, 473, 479—80, 498.
 Vesterbrogade, 151, 289, 292, 450—51, 490.
 Vesterbros nye Teater, 513.
 Vesterbros Passage, 500—01.
 Vester Fælled, 383, 385—88, 390—92.
 Vestergab, 513.
 Vestergade, 102, 123, 188, 384, 432, 439.
 Vester Kvarter, 47, 384.
 Vester Landevej, 386, 389—90.
 Vester Mølle, 384.
 Vesterport, 44, 146, 185—86, 188—89, 194, 199, 204, 208, 210, 217—18, 243, 280, 285, 288—92, 384, 386, 403, 405—06, 443, 449—50, 460, 473, 477, 490, 498—500, 510, 513, 546, 605.
 Vestervold, 44, 132, 212, 384, 388.
 Vester Vold, Gade, 132.
 Vester Voldgades Betalingsskole, 110, 132.
 Vestre Kirkegaard, 48, 132, 134.
 Veterinærskolen, 370, 381.
 Vibe, Mikkell, 278.
 Vibenshus, 468.
 Viborg, 295.
 Wiborg, Andreas, Stiftslærling, 371.
 Videnskabernes Selskab, 61.
 Wien, 60, 117.
 Wilde, Alexander, Kommandør, 524.
 Vilhelm, Landgreve af Hessen, Guvernør, 499.

- Wilian, C. E. F., Brændevinsbrænder, 153.
 Villa d'Este, 485.
 Vimmelskaflet, 102, 149, 154, 278—79, 439.
 Vincent, Alexandre, Restauratør, 522.
 Windelev, Prokurator, 146.
 Windfeld-Hansen, J., Belysningsdirektør, 133.
 Vingaardsstræde, 368.
 Winter, 87.
 Winther, Anne Cathrine, f. Steensen, 43.
 Winther, Asta, f. Winther, 47.
 Winther, Christian Michael, Raadstuearkivar, 32, 35, 37, 40—41, 43—47.
 Winther, El(i)se Marie, f. Bentzen, Pastorinde, 43.
 Winther, Frederik Wilhelm, Krigssekretær, cand. jur., 46—47.
 Winther, Fritz, Overkirurg, 47.
 Winther, Mathias, Urtekræmmer, 102.
 Winther, Rasmus J. C., Sognepræst, 43.
 Winther, Sophie Amalie, f. Schlage, 46.
 Wissing, Jens Sørensen, Raadstuearkivar, Fuldmægtig, 29—32, 34—35, 44.
 Wivel, Carl, Restauratør, Kammerraad, 526, 529.
 Wivex, 526.
Vogelius, M., Kommunalærer, Lokalhistoriker, 141—44.
 Vognbadstuestræde, 439.
 Vognmagergade, 112, 153, 441—42.
 Voldene, 74, 132, 135—36, 147—48, 165, 179, 181—89, 191, 202, 204—05, 207—08, 214, 216—18, 222, 261, 266, 272, 285, 288—89, 291, 352, 376, 384, 401—02, 428—29, 449, 453, 460, 474, 500, 513—14.
 Voldgaderne, 207, 215—18, 285, 432, 439, 477.
 Voldkvartererne, 147.
 Wolgast, Ernst, tysk Professor, Retslærd, 64.
 Volkersen, Niels Henrik, Artist, 504—06.
Woll, V., Politimester, 147—58.
 Wonsild, Brændevinsbrænder, 153.
 Vor Frelsers Kirke, 51, 213, 251, 370, 465.
 Vor Frue Kirke, 439.
 Vor Frue Kirkegaard, 286, 439.
 Vor Frue Skole, 16.
 Worm, Chr., Biskop, 448, 459.
 Wuchters, Abraham, Kunstmalersker, 227.
 Würtzen, Carl Gottfred, Oberstløjtnant, 562.
 Vægterkorpset, 363, 376, 381.
 Værnedamsvej, 151, 292, 450, 491, 498.
 Værtshuse, 368.
 Vævere, 364, 379.
 Ysik, Skræder, 384.
 Zahle, C. Th., Stats- og Justitsminister, 112.
 Øllgaard, C. K., Borgmester, 132—33, 135.
 Øllgaard, F. V., Vandinspektør, 133.
 Øregaardmuseet, 605.

- Ørsted, A. S., Premierminister,
Retslærd, 37, 593, 595, 599—
600.
- Ørstedesvej, 391.
- Østerallé, 449, 451.
- Østerbro, 148, 151, 292, 453, 473,
479—80, 556, 558.
- Østerbrogade, 451, 468.
- Øster Fælled, 449.
- Østergade, 102, 142, 149, 152,
282.
- Østergrav, 214—15, 384.
- Østerportene, 147, 175, 183, 185,
191—92, 195, 198, 223, 240
243, 264, 288—90, 292, 403—
05, 449—51, 468, 473, 476, 557.
- Østervold, 179, 182—83, 185, 197,
214—16, 405.
- Østervoldgaden, 216, 285.
- Østre Allé, 290, 468.
- Østre Anlæg, 148.
- Østre Landsrets Bygning, 266,
409.
- Østrig, 590.
- Ötken, Chr. E. D. v., Fortifika-
tionschef, 462.